

मुद्राराक्षसम् ।

—○—

महाकवि-श्रीविशाखदत्त-विरचितम् ।

—○—

गङ्गाधरविद्यालङ्घारभट्टाचार्यात्मजेन
 शब्दाचार्य-पुराणशास्त्रि सांख्यरत्न-
 व्याकरणतीर्थ॑ काव्यतीर्थ॑-
 स्मृतितीर्थोपाधिना
 महोपदेशक-

श्रीहरिदाससिङ्गान्तवागोशभट्टाचार्ये ग

प्रश्नोतया चाणक्यचातुर्वी समाख्यया
 टीकया वङ्गानुवादेन च
 समन्वितम् ।

—○—

१८५० शकाब्दोय सौरचैत्रे तेनैव नक्षीपुर-
 हरिचरणचतुष्पाठीतः
 प्रकाशितम् ।

नकौपुर सिङ्गान्तयन्वे
श्रीदुर्गापदमुखोपाध्यायेन
मुद्रितम् ।

नाल्योल्लिखितव्यतीनां

पुरुषगणः ।

सूतधारः	... प्रस्तावमूचकः प्रधाननटः ।
चाणक्यः	चन्द्रगुप्तस्य गुरुमंत्वी च ।
शिथः	शाङ्करवनामा चाणकास्य शिथः ।
चरः	निपुणकनामा चाणकास्य गुप्तचरः ।
सिद्धार्थकः	कश्चित् राजपूरुषः ।
चन्द्रनदासः	कुमुमपुरवाणज्ञायन्नामा वणिक् ।
आहितगिङ्गिकः	व्यालग्राहिक्कद्विशेषो विराघगुप्तनामा राजस्य गुप्तचरः ।
राज्ञसः	नन्दवंशीयमन्त्रो ।
कन्तुकी	जाजिनामा मलयकेतारन्तपरचरो द्विंश्च ब्राह्मणः ।
पुरुषः	प्रिय वटकनामा राज्ञस्य दारपालः ।
जकटदासः	राज्ञस्य भूतन कायस्या दारपाल वकः ।
राजा	नायकाश्चद्विरुद्धः ।
कन्तुकी	देहीनरन गा चन्द्रगुप्तान्तपरचरो द्विंश्च ब्राह्मणः ।
करभकः	राज्ञस्य गुप्तचरः ।
द्रीवारकः	राज्ञस्य अप दारपालः ।
पुरुषः	मलयकेता अशोरचक्षुकः ।
मलयकेतुः	प्रतिनायकः पर्वतकराजकुमारः ।
भाग्यरात्रयः	मलयकेतोः कपठशब्दत चाणकाचरः ।
अपणकः	जोवभाजिनामा बीदमन्नासी चाणकाचरः ।
पुरुषः	भासरकनामा मलयकेतार्द्विरपालः ।
समिद्धार्थकः	चन्द्रगुप्तस्ते राजपूरुषः ।
पुरुषः	चाणकाचरः ।
प्रथमचरडालः	वज्रलासनामा धातकः ।
द्वितीयचरडालः	विणवत्तकनामा धातकः ।
पुषः	चन्द्रनदासस्य आध्यजः ।
	स्त्रीगणः ।
नटी	सुवधारस्य पल्ली ।
प्रतीहारी	शाणोत्तरानासी चन्द्रगुप्ताररचिका ।
प्रतीहारी	विजयनासी मलयकेतदाररचिका ।
कुटुम्बिनी	चन्द्रनदासस्य स्त्री ।

अथ नाटकेतिहासः ।

आसौत् किल मगधदेशे पाटलिपुत्रनगरे खृष्टपूर्वं चतुर्थं-
शताब्दीप्रथमभागे नवतिशतकोटिधनस्वामो ‘नन्द’ इति वंश-
गतोपाधिकः शूद्रजातीयो महापद्मो नाम राजा (क) । तस्य च
‘रत्नावली’ नामिकायां महिष्माम् अष्टौ पुत्रा बभूवः, ‘मुरा’
नामिकायां परममनोहरायां नापितजातीयायां दास्याञ्च जात-
शन्द्रगुप्तः । अतएवासौ मातृनाम्ना मौर्य इत्याख्यायते । तेषां
मध्ये चन्द्रगुप्त एव ज्येष्ठः सुन्दराङ्कितः समस्तराजलचण्डगुण-
मम्पन्नतया भावृगामन्येषां विद्वेषविषयश्च नीवमातृकतया
सृणाविषयश्चासौत् । तेन च राजा महापद्मनन्देन सगोक्त्रो
भावृपर्यायो विश्वकेतुर्नाम स्वराज्योत्तरपश्चिमपात्रं ल्यप्रटेशे
शामनकर्त्तुभावेन नियुक्तः स्थितः । अतएवासौ ‘पर्वतेश्वरः’
‘शैलेश्वरः’ ‘पर्वतकः’ इति च प्रसिद्धिमुपलेभे । तस्य च
विश्वकेतोः पुत्रो मलयकेतुस्तदानीं पाटलिपुत्रनगर एवावतस्य ।

तस्य च राज्ञो महापद्मस्य राज्ञस वक्रनास-शकटारनामान-
स्त्रयो महाविचक्षणा ब्राह्मणाः कुलामात्या आसन् । तेषाञ्च
शकटारः प्रागेव राजविहिष्टः कदाचित् शवदाहनप्रमङ्गेन
सृतभान्त्या जोवन्तमपि दाहयन् (ख) सपुत्रगणः क्रुञ्जेन

(क) “नवति-शत-द्रव्य-कीटीश्वरात्मे” मुद्राराज्ञसहतीयाङ्के २७ पद्मग ।
“शूद्रागर्भीङ्गवी महापद्मो नन्दः परशुराम इवाखिलचविद्यालकारी भविता ” इति
विष्णुपुराणम् । कथासरितसागरे तु धीगानन्द इति नाम उन्नाम्नशान्तया दृश्यते ।
महानन्द इति नामापि क्वचित् ।

(ख) इदमुपाख्यानं कथासरितसागरे खत्यते । विस्तरम् तत्वैव द्रष्टवः ।

राज्ञा निर्विचारं भूगमं कारायां निक्षिपः ; दत्तच्छास्मै सपुत्र-
गणाय पञ्चपल-चणक-(छोला) मात्रं खाद्यं तदनुरूपञ्च पेयं
जलम् । पुत्रगणसम्बत्या तमात्रपानभोजनाभ्यां केवलः शकटार
एव जीवितः, पुत्रालु खुताः । उद्गतस्वभावेनापि सज्जातदयेन
राज्ञा कदाचिदसौ शकटारः समुद्भृतः पुनः स्वपट एवावस्था-
पितश्च । ततो गच्छति काले सुख्योभूतशरोचो जदमूलप्रति-
क्षिप्तया निरुद्धपुत्रगोक्तः शकटारः पुराहनिः परिभ्रमन्
कस्मिंश्चिदायतने क्षणाकायं लम्बतगिर्वं कुप्तमूले तक्षसेचन-
व्यग्रहस्तं कञ्चित् पुरुषमवलोक्य ‘कस्त्वम् कुप्ता इदम् ?’ इत्य-
पृक्षत् । स च तं प्रत्यबदत् – “तत्त्वाण्मायां जात इहा-
गत्याधीतशास्त्राण्मायक्षयनामा ब्राह्मणाऽऽहम् ; विदाहवामरे
खल्वमोभिः कुर्वैः पादयोमेऽचतं विधाय चन्द्रोच्चविधानेन
विवाहोऽसौ प्रतिबद्धः ; अतः समूलजित्वान् कुशानुत्साद-
यितुं सूले तक्रं सिङ्घामि ।” शकटारस्तु तं तत एव ढाकण-
प्रतिहिंसं मन्यमानः स्वर्गवनमुपनोय निभृतस्त्रापयत् । अथ
कदाचिदागते राज्ञः पिण्डश्राद्धामरे राज्ञैव ब्राह्मणनिमल्लणाय
दत्तभारः शकटारस्तं चाणक्यमेव निमन्त्रितवान् । चाणक्यश्च
तदा गत्वा शकटारेऽक्षितेन ब्राह्मणासने समुपाविशत् । राजा
चाणक्य महामूल्यब्राह्मणासने कदाकारम् अदृष्टपूर्वं चाणक्य-
मवलोक्य शिखायामाकृष्ण सतिरस्त्वारं ‘नाष्टः गितवान् ।
ततश्च चाणक्यः शिखामुन्मोच्य कोपस्फुटिलोचनं चनः स्पष्ट
मवोचत् “नन्दवंशध्वं समकृत्वा नाहमिमां शिखां दध्वामि ;
यः खलु राज्यं लिप्सते, स मामनुगच्छतु” इत्यात्मा त आज्ञाग्रह-
यस्तेन नन्दे नोपेक्षितश्वाणक्यो नगरान्विरगच्छत् ।

अथ पिटभ्राटविद्वादनायासेन राज्यलाभे निराशः प्रज्ञा-
 विक्रमशालो दशं नमात्रेण व लोकयोग्यताभिज्ञश्चन्द्रगुप्तो
 निभृतं निर्गत्य चाणक्ये न सह सम्मिलितः । सज्जातश्च तयोः
 कर्त्तव्यादिसम्बन्धे सुट्टः सम्भिः । चाणक्यश्च नन्दान्निहन्तु-
 मारब्धवानभिचारक्रियाम् ; चन्द्रगुप्तश्च गतवान् पर्वतकं
 सहायोकर्त्तुः तत्प्राप्त्यदेशम् ; कुमारसहचराणां च भद्र-
 भटादोनां मध्ये केऽपि चन्द्रगुप्तमनुजम् ; केचिच्च चाणक्यं
 परिज्ञवः । ततः षण्मासानन्तरं दाहज्वरेण ममार नन्दवंशः ;
 प्रेरितश्चार्थी यं शादशाणक्ये न चन्द्रगुप्ताय तत्सहचरैः । चन्द्र-
 गुप्तश्च आणासाहस्रात्साहितः सन् अद्विराज्यदानं प्रतिशुल्य-
 मन्यमामन्तसमेतसहायोक्तपर्वतकेन महागत्य पाटलिपुत्र-
 मवर्गेष्व । तद्दीर्घी राजसेनैव चन्द्रगुप्तवधाय प्रेरितया विष-
 कन्यया (ग) । मलादीश्वरो चाणक्यो भारितवान् पर्वतकम् ।
 अथ चन्द्रगुप्तः प्रदिश्व पाटलिपुत्रे राजा बभूव । चाणक्योऽपि
 चन्द्रगुप्तसहचरेण भागुरायणेन रहस्ये चासयित्वा पर्वतकपुत्रं
 मलयकेतु नगरान्निष्काशयामाम । राज्ञसश्च निभृतं नगरान्नि-
 गत्य मलयकेतुना सह मन्याय तत्प्रगृहोतेन च महता
 स्त्रेच्छादिनैन्येन परिष्ठृतः चन्द्रगुप्तमुच्छेत्तमुद्यतः । अस्मिन्न-
 वसर एव नाटकारम्भ इति ।

(ग) “कन्या तस्य वधाय या विषमगी गृहं प्रयत्ना सथा ” इति सुटाराचस-
 हितौषाङ्के राज्ञर्मातिः (१० पद्यम) । आजन्तो विषभन्नयोन विषमय-
 गरौरा संमर्गमाव णैव तद्दिवेगसञ्चारेण तत्क्षणात्तपुरुषवनाशिनै कन्या विषकन्ये ति-
 ताकेचि गृहं विषदायिनो कन्या विषकन्ये यपरे । कौशलेन विषपूर्णा यलात्मिका
 कन्या विषकन्ये ति चान्ये ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

मुद्राराज्ञसप्रणेतुः कवेविंशाखदत्तस्य समयनिरूपणे न
किञ्चिद्दिस्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते ; तथापि तु तत्रातिदुर्जारमिव
मन्यते । तथा च—

“साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत् स्वपञ्चे स्थितिं

व्याप्ततच्च विपञ्चतो भवति यत्तत् साधनं सिद्धये ।

यत् साध्यं स्वयमेव तु त्यमुभयोः पञ्चे विरुद्धच्च यत्

तस्याङ्गोकरणे न वादिन इव स्यात् स्वामिनो नियहः ॥

एतत् पञ्चमाङ्गगतं पद्यं निर्माय कविना खलु साध्यसाधना-
न्वयव्याप्ति परामर्शं पञ्चता हेत्वाभासादिकं नव्यन्यायगतं
विविधं विषयं सूचयता सर्वं यैवात्मनो नव्यन्यायाभिज्ञता
सूचिता । नव्यन्यायप्रत्तकश्च भगवान् गङ्गे शोपाध्यायः । स च
स्वकीयतस्वचिन्तामणिग्रन्थे (नव्यन्यायमूले) “इति खण्डन-
कारमतमपास्तम्” इति नषधचरितकर्त्तृश्रीहर्षं कृतं खण्डन-
खण्डग्रन्थं दूषयन्नात्मनः श्रीहर्षात् परवत्तिं लभेत् सूचयति ।
श्रीहर्षश्च खुश्छीयदादशशताब्दी मध्यभाग एव प्रादुर्भूत इत्य-
स्यामिनैषधचरितमुखबन्धे बहुधा विमृश्य प्रदर्शितम् । ततः
खुश्छीयदादशताब्द्या मध्यभागे श्रीहर्षः, शेषभागे गङ्गे शो
विशाखदत्तश्चिभूत इति प्रतोयते । गङ्गे शविशाखदत्तयोः
समसामयिकत्वे इपि एकदेशवासितया गङ्गे शाहिशाखदत्तस्य
नव्यन्यायज्ञानलाभः सर्वं यैव सम्भवति ।

किञ्च यथा उत्तररामचरितनाटके भवभूतिना “शब्दब्रह्म-
विदः कृवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” इति शेषपद्यांशेन
अभिधावृत्या कविर्वाल्मीकिरिति व्यञ्जनावृत्या च कविभवभूते-
रिति सूचितम् ; तथास्मिन् मुद्राराज्ञसे विशाखदत्तेनापि

“स्त्रे चक्षुं रुद्दे ज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता राजमूर्तेः” इति श्रीषपदांशेन अभिधावृत्या राजा चन्द्रगुप्त इति व्यञ्जनावृत्या च राजा विशाखदत्त इति सूचितम् । ततश्च चन्द्रगुप्तकाले ग्लोचक्षेरालेकजाण्डारादिभिराक्रमणोदयोगात्, विशाखदत्त-काले च ग्लोचक्षुं महम्मदवीरोप्रभृतिभिरसङ्कदाक्रमणात् उद्देज्यमाना भारतभूमिरित्यर्थं एव प्रतीयत इत्यकामेनाप्यवश्यमेवाङ्गीकर्त्तव्यम् । महम्मदेन च खृष्टीयदादशशताब्दीशेषभाग एव भारतभूमिराक्रान्तेति सर्वेषामेवैतिहासिकानां संवादः । “स्त्रे चक्षुं रुद्दे ज्यमाना—” इति वर्तमानकालनिर्देशाच्च महम्मदवीरौतः परवत्तिं त्वमपि कविर्नाशङ्करते ।

अतः सिद्धं खृष्टीयदादशशताब्दीशेषभागे प्रदुभूतः कविविंशाच्छदत्त इति । खृष्टपूर्वतृतोयशताल्लीप्रथमभागे इति केचित् । अष्टमशताब्दीसाध्यभागे इत्यपरे ।

नव्यन्यायप्रवर्त्तकी भगवान् गङ्गेशोपाध्यायो मैथिल एवासोदिति प्रायेण सर्वेषामेव मतम् । अतस्तत्सकाशादगृहीतनव्यन्यायविद्यो विशाखदत्तोऽपि विदेहदेशस्यैव तदानीं राजासीदिति च प्रतीयते, राज्ञो विद्यालाभार्यमन्यदेशे गमनस्यानावश्यकत्वावधारणात् गङ्गेशस्य च मैथिलमातुलावास एव चिरवासश्चवणादिति ।

अथस्त्रं गङ्गशीकः—

धीरोदात्तगुणी स नायक इह श्रीचन्द्रगुप्तो नृपः

दर्पान्धः प्रतिनायको मलयकेतुश्चेव धीरोद्धतः ।

चाणक्यश्च स राज्ञसश्च कथितौ मन्त्रे सहायौ तयोः

वीरो नाम रसः, प्रसादगुणको रौतिश्च वै दर्भिं का ॥

मुद्राराक्षसम् ।

—४३—

प्रथमोऽङ्कः

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि, शशिकला, किञ्च, नामै तटस्याः,
नामै वास्याम्तदेतत् परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।
नारीं पृच्छामि नेन्दुं, कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुः
देव्या निङ्गोतु मिळ्होरिति सुरसरितं शाब्द्याद्यादिभोवेः ॥१॥

अन्वयः—[इं निष्ठनाथ !] ते शिरसि स्थिता इयं धरा का ? शशिकला ;
एतत् किञ्च, अस्याः नाम ? तत् एव अस्याः नाम ; एतत् ते परिचितम् अपि कस्य
हेतोः विस्मृतम् ? नारीं पृच्छामि, इन्दुं न ; विजया कथयतु, यदि इन्दुः प्रमाणं
न (खात्) ; इति देव्याः सुरसरितं निङ्गोतु मिळ्होः शाब्द्य वः अव्यात ॥१॥

सहाविष्पिदाऽपि सज्जनतपानिनाराघणीः

तर्नी दधदपि स्त्रियं सुकलभीगसंवर्जितः ।

प्रवन्नपि ध कामहा भवति यो ऋगत् नामदः

नमःभि तमुक्षापति किरविजित वारिककम् ॥

अलङ्घता रौतिमतं यगान्विता ताय आतिशं दरजा सृधःसुमुर्मी ।

विजित्य टोकां जर्नीत्वाऽपि राज्यता द्यराघसम् ॥

ज्ञथ तवभवता कविमवर्ण० २.३.६

द्वन्नापरिसम्प्रि क्वामयता निवद् एवा नालेपयुधारूपं यज्ञयशोकमेव “रङ्गं
विष्णोपशाल्यथै नान्दीमादौ प्रयाजयेन्” इतान्तारिकवदनलगृह्य एवधारी रङ्गविज्ञ-
निरारणाय नान्दीतथा पठति ।

धन्वेति । हे विश्वनाथ ! ते तव शिरसि स्थिता इयं धन्वा पुण्यवती नारी, क ॑
इति शिवस्य जट जूट नमग्ना युवतिसूर्तं गङ्गामुद्दिश्य सप्तकैश्चनेष्यं या शिवं प्रा-
सरखाया दुर्गायाः प्रश्नः । त्वया विश्वनाथे नैव समादरेण शिरसि समारोपितलात् धनात्
मित्याशयः । शशिकला बन्द्रस्य षोडशभागैकभागः । इयम्पदेन गङ्गाशशिकलयोरु-
भगीरष्टुपस्थ प्रत्यात् दुर्गा प्रतारगितुं चन्द्रकलार्थमादार्थैव शिवसीतरमिदम् । “शिर-
शिक्केद खड्डनं” इत्यादौ कण्ठापरिभागमात्रेऽपि शिरःपदश्वहारात् जटास्थिताया
अपि प्रश्ने लग्नाट्स्थिताया उत्तरसङ्गतिः । एतत् शशिकलैति, हितु, अस्याः शिर-
स्थिताया युवत्याः, नाम संज्ञा ? इति दुर्गाया छितीयं प्रश्नः । सदैष शशिकलैत्यै व.
अस्यायन्द्रकलाया नाम । इति शिरस्य इतीयमुत्तरम् । एतत् अस्याः शशिकलैति-
नाम, ते तत्र, पारचितमपि चिरम्यासादृशेणावगतमपि, वास्य हेतीः विमृतम् ? इति
स्त्रीकौ दृढत्वसम्पदनाय दुर्गां प्रत्येव शिवस्य प्रौढः पर्यनुयोगः । नारीं स्त्रियं पृच्छामि,
विनु इन्द्रुम् इन्द्रुकलां न, स्त्रीविषय एव मे प्रश्नः, न पुनश्चन्द्रकलाविषय इत्यर्थं ;
इति दुर्गायाः स्वप्रदतिषयनिर्णयः । उक्तपतया शाठ्यसम्बवान्मयौव चन्द्रेऽपि न विश्वासः,
अतएव सप्तमानजातीयतया सारत्येन विश्वास्यलात् नारीं पृच्छामीत्युक्तमित्यर्थमादार्थ
शिवः पुनरुत्तरयति कथयत्विति । विजया विजयानास्त्रै तवैर्वैश्यं सखौ, कथयतु
मदुक्तैः सलासत्यतां ब्रह्मीतु ; यदि इन्द्रुकलै, फणाण्यं तत्सनासन्यताकथलैति-
विश्वास्ये न सात् । इति धनेन प्रकारेण, देव्या दुर्गायां सकाशात्, मुरसरितं गङ्गै
निर्विनुं मानमर्यन गोपयितुमच्छ्वी, विभीष्याप्यकस्य शिवस्य, शार्दूलप्रतारणा कर्तृं, चो
युषान् सामाजिकान्, अव्यात् रक्ष्यात् । सर्वशक्तिमती भगवतः सर्वा क्रियापि तद्द-
मुख्यत्वितया तग्मपसादात् तथैव शक्तिमतीति शाठ्यस्यापि रक्षणयीम्यतेति भावः ।

अत दुर्गादा गङ्गायं कपश्चावक्ष्य शिवेन शशिकलार्थै दीजनात् अर्थस्त्रीष्वरूपा
बक्तैऽक्षिरद्युक्ताः । न च वृत्त्वा क्लिरिति वृत्त्वं रक्षाया गोपनस्यैवाभावात् । विश-
“वृत्त्वैकौ परंत्वैत्ययाकारः” इत्यपद्मतिप्रकरणे दृष्टग्रन्थैकौं परंत्वित्यात्मे वृत्त्वैकौं
रेव विशेषत्वादिति मुखीमिवैभावनीयम् । भगवदिष्या रतिर्मादिं, प्रसादी गुणः, वैद्युतौ
कैर्तिः । एषां प्रमाणानि दप्तं दद्युत्तम्यदिति ।

प्रथमोऽङ्कः ।

अपि च (क) ।

पादस्याविभवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
सङ्कोचेनैव दोषाणां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ।
दृष्टिं लक्ष्येषु नोग्रां ज्वलनकणमुचं (१) बधतो दाहभीतेः
इत्याधारानुरोधात्तिपुरविजयिनः पातु वो दुखनृत्यम् (२) ॥२॥

परिचितं विस्मृतमित्यभयतापि दुङ्गार्थत्वात् “आनुबन्धमतिर्बुद्धि—” इत्यादिना कर्मणि त्रैः । अतएत ते इति “त्रत्तमानाधिकरणयोः भौतेः” इति कर्त्तरि षष्ठी । इच्छारिलुद्भवनिपातस्य निष्ठादितया सुरसरितमिति कर्मणि षष्ठीनिषेधात् द्वितीये त्रै अत्यादित्याशीर्थात् ।

अत परश्चांके च सम्भरा वृत्तम्, “स्वभैर्धानां वदण विमुनियतियता सम्भरा कीनि” तेयम् इति लक्षणात् ॥१॥

(क) अपि च अन्वच्च नान्दीवाक्यं पठाभीति शेषः ; तस्या अष्टपदत्वनिर्वाहाय् ! मिति भावः ।

अन्वच्चः—पादस्य स्वैरपातैः आविभवन्तीम् अवनेः अवनतिः रक्षतः सर्वलोकातिगानां दंशां सङ्कोचेन एव मुहुः अभिनयतः, दाहभीतेः ज्वलन कण मूच्यन्तयां दृष्टिं लक्ष्येषु न बधतः विपुरविजयिनः आधारानुरोधात् इति दुःखनृत्यवः पातु ॥२॥

रिश्वनाथ ! तोमारे महुकहित एहे पुण्यबहुटी के ? शंख-कला । इहा कि इहार नाम ? इहाइ इहारि नाम । इहा तोमारे विशेषकपेहि बिदित छिल, तथापि विश्वत हड्डितेह केन ? । आपि नारीके जिजासा । करितेछि, किन्तु चन्द्रके नहे ; यदि चन्द्र तोमारे विश्वासेर पात्र ना हन, तरे बिजयाइ बलुक ; एहि भाबे पात्र-तौर निकटे गङ्गाके गोपन करिबाब अभिगाषी शिवेर शत्रुता आगनामिगाफे रक्षा करुक ॥३॥

(१) उद्यन्तनकणमुच् । (२) दुःखनृत्यम् ।

पादस्येति । पादस्य जातावेकवचनात् चरणयोरित्यर्थः, स्तैरपातैर्मन्द-
विनास्तैः । एतस्य रक्षां प्रत्येष करणमिति बाध्यम् । आविर्भवन्तीं शीघ्रपादस्येषे-
षोत्पद्यमानाम्, अवनेः पृथिव्याः, अवनतिम् अर्धोगमनम्, रक्षतो गिवारयतः, स्तैर-
पातेषु शीघ्राघाताभावादिति भावः । सर्वलोकान् भूरादिसम्भूपमान्ति अतिगच्छन्ति
द्वहस्या अतिक्रामन्तीति तेषाम्, दीर्घा बाह्यनाम्, सज्जाचेनैव वक्रीकरणात् सुदी-
करणेनैव, मुहुर्वारं वारम्, अभिनयतो नृत्यतः ; अन्यथा सप्तलोकानामेव भज्ञप्रसज्ज-
द्वत्याश्रयः । तथा दाहभौतिः द्रष्टव्यपदार्थानामेव दग्धोभवनमयाऽतीः, ज्वलनकणा-
मुचम् अग्निमयत्वादग्निस्त्रिलिङ्गवर्ष्णीयम्, अतएव उग्ने भीषणाम्, दृष्टिं ललाटस्य
नयनम्, लक्ष्येषु द्रष्टव्यपदार्थेषु, न बप्त्वा न सञ्चप्ततः न निच्छिपत इत्यर्थः, विपुर-
विजयिनः सद्यः क्लतविपुरासुरवधस्य शिवस्य, आधाराणां पादपाताद्याश्रयाणाम् अशनि-
सर्वलोकज्ञाणाम् अनुरोधात् रक्षणाभिमायात्, इति इत्यम्, दुखद्वयं यथेच्छव्यव-
हारकरणासामर्थ्यात् कष्टेन नर्तनं कर्त्तुं, वीयुषान् सभ्यान्, पातु रक्षतु । युवंव-
देव भावः ।

अत अवन्यादीनामवनन्याद्यसम्बन्धे इपि तत्त्वसम्बन्धादसिश्योत्तिः, उग्रत्वं प्रति ज्वल-
नेत्यादिपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, प्रथमे पादे चक्रेकानुप्राप्तः, चतुर्थं च तत्त्वम्-
प्राप्त इत्येतेषां मिथी निरपेक्षतया संकृष्टिः । भावादयः पूर्ववत् ।

“मन्दस्वच्छन्दयीः स्तैरम्” इत्यमरः ॥२॥

मादेव त्रिपुरास्त्ररके बध करिया नृत्य करितेछिलेन ; तथन
यद्युति तीव्र पादक्षेप करिया नृता करेन, तबे पृथिवी
रसायन्यायम् ; ताहुति तिनि आस्ते आस्ते पादक्षेप करिया पृथि-
वीव नागः निवारण करितेछिलेन एवं समस्तभूवनात्तिवृष्टी बाहु-
शुलिके प्रसारित करिया नृत्य करिले, समस्त भूवनहु भास्त्रिया याय ;
ऐ भये से बाहुशुलिके सङ्कुचित करिया अविरत नृत्य करितेछिलेन
आवार अग्निशुलिके भूमक्त्र ललाटनयन निक्षेप करिले दक्ष हईया

नान्दने सूवधारः [ख] । अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोऽस्मि

(ख) नान्दन इति । नन्दयति आनन्दयति सर्वेन द्वैवादीन् आश्रिष्ठा वा सभ्या निति इमलनन्दधातोः पचादित्वादिचि गन्दा इति रुपम् ; ततश्च गन्दैव नान्दीति प्रश्नादित्वात् स्वाथे अपि ज्ञियाभौप्रथयः । सा च सुख्याशौरन्यतरपरा वाक् इत्याख्यारिकः सम्प्रदायसिद्धा उडिः । तथा च साहित्यदप्येण—

“अश्वीर्वचनसंयुक्ता सुतिर्यज्ञात् प्रयुज्यते ।

देवहितजनृपादीनां तत्त्वान्नदीति सर्वज्ञता ॥

मन्त्रल्य शङ्क चन्द्रामि क्षेत्रके रथश्चिन्नी ।

पदैयुक्ता दाहश्चिरष्टागिर्वा पदैरुत ॥”

अथ च सुभ्यानाभाश्ची, शशिकलित्यनेन च चन्द्रश्चसिलं जीव्यम् ।

श्वीकयीरेकैकः पाद एव एकैकं पदम् । तेन चेयमष्टपदा नान्दी । तथा चोक्तं नः अथप्रदीपे—

“श्वीकपादः पदं केचित् सुप्तिङ्गलमथापरे ।

परेऽवान्तरवाक्यैकस्तुष्टपं पदमूच्चिरे ॥”

तथा विपुरविजयिन इत्यनेन नन्दविजयी चागक्यः, पादस्ये त्यनेन तदीयबुज्जिप्रभावः, सर्वलोकातिगानां दीणामित्यनेन तदीयनीतिकौशलम्, उर्या हस्तिमित्यनेन च तदीयो भीषणः क्लीधः सूच्यते । अतएवेषं पताकली नाम नान्दी । सदुक्तं नान्दादप्येण—

“यस्यां वीजस्य विन्यासो च्यमिधेयस्य वस्तुतः ।

ग्रष्मेण वा समासाक्षात् नान्दी पताकलीति सा ॥”

एवम्भूताया नान्दा भन्ते पाठात्माने, सूवधारः प्रधानलटः, ब्रह्मीतीति श्रेष्ठः । इत्यमन्यत्रापि ब्रह्मीतीत्याहर्त्त्वक्रियायाः कर्त्तरि प्रथमा वीध्या । सूवः नाटकीष्ठनकथामूलनः धारयतीति सूवधारः । तथा चोक्तम्—

याहैवे, एই भय्ये से नयनके द्रष्टव्यबस्त्रर उपवे निक्षेपहि करितेछिलेन ना । अतএব পৃথিবীপ্রভৃতি আধাৱ পদাৰ্থগুলিৱ রক্ষাৱ ইচ্ছায় মহাদেবেৱ এইকপ দুঃখন্ত্য আপনাদিগকে রক্ষা কৰুক ॥২॥

परिषदा, यथादय त्वया सामन्तवटे श्वरदत्तपौत्रस्य महाराज-
पदभाक् पृथुसूनोः कवेविंशाखदत्तस्य क्षतिरभिनवं मुद्रा-
राच्चसं नाम नाटकं नाटयितव्यमिति (ग) । यत् सत्यं काव्य-
विशेषवेदिन्यां परिषदि प्रयुज्जानस्य ममापि सुमहान् परितोषः
प्रादुर्भवति । कुतः—(घ)

“नाटकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूचते ।

रङ्गभूमि समाक्रम्य सूक्षधारः स उच्चते ॥”

(ग) अलमिति । अतिप्रसङ्गेन एतदधिकाया हादशपदाया नान्द्याः प्रयोगिण,
अलं ताटश्वनान्दीप्रयोगी व्यर्थं इत्यर्थः; ईदृशादपदनान्दीप्रयोगेणैव कलं व्याया
वाशिष्ठो निर्वाहादिति भावः । परिषदा विदृशभया । तथा च मनुः—

“तैविदी है तु कल्पकीं नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

वयस्शाश्चमिष्ठः पूर्वे परिषद् त्यादृशावरा ॥”

सामन्तो भूयधीश्वरो यो वटं श्वरदत्तो नाम तस्य पौत्रस्य । “सामन्तः
स्यादधीश्वरः” इत्यमरः । महाराजपदभाक् महाराजोपाधिधारी यः पृथुर्जाम तस्य
सूनः पुत्रस्य । क्रियत इति क्षतिस्तत्त्वतमित्यर्थः । मुद्रया गृहीतो राच्चसी नामा-
माव्यो यत्र तन्मुद्राराच्चसम् । मध्यपदलोपी समाप्तः । राच्चसयहणस्यैवात्र प्रधान-
विषयत्वात् तदेव नाम ; “नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इत्या-
लङ्घारिकोक्ते युक्तात् । नाटयितव्यम् अभिनेतव्यम् । इति आज्ञापितोऽन्तीत्यन्वयः ।

“नाटकं व्यातडत्तं सात् पञ्चमन्त्विसमन्वितम्” इत्यादि नाटकलक्षणमुन्नेयम् ।

(घ) यत् सत्यमिति । यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययं प्रुवार्थे । काव्यस्य विशेषं
भिदं तारतम्यं वेत्तीति तस्याम् । अतएव समीक्षीना समालोचनैव भविष्यतीति
भावः । प्रयुज्जानस्य अभिनयतः । प्रादुर्भवति उत्पन्नते । तत्र कारणमाह कुत इति ।

[थ-ग-घ] [नान्दीपाठेर पर शूत्रधार बलिते लागिल] इहा अपेक्षा
अधिक नान्दीपाठ अनर्थक । सभागण आगामे आदेश करियाछेन ये,

चीयते वालिशस्यापि सत्त्वेच्चपतिता क्षविः ।
न शालैः स्तम्बकरिता वस्तुगुणमपेक्षते ॥३॥

अन्वयः—वालिशस्य अपि क्षविः सत्त्वेवपतिता (सती) चीयते। शालैः स्तम्बकरिता वस्तुः गुणं न अपेक्षते ॥३॥

चीयत इति । वालिशस्य क्षविकर्म्मनभिज्ञय जनस्यापि, क्षविः श्योषपादनीपयोगिवीजरीपणादिक्रिया, सत्त्वेवे उर्द्धरभूमौ, पतिता सती, चीयते स्थिरमेव दर्जते । ततु अयथाकरणात् वालिशस्य क्षविः क्षविः चीयत इत्याह शालिर्धान्वस्य, स्तम्बकरिता गुच्छकारिता गुच्छवस्तुनेन हङ्किरित्यर्थः, वस्तुवैजरीपणस्य, गुच्छसुमुकर्षम्, न अपेक्षते न प्रशीजपति । तथा च वालिशस्यापि क्षविर्यथा सत्त्वेवपतिता सती तत्त्वेव गुणेनैव चीयते ; तथाभिनयानभिज्ञस्य ममाभिनयीऽपि काञ्चनिशीषवेदित्यथामया समाधापतितः सन् समागुणेनैव उत्कर्षं लस्याने । अतएव मम सुमहान् परितीषः प्रादुर्भावतीति भावः ।

अतएवात् अपन्तु नाहा वालिशसामान्यान् प्रस्तुनम्य तूष्णारक्षयवालिशस्य प्रतीतेरप्रस्तुनप्रश्नः एवज्ञारः, कारणेन कार्यसुमर्थनक्षयो वै धर्मो अर्थात्तरन्यासुयु, एव योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी शुणः, वैदर्णी च चीतिः ।

चीयत इति कर्मकर्त्तरि प्रथोगः । स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरि “इः स्तम्बशक्तीः” इति कराते रमेत्यथः । पथ्यावक्त्रं तत्त्वम् ॥३॥

आज जग्मीदार बटेश्वरदत्तेव पोत्र एवं महाराज पृथ्वे पुत्र कविशिखात्तेव रचित नृतन मुद्रावान्सनामक नटिक तुमि अभिनय करिबे । निश्चयह काबोव तादत्तम्याभिज्ञ सभाय अभिनय करिते प्रवृत्त होयाय अमारও गुरुতर आनन्द जग्मयाचे । बाबृ—

मूर्ख लोकेर कुषिण्डुर्बर भूमिते पर्तित हइले, ने बृद्धं पाहिया थाके । कारण, धात्तेव गुच्छ बाङ्किं बृद्धं पाओया, बौद्धबोपकेर गुणेर अपेक्षः करे ना ॥३॥

सुद्राराच्च सम् ।

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाल्यं गृहजनेन सह
सङ्गीतकमनुतिष्ठामि (ड.) । परिक्रम्यावलीक्षय च । इमे नो गृहाः,
तद्यावत् प्रविशामि (च) । नास्येन प्रविश्यावलीक्षय च । अये, तत्
किमिदमस्मदगृहेषु महोत्सव इव दृश्यते । स्वस्वकर्मण्यधिक-
तरमभियुक्तः परिजनः । तथाहि—(छ)

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धान्
 इयमियमुद्रु थते स्त्रजो विचित्राः ।
 मुसलमिदमियच्च पातकाले
 मुहुरनुयाति कलेन हुङ्कू तेन ॥४॥

(५) तदिति । तत्त्वान् परिषदा अऽग्रापतत्वादित्यः । धार्वादीत वाक्या-
खड्डारे । गृहिणीं गृहस्य कवौं निजभाष्यामित्यर्थः । सङ्गीतकमित्यादरे कप्रत्ययः ।

(च) परीति । परिकाय्य गृहगमनार्थं पादं प्रक्षिप्य । नः अस्माकम् ।
“गृहाः पुंसि च भूम्रेव” इति भिसानाद गृहा इति पुंख्यम् ।

(क) नार्ये नेति । नार्ये न अभिनयप्रकारेण, वास्तविकसूत्रधारगटहामावात् गटहप्रवेशाग्नियं प्रदश्येत्यर्थः । अये इति विचार्ये । इदमिति दर्शनक्रियाविशेषणम् । स्वस्वकर्मणि निजनिजयीग्यकार्ये, अभियुक्तः अभिनिविष्टः । अभियोगं दर्शयितुमाह तथाहीति ।

अन्वयः— १ बहुति, इयं गम्भान् पिनस्ति, इयं विचिदाः सजः सद्व-
व्यथते । इयस्त्र पात्रः २ हः कलेन हङ्गतेन इदं सुसलभं अनुयाति ॥४॥

प्रथमोऽङ्कः ।

८

भवतु । कुटुम्बिनोमाङ्गय पृच्छामि । नेपथ्यमिमुखमवलोक्य (ज) ।
गुणवतुरपायनिलये ! स्थितहेतो ! साधिके ! विवर्गस्य ।
मङ्गवननीतिविद्ये ! कार्याचार्ये ! द्रुतमुपैष्ठि ॥५॥

बहतीति । इयम् अङ्गुल्या निर्दिष्टा काचिन्नारी, जलम्, बहति कलसादिना आनयति । इयं तथैव नारी, गन्धान् कपूरं रादीनि गन्धद्रव्याणि, पिनस्ति चूर्चयति । इयं नारी, विचित्रा नानाविधाः, सजः पुष्पमालाः, उदयथते यथूति । इयं नारी च, पातकाले मुसलस्यैव पतनसमये, मुहुर्वारं वारम्, कलेन मधुरास्तुटेन, हुङ्कतेन 'इम्' इति शब्देन, इदं मुसलं मुसलशब्दमित्यर्थः, अनुयाति अनुकरीति । अतएव स्वसकर्मण्यधिकात्रमभियुक्त इति भावः ।

अत वितोयाहै दुरुहस्तक्रियारूपवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्घारः । प्रसादो गुणः, वैदमी च रीतिः ।

पुष्पिताया वृत्तम्—“अयुजि नयुगरेफतो यकारी युजि च मजो जरगाच्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥४॥

(ज) भवत्विति । भवतु ईदृशश्यापार इति श्रेष्ठः । कुटुम्बिनौ गृहिणीग्, “स्यात् कुटुम्बिनौ । पुरव्यौ” इत्यमरः । नेपथ्य विशरचनस्यानम्, तदभिमुखवलोकनं तवत्यनटीमस्वाधनार्थम्, तथैव लोकव्यवहारात् ।

अन्वयः—(हे) गुणवति ! (हे) उपायनिलये ! (हे) स्थितहेतो ! (हे) विवर्गस्य साधिके ! (हे) मङ्गवननीतिविद्ये ! (हे) कार्याचार्ये ! द्रुतम् उपैष्ठि ॥५॥
दुष्करेऽपि स्वकर्मव्ये अनायासेन प्रवृत्तनार्थं मृतिविघ्या नटौ मम्बोधयति गुण

ईनि जन आनितेछेन, ईनि गङ्कज्वर्य छूर्ण करितेछेन, ईनि नान, विध माला गाँथितेछेन, आर ईनि मुसल पड़िवार मग्ये मधुर ओ अस्पष्टे ‘हङ् हङ्’ शब्द द्वारा वार वार एই मूलशब्देर अमूकरण करितेछेन ॥४॥

[ज] हउक ; गृहिणीके डाकिया जिज्ञासा करि । [नेपथ्येर दिके चाहिया]

(५) उपायनिलय ! स्थितिहेतीः... । कार्यादार्ये । ... ।

प्रविश्य नटो । अज्जउत्त ! इश्वर्मि, अस्माणिओएण मं अग्ने
गीह्लदु अज्जो । (आर्यं पुव । इयमस्मि आज्ञानियोगेन भास्तुरज्ञातु आर्थः) (भ) ।

वतीति । हे गुणवति ! शृत्यगीतादिनैपुण्यरूपगुणशलिनि । अतएवाभिनयोप-
योगितेति भावः । उपायनिलये ! उपायाना नाय्यसौष्ठुद्वसाधनशापाराणा निष्क-
र्णी॑वस्थितिर्यस्ता तत्सम्बोधनम् । तेन तथावागमनमन्यावश्यकमित्याशयः । स्थिति-
हंती । अभिनयादिनैपुण्येन मदीयमर्यादारचिके ! ततोऽपि तदावश्यकतेष्यभिप्रायः ।
विवर्गस्य मदीयधर्मार्थकामानाम्, साधिके ! सम्यादिके ! ! तेन च सर्ववैव तद
प्रयोजनमिति तात्पर्यम् । मङ्गवनस्य मम गृहस्य कौशलसम्पादनात् नीतिविद्येव
तत्सम्बोधनम् । तत्साभिनयकौशलोपदेशायापि तत्रीपस्थितिः प्रयोजनीयेति भावः ।
कार्थ्याचार्थे । सर्वकर्त्तव्योपदेशिके । । तेन च कर्त्तव्यसम्यसन्तीषोपायोपदेशार्थमपि
तशागमनं नितान्तावश्यकमित्याशयः । द्रुतं सत्वरम्, उपैहि अवागच्छ ।

अब विशेषणाना साभिप्रायप्रयोगात् परिकरो भास्तुरज्ञारः, “उक्तिदिशेषणैः
साभिप्रायैः परिकरो मतः” इति लक्षणात् । न च विषयमेदै उल्लेखालज्ञार इति
वाच्यम्, तव रूपकातिशयोक्त्यन्यतरयोगस्यावश्यकत्वात् अब सु तदभावात् ।

आर्थ्या जातिः, “यस्याः पदे प्रथमे हादश मावास्था वृत्तीयेऽपि ।

अष्टदश हितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या” इति लक्षणात् ॥५॥

(भ) प्रविश्येति । आराहूरं यातः पापेभ्यः इत्यार्थः, पृष्ठोदरादित्वान्निपातः ।
तथा चोक्त “कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठते प्रकृताचारे स वा
आर्यं इति चृतः ।” तेन आर्यः पूज्यः श्वसुः इति यावत् तस्य पुव इति तत्-
सम्बोधनम् । इयमस्मि आगतेति शेषः, आज्ञानियोगेन अदेशदानेन ।

“वाच्यौ नटीसूवधारायार्थनाम्ना परस्परम्” इति दप्तेणादिनियमात् नटी सूवधार-
मार्थनाम्ना वदति । एवं सूवधार्णाऽपि नटीम् । शिर्चितलादनीचत्वार्ष नटी सौरसेनौ

गुणवत्ति । उपायेर आक्षार ! मर्यादावक्षिणि ! त्रिवर्गाधिके !
अदृश्येर नीतिविद्यात्तुल्ये ! कर्त्तव्योपदेशिणि ! द्रुत आगमन कर ॥५॥

सूखारः । आर्ये ! तिष्ठतु तावदाङ्गानियोगः । कथय, किमस्य
पवत्या तवभवता ब्राह्मणानामुनिनन्देण त्रुटुष्वक-
मनुष्टहीतम् ? अभिमता वा भवनप्रतिथयः सम्प्राप्ताः ; यत
एष पाकविशेषारम्भः (अ) ।

नटी । अज्ञ ! आमन्तिदा मए भश्वत्तो ब्रह्मणा ।
आर्य ! आमन्तिता मया भगवन्तो ब्रह्मणः) (ठ) ।
सूखारः । कथय कस्मिन्निमित्ते ? (ठ) ।

भाषा वदति, “श्रीरसेनो मयोक्ताच्चा ताहृशौनाम्ब योषिताम्” इति दर्पण्यकस्यापनाम् ।
अन्यावाप्ये शूल्लभम् ।

(अ) सूखेति । तवभवता पूज्यानाम् । “विषु तवभवाम् पूज्यस्थै वावभवा-
नपि” इत्यजग्यः । त्रुटुष्वकं पुत्रादिपीष्ववर्गः । “त्रुटुष्वं पाण्यवगेऽपि” इत्यमर-
भाला । अनुष्टहीतं तेषां ब्राह्मणानामाश्रीः सम्पादनेनेति भावः । अभिमताः पुणा-
प्रदत्त्वे त्र प्रार्थिताः सम्प्राप्ताः स्वयमेवीपस्तिताः ।

(ठ) नटीति । आमन्तिता आह्नताः । भगवन्ती माहात्मायनः ।

(उ) सूखेति । कस्मिन् निमित्ते ज्ञिते किन हितुनिष्ठ्यर्थः ।

[व] नटी [प्रवेश करिया] । आर्यपुत्र ! एই आर्यि आसियाछि ;
आदेश दान करिया आपनि आमाके अनुगृहीत करुन ।

[अ] सूखार ! आर्ये ! आदेशदान थाक । बल—आज
तुमि कि जग्य माननीय ब्राह्मणगणेर निमन्त्रण द्वारा परिजनवर्गके अनु-
गृहीत करियाछ ? अथवा अभीष्ट अतिथिगण निजेराहे आगार बाडीते
उपस्थित हइयाछेन ? येहेतु विशेषक्रमे पाक आरण्ड हइयाछे ।

[ट] नटी । आर्य ! आमिह माहात्म्यण्णली ब्राह्मणगणके निमन्त्रण करि-
याछि ।

सूखार ! बल, कि निमित्ते ? ।

गटी । उवरज्जदि किल भश्वरं चन्दो च्छि । (उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति) (ड) ।

सूतधारः । क एवमाह ? (ठ)

गटी । एवं क्वचु शश्रवासी जणो मन्त्रैदि । (एवं खलु नगरवासी जनो मन्त्रयते) [४] ।

सूतधारः । आर्थे ! क्षतश्चमोऽस्मि चतुःषष्ठ्यज्ञे ज्योतिःशास्त्रे । तत् प्रदर्श्यतां भगवतो ब्राह्मणानुहित्य पाकः ; चन्द्रोपरागं प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि । पश्य — (त) ।

“क्रूरयहः स केतुश्चमसम्पूर्णमण्डलमिदानोम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्—

[ड] नटीति । उपरज्यते राहुयज्ञो भवति, भविष्यत्सामीर्थे वर्तमाना ; तेन चन्द्रयहणं भविष्यतीति निमित्ते इत्यर्थः । “उपरागो यहः” इत्यमरः ।

[ठ] सूते ति । आह ब्रवीति ।

[४] नटीति । मन्त्रयते ब्रह्मीति परस्परमालीचयतीत्यर्थः ।

[त] सूते ति । चतुःषष्ठिः अङ्गानि यहावस्थानादयः प्रतिपाद्य विषयो यस्य तथ्यान्, ज्योतिःशास्त्रे, क्षतः शमः शिळायासी येन स तादृशः । प्रदर्श्यतां पाकः निमन्त्रण-लिङ्गमनस्यान्यायत्वान् चन्द्रयहणाभावेऽपि ब्राह्मणमीजनेनैव पुण्यमन्त्रवादिति भावः । चन्द्रोपरागं प्रति चन्द्रयहणविषये । विप्रलब्धा प्रतारिता । पश्य जालीहौत्यर्थः ।

(ड) नटी । चन्द्रग्रहण हइबे एहि निर्मित्ते ।

(ठ) सूतधार । के एकप बलियाछे ?

(४) नटी । नगरवासी लोकेरा एहिकप बलितेछे ।

(त) सूतधार । आर्ये ! आयि चौषट्ठि अङ्गयुक्त ज्योतिःशास्त्रे परिश्रम करियाछि । अतएव, माहात्म्यशाली ब्राह्मणगणेर उद्देश्ये पाक आरम्भ कराइया दाओ ; किञ्च चन्द्रग्रहणेर विषये तुमि काहाराओ द्वारा अतारित हइदाछ । देख—

निपथे—आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रमभिभवितुमिच्छति
बलात् ? (थ) । (१)

सूक्ष्मारः । ——रक्षत्येनन्तु बुधयोगः ॥६॥

(थ) नेपथ्य इति । आ इति कोपसूचकमयथम । अवापि चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् ।

अन्वयः—क्रूरयहः सः कितुः इदानी पूर्णमण्डलं चन्द्रमसं बलात् अभिभवितुम इच्छति ; बुधयोगः तु एमं रक्षति ॥६॥

क्रूरेति । क्रूरः अशुभसूचनेन निहुरसासी यहयेति क्रूरयहः, स प्रसिद्धः, कितुः कितु नामकक्षम्बीर्भागी राहुरित्यर्थः, इदानीम् अद्य रात्रौ पूर्णमाथमानसमये “पूर्णिमा-प्रतिपत्सम्बीर्भागी राहुणा यस्यते शशो” इति कृतेः, पूर्णमण्डलं निरवशेषावयवम्, चन्द्रमसं चन्द्रम्, बलात् स्वशक्तिरेव, अभिभवितुं पराजे तुं पराजयेन यस्तिमित्यर्थः, इच्छति ; तु किन्तु, बुधस्य सौम्यग्रहस्य योगः सूर्योगः, एनं चन्द्रमसम्, रक्षति राहोरभिभवात् वायते ; “यहपञ्चकसंयोगं दृष्टा न यहणं वदेत् । यदि न स्यादुभस्व युज्ञं दृष्टा यहं वदेत् ॥” इति व्याससंहितावचनादिति भावः । अतएवाद्य चन्द्रग्रहणं न भविष्यति ; तत एव तचन्द्रग्रहणीतागा केनापि त्वं विप्रलभ्यासौति समुदायाशयः ।

तथा क्रूरः कठिनः कठिनत्वादभङ्गुर इत्यर्थः यहीऽभिनिवेशी यस्य सः, राजस इत्यर्थः, कितुना मलयकेतुना सहेति सकितुः सम् मलयकेतुं सहाधीक्षयेति तात्पर्यम्, इदानीम्, असम्युक्तं नवाग्निषिक्तलात् साकल्येनानायत्तं मण्डलं राज्यं यस्य तम्, चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् नलात्, अभिभवितुं पराजे तुमिच्छति ; तु किन्तु, बुधस्य पञ्चितस्य चाणकस्य योगः सम्मेलनम् अथवा कूटनीतिप्रयोगरूपं उपायः, एनं चन्द्रगुप्तम्, रक्षति ।

अयं हितीयाथं स्तु शङ्खशक्तिमृद्धी वस्तुध्वनिरेव, न पुलं स्त्रीषः ; अमाकरणिकलात् उभयीरप्यर्थ्ययीः प्राकरणिकत्वं एव स्त्रीषः नमात् ? ।

[थ] नपाथ्य—आः ! एके हे, आगि थाकिते चल्लूऽप्तके बल-पूर्वक प्राजित करिते इच्छा करितेहे ।

[१] इत्यर्जीतो नेपथ्यं इति, आः ? क एष मयि स्थिते इति मात्रम् पाठाः

नटौ । अज ! को उग्ग एसो धरणिगोअरो भविग्नि चन्द्रं
गहाभिजोआदो रक्षिदुः इक्षुदि ? । (आयं ! कः पुनरेव धरणि-
गीचरी भूत्वा चन्द्रं गहाभियोगात् रक्षितुमिक्षति) (द)

मूरधारः । आय्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु । भूयोऽ-
भियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलक्षये । (क्रूरग्रह इशादि पुनस्तदेव पठति) (ध)

“गहशब्दः सूर्यादिषु भूतादिष्वभिनिवेशी च” इति हस्तायुधः । “योगः सत्रहनीमाय-
ज्ञानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । हितीयपक्षे “एकदेशेन समुदायी गम्यते” इति व्यायात्
केतुपदेन मलयकेतुः चन्द्रपदेन च चन्द्रगुप्त उपस्थाप्यते ।

आर्या जातिः ॥६॥

(द) नटीति । धरणिः पृथिव्ये व गोचरी विचरणादिविषयो यस्य सः । पृथिवी-
स्थित एवेत्यर्थः । गहाभियोगात् राहीर्यहण्डपाठाक्रमणात् । पृथिवीस्थितस्य जनस्य
सुदूराकाशवर्त्तिं चन्द्रगहणनिवारणेच्छा असम्भवैवेति भावः । सविष्णवीक्तिरियम् ।

(ध) सूत्रेति । यत्सत्यं प्रवृत्तम् । नोपलक्षितः मनोयोगाभावान्वयगतः । भूयः
पुनरपि, अभियुक्तः अभिनिविष्टी दक्षमनोयोग इति यावत्, स्वरव्यक्तिं कण्ठध्वनिवै-
स्त्रिष्टम्, स्तपलक्षये परिच्छेष्यामि । स्वरपरिचयेन च लोकपरिचयो भविष्यतीति भावः ।
पूर्वमपि क्रूरियादिपाठानल्लरमेव ‘आः क एषः’ इत्यायमिधानात् पुनस्तदभिधापयितुं
क्रूरिये-पाठ एवीपाय इति विभाष्य क्रूरग्रह इत्यादि दुलः पठतीति जीयम् ।

মেই ক্রুগ্রহ রাত্রি আজ রাত্রিতে পূর্ণগুল চন্দ্রকে বলপূর্বক প্রা-
জিত করিতে ইচ্ছা করিতেছে বটে ; কিন্তু বুধের যোগ ইহাকে রক্ষণ
করিতেছে ॥৫॥

[দ] नटौ । आर्य ! ए कोन् लोक भूतले थाकिया, ग्रहग्रुप रात्रिका-
अक्रमण इहाते चन्द्रকे रक्षा करितে ইচ্ছা করিতেছে ?

[ধ] হত্ত্বধাৰ আধ্যে ! সত্যই আমিও বুঝিতে পারি নাই । ইউক ; পুন-
রায় মনোযোগ দিয়া কঠস্বর অঙ্গসারে লোকটাকে চিনিয়া লইব । [পুন-
রায় দেই “ক্রুগ্রহ” ইত্যাদিমৌক পাঠ করিতে লাগিল]

नेपथ्ये । आत् ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिमवितु-
भिच्छति बलात् ? ।

सूक्ष्मारः । आकर्ष्य ! आर्ये ! ज्ञातम्, कौटिल्यः (न) ।

नटी । भयं नाटयति (प) ।

सूक्ष्मारः । कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन
क्रीधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।
चन्द्रस्य यहणमिति श्रुते सनात्नो
मौर्येन्दोर्दिष्टदभियोग इत्यवैति ॥७॥

(न) सूक्ष्म ति । ज्ञात् करुद्धनिपरिचयादवगतम्, कौटिल्यशाणकम् एवैदं
बदतीति शेषः ।

(प) नटीति । नाटयति गावकम्बादिना अभिनयति ; कौटिल्यस्य निताज्ञकूरुं
त्वात् कूरुयह इत्यादिना च तदिकडकथनादित्याशयः ।

अन्वयः—एषः सः कुटिलमतिः कौटिल्यः ; येन क्रीध ग्नौ प्रसभं नन्द-
वंशः अदाहि । (स च) चन्द्रस्य यहणम् इति श्रुतेः सनात्नः मौर्येन्दोः हिष्ठभियोगः
इति अवैति ॥७॥

नमु कीऽसौ कौटिल्य इत्याह कौटिल्य इति । एष मः, कुटिलमतिवंकुरुद्धिः,
कौटिल्यशाणकम् । येन कौटिल्ये न, आत्मनः क्रीध एवाग्निस्तम्भिन्, प्रसभं ब्रह्मन्,
नन्दस्य वंशः कुलमेव वंशो विणुराशिः सः, अदाहि दग्धवः । स चायम्, चन्द्रस्य यहण-
मिति श्रुतेः मन्मुखतः श्रवणाङ्केतीः, समानं चन्द्रगुप्तेति चन्द्रस्य सदृशं नाम यस्य तस्य
सनात्नः, मौर्येन्द्रचन्द्रगुप्त इन्द्रुयन्द्र इव तस्य, हिष्ठता शत्रुघ्ना अभियोग आक्रमणम्, इति
अवैति बुध्यते ; चन्द्रस्य यहणमित्यस्य उभयार्थं क्रीधकलात् विपचकत्तृकचन्द्रगुप्तमानं
क्रमणीयोगश्चत्रणांश्चेति मावः ।

[न] शुद्रवार [अदण करिया] आर्य ! बुध्यते पारियाछि, चाणक्य ।

(प) नटी । भयं अभिनन्दनं करित लागिल ।

तदित आर्वा गच्छावः । इति निष्कृत्मौ । [क]

प्रस्तावना (ब) ।

अथ क्राधे आगत्वारीपां मन्दकुले व शत्वारापे निर्मितं वशशब्दश श्लिष्ट इति श्लिष्ट-
परम्परितं कपकमलाहारः ।

प्रहविष्णो नाम डत्तम्—“वाशभिर्नजरगः प्रहविष्णोयम्” इति लक्षणात् ॥७॥

(फ) तदिति । तत्त्वात् क्रूरयह रथादुत्तेऽदारैव क्रूरुषात्य समीपे क्राध-
पावस्य मम स्थः तु मयुक्तत्वादित्यर्थः । निष्कृत्मौ नटीसूखधाराविति शेषः ।

(ब) प्रस्तावनेति । प्रस्ताव्यते प्रस्तुतविषय उत्थाप्यते अनयेति प्रस्तावना प्रस्तुत-
विषयोत्थापिका वाक्यावली । तथा च दर्पणे—

“नटी विदूषको वार्षप पारिपाञ्चिक एव वा ।

सूखधारेण सहिताः संलाप यथा कुर्वते ॥

धिक्वीर्णक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताद्विविभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नामा प्रस्तावनापि सा ॥”

सा चेष्टमुद्घात्यकरुपा सहित्यदर्पण एवादाहता । तथा च “क्रूरयहः”
“सक्तेतुः” “चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलम्” इत्येतानि दीप्ति स्वानवगतवक्तुसम्मतार्थानि पदानि
यद्याक्रमं “क्रूरुद्धिः” “मलयकेतुसहितः” “साकलोनानायत्तराज्य” “चन्द्रगुप्तम्” इत्ये-
तेषु विषु स्वाभिर्मितार्थेषु “वन्द्रगुप्तमभिमितुमिच्छति” इति गुप्तपदान्वितचन्द्रादोले-
खेन योजयित्वा चाणक्यः प्रस्तुत इति । यथा दर्पणे—

“पदानि लगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजप्रत्यनि पदैरन्ये; य उद्घात्यक उच्यते ॥”

এই সেই কুটিলবুদ্ধি চাণক্য ; যিনি বনপূর্বিক আপন ক্রেতুবহুতে
নজবংশকে দক্ষ করিয়াছেন । বর্তমান সময়ে ‘চন্দ্রের গ্রহণ’ এইকপ
শ্রবণ করায় সমাননামা চন্দ্রগুপ্তের শক্তকর্তৃক আকৃষণ ইহা ইনি বুঝিয়া-
ছেন । ॥

ततः प्रदिशति मुक्तां शिखां परामशन् चाणक्यः [भ] ।

चाणक्यः । कथय, क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुं
मिच्छति बलात् (म) ।

आखादिताङ्गिरदशोणितशोणशोभां
सम्प्रारुण्याभिव कलां शशलाङ्घनस्य ।

(भ) तत इति । तता नटौसूतधारयानिंक्षुमणानन्तरम् । एतदानन्तर्यस्य
चाभिधानक्रमेणैव प्राप्तावपि पदंनाभधानं स्पष्टायम् । मुक्तां नन्दकातापमाजसमव
एव स्वलितव्यनां ततः प्रभृत्येवावज्ञाम्, शिखां मक्तकस्य लाङ्घनकेशगुच्छम्, परामशन्
हतोन समाप्तशन् । चणक्यस्यापत्यभिर्ति चाणक्यः, “एष गर्गादेः” इति अथपत्ययः ।

(म) चाणक्य इति । कथयेत्यभिधानं स्वकर्त्त्वप्रतिवादयोतनार्थम् ।

इतः प्रभृति प्रथमाङ्गसमाप्तिः पर्यन्ता मुख्यसाम्भवः । सथा च “अन्तरैकार्थसम्बन्धः
सम्बिरेकान्वये सति” इति सम्भवः सामान्यलक्षणम् । तथाहि अब राजसयहण्डप-
प्रयाजनेनान्विताना कथाशानां तन्मुद्रालभक्षपावान्तरप्रयाजनेन सम्बन्धः । मुख्यफल-
राजसयहण्डय चाणक्यस्यात्साहा वीजम्, “अत्यमावं समुद्दृष्टं बहुधा याहिपर्ति ।
फलस्य प्रथमा हेतुर्वैजं तदभिघौयते ॥” इति लक्षणात् । राजसयहण्डपमुख्यफल-
सिद्धये चाणक्यस्य औत्सुक्षक्षपा आरच्छा नाम प्रथमा कार्यावस्था ; “भवेदारच्छा औत्-
सुक्ष्यं यम्मुख्यफलसिद्धये” इति लक्षणात् । इत्यस्त्र “यद्व वीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरस-
सम्भवः । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकौर्त्तितम् ॥” पूर्ति मुख्यसम्बिलक्षण-
सङ्केतिः । अस्य च उपचेपादीनि इडशङ्कानि यथास्थानं निवेश्य तस्मान्वानि
वक्त्वामः ।

[भ] ताहार पर खोला टिकिते हात बूलाइते बूलाइते चाणक्य
अवेश करिलेन ।

[म] चाणक्य । बल, आगि थाकिते कोन् ब्यक्ति बलपूर्वक चन्द्रगुच्छके
पराजित करिते इच्छा करितेहे ?

जृभाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हत्तमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥८॥

अथवः— कः परिभूय आखादित् द्विदशीणित् श्रीण श्रीभासम्भारण
शशलाङ्कनस्य कलाम् इव युरन्तीं जृभाविदारितमुखस्य हरेः मुखात् दंष्ट्रां हत्तम्
इच्छति ? ॥८॥

चन्द्रगुप्तस्याभिभूतः खल्पशक्य एवेति दर्शयितुमाह आखादितेति । को जनः,
परिभूय सिंहसेव पराजित्य, आखादित् परिषीत् यत् द्विदशीणित् स्वनिहतहस्ति-
द्वधिर् तेन श्रीणा रक्षवर्णा श्रीभायस्यात्माम्, अतएव सम्भव्या सम्भारागीण अद्वर्णा-
रतदर्णाम्, शशलाङ्कनस्य चन्द्रस्य, कलाभिभूत, स्फुरन्तीं दोष्यमानाम्, जृभाया गाव-
प्रसारणेन विदारित् व्यादन् सुखं वदन् येन तस्य, हरेः सि हस्य, मुखाम्बुखाभ्यन्त-
रात्, दंष्ट्रां दक्षपङ्क्ति त्तिम्, हत्तम् अङ्गव्य नेतुग, इच्छति; तदपि कथयेत्यथः ।
इक्षिदिक्षिणः मिं हस्य मुखाभ्यन्तरगतदंष्ट्राहरणं यथा नितान्तमसम्भवम्, प्रत्युत
जिह्वीषीविं नाशहेतुरेत्; तथा गन्दविजयिनशालक्ष्य ब्रौडुगताद्याचन्द्रगुप्तस्याः
हरणमपि नितान्तमसम्भवम्, प्रत्युत जिह्वीषीविं नाशहेतुरेति भावः ।

अतएवाव अपस्तुतात् समान् प्रस्तुतमसपतीतिरुपा अपस्तुतपश्चसालङ्घारः शौतो-
पमा चानयीरङ्गालिभावेन सङ्करः; तथा प्रथमे पदे छहि कानुप्रासङ्गस्थनुप्रासयोरिका-
शशानुपवेशरूपः सङ्करश्च, अनयोर्मिंश्च निरपेक्षतया संस्कृतः । वीरो रसः, शोजो
युषः, गौडी च रीतिः । तथा इतिवृत्तलक्षणाकाव्यार्थमसुत्पत्तेनपत्तेपी नाम प्रथम-
मुखसन्धेरङ्गम् “काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपत्वेष इति चूतः” इति लक्षणात् ।

वस्त्रतिलका द्वयम् “उक्ता वस्त्रतिलका तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥८॥

इस्त्रौरङ्गधिर पान कराय याहार शोभा रक्तवर्ण इहियाछेह; अतएव
सङ्क्षयावागे रञ्जित चन्द्रकलार ग्राय याहा शोभा पाइतेछेह; इहॉ
त्तुलियार समये प्रसारितमूख सिंहेर मूर्ख हहिते सेहि दक्षपङ्क्तिके
कोन् व्यञ्जि, सिंहके प्राञ्जल करिहा इहण करिवार इच्छा व व्रि-
त्तेहेह? ॥८॥

प्रथमोऽङ्कः ।

अपि च ।

नन्दकुलकालभुजगीं कोपानलबहललोलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां बध्यः को निच्छति शिखां मे ॥८॥
अपि च । उल्लङ्घयन्म समुच्चवलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकालधूमक्रेतोः ।

अन्वयः—बध्यः कः नन्दकुल कालभुजगीं कोपानलबहल लोल धूमलतां मे शिखाम् अद्य अपि बध्यमानां न इच्छति ? ॥८॥

नन्देति । बध्यो महिरुद्धाचरणात् बध्यीयः, की जनः, नन्दकुलस्य कालभुजगीं कुण्ठसपींसरूपाम्, तस्य विनाशहेतुत्वादिति भावः, तथा मम कोप एवानखलस्य बहुता प्रतुरा लभिता च लोला वायुना चक्षुला च या धूमलता तां तत्स्वरूपामित्यर्थः, वर्ष-सम्बान्धात् लभितत्वसाम्यादेति भावः, मे मम, शिखाम्, अद्य इदानीमपि, बध्यमानां बन्धनविषयीभूतां तादृशशिखाया बन्धनमित्यर्थः न इच्छति ? मम शिखाया मुक्तावस्थेव विपद्धनाशहेतुरिति तद्बन्धनं सैरेण्यमेवेत्याश्रयः ।

अत शिखाया कालभुजगीतमावारीपात् प्रथमं निरङ्गं कैवल्यपक्षम्, कोपे अन-स्त्वारीपः शिखाया धूमलतात्वारीपे निमित्तमिति, हितीयमस्त्रिष्टशब्दलिपत्त्वम् परम्परित्वपक्षम्, पूर्वाङ्गे उत्त्यनुप्राप्तः, हितीयाङ्गे च्छेकानुप्राप्तव्ये तेषां मिथो निरपेच-तया संस्कृष्टिः । तथा प्रधानस्य बन्धनस्य बध्यमानामिति धात्वन्तर्विहीनाप्रधानीस्त्रित्वात् विधेयाद्विमर्शदीप्तः ; स च ‘अद्यापि शिखाया मे बन्धनं निच्छति की बध्यः’ इति पाठेन समाधीयः । धीरो रसः, प्रसादो गुणः, पाञ्चाली च रीतिः ।

आर्था जातिः ॥९॥

आर, हत्यार योग्य कोन् व्यक्ति, नन्दवःशेर कालसपींस्त्रिपा, एवं क्रोधानलेर अचूर ओ चंगल धूमश्रेणीकृपा आमार शिखाटार बन्धन इच्छा करेना ? ॥९॥

(९)० बन्धनीलधूमलताम् ।

सदाः परात्मपरिमाणविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥१०॥

शाङ्करव ! शाङ्करव ! (य)

प्रविष्ट्य शिष्यः । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

अन्वयः = परात्म-परिमाण-विवेकमूढः कः नन्द-कुल काननधूमकेतीः सम-
ज्ञवलतः भम कोपस्य प्रतापम् उप्लब्धयन् (सन्) शालभेन विधिना सदाः विनाशं लभ-
ताम् ? ॥१०॥

उप्लब्धयन्निति । परस्य आत्मनश्च यत् परिमाणम् उत्कर्षपक्षर्षावस्था तस्य विवेके
विवेचनविषये मूढः मूर्खतया असमर्थः, को जनः, नन्दकुलभेन काननं विस्तृतत्वा-
इनं तस्य धूमकेतीः अग्निस्वरूपस्य साकल्ये न नाशकत्वादिति भवतः, अतएव सम-
ज्ञवलती ज्वालां विक्षारथतः, भम कोपस्य मदीयक्रीधस्य, प्रतापं तौवतां ज्वालाश्च,
उप्लब्धयन् अतिक्रामन् सन्, शलभस्य पतञ्जल्यार्थार्थात् शालभस्य शालभर्द्वार्धसदृशे-
नेत्यर्थः, विधिना प्रकारेण, सदास्तत्त्वणादेव, विनाशं लभतां प्राप्नातु । उत्कीप-
यरीच्छा नन्दवंश एव जाता, अतेष्व पतितो विनश्ये देवेति भवतः ।

अत नन्दकुले काननत्वारोपः कोपे धूमकेतुलारोपे निमित्तमित्यश्विष्टशब्दनिबन्धनं
परम्परितष्ठपक्षमलङ्घारः, शालभेनेति साहस्राच्चेपान्निदर्शनाभेदः, अतुर्थं पादे
स्कृकानुप्राप्तयेति मिथी निरपेक्षतया संस्कृटिः ।

वसन्ततिष्ठका हन्तम् ॥१०॥

(य) शाङ्केति । शाङ्कः शङ्कनिर्मिती वंशीविशेषस्य रव इव रवः करुद्गवरी
यस्य स शाङ्करवः तदात्मः कथन चक्षावः ; तत्सुखीधनम्, सम्भूमि च द्विदक्षिः ।

आर, परेर ओ निजेर तारतम्य करिते असमर्थ कोन् ब्यक्ति,
नन्दवंशराम। बनेर अग्निस्वरूप ज्ञाज्ञलामान मदीय क्रोधेर अतापके
अतिक्रम बबक्तः, पतञ्जेर नियमे सञ्चाइ ध्वंस पाइते इच्छा करे ? ॥१०॥

चाणकः । वत्स ! उपवेष्टुमिच्छामि (र) ।

शिष्यः । उपाध्याय ! नन्वयं सन्निहितवैवासनैव द्वार-
ग्रकोष्ठशाला । तदस्यामुपवेष्टुमहं तु रपाध्यायः (ल) ।

चाणकः । वत्स ! कार्याभियोग एवास्मान् आकुलयति
(१) न पुनरुपाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशोलता (व) । नाव्यो नीपः
विश्व आत्मगतम् । कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरेषु, यथा किल
नन्दकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षिं तेन सकल-
नन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन पर्वं तपुत्रेण मलयकेतुना सह

(र) चाणक इति । आसनमानयेति भावः ।

(ल) शिष्य इति । सम्बोधने ननु शब्दः । सन्निहितं पूर्वमेव केनापि स्थापितं
वैवासनं यस्यां सा । एसेनामवरताञ्चापालनात् विरक्तिं ज्यते ।

(व) चाणक इति । कार्येषु असंख्यकर्त्तव्यविषयेषु अभियोगः अभिनिवेशी
द्विटतरमनीयोग एव, अस्मान् मामित्यर्थः, आकुलयति व्यतिव्यक्तीकरोति । अतएव
सर्वदै यथायथविवेचनासामर्थ्येन युग्मासु अनवरतमादेशः क्रियत इति भावः । उपा-
ध्यायानां सह भवतीति सहभूः स्वाभाविकी, शिष्यजने छात्रजनं प्रति, दुःशोलता शिष्य-
जनस्य सुखमादेनावस्थानं प्रति अस्ति हिञ्चात्कृपं कुस्तमावत्तम् । तेन च अनवरता-
देशकरणेनापि त्वया न विरक्तिः कर्त्तव्ये ल्याशयः ।

[य] शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिष्य । [प्रवेश करिया] अध्यापकमहाशय ! आदेश कङ्कन ।

[र] चाणक्य । वृत्स ! उपवेशन करिते इच्छा करि ।

[ल] शिष्य । अध्यापकमहाशय ! एই ओटाचालाय बेत्तेर मोड़ा
पाताइ आছे ; स्तुत्रां उहातेहे आपनि बसिते पारेन ।

(१)…आकुलयति … ।

सन्धाय तदुपगटहीतेन च महता ल्ले च्छराजबलैन [१] परिहृतो
वृष्टलमभियोक्तुमुद्यत इति (श) । विविल्पः अथवा येन मया
सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशबधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुखरा
प्रतिज्ञासरित्, सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनमर्थं न

(श) नाव्ये नेति । प्रकाशता श्रवणगीच्छसाम् । अर्थो विषयः । नन्दकुलस्थ
विग्राहेन अनिती रोषो यस्य सः । पितृवधेन अमर्थितः ज्ञाधितसेन, सकलं यन्नन्द-
राज्यं तस्य परिपणेन प्रदानप्रस्तावेन प्रीतसाहितः प्रक्षेप्तुम् साहं प्रापितसेन । सन्धाय
सन्धिं कृत्वा । तेन मज्जयकेतुमा उपगटहीतं संगटहीतं देन । उष्णं नापितस्ती-
शम्भात्तात् शूदं अन्द्रगुप्तम्, अभियोक्तुमाक्षितुम् ।

[ष] विविल्पेति । उत्तमविषयस्थ प्रकाशे लक्षित्वा स दौराणां प्राचीनमन्ति-
वाचसपदात्मस्मावलया विल्पेति बाध्यम् । सर्वेषां खोकामां प्रकाशं प्रथमं अथा
स्वाप्नया । अर्थं विषयम् । प्रथमविल्पेति लिपार्थितुम्, अपि तु समर्थ एवेत्यर्थः ।

[व-श-ष-स] चाणक्य । वृ॒स ! असंथ्य कर्त्तव्यविषये गुरुतर घनोय्योगहे
आमाके व्यतिव्यक्त करिया तुलियाछे ; किन्तु छात्रजनेर प्रति अध्या-
पकर्दिगेर आडाविक कुस्तिबाब नहे । (अभिनव्येर धरणे उपवेशन
करिया अगत) पुरवासिवर्णेर मध्ये ए विषयटा अकाश पाइयाछे ये,
नन्दवंश ध्वंस कराय राक्षसेर क्रोध जग्नियाछे एवं पितृवध कराय
मलघकेतु ओ त्रुद्ध हइयाछेन ; श्रुतवां राक्षस समस्त नन्दराज्य दानेर
पगद्वारा उৎसाहित करिया, पर्वतकेर पुत्र मलघकेतुर महित महित करिया
ताहारा संगृहीत विशाल ल्लेच्छैन्यं परिवेष्टित हइया, चञ्चुगुप्तके आकृ-
ण फरिते उष्टुत हइयाछेन । (चिन्ता करिया) अथवा ये आयि समस्त
लोकेर प्रत्यक्षे नन्दवंशवधेर प्रतिज्ञा करिया, मेहे द्वन्द्रर प्रतिज्ञा-
'नदी हहिते उत्तीर्ण हइयाछि, मेहे आयि कि एथन प्रकाशमान एই विषय-

समर्थः किं प्रश्नमयितुम् ? [ष] । कुत एतत् । यस्य

मम—[स]

श्यामीकृत्यामनेन्दून् रिपुयुवतिदिशां सन्ततैः शोकधूमैः
कामं मन्त्रिद्वृमिभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्य प्रकीर्य ।
दर्घून् सन्धून्तपौरद्विजगणारहितान् नन्दवंशप्ररोहान्
दाह्याभावात् खेदाज्ज्वलन् इव वने शास्यति क्रीधवङ्गिः ॥१॥

[स) कुत इति । एतत् प्रश्नमनसामर्थ्यम् । यस्य मम क्रीधवङ्गिरिति आव-
चेनात्मयः ।

अन्वयः—क्रीधवङ्गिः सन्ततैः शोकधूमैः रिपु-युवतिदिशाम् आननेन्दूम्
श्यामीकृत्य, मन्त्रिद्वृमिभ्यः नयपवनहृतं कामं मोहभस्य प्रकीर्य, सन्धून्तपौर-द्विज-
गण रहितान् नन्दवंशप्ररोहान् दर्घून्, वने ज्वलन् इव, दाह्याभावात् शास्यति, [किन्तु]
खेदात् न ॥१॥

श्यामीकृत्येति । यस्य मम, क्रीध एव वङ्गिः क्रीधवङ्गिः, दाहकलसाम्यादिति भावः,
सन्ततैरविच्छिन्नैः, श्रीका एव धूमास्तैः, श्यामीकरणसाहश्यादित्याशयः ; रिपुयुवतयः
अतु स्त्रिय एव दिशसामाम, नराश्वेन शूलसाम्यादित्यभिप्रायः ; आननानि मुखा-
न्ते व इन्दवंशन्दाक्षान्, आद्वादकल्पादिसाधर्म्यादिति तात्पर्यम् ; श्यामीकृत्य मलिनान्
विधाय ; तथा मन्त्रिण एव द्रुमा अत्युप्रतलसाहश्यान् उच्चास्तेभ्यः तेजित्यर्थः, नवो
मदीया नौतिरेव पवनः परिचालकलात् वायुस्तेन हृतं प्रेरितम्, कामं पर्याप्तम्,
मोहः कर्त्तव्यज्ञानराहित्यमेव भस्य तत्, तत्त्वनिर्णयान्हर्त्वसम्पादकलादिति भावः,
प्रकीर्यं विचिप्य ; सन्धून्ता भयाहरतिव्यस्ताः पीराः पुरावासिन एव हिताः प्रायान-
साम्यात् परिचालकेषां गणेन रहितान् व्यतान् ; नन्दस्य वंशः कुलमेव वंशा वेणव-
स्ते शो प्ररोहान् अर्घुरान्, दर्घून् भूमीकृत्य, बनि, ज्वलनो दावानल इव, दाह्यस्य दर्घव्य-
वस्तुमः अभावात्, शास्यति निवर्तते ; किन्तु खेदात् स्वयमबसप्रत्वात्, न शास्यती-
त्वमयः । दुर्बोधनौतिपर्योजको भी षण्याशयं क्रीध इति समुदायाशयः ।

टोके निर्विति करिते समर्थ हैव ना ? ए शक्ति आगाम कोथा हैते
हैल ? ये आगाम—

अपि च ।

शोचन्तोऽवनतै न राधिपभयाद्विक् शब्दगमे मुखैः
मामयासनतोऽवक्षष्टमवश्यं ये हृष्टवन्तः पुरा ।
ते पश्यन्ति तथेव सम्प्रति जना नन्दं मया सान्वयं
सिंहेनेव गजेन्द्रमद्विश्वरात् सिंहासनात् पातितम् ॥१२॥

अब समस्तवस्तुविषयं शिष्टं साङ्गं उपकमण्डारः, श्रीतोपमा, न खेदादिति
शब्देनान्वयपोहनात् अप्रश्नपूर्विका शास्त्री परिसंख्या च, इत्येतेषामङ्गाद्विभावेन
सञ्चरः । बौरा रसः, प्रसादो गुणः, वैदर्भीं च रीतिः । स्वग्धरा हृष्टम् ॥११॥

अन्वयः — ये पुरा नराधिपभयात् धिक् शब्दगमैः अवनतैः मुखैः श्रीचन्तः
[सन्तः] अयासनतः अवक्षष्टम् अवश्यं मां हृष्टवन्तः, ते जनाः सम्प्रति । सिंहेन अद्वि-
श्वरात् गजेन्द्रम् इव मया । सिंहासनात् पातितं सान्वयं नन्दं तथा एव पश्यन्ति ॥१२॥

श्रीचन्त इति । ये जनाः, पुरा पूर्वम्, नराधिपभयात् नन्दभयादेय । अत्र च
धिक् शब्दगमल्लं प्रति हेतुः । वहिधिं क् शब्दीश्वारणे ११जा नन्दा दण्डयिष्यतीति भावः ।
‘धिक् शब्दः धिगिममकार्यकारणं’ राजानम् इत्यं गिन्दावन्तं गमे अभ्यन्तरे येषां तैः,
अतएव चावनतैर्मुखैर्विशिष्टाः, श्रीचन्तः श्रीकं कुर्वन्तः सन्तः, अयासनतः आङ्गीय-
श्रीकूर्माङ्गासनात्, अवक्षष्ट नन्देनैव आङ्गीय पातितम्, अवश्यं पराधीनम् असहाय-
तया पराधीनत्वात् प्रतिकर्त्तमसमर्थमित्यर्थः, साम, हृष्टवन्तः; ते जनाः, सम्प्रति,
सिंहेन, अद्विश्वरात् पर्वतगृहात्, गजेन्द्रमिव, मया, सिंहासनात् पातितं विनाश-

क्रोधकूप आग्ने, आव छह शोककूप धूम द्वारा शक्तिकूप दिक् समू-
हेर मुखकूप चक्रगुलके जलिन करिया, मन्त्रकूप बृक्षगुलिर ऊपरे नीति-
कूप-बायुप्रेरित प्रचूर गोहरकूप भृश निक्षेप करिया, एवं व्यतिव्यत्ति
पुरावासिकूप-पर्क्षगण-परित्यक्त नन्दवःशकूप वौशवाड़ेर अङ्गरगुलिके
मन्त्र करिया, बने नावानलेर ग्याय दाहपदार्थेर अभावे निवृत्ति पाइ-
तेछे; किन्तु परिश्रमे अवसन्न हउरार जग्न नहे ॥११॥

सौऽहिमदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोऽपि दृष्टलापेक्षया शस्त्रं
धारयामि (ह) । यैन मया—[क]

समुत्खाता नम्दा नव छृदयरोगा इव भुवः,
क्षता मौर्ये लक्ष्मोः सरसि नलिनोव खिरघदा ।
हयोः सारं तुल्यं हितयमभियुक्ते न मनसा
फलं कोपप्रोत्योद्दिष्टति च विभक्तं सुहृदि च ॥१३॥

नेन ऋश्चितम्, सान्वयं सवं शं नन्दम्, तथैव पश्यान्ति । ताहशापमानात् परमेव मया
पर्याप्त एव तत्प्रतीकारः क्षंत इति भावः ।

अब श्रीतोपमालङ्कारः । रसादयः पूर्ववत् । शार्दूलविक्रीडितं दृश्म “सूर्या-
श्वर्मं स जास्ताः संगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥१२॥

[इ] स इति । अवसितप्रतिज्ञाभारोऽपि समाप्तगुरुप्रतिज्ञोऽपि, दृष्टलाप्त्य चन्द्र-
गुप्तस्य अपेक्षया उद्देशेन, शस्त्रं मन्त्रिधाय शस्त्रम् । चन्द्रगुप्तस्य दृढप्रतिष्ठापर्यन्त एव
ममायमुद्यम इति भावः । अतएवाव इतिवत्तलचणकाच्यार्थस्य पूर्वापेक्षया आधिके-
नीतपत्रलात् परिकरं नाम मुखसंखेरङ्गम्, “समुत्पन्नार्थबाहुल्यं श्वेयः परिकरः
युजः” इति लक्षणात् ।

[क] विनेति । इदन्तु श्रीकस्त्रक्रियाणां कर्तृपदम् ।

अन्त्यः—भुवः हृदयरोगाः इव लक्ष्मन्दाः समुत्खाताः, सरसि नलिनी श्व

आर, ये सकल लोक राजा र भूये धिक् शक्तके मुखेर भित्रे
राखिया, अबनतमूर्खे थाकिया, शोक करतः, आमाके श्रेष्ठ आसन
हइते पातित ओ अबश अवस्थाय पूर्वे देखियाछिल; एখন সেই
সকল লোক দেখিতেছে যে, সিংহ যেমন পর্বতশঙ্ক হইতে হস্তশেষকে
নিপাতিত করে, আমিও তেমনই নন্দকে সিংহাসন হইতে সবংশে নিপা-
তিত করিয়াছি ॥१२॥

(হ) সেই আমি এখন গুরুতর প্রতিজ্ঞা সম্পাদন করিয়াও, চন্দ्र-
গুপ্তের জগ্নই অন্ত ধারণ করিতেছি ।

मीर्थे लक्ष्मीः स्थिरपदा हता, अभियुक्ते न मनसा इयोः कोपप्रीत्योः तुल्यं हितयं सारं
फलं हिष्टति च सुहृदि च विभक्तम् ॥१३॥

समुत्कृता इति । येन मथा, भुवः पृथिव्याः, हृदयरीगा हृदयाभ्यन्तरवर्तिग्रता
इव, अत्याचारेण तर्थैव वैदेशाजन्मनादिति भावः, नव नवसंख्यकाः अष्टौ पुरुषाः स्वय-
च्छैक इत्यर्थः, नन्दा योगानन्दादयः, समुत्कृताः चिकित्सया अभिचारेण च विना-
शिताः । स्वरूपैर्जल्लाश्वर्यै, नलिनी पञ्चिनी इव, मीर्थे अन्द्रगुप्ते, लक्ष्मीः राज्ञश्रीः,
“स्वरं निष्ठलं पदं स्थानं स्थितिर्यस्ता सा ताङ्गी छता । अतएव अभियुक्ते न
अभिनिष्ठिते न मनसा, इयोः कोपप्रीत्योः क्रीधानुरागयोः, तुल्यं समाजम, हितयं
हिष्टिवस्तु, सारमुत्कृतम्, नियहानुयहृष्टपं फलम, हिष्टति नन्दादौ शब वर्गे च, सुहृदि
बन्धौ अन्द्रगुप्ते च, विभक्तं विभज्य दत्तम, नन्दवंशवंसकरणात् नियहृष्टपं कोपफलं
तदैव दत्तम्, तथा राज्यदानात् अनुयहृष्टपमनुरागफलं बन्धौ अन्द्रगुप्ते च दत्त-
निष्ठर्थः ।

अत प्रथमे पादे नन्दानां भुवी हृदयरीगत्वेन सम्भावनाकरणादिवश्वेपादानां च
बाचा गुणोत्तमेत्वा, हितीये श्रीतीपमा, हितीश्वर्णे कोपप्रीत्योहिष्टति सुहृदि चेति
यथासंख्येनान्वयादयथासंख्यम्, परार्जाद्यै प्रति पूर्वार्जुगतवाक्यहृष्टयाऽग्नीहेतुवात्
भाक्याऽहितक्षणाक्षयलिङ्गस्त्वेतिवा मिथी निरपेक्षतया संस्कृतिः । प्रसादो गुणः,
वैदमर्मी च रीतिः । तथा श्वर्णमीक्षयाननेन्द्रुनित्यारभ्य एतदत्ते सुन्दर्मे गर्भे नाम
नाश्वालक्ष्मारः, “गर्वोऽवलोपजं वाक्यम्” इति लक्षणात् ।

“पदं अवस्थितिवाचस्थामलक्ष्याद्विवक्षुपु” इत्यमरः ।

शिखरिष्टी उत्तम् “रसैरुद्दैस्त्रिमा य-म-न-स भ-स्ता गः शिखरिष्टी” इति
लक्षणात् ॥१४॥

ये आमि, पृथिवौर हृदयेर भित्तरेर अणेर शाय नयटा नम्हकेहे
सम्मूलित करिष्टाछि एवं सरोबरे पञ्चिनीर शाय चक्रंगुप्ते राज्ञश्रीके
चित्ताय्यै करिष्टाछि । शूतराः आमि निविष्ट चित्त छारा क्रोध ओ अचू-
राग एते द्वृष्टीर समान द्वृष्टी उ॒क्ष्ट [निश्च ओ अचूरागहृष्टप] फलके
शक्त ओ मित्रेर उपरे विभक्त करिया दिष्टाछि ॥१५॥

अथवा अग्टहीते राज्ञसे किमुत्खात् नन्दवंशस्य, कि' वा
स्यैर्यमुत्पादित् चन्द्रगुप्तलक्ष्मणः (क) । विचिन्ना । अहो !
राज्ञसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः ; स खलु कस्मि-
स्थिदपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं याहयितुं न
शक्यते [ख] । अतस्मदभियोगं प्रति निरुद्योगे रस्माभिरव-
स्थातुमयुक्तमित्यनयैव बुद्धया तपेऽवनगतोऽपि घातितस्तपस्त्री
नन्दवंशोयः सर्वार्थसिद्धिः (ग) । यावदसौ मलयकेतुमङ्गो-
क्षात्यास्मदुच्छेदाय विपुलतर् प्रयत्नमुपदर्शयत्वे व (घ) ।
प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बहा । साधु अमात्य ! राज्ञस ! भन्निष्ठ-
सते ! साधु !! कुत्-(ड)

[क] अथवेति । अग्टहीते चन्द्रगुप्तसम्भार्पते । किंमपि निर्वर्थः, राज्ञसः
किंल बुद्धिमुखेण पुनरत् नन्दवंशीय राजान् कुर्यात् चन्द्रगुप्तज्ञापसारथीदतो राज्ञसः
यहशाथावश्यमेष यदः कर्त्तव्य इति भावः ।

अतएवाव परिच्छासे । नाम भुखसम्बेरज्ञम्, “तन्निष्ठतिः परिच्छासः” इति खचणात् ।

(ख) अहो इति । न विद्यते अतिशयी यज्ञात् स निरातशयः । भक्तिगुणः
अनुरागीत्कषणः । नन्दस्य अत्यधी वंशसंस्य अवयवे अंशे जने इत्यर्थः, वृषलस्य चन्द्र-
गुप्तस्य, साचिव्यं मर्म्मित्वम् ।

[ग] अत इति । तस्य नन्दान्वयावयवमावस्य अभियोगं लिपातायाक्षमणम् ।
तपस्त्री अकाली दृतलाम् श्रीआः । सर्वार्थसिद्धिनाम ।

(घ) यावदिति । अवधारणे यावच्छेदः । असौ राज्ञसः, अङ्गीकृत्य प्रायुक्त-
कृपिष्य सम्बिदा प्रभुत्वे लक्षीकृत्य ।

(ड) प्रत्यक्षवदिति । आकाशि शूले । साधुत्वमेष दर्शयित्वमाह श्रुते इति ।

[क-ड] अथवा, राज्ञसके हस्तगत करिते ना पारिले, नन्दवंशेर
कि उत्थात करिलाम ? चक्रगुप्तेर राज्ञलक्ष्मीरहे वा कि स्थायित्व सम्पा-
दन करिलाम ? (चिन्ता करिया) कि आशर्य ! नन्दवंशेर उपरे

ऐश्वर्यादनपेतमोश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते,
 तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
 भन्तु ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
 भन्त्या कार्यधुरां वहान्त ज्ञातिनस्ते दुर्लभादृशाः ॥१४॥

अव्ययः—अयं लोकः अर्थतः ऐश्वर्यात् अनपेतम् ईश्वरं सेवते ; ये विप-
 तिषु तम् अनुगच्छन्ति, ते पुनः तत्प्रतिष्ठाशया । ये भन्तुः प्रख्ये अदि पूर्वसुकृता-
 सङ्गेन निःसङ्गया भन्त्या कार्यधुरा वहन्ति, त्वादृशाः ते ज्ञातिनः दुर्लभाः ॥१४॥

ऐश्वर्यादिति । अयं लोकः प्रायेण सर्वैः जनाः, अर्थतः अर्थाय स्वार्थसिद्धये
 इत्यर्थः, ऐश्वर्यात् सम्पत्तेः, अनपेतम् अच्युतं सम्पत्तिमन्तमिति तानपर्यम्, ईश्वरं
 प्रभुम्, सेवते आराध्नाति । ये जनाः, विपत्तिषु सम्पत्तिनाशकपासु विपत्तु मध्ये, तम्
 ईश्वरम्, अनुगच्छन्ति अनुगमनेन सेवन्ते ; ते जनाः, पुनर्यपि, तस्य ईश्वरस्य प्रतिष्ठा
 सम्पत्तिलाभेनाधिष्ठ्ये स्थितिः तस्या आशया तथात्वे नैव स्वार्थसिद्धाशयेत्यर्थः । किन्तु
 ये जनाः, भन्तुः प्रभीः, प्रख्ये भरते सत्यविष, पूर्वसुकृतस्य भन्तुकृतपूर्वीपकारस्य आस-
 ङ्गेन आसन्त्या तत्प्रतिष्ठानेत्यर्थः, निःसङ्गया निःस्वार्थ्या, भन्त्या अनुरागेण, कार्यधुरा
 भन्तुर्व जन्म्यभारम्, वहन्ति सम्यादयितुं चेष्टन्ते ; त्वादृशा भवादृशाः ते ज्ञातिनः
 कार्यकृमज्ञानाः जनाः, दुर्लभाः ।

राक्षसेर असाधारण अमूर्ताग रहियाछे ; शूतराः नन्दवंशेर कोन
 लोक जीवित थाकिते राक्षसके चञ्चुप्तेर मन्त्रित ग्रहण कराइते
 पारा याइवे न । अतएव नन्दवंशीय समस्त लोकके इ धर्म करि-
 बाब बिषये आमादेर निन्दयोग हहिया थाका उठित नहे, इहा मने
 करियाइ, तपोबने थाकिलेओ, नन्दवंशीय शोचनीय सर्वार्थसिद्धिके
 मेह थानेह छत्या कराइयाछि । ताहाते आबाब ऐ राक्षस मलघ-
 केतुके प्रत्यु शौकार करिया आमादेर उच्छ्वेदेर जन्म अत्यन्त चेष्टा
 देखाइत्तेहे । (प्रताक्षेर ग्राम शृंगे राक्षसके लक्ष्य करिया) साधु,
 अमात्यराक्षस ! मन्त्रिबृहस्पति ! साधु । केन बलितेहि ?

अतएवास्माकं त्वत् संयहे यतः, कथमसौ वृष्णुस्य
साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति (च) । कुतः=
अप्राञ्जेन च कातरेण च गुणः स्याङ्गक्षियुक्तेन काः,
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहौनात् फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये
ते भूत्या नृपते कलञ्चमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥१५॥

अब इतरराजसेवकापेचया राजस्य प्राधान्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकोऽलङ्घारः । प्रसादो
गुणः, वैदभी च रौतिः ।

अर्थात् इति “सर्वविभक्तिभूषणं” इति अतुर्थं नार्थं शब्दात्मस् । कार्यस्य धूः
कार्यधुरा “धूरन्तरस च” इति राजादिलादति स्त्रियामादा । शार्दूलविक्रीडितं
हृषम् ॥१४॥

(च) अतएवेति । लाङ्गोशानां क्लिनां दुर्लभत्वादेवेत्यर्थः । असौ राजसः ।
अनुयहेण वृष्णुं प्रति दयया सहेति सानुयहः ।

अन्त्यः- अप्राञ्जेन च कातरेण च (भूतेन) भक्तियुक्तेन (सता अदि
नृपतेः) काः गुणः ; प्रज्ञाविक्रमशालिनः अपि हि (भूत्यात्) भक्तिहौनात्

এই প্রায় সমস্ত লোকই স্বার্থসূক্ষ্মির জন্য সম্পত্তিমন্ত্রের প্রভুর সেবা
করিয়া থাকে ; তবে যাহারা প্রভুর সম্পত্তি নষ্ট হওয়ায় বিপদ উপস্থিত
হইলেও সে প্রভুর অঙ্গসরণ করে, তাহারা আবারও প্রভুর সম্পত্তি
হইবে এই আশাতেই তাহা করে । কিন্তু প্রভুর মৃত্যুর পরেও, তাহার
কৃত পূর্ব উৎকার শ্ববণ করিয়া যাহারা নিঃস্বার্থ ভক্তি অঙ্গসারে সেই
প্রভুর কর্তব্যক্তার বহন করে, আপনার গ্রাম মেঝে কৃতী লোক জগতে
দুর্লভ ॥১৪॥

(চ) এই জন্যই আপনাকে আয়ত করিবার নিমিত্ত আমাদের চেষ্টা
চলিতেছে ; কি প্রকারে আপনি মন্ত্রিত্ব গ্রহণ করিয়া, চন্দ্ৰ গুপ্তের প্রতি
অমুগ্রহ কৰেন এই হেতু । কারণ—

(सतः वृपतेः) किं फलं भवेत् । येषां प्रज्ञा विक्रम भक्तयः गुणाः समुदिताः, ते भृत्याः सम्पत्सु च आपत्सु च वृपतेः भूतये (भवन्ति) ; इतरे कल्पवस्तु ॥१५॥

अप्राप्नो नेति । अप्राप्नो न निर्जीवेन च, कातरैण दुष्कृतेन च, भूतेन, भक्तियुक्तेन वृपतिं प्रत्येव अनुरक्तो न सतापि, वृपतेः प्रभीः, को गुण उपकारी भवेत् ? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः ; बुद्धिविक्रमाभावे कार्यं साधनशक्ते देवाभावादिति भाषः । तथा प्रज्ञाविक्रमशास्त्रिनोऽपि बुद्धिपराक्रमयुक्तादपि भृत्यात्, भक्तिहीनात् अनुरागशूलात् सतः, वृपतेः किं फलं भवेत् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः, कार्यसाधनप्रवृत्ते देवाभावादित्याशयः । येषां जनानाम्, प्रज्ञाविक्रमभक्तयो नाम गुणाः, समुदिताः समुदायेन मिलिताद्विभृत्ति, ते भृत्याः कर्मचारिणः, सम्पत्सु च आपत्सु च, वृपतेः प्रभीः, भूतये मङ्गलाय भवन्ति ; इतरे समुदितोऽगुणविहीना भृत्याः, कल्पं वृपतेर्भार्यास्त्रकृपाः, कैवल्यपीषणीयत्वादित्यभिप्रायः । अतएव त्वं प्रज्ञाविक्रमभक्तरात्मकसमुदितगुणवान्सौति चन्द्रगुप्तस्थ साचित्यगद्वेषशक्त्वे तस्य मङ्गलायैव भविष्यत्सौति समुदायाशयः ।

अतएवाव अपस्तुतादभृत्यसामान्यात् प्रस्तुतराज्ञसङ्कृपभृत्यविशेषप्रतीतेरपस्तुतप्रश्नसाज्ञारः कल्पविति निरङ्गकेवलङ्कृपकेण सङ्खीयते । तेन चेतत्रभूते भी राज्ञसम्प्राप्तानांरूपो व्यतिरेकालङ्कारी व्यव्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । तथा हिश्वदीपादानस्य साधक्याभावान्निरथकल्पोऽपि ; स च 'प्रज्ञाविक्रमसंयुतादपि भवेत्' इति पादेन समाधेयः । तथा "साधु अमात्य ! " इत्यारथ्य एतदल्लेकन्दभेदविलोभनं नाम सुखसन्धेरङ्गम्, "गुणात्म्यान्" विलोभनम् । गुणरौति उत्तानि पूर्ववत् ॥१५॥

निर्विद्या किंवा द्रुविल कर्मचारी अशुरकृह इत्येव, ताहा द्वारा अभूत किं उपकार हइते पारे ? आवार कर्मचारी बुद्धिमान् ओ बलवान् हइ-द्वाओ यदि अशुरागशूल इय, तबे ताहा द्वाराइ वा अभूत कि फल हइवार सञ्चव ? किञ्च बुद्धि, विक्रम ओ अशुवाप एই तिनटी गुणह शाहदेर मन्त्रिलिङ्गाबे थाके, मेरे सकल कर्मचारीह गम्भीर ओ विपद्वेर समझ

तम्भयाप्यस्मिन् वसुनि न शयनेन स्थीयते ; यथाशक्ति
क्रियते तदुग्रहणं प्रति युतः (क) । कथमिति ? अच ताव-
इ षलपवं तकयोरन्यतरविनाशेनापि चाणक्यस्यापक्षतं भव-
तोति विषकन्यया राजसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मित्रं
घातितस्तपस्त्रो पवं तक इति सञ्चारितो जगति जनापवादः
(ज)। लोकप्रत्ययार्थमस्येवाथस्याभिव्यक्तये 'पिता ते चाण-
वं एन घातितः' इति रहस्यित्वा भागुरायणेनापवाहितः
पर्वं तकपुत्रो सूक्ष्यकेतुः (भ) । शक्राः खल्वेष राज्ञमति-

(क) तदिति । वसुनि राजस्यहणविषये, शयनेन निर्देशेन निर्दितजगत्
अचेष्टमानेन ।

(ज) कथमिति । कथं केन प्रकारेण, इति यदेः क्रियत इत्यर्थः । अन्यतरस्य
एकतरस्य विनाशेन हत्ययापि, अपक्षतमपकारः । रहस्य विषदादिनौ कन्या विष-
कन्या तथा ।

(भ) क्षंकेति । लोकानां प्रत्ययार्थम् उत्तापवाहविष्वासार्थम्, अस्येवाथस्य
राजसेनैव घातित इति विषयस्य, अभिव्यक्तये प्रकाशाप । रहस्य निर्जनस्थाने । भागु-
रायणेन तदात्म्ये न केनचिज्जनेन । अपवाहितो नगराहहिक्षारितः ।

अन्तर यक्षलेर जन्म हइया थाके ; आर तडिग्र कर्ष्णाबीरा अन्तर ज्ञीन्वरपं
[केबल पोश्चावर्गेर मध्ये गण्य थाके] ॥१५॥

(छ) अतएव आमिषु ए विषये निर्दित हइया रहि नाइ, राक्षसके
हत्यगत करिबाब जन्म शक्ति अमूसाबे यत्तहि करितेछि । (ज) कि भाबे
करितेछि ? ए विषये 'चन्द्रगुप्त ओ पर्वतक ईहादेव एक जनके नष्ट
करिते पारिलेउ चागकेयेर अपकार इहाबे, इहा भादिया राक्षस विम-
कन्या द्वारा आमादेव अत्यन्तोपकारी शुद्धः शोचनीय पर्वतकके हत्या
कर इयाच्छे' एইरप लोबाबाद जगते अचारित करिधा दिखाछि ।

परिगृहीतोऽपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया नियहोतुम् (अ) । न पुनरस्य नियहात् पर्वतकवधोत्पन्नं राच्चसस्यायशः प्रकाशीभवत् प्रमाण्युमिच्छामि (ट) । प्रयुक्तांश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनजिज्ञासया बहुबिधदेश भाषा विशाचार सञ्चारवेदिनो नानाव्यञ्जनाः प्रणिधयः (ठ) । अन्वश्चान्ते च कुसुम-

(अ) नन्वपवाहितो मलयकेतुर्यदि राच्चसमाश्रयेदत्याह शक्य इति । एष मलयकेतुः, राच्चसस्य मत्या बुद्ध्या परिगृहीतः सर्वत आयनीक्तीर्तीऽपि, अतएव व्युत्तिष्ठमानः राच्चसमर्थं व असान् आक्रमितुमुद्यतीभवन्, प्रज्ञया नियहोतुम् अभिभवितुमया शक्यः ।

(ट) अथ मलयकेतोः प्राणान्तपथ्यन्तनियहि ल्यैव पर्वतकोऽपि घातित इति प्रचारात् राच्चसस्य तदधायशः प्रवैलित् स्वादत्याह न पुनरिति । अस्य मलयकेतोः प्रकाशीभवत् लोकसमाजे व्यक्तं भवत्, प्रमाण्युः प्रचालयितुम् । मलयकेतोः प्राणान्तनियहि न करिष्यामीति भावः ।

(ठ) ननु मलयकेतुलिम्बहीपथीगिली युधाकं शक्तिः कुतः? अनुरक्तजनसाहायादिति चेत् कथं तदवगम्यत इत्याह प्रयुक्तांश्चेति । अनुरक्तजनानां जिज्ञासया ज्ञानेच्छया । नाना अहुविधालि अस्त्वालि अपणकाहितुक्तिकादिचिक्षालि येषां ते तादृशाः, प्रणिधयो गुमधराः ।

(घ) लोकविश्वासार्थे एই घटनाहि अकाश पाइवार निमित्त 'चांक्य तोमार पिताके हत्या कराइयाछेन' एই बलिया निर्जने भय जन्माइया, ताओरायण द्वारा पर्वतकेर पुत्र मलयकेतुके नगर हइते बाहिर कराइया दियाछि । (ङ) मलयकेतु राक्षसेर बुद्धि द्वारा परिचालित हइयाओ आमादिगके आक्रमण करिते उग्नत हइले, आमि बुद्धि द्वाराहि ताहाके पराभूत करिते पारिब । [ट] तबे, पर्वतकेर बध हइते राक्षसेर ये अयश जन्मिया प्रकाश पाइतेछें; आमि मलयकेतुके निगृहीत करिया से अयशके मुहिया केलिते इच्छा करि ना । [ठ]

पुरवासिनां नन्दामात्यसुहृदां निपुणं प्रचारगतयः (८) । तत्तत्-
कारणसुत्पाद्य क्षतकृत्यतामापादिता चन्द्रगुप्तसहोत्या यिनो भद्र-
भट्टप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः (९) । शत्रुप्रयुक्तानाञ्च तीक्ष्णारस-
दायिनां प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः परोक्षितभक्तयः क्षिति-
पतिप्रत्यासन्ना नियुक्तास्त्रवामपुरुषाः (१०) । अस्ति चास्माकं
सहाध्यायि मित्रं विष्णुशर्म्मा नाम ब्राह्मणः (११) । स चौश-

[८] अथ राज्यसुहृदां सख्यकेतारं व साहाय्य कुर्यात् रति तेषां निष्काशणे कां१-
भ्युपाय इत्याह अन्तिष्ठते चेति । नन्दामात्यं राज्यसुक्षम्य सुहृदाम्, प्रचाराः स्वस्मत-
प्रकाशांश्च गतयोऽप्याय ताः, निपुणं यथा स्यात्था अन्वयत्वं च ।

(९) नन्दनरक्ततया ज्ञाता अपि जनाः कथं चन्द्रगुप्तार्थं प्राणपणं कुर्यात् रित्याह
तदिति । येन येन सल्लुभ्यति तत्तत कारणमित्यर्थः । आपादिताः प्रापिताः, चन्द्र-
गुप्तस्य सहोत्यायिनः तेन सह युगपदभ्युदय खम्भानाः । अतएव ते तद्र प्राणपणं
कुर्यात् रित्याह भावः ।

(१०) अथ विपर्चीर्यदि चन्द्रगुप्तस्य गृहस्थाना क्षियते इत्याह शत्रुप्रयुक्तानामिति ।
लीक्ष्मारसदायिनां तीव्रविघ्नमर्हागिणाम् । अप्रमादिनः सावधानाः, पर्वोक्षिताः क्षेमालरै
अवगता भक्तिरनुरागा यदा ते, क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः सर्वदैव राज्ञः साम्राज्यिताः, आम-
पुरुषाः विश्वस्तलीकाः, तद्र राजसमीपे ।

“जृङ्गारादौ विष्णि थीयो” गुणे रागे द्रवि रमः” इत्यमरः ।

स्वप्रक्षेपे प्रात् काहारा अनुवक्तु एवं विप्रक्षेपे प्रतिहै वा काहारा विरक्तु
ताहा जानिवार जग्त, नानाविधि देशभाषा, वेश, आचारण ग्राचार याहारा
जाने एवं नानाविधि रूप धरिते पारे, ए तेन गुप्तचबद्धिगके नियुक्त
करियाछि । (११) राज्ञसेर ए सकल बहु कुश्मपुरे वास करितेछे,
निपुणतावे ताहादेर यत ओ गतिविधिर अवैष्ण उग्रा हइतेछे । [८]
मेहि मेहि कारण जन्माइया, चन्द्रगुप्तेर महचर भद्रभट्टप्रत्ति ग्रथान

न स्य दण्डनीतौ च तुःषष्ठ्यङ्गे ज्यातिःशास्त्रे च परं प्रावीर्ण्यमुप-
गतः (थ) । स च मया क्षपणकलिङ्गधारो नन्दवधप्रतिज्ञान-
न्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं याहितः
(द) । विशेषतश्च तस्मिन् राज्ञसः समुत्पन्नविस्तम्भः [ध) ।
तेनेदानीं महत् प्रयोजनमनुष्टेयं भविष्यति (न) । तदेव-

[त) विशेषमाह आस्ति चेति । सहाध्यादीत्यनेन दीर्घकाल सहवासेन परांचित-
स्वभावत्वात् महाब्रह्मामस्यान्मति सुचितम् ।

(थ) स चेति । उग्रनसा शुक्रेण क्षतेति औशनस्या सा चासी दण्डनीतिः अर्थ-
शास्त्रेति तस्याम । प्रावीर्ण्यं भै पुण्यम् ।

“आत्माचकौ दण्डनीतिभूत्वं विद्यार्थं शास्त्रशीः” इत्यमरः ।

(द) स चेति । क्षपणकलिङ्गधारो सर्वमुण्डनकौपीनः दिवौज्ञसन्नासिचिङ्ग-
धारो । याहितः प्राप्यतः ।

[ध) विशेषतश्चेति । तस्मिन् विश्वशर्मणि । समुत्पन्नो विस्तम्भो विश्वासी
थस्य सः ।

“तन्मयात्यस्मिन् वस्तुनि” इत्यारम्य एतदल्लि सुन्दर्मे निरक्तिर्नाम नायलक्षण्यम्,
“पूर्वसिङ्गार्थकथनं” निरक्तिरिति कर्त्त्यते” इति लक्षणात् ।

[न) तेनेति । नेन विश्वशर्मणः । अन्तेयं साम्यम् ।

लोकग्रालके क्रतुकार्या बबाहया दियाछि । [७] शक्रप्रयुक्त तौत्र-
विषदायीदिग्गेर प्रतिबिधानेर जन्म सावधान, परीक्षितात्म्राग एवं सर्व-
दाट राजाय निकटवर्ती, ए हेन विश्वस्त लोकदिग्गके सेहे थाने नियुक्त
राखियाछि । (त) विष्वशर्मा नामे एकटी ऋक्षण आमार महाध्यायी
गित्र आছेन । [८] तिनि शुक्रप्रणीत दण्डनीतिशास्त्रे एवं चौमष्टि-
प्रकार ज्योतिःशास्त्रे अतोन्त ऐपूर्णा लाभ करियाछेन । [द] नन्द-
वधेर प्रतिज्ञार परह आमि तांहाके बोक्षसन्नासौब वेशधारी अव-
स्थाय कुम्हमपूरे आनिया, नन्देर सम्म गत्तिगणेव सहित तांहार बक्तुता

मस्त्वा न किञ्चित् परिहास्यते (प) । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिः अस्माखारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते (फ) । अथवा यत् स्वयमभियोगदुःखैरसाधारणैरपाक्षतम्, तदेव राज्यं सुख्यर्यात् (ब) । कुतः—

स्वयमाहृत्य भुज्ञाना बलिनोऽपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥१६॥

अत्र युक्तिर्णाम सुखसम्बेरङ्गम् । “सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः” इति लक्षणात् ।

(प) तदात् । तत्त्वात्, एवमनेन प्रकारेण, अस्मातः मत् सकाशात् परिहास्यते परिहीनं विच्युतं भविष्यति, अपि तु सर्वमेव सम्पूर्णं भविष्यतीति भावः ।

(फ) वृषल इति । वृषलश्चन्द्रगुप्त एव । प्रधानप्रकृतिः सप्ताङ्गां राज्याङ्गां मध्ये प्रधानमङ्गः स्वामित्वात्, आरोपितः स्थापितः राज्यतन्त्रस्य राज्यसम्बन्धप्रधानकार्यस्य भारो येन सः । उदाक्षे उदासीनः सन् तिष्ठति ।

(ब) अथवेति । यत् राज्यम्, असाधारणैः केवलमिक्किष्टैः, स्वयमात्मनैव अभियोगः अभिनिवेशः सर्वेष्व विषयेषु मनोयोग इति यादत् तेन दुःखानि तैः, अपाकृतं विरहितम् । सुख्यति राजानमित्यर्थः ।

अन्वयः—स्वयम् आहृत्य भुज्ञानाः स्वभावतः बलिनः अपि गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च दुःखिताः (सन्तः) प्रायः सीदन्ति ॥१६॥

घटाइया दियाछि । (ध) ताहार ऊपरे राक्षसेर विशेषभावे विश्वास उग्नियाछे । (न) ताहा द्वारा एथन गुरुतर कार्यं साधित हइवे ।

(प) शूतरां एই भावे आमा हइते कोनहै झटि हइवे ना । (फ) राज्येर प्रधान अঙ्ग राजा चल्लगुप्तहै केवल आमार ऊपरे राज्यशासनेर भार गुण करिया निजे सर्वदाइ उदासीन हइया रहियाछे । [ब] अथवा केवल निजे निजेहै चिन्हा करिते थाकाय केवल निजेरहै ये सकल दुःख जन्मे, ताहा धाहाते ना थाके, मैरहै रहन्है शुद्ध जन्म इया थाके । कारण—

ततः प्रविशति सह यमपटेन चरः (भ) ।

चरः । प्रणमह जमस्मा चलणे किं कञ्चं देवेहि' अस्तेहि' ।

एसो करु अस्तमत्ताणं हरदू जोश्च धड़फड़न्तम् ॥१७॥

[प्रणमत यमस्य चरणं किं कार्यं देवैरन्यैः ।

एष खलु अन्यमत्तानां हरति जीवं परिस्फुरन्तम् ॥)

खयमिति । खथमात्मना, आहृत्य धानीय वनादृघसु प्रजाभ्यश्च करामन्त्यथः, मुझानाः खादनाः शासतश्च, ख्यभावतः बलिनो बलवतः सलीऽपि, गजे न्द्राश्च नरेन्द्राश्च, दुःखिता आहरणपरिश्चमात् प्रापदुःखाः सत्ताः, प्रायो बाहुस्थ्येन, सौदान्त अवसन्ना भवान्त अतएव तादृशं राज्यं न सुख्यथतीति भावः ।

अत्र अपस्तुतप्रस्तुतयोर्गते न्द्रनरेन्द्रयोः सौदान्तीति क्रियाकृपैकधर्माभिस्वन्वादीपक-
मलङ्घारः ॥१६॥

[भ] तत इति । यमतन्मावादीनां चिवाच्च यत्र सन्ति, तेन यमपटेन सह ।
चरो गुप्तचरः ।

प्रणमतेति । हे गदहस्ताः ! यूग्यं यमस्य यमराजस्य, चरणं प्रणमतः अन्ते-
देवैः सेवितैरित्यर्थैः, किं कार्यं प्रशोजनम्, सिध्यति ? न किमपीति तात्पर्यम् ।
खलु यथात्, एष यमः, अन्यमत्तानाम् अन्यदेवतासेवकानां जनानाम्, परिस्फुरन्त-
स्यन्दमानमपि, जीवं जीवनम्, हरति ; न तत्त्वे देवास्तुं रक्षितुं शक्नुवन्तीति यम
एव प्रधानी देवानामिति भावः ।

अत्र आण्क्यमाश्यतेति गच्छतिमूलो वलुध्वनिरेव, न पुनरपल्लतपश्चं साज्जारः,
वत् शरस्यान्तिकी आण्क्यस्याप्यप्रस्तुतत्वात् ॥१७॥

स्वभावतः वलवान् हइया ओ याहारा निजेराहि आनिया डोग करे,
मेहि हस्तीरा एवं राजारा प्रायटे ठुँथित हइया अबसन्न हइया पडे ॥१६॥

[भ] तदनन्तर यमपटैर सहित गुप्तचर प्रवेश करिल ।

गुप्तचर । हे गृहस्थगण ! तोमरा यमेर चरणे नमस्कार कर ; अन्न
देवता द्वारा कोन् कार्यं सिद्ध हइरे ? ये हेतु एই यम अन्न देवता-
सेवकदिगेर स्पन्दमान प्राणो हरण करेन ॥१॥

अविअ ।

पुरिसस्म जीविदव्यं विषमादो होइ भक्तिगहिआदो ।

मारेइ सव्वलोभं जो तेण जामेण जीआमो ॥१८॥

[अपि च । पुरुषस्य जीवितव्यं विषमाङ्गवति भक्तिगट्टीतात् ।

मारथति सर्वलोकं यः तेन यमेन जीवामः ॥१८॥]

जाव एद' गेह' पविसिअ जमपड़ं दंसञ्चन्तो गोआग्ने

गाआमि । [इति परिक्रामति) [म)

(यावदिदं गटहं प्रविश्य यमपटं दश्यन् गौतानि गायामि ।)

शिष्यः । (विलोक्य) भद्र ! न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । ह हो वद्यण ! कस्म एद' गेह' । (एहो ब्राह्मण ! कस्ये दं
गटहम् ! (य)

पुरुषस्येति । विषमात् अतिभयङ्गरादपि जनात्, भक्त्या गट्टीतात् आथनीक्षितात्
सतः, जीवितव्यं जीवनसम्बोधी भवति । विनु यो यमः, सर्वलोकं भक्तमभक्तं वा
सर्वमेव जनम, मारथाति ; तेन यमेन पटश्चयमाच्चिद्या, जीवामः प्राणिमः ।

अत एकस्मिन्नेव यमे मरणहेतुत्वजौवनहेतुत्वरूपं प्रायिरुपयोः सङ्कटमादिषमा-
लङ्गरः, पूर्ववदेव शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनिष ॥१८॥

(म) यावदिति । परिक्रामति गटहं प्रवेष्ट, पादचिपं करोति ।

(य) चर इति । ह हो इति सम्बोधनसूचकं देशौप्रभाषाऽन्ययम् ।

आर, अतिभयङ्गर व्याकु इहेलेओ, ताहाके भाकु द्वारा आयत्त
करिते पारिले, ताहा इहेतेओ जीवन धारण करा याय ; किञ्च यनि
सम्भु लोककेहे विनाश करेन, आमरा सेहे यम द्वाराहे बाँचितेछि ॥१८

(म) एहे बाड़ीते अवेश करिया, यमपट देखाइते थाकिया, गान
करि । (एहे बलिया पदक्षेप करिते लागिल)

शिशु । (देखिया) भद्र ! अवेश करिओ ना ।

(य) चर । ओहे आङ्गण ! ए बाड़ी काहार ?

शिष्यः । अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनामं आर्थचाण-
वस्य (र) ।

धरः । विहस्य । हं हो बह्मण ! अत्तकेरकस्म ज्ञेव सह
धर्मभादुणो धरं होदि । ता देहि मे पवेसं, जाव हे उव-
ज्ञाआस्म जमपड़े पसारिअ धर्म उवदिशामि । (अही ब्राह्मण !
आत्मीयस्यै व मम धर्मभातुर्गृहं भवति । तत् देहि मे प्रवेशम्, यावत् ते अध्यापकस्य
यमपटं प्रसार्य धर्मम् उपदिशामि) (ल)

शिष्यः । (सक्रीयम्) धिड् भूख ! किं भवानस्तुपाध्याया-
दपि धर्मवित्तरः ? । (व)

धरः । हं हो बह्मण ! मा कुप्य । एहि सब्बो सब्बं
जाणादि, ता किं वि ते उवज्ञाओ जाणादि, किं वि अह्मा-

(र) शिष्य इति । सुगृहीतं प्रात्लोकैः सुषु उच्चारितं नाम यस्य सः । तथा
च ब्रह्माः “स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातः आर्थं ते जनैः ।”

(ल) धर इति । आत्मीयस्यै व स्वकीयस्यै व, धर्मसम्बन्धे न भाता धर्मभाता
तस्य । प्रवेशं प्रवेशायानुमतिम् ।

[व] शिष्य इति । धर्मवित्तरः अधिकधर्मज्ञः । अन्यथा कथं तस्मै तदप-
देशदानेन्द्रिया इति भावः ।

(र) शिष्य । आगादेर अध्यापक आतःश्वरूपनामा पूजनीय
चाणक्येर ।

(ल) ठर । (हास्त करिया) औहे आक्षण ! आगार निजेरइ धर्म-
आतार एই वाडी ! तवे प्रवेश करिते दाओ यमपट प्रसारित करिया
तोमार अध्यापकके धर्मोपदेश दिहे ।

(व) शिष्य । [क्रोधेर सहित] धिक् भूर्ख ! तुमि कि आगादेर
अध्यापक अपेक्षांश अधिक धर्मज्ञ ?

रिआ जाणन्ति । [अही ब्राह्मण ! मा कुप्य । नहि सर्वः श्रै जानाति । तत् किमपि ते उपाध्यायी जानाति, किमपि अस्माङ्काशा जानन्ति) (श ।

शिष्यः । मूर्ख ! सर्वज्ञतासुप्राप्यायस्य चोरयसि (ष) ।

चरः । हं हो बह्यण ! जद्द तव उपज्ञानाओ सब्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्म चन्दो अणभिमदो त्ति । [अही ब्राह्मण । यदि तव उपाध्यायः सर्वं जानाति, तनु जानात तावत् कुप्य चन्दः अनभिमत इति] [मु शिष्यः । मूर्ख । किमनेन ज्ञातेनाज्ञातेन वा ? (ह) ।

चरः । तु अ उपज्ञानाओ ज्ञेव जाणिस्मदि, जं इमिणा जाणिदेण होदि । उजुअवुद्धिआ तुमं दाव एत्तिअं जाणामि, कमलाणं चन्दो अणभिमदो त्ति । णं प्रेक्ष्य — तिव उपाध्याय एव

(श) चर इति । मा कुप्य काप न कुरु ।

(ष) ॑ श्रव्य इति । चीरमसि वाचा अपहरसि ; तत्र सम्भवतीति भावः ।

(स) चर इति । ततदा । चन्दः सामः चन्दगुप्तश्च धन्यते ।

(ह) श्रिष्य इति । किं फलमिति श्रीषः, अपि तु किमपि नित्यर्थः ।

(क) चर इति । उजुकुद्धि. सरलमतिः । कमलानां पञ्चानाम्, अनभिमतः अनभीष्टः ; रावौ मङ्गीचक्त्वादिति भावः ।

[श] चर । ओहे ब्राह्मण ! त्रूप्ति हइओ ना ; मकले मकल जानेना । श्वतव्यं तोमार अध्यापक कोन विषय जानेन ; आवार आगादेर मत लोकेरा कोन विषय जाने ।

(ष) शिष्य । मूर्ख ! तूमि अध्यापक महाशयेर सर्वज्ञता हरण करितेछ !

(स) चर । ओहे ब्राह्मण ! तोमार अध्यापक यदि समस्तइ जानेन, तबे जाह्नुन देखि—चन्द्र काहार अनभिप्रेत ?

(ह) शिष्य । मूर्ख ! इहा जानाय वा ना जानाय कि हइवे ?

(क) चर । तोमार अध्यापकइ बुविते पारिबेन ये, इहा जानाय कि .

ज्ञासति, यत् अनेन ज्ञातेन भक्ति । कृजुकवृद्धिः त्वं तावत् एतावत् जामाषि,
कमलानां चन्द्रः अभिभूत इति । ननु प्र चस्त] [च ।

कमलाणगं मनोहराणं वि रुआदो विसंवश्च शौलं ।
संपुख्यमण्डलम्भि वि जाइं चन्द्रे विरुद्धाइं ॥१८॥

[कमलानां मनोहराणामपि रूपात् विसंवदात शौलम् ।

सम्पूर्णमण्डलेऽपि यानि चन्द्रे । विरुद्धानि ॥]

चाणक्यः । आकर्णात्मगतम् । अये ! चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान्
जानामौतुग्रपक्षिप्तमनेन (क) ।

कमलानामिति । मनोहराणामपि आकृत्या सुन्दराणामपि विद्याशीश्चादगुणेन
हृदयाकर्षकाणामपि च, कमलानां पद्मानां केषाच्छिक्षनानाच्च, शौलं स्वभावः रूपदाकृतेः
विसंवदात विसदृश भवति अनुरुपं भवतीत्यथः । कथमिदमधर्गतामत्याह—यानि
कमलानि, सम्पूर्णमण्डलं पारपूर्णविम्बे साकल्येन सञ्चातराज्ये च, चन्द्रे शशीन
चन्द्रगुप्त च, विरुद्धानि वन्नन्त । सम्पूर्णमण्डलतय । सर्वाद्वादके मनोहराणां विरु-
द्धता रूपविपरीतैर्वित भावः ।

अब विस वाद प्रात परार्जवाक्यार्थस्तु इतुलात् वाक्यार्थहितुकं काव्यलिङ्गस-
लङ्घारः; कोचदगुणवत्ता जनाशन्द्रगुप्त प्रात विरुद्धा इति च शब्दर्शकमूलो वस्तु-
धर्मिनः ॥१९॥

[क] चाणक्य इति । अपरक्तान् विरक्तान् विरुद्धानिति यावत् । उपचित्प-
व्यन्नया हृस्या उपस्थापतम् अनेन अरेण ।

इय । गोमार बुँक मरल 'क ना, ताहे तुमि एইटूकुमात्र जान ये,
चन्द्र पद्माण्डलर अर्नभिमत । देख—

पद्मशुलि मनोहर इडेलेओ, ताहादेर अभाव आकृति हइते बिभिन्न-
कृप इडेया थाके । याहारा पूर्णमण्डल चन्द्रेर प्रतिओ विकृक्त आছे ॥२०॥

[क] चाणक्य । [शुनिया अन्त] ओहे ! 'आमि चन्द्रशुप्तेर प्रति
विरक्त लोकदिगके जानि' इहाइ एই व्यक्ति प्रकाश करियाछे ।

शिष्यः । मूर्ख ! किमिदमसम्बद्धमभिधीयते ? (ख)

चरः । हहो बह्मण ! सुसम्बद्धं ज्ञेव एदं भवे । (अहो
ब्राह्मण । सुसम्बद्धमेव एतत् भवेत् ॥ ८ ॥

शिष्यः । यदि किं स्थात् ? [घ] ।

चरः । जदि सुग्णिदुं जाग्रत्तं लहे । यदि श्रीतुं जानत्तं लभे (च ।

चाणक्यः । भद्र ! सुखं प्रविश । लप्ससे श्रीतुं जानत्तम् (छ)

चरः । एसो पविसामि । प्रविश्याप सृष्ट च । जेदु अज्ञो ।
एव प्रविशामि । जयतु आर्यः ॥ ९ ॥

चाणक्यः । विलोक्यात्मगतम् । कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने
नियुक्तो निपुणकः । प्रकाशम् । भद्र ! स्वागतम् । उपविश (झ) ।

[ख] शिष्य इति । असम्बद्धं कीर्ताप प्रस्तावेन सम्बन्धरहितं यथा स्मारका ।

[ग] चर इति । मदागमनेन सह सुसम्बद्धमेवेत्यर्थः ।

[घ] शिष्य इति । कम्भिन् सतीति समुदायार्थः ।

[च] चर इति । जानत्तं जनमिति श्रेष्ठः ।

[छ] चाणक्य इति । सुखं प्रतिबन्धकाभावाद्वेषं यथा स्मारका ।

[ज] चर इति । उपसृष्ट्य चाणक्यस्य समीपं गता ।

[ख] शिष्य । मूर्ख ! एउप असौलग्न बलितेछ केन ?

(ग) चर । ओहे आङ्गण ! इहा श्वसःलग्नहि हइबे ।

(घ) शिष्य । कि हइले ?

[च] चर । यदि शुनिते जाना लोक पाई ।

[छ] चाणक्य । भद्र ! श्वथे प्रवेश कर । शुनिते जाना लोक
पाईबे ।

[ज] चर । एই प्रवेश करितेछि । (प्रवेश करिया निकटे याइया)
आर्द्धेर जय हউক ।

चरः । ज् अज्जो आणवेदि । इति भूमावुपविश्वा । (यदार्थं आज्ञापथति) (अ) ।

चाणक्यः । भद्र ! वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृषलमनुरक्ताः प्रकृतयः ? (ट) ।

चरः । अधङ् । अज्जे गा क्व तेसु तेसु विराक्कारणेसु एरिहरिदेसु सुगडोदणामहेण देए चन्द्रउत्ते दिहः अणुरक्ताओ पद्धदिओ । किं दु उण सन्दि एत्य गाअरे अमच्चरक्षसेण सह पढ़मः समुप्पस्त्रिणेहबहुमाणा तिस्मि पुरिसा, जे देअस्म चन्द्रमिरणो मिरि गा सहन्दि । (अथकिम । आयेण खलु तेष तेषु विराग-

(भ) चाणक्य इति । प्रकृतीनां प्रजानां चित्तस्य चित्तवृत्तेः परिज्ञाने चन्द्रगुप्तं अनुरक्ता विरक्ता वा इति ज्ञानविषये । निपुणको नाम । स्वागतं सुखेनागमनं किमित्यः ।

(अ) चर इति । यदार्थं आज्ञापथति,, तदेव करीमौति वाक्यगीषः ।

(ट) चाणक्य इति । स्वस्य आत्मनी नियोगवृत्तान्तं प्रेरणासंबादम् । अपि अच्छः पश्य । प्रकृतयः प्रजाः, वृषत्वं चन्द्रगुप्तम्, अनु लक्ष्योक्त्वा, रक्ता भक्ताः ।

(ठ) चर इति । अथकिं तदिवेत्यर्थः । “अहीकार्दिपि चाथकिम” इत्यज्ञयः । आर्थिण मवता, विवागकारणीषु पूर्वक्षमदुर्ब्रव्हारादिविरागहेतुषु, परिहतेषु दानमाना-

(घ) चाणक्य । [देखिया स्वगत] प्रजादेव मनोवृत्ति ज्ञानवाव जग्नु नियुक्त निपुणक षे एहे । [प्रकाश्तभावे] भद्र ! तोमार स्वथे आगमन-इंयाच्छ त ? उपवेशन कव ।

चर । आर्य याहा आदेश करेन [एहे बलिया भूतले उपवेशन करिल] ।

चाणक्य । भद्र ! तोमाके षे तनु पाठाइयाचिलाम, एथन ताहार संवाद बल । प्रजावा चलु श्वेतेर प्रति अमूरक्त आच्छ त ? ।

कारणेषु परिहतेषु सुगटहीतनामधे ये देवे चन्द्रगुप्ते हृष्टम् अगुरक्षाः प्रकृतयः । किन
पुनः सन्ति अव नगरे अमात्यराज्ञसेन सह प्रथमं समुत्पन्नस्ते हबहुमानाः वयः पुरुषाः ;
ये देवस्य चन्द्रश्चियः श्रियः न सहन्ते) (ठ) ।

आण्क्यः । सक्षोधम् । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त इति ।
भद्र ! अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ? (ड) ।

चरः । कहं अजाणिग्रणामहेआ अजास्म णिवेदिग्निं ।
(कथम् अज्ञातनामधे या आर्थस्य निवद्यन्ते) (ड) ।

दिना दूरोक्तेषु चतुर्सु, सुगटहीतनामधे ये प्रातः आरणीयनामके, देवे राजनि । समुन्-
ष्टन्त्री स्ते हबहुमानौ प्रणयात्यादरौ वेषा ते ; अतएव चन्द्रस्य शौरिव श्रीर्घ्यस्य तस्य
चन्द्रवदेव सुन्दरस्य र्थर्थः, देवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य, श्रियः राजलक्ष्मीम्, न सहन्ते ।

(ठ) आण्क्य इति । नन्वित्यवधारणे निश्चयेन वक्तव्यमित्याः, स्वजीवितं
स्वस्वजीवनम्, न सहन्ते ते वयः पुरुषा इति गीषः । चन्द्रगुप्तश्चियी न सहन्ते स्वस्व-
जीवनामहनमिवेत्यसम्बवहस्तु सम्भवा लिदश्च नालक्ष्मारः । तेन स्वस्वजीवनामहनं यथा
चहस्तनादिना मृत्युहेतुः, तथा चन्द्रगुप्तश्चियीमहनमपि तस्य वीषात्पेषां मृत्युहेतुरिति
भावः । नामधेयती नामा ।

(ड) चर इति । आर्थस्य भवतः समीपे ।

[ठ] चर । इँ । आपनि मेहे ये बिरागेर कारण दूब करिया गिले,
प्रातः श्वरणीयनामा महाराज चन्द्रगुप्तेव प्रति प्रक्षारा गाढ़ अगुरक्ष
हड्हियाछे । किन्तु एहे नगरे तिनजन लोक आछे ; प्रथमेटे अमात्य
राज्ञसेर सहित ताहादेर ग्रन्थ ओ आदर जन्मियाछिल ; ताहे ताहारा
चन्द्रतुल्य स्वन्दर राजार राजलक्ष्मी सह करिते पाये ना ।

[ड] चाणक्य । [क्रोधेर सहित] निश्चयहि बलिते हय ये,
ताहारा आपन आपन जीवन सह करिते पारे ना । भद्र ! तूमि
ताहादेर नाम जान ?

चाणकः । तेन हि श्रोतुमिच्छामि (३) ।

चरः । सुणादु अज्ञो, पढ़मं दाव अज्जस्म रिपुपक्षे बहु-
पक्षवादो खंवगाओ जोवसिङ्गी । (श्लोतु आर्यः, प्रथमं तावत् आर्यस्य
रिपुपक्षे बहुपक्षपातः उपगांगा जोवसिङ्गः) (त) ।

चाणकः । सहैष्मात्मगतम् । अस्मद्रिपुपक्षे बहुपक्षपातः क्षप-
णकः ! (थ) ।

चरः । जोवसिङ्गो णाम सो, जेण सा अमच्चरक्षसप्तउत्ता-
विषक्षादेए पव्वदोसरे समावेसिदा । (जीवसिङ्गिर्वामं सः, येन सा
अमात्यराज्ञमपयुक्ता विषक्ष्य । देवं पर्वतेश्वरे समावेशिता) (द) ।

[३] चाणक्य इति । श्रोतुमिच्छामि तेषां नामानीति श्रेष्ठः ।

(त) चर इति । बहुपक्षपातो ध्रुतात्मरागः, क्षपणकी बौद्धसम्भासी ।

(थ) चाणक्य इति । कथमपि न बहुपक्षपातः, अपि तु तद्वाषमसौ दर्शयतीति
भावः ।

(द) चर इति । येन जीवसिङ्गिना, अमात्यराज्ञसेन प्रयुक्ता प्रेरिता, शैमुण्डे न
विषप्रयोगकारिणी कला विषकला, देवि राजनि, समावेशिता संयोगमापादिता । तेन
न युध्यन्पक्षीयपर्वतेश्वरमरणात् न जीवसिङ्गः रिपुपक्षे बहुपक्षपात एवेति भावः ।

[ट] चर । नाम ना जानिया आपनार निकट निवेदन करिलाम
कि प्रकारे ।

[ग] चाणक्य । ताहा हड्डेशुमिते इच्छा करि ।

[त] चर । आर्य अवण कक्षन् ; प्रथम आपनार शक्तिपक्षे दृढ़
अमूरक्त बोक्त सम्भासी जीवसिङ्गि ।

[थ] चाणक्य । [सहर्ष और्गत] क्षपणक आमार शक्तिपक्षे दृढ़
अमूरक्त ।

[द] चर । जीवनिक्ति बेटा मेहि, ये अमात्यराज्ञसेर प्रेरित

चाणक्यः । स्वर्गतम् । जीवसिद्धिरेष तावदस्स प्रणिष्ठिः । प्रकाशम् ।
भद्र ! अथ अपरः कः ? (ध) ।

चर ! अज्ञ ! अवरोवि अमश्चरक्लसस्स पिअवअस्मो
काअत्यो सभड्डःसो णाम । (आय ! अपराह्नाप अमात्यराज्ञस्य
प्रियवगस्यः कायस्यः शकटदासी नाम) (न) ।

चाणक्यः । विहस्यात्मगतम् । कायस्य इति लघुौ मात्रा ; तथापि
न युक्तं प्राक्षतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन् मया सुहृक्ष्माना
सिद्धार्थंको विनिच्छितः । प्रकाशम् । भद्र ! लृतायं श्रीतु-
मिच्छामि (प) ।

[ध] चाणक्य इति । अस्तुपर्णिष्ठिः अस्माकमेव गुप्तधरः । तत् पुनरयम-
जान्मन् “रिपुपचे बज्जपातः” इति त्रिवैति । सुतरा ततो न किंचिटाशङ्कलीयमिति
भावः ।

[न] चर इति । कायस्या लीखमात्रपञ्जीर्णतिविशेषः ।

(प) चाणक्य इति । लघुौ म.वा स्वल्प परिमाणम् । लीखमात्रपञ्जीवानया
विशेषबुद्धिबलाभावात् तस्य शब्द लीर्णपि नाधिकापकाराशङ्केति भावः । प्राक्षतमपि
नोचमाप नीचतया चुद्रमपीत्यर्थः । “विवर्णः पामरो नीचः प्राक्षतस्य पृथग् जनः”
इत्यमरः । तस्मिन् तत्समीपे, सुहृक्ष्माना सिद्धार्थका नाम कर्यज्ञनः;
विनिच्छितः सम्बोध्य स्थापितः ; तस्य प्रतीकारायिति भावः ।

सेइ बिष्कण्टाटाके महाराज पर्वतेश्वरের सঙ्गे संयुक्त कराइया दिया-
छिल ।

चाणक्य । (स्वगत) एই जीवसिद्धि त आमादेरहि शुप्तचर ।
(प्रकाश्छे) भद्र ! अपर के ?

चर । अर्ध ! अपर, अमात्य राज्ञसेर प्रियश्वर्ष कायस्यजातीय
शकटदास ।

चरः । विहस्य । तिदोओ विं अमच्चरक्षसस्म दुंदोशं विअहि अश्च शु पुष्पं उरवासो मणिआरसेठो चन्दणदासो णाम ; जस्त गीहे कलत्तं णासीकटु अ अमच्चरक्षसो णाश्रादो अवक्षन्तो । (तीयोऽपि अमात्यराज्ञस्य दितीयमिति हृदयं पुष्पपुरवासो मणिकारश्चेष्टौ चन्दन-दासो नाम ; यस्य गीहे कलत्रं णासीकल्य अमात्यराज्ञसी नगरादपक्रान्तः) (फ) ।

चाणक्यः । आत्मगतम् । नूनं सुहृत्तमः । नह्यनात्मसद्वर्णेषु राज्ञसः कलत्रं णासोकरिष्यति । प्रकाशम् । भद्र ! चन्दन-दासस्य गृहे राज्ञसेन कलत्रं णासीक्षतमिति कथमवगम्यते भवता ? । (ब)

(फ) चर इति । दितीयं हृदयामव, परमविश्वासमाजनत्वादिति भावः । मणिमयमलङ्घारं करोतीति मणिकारः कर्मण्यण्, स चासौ शेषौ वणिक् चेति मणिकारश्चेष्टौ । कलत्रं भाव्याम्, णासीकल्य नित्येपभावेन संख्याप्य । अपक्रान्तः अपस्तः ।

(ब) आणक्य इति । नूनं निश्चितम्, सुहृत्तमः सुहृत्तसु मध्ये शेषः, राज्ञसस्य अन्दनदास इति शब्दः । हि यस्यात्, अनात्मसद्वर्णेषु आत्मतुल्यत्वराहितेषु जनेषु ।

चाणक्य । (हात्त करिया श्वगत) कायस्त ? ए, त क्षुद्र विषय ; तथापि सामान्य शक्तिकेषु अवज्ञा करा उचित नहे । ताहि, आमि ताहार निकटे बद्ध भावे मिक्तार्थकके स्थापित फरियाछि । [प्रकाशे] भद्र ! त्तीय व्यक्तिके शुनिते इच्छा करि ।

चर । (हात्त करिया) त्तीय व्यक्तिओ पुण्पुरनिवासौ मणिकार वणिकू चन्दनदास ; ए व्यक्ति, गंडी राज्ञसेर द्वितीय हृदयेर णाय विश्वासेर पात्र । राज्ञस याहार दाढीते भार्याके गच्छत राखिया नगर हइते पलाईया गियाछेन ।

चाणक्य । [श्वगत] निश्चयै चन्दनदास राज्ञसेर परमवद्धु । कारण,

चरः । अज्ञ ! इत्र अङ्गं लौशुहा अज्ञं अवगदत्य करि-
स्तदि । इति मुद्रामप्यथिति । (आर्य ! इयमङ्गुलीयमुद्रा आर्यमवगतार्थं करि-
ष्टति) (म ।

चाणक्यः । मुद्रामवलीक्य गृहीत्वा राज्ञसस्य नाम वाचयति । सहवै स्वगतम् ।
ननु वक्तव्यं राज्ञस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संहृत्त इति । प्रकाशम् ।
भद्र ! अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण ओतुमिच्छामि (म) ।

चरः । सुण, दु अज्ञो । अस्मि दाव अङ्गं अज्ञेगा पौर-
जणचरिदङ्गस्मै सणि णिष्ठत्तो ; परघरपर्दसे परस्म अगा-

(म) चर इति । अङ्गुलौयकमुद्रा निजनामसुदण्डाग्यमङ्गुरीयकम्, आर्यं
भवत्तम्, अवगतो ज्ञातः अर्थः राज्ञसमार्थान्वासुदृष्टिं विषयी थीन तम् ।

(म) चाणक्य इति । वाचयति पठति । अस्माकम् अङ्गुलौनां हस्ताङ्गुलौनां
प्रणयी हस्तकृपै कस्यानगत्वात् प्रेमाम्पदं हस्तगती धृत इति यादत्, स ततः सज्ञातः,
एतम्भुद्राज्ञाभप्रभावाद्विवेति भावः । अत्र प्रामिलाम सुखसम्बेरङ्गम्, “प्रामः सुखागमः”
इति लक्षणात् । अङ्गुलिमुद्राया अधिगमं प्राप्ति तदृज्ञानमिदर्थः ।

य] चर इति । अस्मि तावत् इदं भवतः आरणमिति श्रेष्ठः । पौरजनानां

याहावा निष्ठेर मत नहे, मे ऋपलोकेर निकट राक्षस आपन भार्याके
गच्छत राखितेन मा । [प्रकाशे] उत्त्र ! राक्षस चन्द्रमासेर बाड़ोते
आपन भार्याके गच्छत राखियाछेन, इहा तुमि कि करिया जानिले ?

चर । आर्य ! एই अঙ्गुलीमुद्राइ (आँटीर छिलइ) आपनाके उत्त
विषय जानाइया दिबे । [एই बलिया अङ्गुलीमुद्रा समर्पण करिल]

च.८क्य । [मुद्रा देखिया, ग्रहण करिया, राक्षसेर नाम पाठ करि-
लेन ; परं च वर्षा वर्षगत) निश्चयइ बलिते हईबे ये, एथन राक्षसह
आमादेर इत्यगत हईयाछेन । (प्रकाशे] उत्त्र ! एই अङ्गुलिमुद्राका
आप्तिसंबाद विद्वत्तत्वाबे शुनिते हैछा करि ।

सङ्कणिजे ग इमिणा जमपडे ए आहिणुलो मणिआरसेटि-
चन्दणदासस्स गेहूं पविटीच्छि । तहिं जमपडे पसारिश
पउत्तोळ्या गीदाई गाईदुं । (शेषीतु आर्यः । अस्ति तावत् अहम्
आयेण पौरजनचारतान्वेषणे नियुक्तः, परगटहप्रवेशे परस्य अनाशङ्कनीयेन अनेन यम-
पट न आहिणुमानं) मणिकारशे उचन्दनदासस्स गेहूं प्राविष्टाऽर्थां । तर्चान् यम-
पटं प्रमाण्यं प्रवृत्तीऽर्थां गीतानि गातुम्) (य) ।

आर्यक्षः । ततः किम् (र) ।

चरः । तदो एकादो आवरकादो पञ्चवरिसदेसोऽमि पिअ-
दं सणी असरौराकिदी कुमारओ बालत्तण सुलह कोटूहलो-
पफुल्ल-णाञ्चो णिक्कमिदुं पउत्तो (ल) । तदो हा णिगादो हा

चरितानि चन्द्रगुप्तस्य विरुद्धा अविकृद्धा वा व्यवहारात्मे षामन्वेषणे पथ्यवंक्षणे इत्यर्थः ।
आहिणुमानः पर्यटन् । “हिडि गतौ” इत्यस्य आनशि आड्पूर्वः प्रशीगः ।

ल) चर इति । आहणोतीति आवरं पञ्चादित्वाऽप्योतेरच्च ततः स्वाधे कः,
तद्वाप्तं द्वारचल्लितवस्त्रादित्यर्थः, द्वृष्टदमसासानि पञ्च वर्षाणि यस्य स पञ्चभ्यो वर्षभ्योऽपि
र्वृष्टप्रानुष्टयस्तु इत्यर्थः, प्रिया सल्लाषकारिष्ठी दशं नौया मनोहरा च श्रीराज्ञतियर्थ्य-
सः, बालत्तेन श्वेतविलासुलासुलम् यत् कौतूहलं तेन उत्कृष्णे प्रकाशिते नयने
निवृद्धयं यस्य सः ।

चर । आर्य श्रीबग करुन ; आपनाव स्मृत्यं आच्छे बोध हय ये,
पुरवासिवर्गेर व्यवहार पर्यावेक्षण करिवार जन्म आपनि आगाके
नियुक्त करियाच्छेन ; तारपर, परेव घरे प्रवेश करिवार पक्षे
परेव आशकार अविषय एই यमपट लहिया भ्रमण करतः, मणिकारवणिक्
चन्दनदासेर वाढीते प्रवेश करिलाम एवं देखाने यमपट गेलिया
गान करिते आरम्भ करिलाम ।

चाणक्य । ताहार पर कि ?

चर । ताहार पर, एकटा पर्दार भित्र हइते प्रीतिकर ओ शुद्धर-

दिग्दो चि सङ्कापरिग्रहः णिवेदइत्तिशो तस्म एव आवरकस्म
अवभन्नरे इत्यिप्राजगस्म उडिदो महत्तो कलशलो (व) ।
तदो ईसि दुआरदेसदाविदमुहोए एकः ए इत्यिग्राए सो कुमा-
रशो णिकमन्तो एव णिवभच्छुअ प्रवलभिदो कोमलाए
बाहुलदाए (श) । तस्माअ कुमारसंरोह-संभम-प्पचलिद-
ङ्कुलिदो करादो पुरिसङ्कुलि-प्रारणाह-घङ्गुआ विअलिदा इअ-
अङ्कुलिमुहिआ देहलोकन्धन्म पड़ुआ ताए अणवबुद्धा एव
मेघ चलणपासं समागच्छुअ पणामणिलुदा कुलबहु त्रिअ
णिच्छला संवृत्ता (ष) । मएवि अमच्चरक्खसस्म नामङ्किदेत्ति-
अज्ञास पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए आअमो [स] ।
(तत एकात् भावरकात् पञ्चवष्ट्यदेशीयः प्रियदश्य गीयशराराकृतिः कुमारकः बालल-
सुखम कौतूहलोपफूलनयनः निष्कुमितुं प्रवृत्तः (स) । ततः हा निर्गतः
हा निर्गतः इति शङ्कापारयहनिवेदयिता तम्भैव आवरकस्म अभ्यन्तरे स्त्रीजनस्य
उत्त्यतो महान् कलकल । (व) । ततः द्वृष्ट्वाऽदेशदापतमुख्या एकया स्त्रिया ध
कुमारका निष्कुमन्त्रे निमन्त्र्य अवलभितः कामनया बाहुलतया (श) । तथास्य

आकृति एकटी बालक निर्गत हईते आरण्ड करिन ; ताहार बयप
पाँच बर्षर अपेक्षाओ कम छिल एवं गैणेवमूलभ कोतूहले ताहार
नयनयुग्म उँफूल हईयाछिल । [व] परे, मेहि पर्द्दार भितरेहि
स्त्रीलोकदिग्गेर 'हाय निर्गत हईल ! हाय निर्गत हईल !' एইरुप
गुरुत्व कोलाहल उठिल । मे कोलाहल ताहादेव आशक्षा सूचना
करिया दितेहिल । [प्रवेश करिल] पर, एकटी स्त्रीलोक मुखथानिके
घारदेश हल्ले छाणका । बर्ष ! दोयात एति रक्षार करतः, कोगल
लल- शिष्ठ । ताहैकरिल] गैके धरिया फेलिल ।

कुमारं संरीधं सम्भूम प्रचलिताङ्गुल्येः करात् पुरुषाङ्गुलि परिणाहं प्रसादं अटिता
विश्वालिता इयमङ्गुलिमुद्रिका देहक्षीबन्धे पतिक्षालक्षा अनवशुद्धैव सम चरणपादं
समागत्य प्रणामानमृता कुचबधूरिते निश्चला संहस्रा (ष) । सयापि असाक्षात्प्रस्त्र
नामाङ्गुलिति आर्यस्य पादमूलं प्राप्यत । तत् एव असा आगमः (८) ।

आणकः । भद्र ! श्रुतम् । अपसर । नचिरादस्य परिणाम-
स्थानुरूपं फलमधिगमिष्यसि (९) ।

(व) वेत इति । शङ्खापारयहस्य आतङ्गप्राप्तेः निवेदयिता दीपकः । कालकलः
कीष्माहस्तः ।

(श) तत इति । रूपदल्यं यथा आत्मथा वासदेशे दापितं विहङ्गारितं मुखं
यथा यथा ।

(ष) तस्यादिति । कुमारस्य तस्य बालकाम्य संरीधेन निरोप्तेन यः सम्भूमी
अस्ता तेन प्रधात्वता अङ्गुलया यस्य तस्यात् करात् हस्तात्, पुरुषाङ्गुल्येः परिणाही
विश्वालिता स्थूलता तत्प्रसार्यन र्घातता निर्मिता, अतएव विगलिता कुशाद्या र्थेषिदङ्गु-
लिती विच्छुता । तथा स्त्रिया अनवशुद्धैव आज्ञातैव सती, प्रणामे नैमस्कारकरण-
काले निभृता निश्चला ।

(८) सयापीति । पादमूलं अरण्डसमोपम् । असा अङ्गुलिमुद्रायाः, आगमी
स्थामः तड़काल इयर्थः ।

(ग) बालवटीके धरार नम्बद्धे व्युत्तावशः से श्रौलोकटीर थातेर
आङ्गुलगुलि चलितेछिल ; आवार अङ्गुलीमुद्राटीও पुरुषের आङ्गुलेर
स्तुलता अङ्गुलारे निर्मित छिल ; इतराः से अङ्गुलमुद्राटी ताहार
आङ्गुल हইতে खुलিয়া, দেওয়ালের মূলে পড়িয়া, তাহার অঙ্গুল অবস্থা-
তেই আমার চরণের নিবটে আসিয়া, প্রণাম করিবার সময়ে কুনবুর
গ্রাম নিশ্চল হইয়া রহিল । (স) ॥ . ॥ ॥ नामाङ्गुल
दोषया आपनार चित्तं ? अङ्गुलिमुद्रार
अङ्गुलिमुद्रार । एকटा पर्दीর भितর হইতে প্রীতিকর ও সুন্দর-

चरः । जं अज्ञो आणवेदित्तः । विष्णुः । (यत् आर्थ आज्ञान् प्रयति इति ।

चाणकः । शाङ्करव ! शाङ्करव !

प्रविश्य शिष्यः । आज्ञापय ।

चाणकः । वत्स ! मसीपात्रं पद्मस्त्रीपानय (क्ष)

• शिष्यः । तथा कर्णीति (क) ।

चाणकः । गृहीत्वा स्वन्तम् । किमत्र लिखामि । अमेन खलु
लेखिन राज्ञसो जीतश्चः (ख) ।

(ह) चाणक इति । श्रुतं भूया तष्टुतान्तरात्मित्यर्थः । अपसर इती गच्छ ।
अनुरूपं थीमयम् । अधिगमिष्यसि खस्यसे । नचिरादिति अभावाथेव नश्वेन
“सुप् सुपा” इति समाप्तः ।

[क्ष] चाणक इति । मसीपात्रं मस्याधारम् । अस्मिन्नामेन अवान्तरायस्य
विच्छेदे सति अमेन प्रकृतउत्तान्तस्याच्छेदादियं विन्दुर्माम अथप्रकृतिः । यथा दर्पये—
“अयान्तरायस्याच्छेदे विन्दुरक्षेदकारणम् ।”

[क] शिष्य इति । तथा कर्णीति मसीपात्रं पद्मस्त्रीपानयति ।

[ख] चाणक इति । अव पवे । लेखिन लेखान्वितपवीय ।

চাণক্য । ভদ্র ! আমি সমস্ত বৃত্তান্তই শুনিলাম । তুমি এখন
যাইতে পার, অচিরকালমধ্যেই এই পরিশ্রমের উপর্যুক্ত ফল লাভ
করিবে ।

চৱ । আর্য্য যাহা আদেশ করেন । [এই বলিয়া চলিয়া গেল]

চাণক্য । শাঙ্করব ! শাঙ্করব !

শিষ্য । [প্রবেশ করিয়া] আদেশ করন ।

চাণক্য । বৎস ! দোয়োত এবং কাগজ আন ।

শিষ্য । তাহাই করিলু

प्रविश्य प्रतीहारी । जीटु अज्ञा । (जथत आयः) (ग)

चाणक्यः । सहर्षमातगतम् । इटहोतोऽयं जयशब्द् । प्रकाशम् ।

शोणोत्तरे ! मिमांगमनप्रयोजनम् ॥ (घ) ।

प्रतीहारी । अज्ञा ! देवो चन्द्रमिरि सोसि कमलमुडलाकार-
मञ्जलि॑ णिवेसिअ अज्ञा॑ विम्लवेदि॑ । इच्छामि अज्ञे ग्
अवभगुणादो देवस्स पव्वदोसरस्य पारलोइअ॑ कारेदु॑ । तेण
अधारिदपुव्वाइ॑ आहरणाइ॑ बह्यणाण॑ पड़िवादेमित्ति॑ ।

अत रात्रसज्यार्थकीत्साहस्र आगमनात् समाधानं नाम मुख्यसन्धेरङ्गम्, “बौजस्या-
गमनं यत् तत् समाधानमुच्छते” इति खचणात् ।

(ग) प्रविश्येति । प्रतीहारी हाररचिणौ ।

(घ) चाणक्य इति । अयं प्रतीहारी॒ युक्तः॑ जयशब्दः॑ अयबोधको जयत्विति शब्दः॑,
उटहीतः॑ सर्वथैव स्त्रीकृतः॑ ; “रात्रसा जीतन्यः” इत्युक्तौ॑ परमेव “जयत” इत्युक्तौ॑
मुख्योद्देश्यरात्रसज्यस्यैव सूचनादिति भावः । अतएव अतकिंतभावेन मुख्यादृश्य-
सिद्धिसूचनया परमपौत्रिकरणात् गुणवदर्थप्राप्तिकृपम इदं प्रथमं पताक स्थानम् । तथा
च दर्पण—“सहस्र॑ वार्थ॑ सम्पत्तिर्णष्ट्वा॑ पचारतः । पताकास्थानकमिदं॑ प्रथमं
परिकीर्तिं तम् ।” शोण॑ रक्षावर्णम् उत्तरम् उत्तरीयवस्तुनं यस्याः॑ ४। शाणीजना ।
इत्तद्व प्रतीहार्या नाम ; तत्सम्बोधनम् ।

(ङ) प्रतीहारीति । चन्द्रस्य श्रीरिव श्रीः कालिय॑स्य स उद्दशीश्वन्दगुमः॑, शैम्पे॑
मस्तके, कमलमुक्तलाकारं पद्मकलिकाकृतिम्, अञ्जलि॑ संयुक्तपाणियुगलम्, निर्बोग्य

चाणक्य । [ग्रहण करिया स्वगत] एই पत्रे कि लिखिव । एই पत्र
द्वाराइ राक्षसके जघ लिते हইবে ।

अतीहारी । [প্রদেশ করিয়া] আর্য জয় করন ।

চাণক্য । [আনন্দের সহিত স্বগত] এই জয়শব্দ নিশ্চয়ই গ্রহণ করিব
গাম । [প্রকাশে] শোণোত্তরা ! তোমাক আশিবাৰ প্ৰয়োজন কি ?

(आर्य ! देवशन्द्रष्टवीः श्रीष्टे कमलमुकुलाकारमञ्जसि निवेश्य आर्यं विज्ञापयति । इच्छामि आर्ये ए अभ्यनुज्ञातः देवस्य पूर्वं तेष्वरेत्य पारलोकिकं कारयितुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आमरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामि इति) (५) ।

चाणक्यः । सहस्रमात्मगतम् । साधु, दृष्टल ! ममैव हृदयेन सह संलक्षण सन्दिष्टवानसि । प्रकाशम् ! शोणोत्तरे ! उच्यतामस्मै-हृचनाहृष्टलः । साधु, वत्स ! अभिज्ञः खल्खसि लोकव्यव-हाराणाम् । तदनुष्ठोयतामात्मनोऽभिप्रायः । किन्तु पव-तेष्वरेण धृतपूर्वाणि गुणवन्ति भूषणानि गुणवद्भूषण एव प्रति-पादनोयामि । तदह॑ स्वयमेव परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि (८) ।

स्थापयत्वा । कारयितुम्, पवादिनेति शेषः । तेन च पवतेष्वरेण, धारितपूर्वाणि पूर्वं धृतानि । प्रतिपादयामि ददामि, इति विज्ञापयामीत्यन्वयः । धारितेति “धृडं अवस्थाने” इत्यस्य इनन्ते छपम् । ब्राह्मणानामिति “चतुर्थ्यं षष्ठी” इति पिङ्गलं सूदाम् षष्ठो ।

(८) चाणक्य इति । संमलय मन्त्रथित्वेष, मथापि हृदये तथैव चिन्तितत्वादिति मावः । अभिप्रायः अभिप्रायानुष्टुप् कार्यम् । गुणस्त्रै महामूल्यत्वादुन्कर्षवलि, मुण्डवद्भूषण विद्यादिगुणशालिभ्यः, प्रतिपादनीयानि वातव्यानि । परीक्षिताः सर्वमी ज्ञाता गुणा येषां ताल् ।

प्रतीहारी । आर्य ! महाराज चन्द्रगुप्त मस्तके पद्मकलिकार तुला अञ्जलि स्थापन करिया आपनाके जानाइतेछेन ये, ‘आपनार अनुभति अमूसारे आयि, महाराज पर्कितेष्वरेर पारलोकिक कार्य कराइते इच्छा करि; आर ताहारइ धृत अलक्षारगुलि ब्राह्मणदिग्के दान करि ?

चाणक्य । (आनन्देर सहित स्वगत) साधु, चन्द्रगुप्त ! तुमि

ପ୍ରତୀହାରୀ । ଜ' ଅକ୍ଷ୍ମୋ ଆଣବେଦି । ଇତି ନିକ୍ଷୁଳା । (ଯତ୍ ଆର୍ଥ
ଆଜ୍ଞାପଯତି)

ଆଖକଃ । ଶାଙ୍କ'ରବ ! ଉଚ୍ଚମତାମନ୍ଦରଚନାହିଁଖାବସୁପ୍ରଭୃତ୍ୟ-
କ୍ଷୟୋ ଭ୍ରାତରଃ ; ଯଥା ହୃଷଳାତ୍ ପ୍ରତିଗୁହ୍ୟ ଆଭରଣ୍ୟାନ୍ତି ଭବଦ୍ଵି-
ଦହ୍ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଇତି (ଛ) ।

ଶିଷ୍ଟଙ୍କୁ ଯଦାଜ୍ଞାପଦ୍ୟ ପାଞ୍ଚ୍ୟାୟଃ । ଇତି ନିକ୍ଷୁଳଃ

ଆଖକଃ । ସମତମ । ଉଚ୍ଚରୋଽୟ ଲେଖାର୍ଥଃ, ପୂର୍ବଃ କତମୋଽର୍ଦ୍ଧୁ ।
ଦିଚିଲ୍ଲା । ଆ:, ଜ୍ଞାତମ । ଉପଲବ୍ଧବାନ୍ତି ପ୍ରଣିଧିଭ୍ୟଃ ; ଯଥା

[ରୁ] ଆଖକ ଇତି । ବିଶ୍ୱାବସୁ: କଥ୍ୟାଚିନ୍ନାମ । ହୃଷଳାହନ୍ଦ୍ୟମାତ୍ । ଏହି
ଆଖକଃ ।

ଆମାର ମନେର ସହିତ ମନ୍ତ୍ରଗୀ କରିଯାଇ ଥର ପାଠାଇଯାଇ । (ପ୍ରକାଶେ)
ଶୋଗୋଜ୍ଜରା ! ତୁ ମି ଆମାର କଥାମୁସାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତକେ ବଳ ଯେ, ସାଧୁ
ବନ୍ଦେ ! ତୁ ମି ଲୋକାଚାରେ ଅଭିଜ୍ଞ ହଇଯାଇ ; ଅତଏବ ନିଜେର ଅଭି-
ପ୍ରାୟ ଅମୁସାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କର । କିନ୍ତୁ ପରିତେଶରେ ଧୃତ ଅଲକ୍ଷାରଗୁଲି
ଉଦ୍ବୃକ୍ଷ ; ସ୍ଵତରା: ଉଦ୍ବୃକ୍ଷ ବ୍ରାକ୍ଷଗକେଇ ତାହା ଦେଉୟା ଉଚିତ । ଅତଏବ
ଆମି ନିଜେଇ ଯାହାଦେର ଗୁଣ ପରୀକ୍ଷା କରିଯାଇଛି, ସେଇକ୍ରପ ବ୍ରାକ୍ଷଗଦିଗକେଇ
ଆମି ପାଠାଇତେଛି ।

ପ୍ରତୀହାରୀ । ଆର୍ଦ୍ଦ ଯାହା ଆଦେଶ କରେନ । [ଏହି ବଲିଯା ଚଲିଯା
ଗେଲ]

ଚାମକ୍ୟ । ଶାଙ୍କ'ରବ ! ତୁ ମି ଆମାର କଥା ଅମୁସାରେ ବିଶ୍ୱାବସ୍ତୁ-
ପ୍ରତୃତି ତିନ ଭାଇକେ ବଳ ଯେ, ଆପନାରା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତେର ନିକଟ ହଇତେ ଅଲ-
କ୍ଷାରଗୁଲି ଗ୍ରହଣ କରିଯା ଆମାର ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ କରନ ।

ଶିଖ । ଅଧ୍ୟାପକମହାଶୟ ସାହା ଆଦେଶ କରେନ । (ଏହି ବଲିଯା ଚଲିଯା
ଗେଲ)

तस्य ह्लैच्छराजबलस्य मध्यात् प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया
भक्त्या राज्ञसमनुवत्तं न्ते । ते यथा—(ज)

कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो वृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराच्चः चतुरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।
मेघाख्यः पञ्चमोऽस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः
नामान्धेषां लिखामि भ्रुवमङ्गमधुना चित्रगुप्तः प्रमाणु ॥२०॥

[ज] चाणक्य इति । अयम् अजद्वारादिषयः, उत्तरः परवर्तीं, लेखार्थः पतार्थः,
पूर्वः प्रथमः, कतमां तद्वनां मध्ये कः । आ इति आणार्थमन्यथम्, “आः प्रगृहा-
चृती वाक्ये” इत्यादिसिद्धिनी । ज्ञातं बुद्धम् । प्रशिद्धिर्थो गुप्तनरेभ्यः, उपचम्भयान्
ज्ञातशान् । परया अत्यन्तया, भक्त्या अनुरागेण, राज्ञसं मन्त्रिणम्, अनुवर्त्तने
अनुसरान् ।

अन्त्यः—कौलूतः चित्रवर्मा, मलयनरपतिः वृसिंहः सिंहनादः, काश्मीरः
पुष्कराच्चः, चतुरिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः, पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजः पञ्चमः
मेघाख्यः, अधुना अङ्गम् एषां नामानि भ्रुवं लिखामि, चित्रगुप्तः प्रमाणु ॥२०॥

कौलूत इति । कौलूतः कूलूतदेशाधिपतिः, चित्रवर्मा नाम ; मलयनरपतिः
मलयपवर्तसप्तिहिमदेशाधिपतिः, वृसिंहः पुरुषर्षिष्ठः, सिंहनादी नाम ; काश्मीरः
काश्मीरप्रदेशाधिपतिः, पुष्कराच्चा नाम ; आः, लण्ठः रिपुमहिमा अतुप्रभावी यद्यात्
स नाट्यः, मैन्धवः सिन्धुदेशाधिपतिः, सिन्धुषेणा नाम ; तथा पृथुतुरगबलः तुरग-
बलम् अश्वाराहिमैन्धवः यस्य मः, पारसीकाधिराजः पारस्यदेशाधिपतिः, पञ्चम एषां

चाणक्य । (स्वगत) एटोहै पत्रे शेष लिखिबार बिषय हইবে ; কিন্তু
প্রথমে কোনু বিষয়টা লিখিত হইবে । (চিন্তা করিয়া) ও ! শ্বরণ হই-
যাচে ; শুপ্তচবদিগের নিকট হইতে জানিয়াছিয়ে, সেই মেছেন্দেব
মধ্য হইতে প্রধান পাঁচ জন রাজা অত্যন্ত অলুব্ধি সহকারে রাঙ্কণের
অনুসরণ করেন । তাহারা যথা—

विविन्दा । अथवा न लिखामि ; पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् ।
प्रकाशम् । शाङ्करव ! शाङ्करव ! (भ) ।

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय ! आज्ञापय ।

चाणक्यः । वत्स ! श्रीचियाक्षराणि प्रयत्नेन लिखितान्यपि
नियतमस्फुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मद्वनात् सिद्धार्थकः ।

पञ्चस ख्यापूरवाः, मंघाल्यः मंघानाम । अधुना, अहम, अध्यन् पवे एषा पञ्चाणा-
राज्ञाम्, नामानि स ज्ञाः, भ्रुवं निर्यात्मग, लिखामि ; किन्तु चित्रगुप्तः यमस्य लिख-
कर्मचारी, प्रमाण्टुं एता मर्ती लिखाम् प्रोच्छतु । तथा चाचिन् पवे मर्यैतषा नाम-
लिखनात् एषां सृतुरवश्यम्भवी, किन्तु चित्रगुप्तः प्रोच्छतुं प्रवर्तीर्यपि न शक्न्या-
दिति भावः ।

अत सिंहनादो नृमिह इति लाटानुप्राप्तः, द्वितीये पादे च चक्रेकानुप्राप्त दृश्यनयीः
संस्कृतिः । सम्भरा हृतम् ॥२०॥

(भ) विनिन्दा ति । पूर्व कार्यारम्भात् पुरतः, अनभिव्यक्तमेव सर्वव अप-
काशितमेव, आस्तां तिष्ठत, एतत् पवमिनि ग्रीष्मः ।

(अ) चाणक्य इति । श्राविष्य ब्रह्मणविशेषम् अक्षराणि वर्णाः, प्रयत्नेन स्पष्टै-
करणे विशेषचेष्टया, लिखितान्यपि, लियत लिखितम्, अस्फुटानि अस्यानि अस्य-

कुलुक्तवाज । चत्र एवम्, पूरुषश्चेष्ट मनस्ववाज मिंहनाद, काशीरवाज ।
पुक्षबाङ्ग, शक्रप्रभावनाशक सिन्धुराज मिन्धुयेन, एवं विशाल अश्वारोही
सैन्येर अर्धिपाति इहादेव पक्षम पारस्यराज, आग्नि एथन एই पत्रे
इहादेव नाम निश्चयह लिखिव ; समर्थ हन त चिकिञ्चुष्ट ताहा मूर्छिया
फेलून ॥२०॥

(चित्ता करिया] अथवा लिखिव ना ; पूर्वे ए पत्र सम्पूर्ण अप्र-
काशितह थाक । (प्रकाश्य) शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिष्य । (प्रवेश करिया) अध्यापकमहाशय आदेश करुन ।

कण' कथयित्वा । एभिरक्षरेः केनापि कस्यापि स्वयं वाच्यमिति
अदत्तत्राह्यनामानं लेखं शक्टदासेन लेखयित्वा मासुपतिष्ठत्वं ।
न चाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतोति (ज) ।

शिष्यः । यदाज्ञापयतु प्रपाध्यायः । इति निष्क्रान्तः ।

चाणकः । स्वगतम् । हह्त ! जितो मलयकेतुः (ट) ।

त्वात् सवैः पठितुमशक्यानीत्यर्थः, भवन्ति । अती मंथा स्वश्च न लिख्यन्ते इति मावः ।
तत्त्वात्, मिद्धार्थको नाम अश्वित् पौरः । कणे शाङ्करवस्त्रैव कर्णसमीपे, कथ-
यित्वा लिख्यविषयं सृदुभावेनीक्षा । केनापि जनेन, कस्यापि जनस्य समीपे, स्वयमा-
त्मना, इति एवम्, वाच्यं पठ्यम् । न दत्तं न लिखितं वाच्यं पत्रोपर्मागस्त्रं नाम
याहकनामधेयं यस्मिन् तम् । मा चाणक्यम्, उपतिष्ठत्वं सङ्क्षेपे भव । 'चाणको
लिखयति" इति अस्मै शक्टदासाय, न च आख्येयं मिद्धार्थकेन नहि वक्तव्यम् ।
श्रीविद्यमाह द्वितीय—

"एकां ग्राम्यां सकल्यां वा षड्भिर्भौत्य वा ।

षट्कर्मनिरती विद्यः श्रावित्यौ नाम धर्मविन् ॥"

उपनिषद्गते न सङ्गल्यत्वं तिष्ठन्ते: "पद्यावाधनग्रीष्म" इति कनादित्वाऽप्नेपदम् ।

चाणकः । बहुम ! वेदविद् ब्राह्मणेन अक्षव, षट्पूर्णिक लिखित हठ-
लेख निश्चयहु अस्पष्टे हठेन थाके । अत्तेव तु मि आमार आदेश
आनुसाबे मिद्धार्थकवे बन, (काणे काणे नलिया) ये, कोन व्यक्ति निजे
कोन व्यक्तिव निकटे इति कथाय एहि पत्र पाठ करिबे ; सूतरां शिवो-
नाम ना दिया, शक्टदास द्वावा पत्र लेगोट्या लट्या से आमार निकट
उपस्थित हठोक ; इकत्र मिद्धार्थक येन शक्टदासके एकथा बले ना ये,
चाणक्य लेखाहितेछेन ।

शिष्य । अध्यापकमहाश्व षाहा आदेश करेन । (इ बलिया
चलिया गेल]

प्रथित्वे लेखहस्तः सिहार्थकः । लिहु अज्ञो । अज्ञ ! अअ' सो
संघड़दासीर्थ सहस्रलिहिदो लेहो । (जगतु पार्थः । अयं स शंकट-
दासिन सहस्रलिहिती लेखः) (८) ।

चाणकः । गृहीत्वा भिरौत्य । अहो ! दश्नौयाम्यस्त्राणि ।
अनुवाच । भद्र ! अनया मुद्रया मुद्रये नम् (९) ।

मिहार्थकः । सथा क्लबा । अज्ञ ! अअ' मुहिदो लेहो । कि'
अवर' अणुचिष्टो अदु । (आर्थ ! अयं मुद्रितो लेखः । किमपरमकुष्ठीय-
ताम्) (१०) ।

चाणकः । भद्र ! आस्मि श्विदासजनानुष्टुये कर्मणि त्वां
आपारयितुमिक्त्वामि (११) ।

(८) चाणक इति । इनशब्दे इष्टे । जितो मलयकेतुः, अनेन लेखिन मनपरि-
आवक्त्य राजमस्य भेदाभ्युभावादिति भावः । अतएव भूम्योद्देश्यमन्यकेतज्ञ-
वाचसयः लापीमूर्त्तीभूम्य चाणकानुसारस्यादिर्माव दुष्टेदो नम मुखपत्ते रङ्गा,
“बीजार्थस्य मर्त्तः आदुङ्गदः” इति लक्षणात् ।

(९) प्रथित्वे नि । लिखः पद इस्ते यत्त्वे नः ।

(१०) चाणक इति । अहो आर्थ्ये । दश्नौयानि अतीवसुन्दराणि । अनुवाच
पठित्वा । अनया नवम गृहीतया राजसाहृगैतया ।

(११) मिहार्थक इति । अनुष्टुयता क्रियतां मयीनि उषः ।

चाणक्य । [स्रोत] मलयकेतुके जय करियाछि ।

पत्रहत्ते प्रवेश करिया मिद्धार्थक । आर्थ्योव जय हट्टक । आर्य !
এই মেটে শকটদাসেব নিজহস্তলিখিত পত্র ।

চাণকা । (গ্রহণপूর্বক বর্ণন করিয়া) আশৰ্চ্য ! অতি শুন্দর অক্ষরই
বটে । (পাঠ করিয়া) ভদ্র ! এই মুদ্রা দ্বারা এই পত্রখানাকে মুদ্রিত কর ।

মিদ্ধার্থক । (সেইক্রমে করিয়া) আর্য ! এই পত্র মুদ্রিত করিয়াছি ।
আর কি করিব ?

सिद्धार्थः । सहस्रै । अंडः ! असुमाहिदोद्धि । आगवेदु
अल्लो कि' शुभिष्या दासनशेण अज्ञास्त्वा असुविद्विद्व्य' ? ।
(आर्य ! अनुष्टुप्हीतोद्धिः । अंडापयतु आर्यः । किमनेन दासनेन आर्यस्त्वा अनु-
ष्टातव्यम् ?) (८) ।

आर्यः । प्रथमं तावत् बध्यस्यानं गेत्वा वातकाः सरोषं
दक्षिणात्तिसङ्कोचसंक्षां याहयितव्याः । ततस्ते षु गुहोतसङ्के-
तेषु भयापदेशादितस्ततः प्रदृशेषु शक्तदासा बध्यस्यानादपनोय
राज्ञसं प्रापयितव्यः । तस्याच्च कुञ्जत्प्राणरक्षणपरितुष्टात् पारि-
तोषिकं आस्त्वा । राज्ञस एव क्रच्छित् कालं सेवितव्यः । ततः
प्रत्यासन्नेषु परेषु प्रयोजनमिदमनुष्टेयम् । कर्णे एवमवम [ए] ।

(ए) आर्यव इति । आप्नेजनादुष्टे ये विद्वान्तीकरणं ल्ले । व्यःप्रार्थयतु' प्रव-
र्त्यितुम् ।

(उ) सिद्धार्थ क इति । अनुष्टुप्हीतीऽन्ना, सत्त्वविधभः दिक्षामावेणीति भावः ।
अत दक्षिणं नाम गान्धारक्षणम्, "दाच्छणं च दद्या वाचा पराचक्तानुवर्त्तनम्" इति
स्वच्छात् ।

(ष) आर्यव इति । दक्षिणस्य अस्त्रा नयनस्य सङ्कोच न स ज्ञाम् अपसरणसङ्के-
तम्, सरोषं यथा स्वासथा, याहयितव्या ज्ञापयितव्याः । तत्प्रसङ्गेतश्च भयापीदानीमेव
तेषु प्राग्नायत इति भावः । गुहीतसङ्गं तेषु युञ्जसङ्गं तेषु, तेषु, वातकेषु, भग्राप-
देशात् भयक्षल्लात्, प्रदृशेषु पलायितेषु सत्सु । सुहदः शक्तदासस्य पाणारक्षणेन परि-
तुष्टात्, तस्यात् राज्ञसात्, गान्धा त्वयिति इति । परेषु शब्दुः, प्रत्यासन्न षु लिकट्टर्वर्ज्ज्ञे
ष्टम् । एवमेवमिति पश्चात् सुट्टीमविष्टति ।

चाणक्य । भद्र । विश्वन लोकेरु कर्त्तव्य कोन काये तोमाके
व्यापृत करिते इच्छा कर ।

सिद्धार्थक । [आमन्देर महित] आर्य ! अचूगृहीत हइलाम ।
आपनि आदेश करन, एই दास आपनार कि कार्य करिबे ।

सिद्धार्थकः । जं अज्जो आग्नेये । (यदार्थं आज्ञापयति) (द)
 चाणक्यः । शाङ्करव ! शाङ्करव !
 प्रविश्व शिष्यः । उपाध्याय ! आग्नेय !
 चाणक्यः । उच्चामस्मद्वनात् कालपाशिको दण्डपाशिकम्,
 यथा हृषल सैमाज्ञापयति य एष द्वपणको जीवसिद्धिर्नाम
 बाह्यमपयुक्तो विषकन्यया घवं तेज्वरं धातितवान्, स एनमेव
 दोषं प्रख्याप्य मनिकारं नेगराजिर्वास्यतामिति (ध) ।

(ध) चाणक्य इति । अस्यभूमौ कालपाशिकारे नियोगमीगाम ज्ञालपाशिकः,
 दण्डपाशाभिकारे नियोगमीगाम दण्डपाशिकः ; घ तकयोर्मासमहयनीतम् । हृषलश्वरगुमः ।
 द्वपणको बौद्धमन्त्राच्छी । मनिकारं सतिरस्त्रात्मम् ।

चाणक्य । तुमि प्रथमे बध्यत्तुमिते याहौया घातकदिग्के (ज्ञान-
 शुलिके) क्रोधेर सहित दक्षिणयनमक्षोच द्वारा सक्षेत बुवाहौया दिबे ।
 ताठाब पब, ताहारा सक्षेत बुविया भयच्छले इत्स्तुतः पलाहौया गेले,
 तुनि शक्टदासके बध्यत्तुमि हइते निया गिया राक्षसेर निकटे उपस्थित
 कविबे । बद्धुब प्राण रक्षा कराय राक्षस अत्यन्त सन्तुष्ट हइबेन एवं
 तोयाके पारितोषिक दिबेन ; तुनि ताठा प्रचण कविबे एवं किछु
 काल राक्षसेरहै सेवा करिब ; ताहार पर, शक्टगम निकटवत्ती हइले
 एই कार्या सम्पादन करिबे । [काणेर निकटे एই रूप एই रूप) ।

मिद्धार्थक । आर्या याहा आदेश करेन ।

चाणक्य । शाङ्करव ! शाङ्करव !

शिष्य । (प्रवेश करिया) आध्यापकमहाश्व आदेश करुन ।

चाणक्य । आमार आदेश अमूसारे कालपाशिक ओ दण्डपाशिकके
 बल ये, चक्रशुप्त आदेश कवितेहे—एই ये जीवसिद्धगामे बौद्ध-
 मन्त्राच्छी, राक्षसेर नियोग अमूसारे विषकन्ता द्वारा पर्वतेश्वरके बध-

शिष्यः । यदाङ्गाप्यतुराच्यायः । इति परिक्रामिते (न) ।

चाणक्यः । वत्स ! तिष्ठ तिष्ठ, योऽयमपरः कायस्थः शक्त-
दासो नाम राज्ञसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छगेरमभिद्रोधमिह
प्रथतते, स चाप्येन' दोषं प्रख्याप्य शूलमारोप्यताम्, गृहजन-
आस्थ बन्धनागारे प्रवैश्यतामिति (प) ।

शिष्यः । तथा । इति निष्क्रान्तः (फ) ।

चाणक्यः । चिलां नाटयित्वा स्वगतम् । अपि नाम दुरात्मा राज्ञसो
गृह्यते ? (ब)

(न) शिष्य इति । परिक्रामित गन्तु पाठ्येदं कर्त्तिति ।

(प) चाणक्य इति । अस्माकं शरीरम्, आम लक्ष्योक्त्वा, द्रृग्भुः इति स्मितुम् ।

गृहजन, पवीप्रभृतिपरिजनः, बन्धनागारे कारागारे

(ब) चाणक्य इति । सम्भावनायामपश्चदः । दुरात्मेति मत्तु कायादमङ्गतार्थक-
मन्त्रम् । गृह्यते अच्छीतं शक्येत ।

कराइयाछिन्न ; एই अपराध घोषणा करियाइ ताहाके राजदानी हइते
बाटिर कारिया दा ७ ।

शिष्य । अध्यापकमहाशय याहा आदेश करेन । (एই बलिया याइते
आरण्ड करिल) ।

चाणक्य । ब२स ! दाँड़ाओ दाँड़ाओ ; आर एই ये कायस्त्र शक्टदास
राज्ञसेर नियोग अनुसारे सर्वदाइ आगाव शरौर नष्ट करिबाब जग्न
चेष्टा करितेछे ; एই अपराध प्रकाश करिया ताहाके शूले दा ओ एवं
इहार परिजनदिग्के कारागारे अबैद्ध कब ।

शिष्य । ताहाइ हइबे । (ऐ बलिया चलिया गेल)

चाणक्य । [ठिक्का बसा अडिन् करिया खग्त] दुरात्मा बाक्सफे
इतिते प दिए बि ?

सिद्धार्थकः । अज्ञ ! महोदो । (आर्य ! गृहीतः) ।

चाणकः । सद्वर्त्मात्मतम् । हन् ! गृहोतो रात्रसः । प्रकाशम् ।

भद्र ! बोध्य गृहोतः ? । (भ)

सिद्धार्थकः । महोदो मए अज्ञास्त्वं सद्वेषो । ता गमिष्ठं
अहं कज्जसिष्ठोऽहं । (गृहीतो मथा आर्यस्य सद्वेषः । तत् गमिष्ठामद्वं
कार्यसिद्धये) (म) ।

चाणकः । साङ्गुलिमुद्रं लैखमप्यित्वा । भद्र ! सिद्धार्थक ! गम्य-
ताम्, अस्तु ते कार्यसिद्धिः [य) ।

सिद्धार्थकः । जं अज्ञो आगवेदि । इति प्रश्न्य गिष्ठात्मः । (यदार्थ
आज्ञापथति) (र)

[भ] चाणक्य इति । हन् इष्टे । गृहीतो गृहीत एव, देववासीवदेव तदर्थक-
सिद्धार्थकोक्त्वाभावित भावः । अद्वापि पूर्वधैश्च पताका । तेवेषविभाजिक-
पताकारचना कविन्द्र्मूर्तां द्वीपयति ।

[म] सिद्धार्थक इति । गृहीतः कर्तुमङ्गीकृतः । सद्वेष आदेशवाचिकम् ।

[य] चाणक्य इति । साङ्गुलिमुद्रं रात्रसाङ्गुलिमुद्रया मुद्रितम्, लैखः पथम् ।

सिद्धार्थक । आर्य ! ध्रुत इहयाच्छे ।

चाणका । [आनन्देर महित ऋगत] भृल; राक्षसह ध्रुत इहयाच्छे ।

[अक्षांशे] भद्र ! ए के ध्रुत इहयाच्छे ?

सिद्धार्थक । आमार्कर्त्तुक आपनार आदेशवाक्य ध्रुत इहयाच्छे ।
अज्ञेव आमि कार्यसिद्धिर जन्म याहौ ?

चाणक । [राक्षसेर अज्ञवीमुद्रा द्वारा मुद्रित पत्र समर्पण करिया] ।
भज्ञ ! याओ ; त्वोमार कर्यसिद्धि इटुक ।

सिद्धार्थक । आर्य याहा आदेश करेव । [एहे बनिया प्रणाम करिया
चर्चिया, गेल] ।

प्रविश्य शिष्यः । उप्राध्याय ! कालपाशिको दण्डपाशिकावृ उप्राध्ययं विज्ञप्यतः । इदमनुष्ठायते देवस्य चक्रगुप्तस्य शासनमिति (ल) ।

चाणकाः । शोभनम् । वत्स ! मणिकारचेष्टिनं चन्द्रन-
दासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि (व) ।

शिष्यः । तथा । इति निष्कृत्य चन्द्रनदासेन सह पुनः प्रविश्य । इति इतः
शेषिन् ! [श] ।

चन्द्रनदासः स्वगतम् । चागुकम्भि अग्ररुणे सहसा सहाविदस्य
लोकस्य वड्टइ णिहोसस्य वि सङ्का ; किं उण मह जाद-
दासस्य । ता भणिटा मए धणसेणप्पमुहा लिख्या बैष्णिजिमा,
जधा कदाच्च चाणक्कहाशो गीहं मे विच्छिणावेदि ता अवहिदा

[ल] प्रदिश्येति । देवस्य राज्ञः । शासनमादेषः ।

[व] चाणक्य इति । शोभनं भद्रम्, वदनुष्ठानमित्यर्थः ।

[श] शिष्य इति । शेषिन् ! हे विष्णु ! इति इति आगम्यवामिति श्रेष्ठः ।

[ष] चन्द्रमेति । चाणक्ये अकर्णे निर्विद्य सति । शब्दाविदस्य आङ्गमस्य ।
भृत्यात्ताः । इतः पदेन विनाशितः, ततः कुत्साथां कपमन्त्रयः चाणक्यस्त्रौ भृत्य-

शिष्य । [प्रवेश करिया] अध्यापकमहाशय ! कालपाशिक ओ दण्ड-
पाशिक आपनाके ज्ञानाहितेहेद्ये, महाराज चक्रगुप्तेर आदेश एই
प्रामाण करितेछि ।

चाणक्य । भाग्न । वत्स ! एখন मणिकारबणिकृ चन्द्रनदासকে देखিত্তে
ইচ्छা করি ।

শিষ্য । ताहাই হইবে । [এই দলিয়া নির্গত হইয়া, পুনঃ যে চন্দন-
দাসের মহিত প্রবেশ করিয়া] বণিক ! এই এই পথে আইস ।

णिव्वह्य भट्टिणो अमच्चरक्खसस्स घरप्रगाम्, मह दाव जे हीदि
त' होटु क्ति । [चाणके अवाद्ये सहस्र शब्दायितस्य लीकास्य वद्धते निर्विष-
यापि शङ्का, किं पुनमं म जातदीप्यस्य । तझ्ञिता मथा धनसेनप्रमुखाः वयो वाणि-
जिकाः, यथा कदाचित् चाणकाहतको गेहं से विच्छिन्निति ; तत् अवहिता निर्वहत
भन्तुरमान्नाच्चस्य गृहजनमः मम सात् यज्ञवति तज्ज्ञवतु इति) (ष) ।

शिष्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! इत इतः ।

चन्द्रनदासः । अअः आगदोह्न्य । [अयमागतोऽस्मि] (८) ।

घमौ । परिक्रामतः (ह) ।

शिष्यः । उपस्थ । उपाध्याय ! अयः श्रेष्ठो चन्द्रनद सः ।

श्वेति सः, अग्निस्तोकादिवत् परनिपातः । विच्छिन्निति रात्रस्य परिजना धर्तते न
विति मार्गवति । अवहिताः सावधाना, सनाः, निर्वहत निष्काशयत स्यानान्नारं नयते-
स्यथः ।

(ह) उभाविति । उग्नी शिष्यचन्द्रनदासौ, परिक्रामतः चाणकाग्निकमःगलु-
पादक्षेपं कुरुतः ।

चन्द्रनदास । (स्वगत) चाणक्य निर्दिश थार्किल, इठां आठ्यु निरपराध
लोकेरुड आणक्का बृक्कि पाय . आयि त अपराधीह, स्तुत्राः आग्नाव
शलिवार आच्छे कि ? ताहे आग्नि धनमेनप्रत्याति तिन जन बणिक्कक
बलियाछि ये, मरा चाणक्य कथन हय त आग्नाव बड्डौ अहेवण करिबे ;
ताहे तोमरा सावधान हईय, अत्तु यन्त्रां रागमेर परिजनगणक शाना-
स्त्रे निया याओ, आग्नाव धाढा हय, ताढा इउक ।

शिष्य । उहे बृक्क ! एই एहि पথे आईस ।

चन्द्रनदास । एहि आग्नि आसियाछि ।

[द्युहे जनेहि पादक्षेप करिते लागिल]

शिष्य । (निकटे याईद्या) अद्यापकमहाशय ! एहि बणिक्क चन्द्रनदास ।

चन्द्रदासः । उपसूत्य । जे दु अज्जो । [जथु आर्यः] ।
चाणकः । नाथे नापतीक । भोः श्रेष्ठिन् ! स्वागतम् ? इदमास-
नम्, आस्यताम् (क्ष) ।

चन्द्रदासः । प्रणाम्य । किं गा जाणादि अज्जो, जहा अणुचिदो
उवआरो सहित्तश्च परिहबादो वि महत् दुःखं उपादेदि ।
ता इह ज्ञेव अहं उचिदाए भूमीए उवविसामि । (किं न
जनाति आर्यः, यथा अनुचित उपचार, सहृदयस्य परिभवादपि महत् दुःखमुत्पाद-
यति । तत् इहैवाहम् उचितायां भूमी उपविशामि (क) ।

चाणकः । भोः श्रेष्ठिन् ! मा मैवम् । उचितमिवैतदस्म-
दिधैः मह भवतः । तदुपविविश्यतामासन एव (ख) ।

(क्ष) चाणक इति । नाथे न अभिनयप्रकारेण दुर्भासन्विसूचनप्रकारेण्यर्थः ।
स्वागतं सुखिनागमनं किमिति प्रश्नः । आस्यताम् आत्मपविश्यताम् ।

(क) चन्द्रनेति । अनुचितः अशीर्यः, उपचारी व्यवहारः, सहृदयस्य मनस्विनी
जनस्य, परिभवात् तिरस्कारादपि । उचितायां गवर्द्धनाको मम योग्यायाम् ।

(ख) च एक इति । मा मैव ब्रूहीति श्रीष्टः । अन्नदिधैर्मन्त्रिपर्यायैः सह, भवतः
मन्त्रिणी रात्रस्य बन्धुत्वात् तन्मानस्य तत्र, एतत् समानासने उपवेशनम्, उचितं
ग्रीग्यमिव उक्तनायैनावश्रीः समानत्वादिति भावः ।

चन्द्रदास । (निकटे थाइया) आयोर जय इউक ।

चाणका । [अभिनयेव धरणे देखिया] हे बणिक ! आपनार झुखे
आगमन इंगाछे त ? एই आसन, इहाते बस्न ।

चन्द्रदास । [प्रणाम करिया] आर्धा ! आपनि कि जानेन ना ये,
अयोग्य बाबसार घन दी लोकेर तिरस्कार अपेक्षाओ गुरुत्व दृःथ उ॒-
पादन करो । अतএব आমার উপযুক্ত এই মাটীতেই আমি উপবেশন
করি ।

चन्द्रनदासः । स्वगतम् । उवलक्षितमण्ण किमि । प्रकाशम् ।
जा' अज्ञो आणवेदि । इति उपविष्टः । (उपलक्षितमनेन किमपि । यदार्थ
आज्ञापयति) (ग) ।

चाणकाः । भोः श्रेष्ठिन् । चन्द्रनदास ! अपि प्रचौयत्वे
स' व्यवहाराणां लाभा वः ? (घ) ।

चन्द्रनदासः । स्वगतग् । अद्वादरो सङ्कल्पोभो । प्रकाशम् । अध्वङ् ।
अज्ञसम् प्यसाएण अवगिण्डा मे वाणिज्ञा । (अत्यादरः शङ्कनीयः ।
अथकिम् । आर्यस्य प्रसादेन अवगिण्डा मे वाणिज्ञाः) (ङ) ।

(ग) चन्द्रनेति । अर्नेन चाणक्येन, किमपि सम दूषणम्, उपलक्षितं डण्म,
पञ्चये द्वशीं तम्भूचिका सोऽसुख्नाकिं न कुर्यादिति भावः ।

(घ) चाणक्य इति । वीयुश्चाकम्, स' व्यवहाराणां वाणिज्ञानाम्, लाभा व्यय-
पूरणात्तरिक्तधनमापयः, प्रचौयत्वे अपि ? वर्जने किम् ? । प्रश्नसूचकाक्षरियम् ।

[ङ] चन्द्रनेति । अत्यादर ईदर्शीक्षिकपः प्रश्नसूचको आपारः, शङ्कनीयः भाव्य-
निष्ठकारितया सम्भावनीयः, धृतीनां तद्यैव नियमादिति भावः । अथकिं तदेव
प्रचौयत्वे पवेत्यर्थः । आर्यस्य भवतः, प्रसादेन आशोर्जदाद्यनुयहिण, वाणिजा क्रिया
वाणिज्ञाः, अखण्डिदा अवधिता निर्विघ्ना इति यावत् ।

চাণক্য । বণিক ! না না, একেবারে বলিবেন না । আপাদের মত
কোকের সঙ্গে আপনার সমান আপনে বসাই উচিত । শুভবাং আস-
নেই বস্তু ।

চন্দনদাস । (স্বগত) ইনি আমার কোন দোষ লক্ষ্য করিয়াছেন ।
(প্রকাশে) আপনি যাহা আদেশ করেন । [এই বলিয়া আপনে উপবেশন
করিল] ।

চাণক্য । বণিক ! চন্দনদাস ! আপনাদের বাণিজ্যের মুনফা বৃদ্ধি
পাইতেছে ত ?

चाणक्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तदोषा
अतिक्रान्तपादिं वगुणानधुना स्मारयन्ति प्रकृताः ? (च) ।

चन्दनदासः । कर्णौ पिधाय सन्तं पाव । सारद्य-णिसा-समुगण
विश्र पूर्णिमाचन्द्रे चन्द्रसिरिणा अहिंश्च एन्दन्ति पर्किदिष्मो ।
[शान्तं पापम् । शारद-निशा समुद्भृते इव पूर्णिमाचन्द्रे चन्द्रश्चिया अधिकं नन्दन्ति
प्रकृतयः] (क्ष) ।

चाणक्यः । भोः श्रेष्ठिन् ! यद्येवम्, प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः
प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः (ज) ।

[च] चाणक्य इति । चन्द्रगुप्तस्य दाषाः शासनविषयादी अन्यायाचरणानि, अति-
क्रान्ता अतीता वै पार्थिवा राजानस्त्रिया गुणान् व्यायाचरणानि, अपि किम्, अधुना,
प्रकृतीः प्रजाः ।

[क्ष] चन्दनेति । पिधाय आच्छाय । “धाजनङ्गयोरपेक्षपसर्गस्यादेः” इत्यपेरकार-
लोपः । शान्तं पापम्, उक्तरूपं न वाच्यमित्यर्थः, “शान्तं पापमनिहृत्यसे” इतुङ्गत-
माटकीयवाक्यनियमात् । शारदी शरत्कालीया या निशा रात्रिस्त्रिया समुद्भृते उदि-
तेन, पूर्णिमायाश्वन्द्रे शेन, चन्द्रश्चिया चन्द्रगुप्तेन, प्रकृतयः प्रजाः, अधिकं यथा स्मानथा
नन्दन्ति आनन्दमनुभवन्ति ।

[ज] चाणक्य इति । यद्येवं त्वया यथोक्तं तथा सत्यं यदीत्यर्थः, तदा, प्रकृतिभ्यः
प्रजाभ्यः ।

चन्दनदास । [श्रगत] एই शुक्रतब आदरेर आशक्षा करिते हय ।
[प्रकाश्मे] हाँ । आपनार अमुग्हेह आगार वाणिज्ञा निर्विघ्रे चलितेछे ।

चाणक्य । ओहे बणिक ! कथन उच्चश्रुप्तेर दोष, आचौन ब्राह्म-
गणेर शुण एथन प्रञ्चार्दगके श्वरण कराइया दितेछे कि ?

चन्दनदास । [कर्णयुगल आच्छादन करिया] ओहण बणिबेन ना । शरव-
कालेर ब्राह्मिते उदित पूर्णिमाचल्लेर श्वाय चन्द्रश्रुप्त द्वारा प्रजावा सभ-
धिक आनन्द अमुडव करितेछे ।

चन्दनदासः । आगवेदु अज्जो किं कित्तिश्च वा अथेजाद्
इमादो जणादो इक्षीश्चिदि त्ति । [अज्ञापयत् आर्यः, किं कियत् ।
अर्थजातम् अस्मात् जनात् इष्टते इति) (भा) ।

चाणकः । भोः श्रेष्ठिन् ! चन्द्रगुप्तराज्यमिदम्, न नन्द-
राज्यम् । यतो नन्दस्यै वार्यं स्वर्णरथं सम्बधः प्रीतिमुत्पाद-
यति ; चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव (ज) ।

चन्दनदासः । सहस्रम् । अज्ज ! अग्नुग्रहीदोऽन्नि । (आर्य ! अनु-
ग्रहीतोऽन्नि) [ट] ।

[भ] चन्दनेति । किं सौवर्णं रौप्यं वा, कियत् किं परिमाणं वा । अस्मात्
मत्स्वरूप्यात् ।

[अ] चाणक्य इति । अर्थे धने रुचिर्लालसा यस्य तस्य धनलोलुप्ये ल्यर्यः, नन्द-
स्यै व, अर्थसम्बन्धः येन तेन प्रकारेण प्रजाभ्यः अर्थादाक्षम् । उत्पादयतीति अतीत-
सामीप्ये वर्त्माना । भवता प्रजानाम्, अपरिक्लेश एव सुशासनगुणात् सर्वतीभावेन
क्लेशप्राप्तिरैव, प्रीतिमुत्पादयतीति सम्बन्धः ।

(ट] चन्दनेति । अनुग्रहीतोऽन्नि, अस्माकं प्रजानामपरिक्लेश स्वयं राज्ञ एवा-
यहश्चदणादिति भावः ।

चाणक्य । वर्णिक ! यदि ऐक्लपहि हय, तबे राजारा मन्त्रिष्ठे प्रजा-
वर्गेर निकट इहते प्रतिसन्नोष लाभ करिते इच्छा करेन ।

चन्दनदास । आर्य आदेश करन ; ऐह व्यक्तिर निकट इहते कि,
कत परिमाणे वा धन लहते इच्छा करेन ? ।

चाणक्य । वर्णिक ! एटा चन्द्रगुप्तेर राजा ; किन्तु नन्देर राजा
नहे । ये हेतु अर्थ स्वक, अर्थलोलुप्न नन्देरहि आनन्द उৎपादन करित् ;
आर आनन्देर ये कष्ट ना हय, ताहाहि चन्द्रगुप्तेर आनन्द उৎपादन
करे ।

चन्दनदास । (आनन्देर महित) आर्य ! अग्नुग्रहीत हईलाम ।

चाणकः । भोः श्रेष्ठिन् ! स चापरिक्लेशः कथमाविर्बवतीति
न पुनः प्रष्टव्याः स्त्रो मवता ? (३) ।

चन्दनदासः । आणवेदु अज्जो । [आज्ञापयतु आर्यः] [३ ।

चाणकः । संक्षेपतो राजनि अविरुद्धाभिवृत्तिभिर्वर्त्तितव्यम् (३ ।

चन्दनदासः । अज्ज ! को उण अधस्त्रो रस्तो विरुद्धत्ति अज्जेण
अवगच्छी धर्दि ? । (आर्य ! कः पुनरधन्यः राज्ञो विरुद्ध इत्यार्थेण अव-
गच्छते) (३) ।

चाणकः । भवानेव तावत् प्रथमः (३) ।

(३] चाणकरुद्धति । अत्र काकुवशान् प्रष्टव्या एवेत्यर्थः ।

(३) चन्दनेति । आज्ञापयतु अपरिक्लेशोपाय ब्रह्मौत्तियर्थः ।

(३) चाणकरुद्धति । राजनि विषये, अविरुद्धाभिसादपतिरुद्धाभिः, उत्ति-
भिर्वर्त्तिवहारैः, वर्त्तितव्यं प्रजाभिः स्थातव्यम्, इत्येव संक्षेपतः संक्षेपेण, अपरिक्लेशो-
पाय इति तात्पर्यम् ।

(३) चन्दनेति । अधन्यः अपुण्यवान्, राज्ञः कीपपातले न नियतनियहदुःख-
भीगश्चायलादिति मायः ।

(३) चाणकरुद्धति । तावतां सकलानां विरुद्धानां मध्ये प्रथमः अयगात्मः
प्रधान इति यावत् ।

चाणकरुद्धति । बनिक ! से कष्ट ना हउआटा कि भाबे ६३ इहा आमाके
आपनाब जिज्ञासा करा उठित छिल ना कि ?

चन्दनदास । आर्य ताहा बलून ।

चाणकरुद्धति । राजाॱ अप्रतिकूलभाबे प्रजादेर चलिते हइबे ; इहाइ
ताहाॱ संक्षिप्त उपाय ।

चन्दनदास । आर्य ! कोन् पापो राजाॱ बिरुद्ध, इहा आपनि
ज्ञानिते परियाछेन ?

चाणकरुद्धति । आपनिह सकलेर अथम ।

चन्दनदासः । कर्णी पिधाय । सन्तं पावं सन्तं एवं । कीदिसो
तिणाणं अग्निणा सह विरोहो । [शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीड
शक्तानामपिना सह विरोधः) (थ) ।

चाणक्यः । अयमीटशो विरोधः, यस्तमद्यापि राजापथ्यकारि-
णोऽमात्यरात्रसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि (द) ।

चन्दनदासः । अज्ञ ! अलोअं एदं केणावि अणज्ञेण अज्ञस्य
णिवेदिदं । (आर्य ! अलीकमेतत् केनापि अनार्येण आर्यस्य निवे-
दितम्) [घ) ।

(थ) चन्दनेति । कीडशो विरोधः सनाशहितुवात् विरोध एव नेत्यर्थः । तथा
च अपिना सह लणाना विरोधे यथा लणाना ख्य सावश्यमावात् नासौ विरोध एव ;
तथा राजा सह माटशाना विरोधे माटशाना ख्य सावश्यमावात् नासौ विरोध एव उभय-
सम्भाव्यमानजयविषयकविवादस्यैव विरोधपदार्थत्वादिति भावः । अत एवाव अप्रस्तुत-
समाभिधानात् प्रस्तुतसमप्रतीतेरप्रस्तुतप्रश्नं सालङ्कारः ।

अत “सहषंभ । अणगहौदाह्नि” इत्यार्थ्य एतदत्ते सन्दर्भे विधानं नाम मुख्य-
सम्बेरङ्गम, “सुखदुःखकूटो योऽर्थलहिधानमिति अृतम्” इति लच्छान् ।

(द) चाणक्य इति । राजशन्द्रगुमस्य अपथ्यकारिणः अहितकारिणः । गृह-
जनं स्त्रीपुत्रादिकम् । अभिनीय प्रापय ।

[घ] चन्दनेति । अलीकं मिथ्या । अनार्येण असज्जनेन, आर्यस्य भवतः
समीपे ।

चन्दनदास । (कर्णयुगल अःवृत करिया) ओङ्कपं बलिवेन ना, ओङ्कप
बलिवेन ना । अग्निर सहित तुग्नेर विरोध हय किङ्कप ?

चाणक्य । ए विरोधटा एठे ऋप ये, आपनि एखन ओ राजा अहित-
कारी मन्त्री राक्षसेर परिजनवर्गके निजेर गृहे निया राखियाछेन ।

चन्दनदास । आर्य ! कोनो दुर्ज्जन आपनार निकट एटा गिथ्या
जानाइयाछे ।

चाणकः । भोः शोषिन् ! अलमाशङ्कया । भौताः पूर्वराजन्
युक्ताः पौराणमनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशा-
न्तरं व्रजन्ति ; ततस्तत्प्रक्षादनमेव दोषमुपादयति (न) ।

चन्दनदासः । एवस्तु दम् । तास्मां समए आसी अह्वाघरे अम-
ञ्चरक्खमस्तु घरश्चगो । [एवमेतत् । तस्मिन् समये असीत् अचादगृहे अमाला-
राजस्य गृहजनः) पि ।

चाणकः । प्रथममनृतम्, इदानीमासोदिति परस्परविरोधिनो
वचने (फ) ।

(न) चाणकरुदिति । पूर्वे च ते राजपुक्षाश्चेति पूर्वराजपुक्षाः । अतिच्छता-
मपि गृहजनं रक्षितुम् अलभिलक्षतामपि । निक्षिप्य निक्षेपमावेन संख्याप्य । तस्य
गृहजनस्य प्रक्षादनं गोपनमेव, दोषमपराधम् । अतएव राज्ञमेऽपि अनिच्छत एव
तत्र गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य मतः । तेनेदार्ली यदि त्वं तदगृहजनं प्रक्षादयसि,
तर्हि दोषं ; इतरथा तु न । अत एव तत्समयं येन निर्दौषी भव । तेन ब्रह्मीमि
अलमाशङ्कयेति भाषः ।

(प) चन्दनेति । एवमेतत् तथा यदुक्तं तत् सत्यमित्यर्थः । तस्मिन् समये राज्ञ-
स्य प्रवायनकाले । इदार्ली नास्त्रीति वाक्यार्थः ।

(फ) चाणकरुदिति । प्रथमम् अनृतम् ‘अलीष’ एव ‘इष्टिष’ मिथ्यात्मविधकं
चाणक्य । बण्क ! आशक्ता करिबेन ना । कावण, पूर्ववर्त्ती राज-
पुक्षरो भीत हइया, पुरबासौवा बाखिते इच्छाना करिलेओ बल-
पूर्वक ताहादेर घरे परिजनदिगके गच्छत राखिया, निजेरा स्थाना-
स्त्रे याइया थाकेन ; तार पर, मेहि परिजनदिगके गोपन कराइ
मे पुरबासौदेर दोष उৎपादन करें ।

चन्दनदास । इति सत्य । अमात्य राक्षसेर परिज्ञनगण मे समझे
आमार घरे छिल बठ्ठे ।

चन्दनदासः । एति ग्रंज्जेव अस्य मे वाचाच्छलं । (एतावदेष
अद्वि मे वाचाच्छलम्) (ब) ।

चाणकः । भोः श्रोष्टिन् ! चन्द्रगुप्ते राजनि न परिग्रहश्छला-
नाम् । तत् समर्पय राक्षसस्य गृहजनम्, अच्छलं भवतु
भवतः (भ) ।

वचनम्, इदानीन्तु 'तस्मि' समए आसौ" इत्येवं सत्यत्वांधकं वचनम्, अत एव एते
इति तद्वैव वचने, परस्यरविरोधिनो सञ्चाते । अत एव उभयोरैवामाण्यमिति भावं ।

अत चाणकास्य कुहुहलसूचनादिधानं नाम सुखसम्बरङ्गम्, "कुतृहलोत्तरा वाचस्त-
दिधानमिति शृतम्" इति लक्षणात् ।

[व) चन्दनेति । एतावत् पूर्वापरविरुद्धरूपम् । वाचाया वाचो वाक्यस्येति य वत्
छलं स्वलितं सामज्ञायमङ्ग इत्यथः, अस्ति दैवाङ्गृत इति तात्पर्यम् । अस्तीत्यतीत-
सामीप्ये वर्तमाना । वाचेति "वृष्टि भागुरिरत्नापमवायीकपर्वतीः । टापच्चापि
हलन्तानां ज्ञधा वाचा निशा गिरा ।" इति वाक्यशब्दात् टाप् । "हलन्तु स्वलिते
व्याजे" इति विश्वः ।

(भ) चाणक्य इति । अग्नन्तु क्षत्रशब्दस्य व्याजार्थं मादार्थिव प्रतिवदतीति बोध्यम् ।
छलानां व्याजानाम्, न परिग्रहः समाजे षु न यह्यम् चन्द्रगुप्ते नैव छलायहणादिति
भावः । अच्छलं व्याजाभावः, भवतु । तत्समर्पामावे तु न केवलं वाचि काये-
इपि च्छलं भविष्यतीति तद्वल्मप्यनुभविष्यस्तोत भावः ।

चाणक्य । प्रथमे विथ्या, एथन छिल, ए वाक्य द्वुहठी ये परम्पर
विक्रक्त हইল ।

चन्दनदास । एतथानिह आमार बाक्यের असामन्तु इইया पड़ि-
যাওছে ।

चाणक्य । बणिक ! चन्द्रगुप्त राजा हইলে পৱ অবধি লোকসমাজে
শুষ्ठতাৰ চলন নাই । স্বত্বাং আপনি বাক্ষমেৰ পৱিজনবৰ্গকে সমর্পণ
কৰুন, আপনাৰ অশঠতা হউক ।

चन्द्रदासः । अज्ञ णं विस्तुवेमि, तस्मिं समए आसो अस्ति-
घरे अमश्चरक्षसस्म घरअणो त्ति । (आर्थ ! न विज्ञापयामि, तामन्
समये आसीन् अद्यदग्ध ह अमात्यराचस्य गृहजन इति) [म] ।

चाणकः । अथेदानीं क्ष गत' ? (य) ।

चन्द्रदासः । ण जाणामि । (न जानामि)

चाणकः । वित' क्लबा । कथं न ज्ञायते नाम ? भोः श्रेष्ठिन् !

शिरसि भग्नम्, अतिदूरे तत्प्रतोकारः (र) ।

चन्द्रदासः । स्वगतम् ।

उवरि घणाघणाश्चित्त' दूरे दृढां दिमेतदापड़ि प' ।

हिमवदि दिव्वोसहिश्रो सोस्मे मण्डो समाविष्टो २१॥

(म) चन्द्रनेति । नन्वित्यवधारणे । इदानीं नास्तौत्याशयः ।

(य) चाणक्य इति । क्ष गतः अमात्यराचस्य गृहजन इति सम्बन्धः ।

(र) चाणक्य इति । इदानीमेव त्वया चन्द्रगुप्तदात्यदग्धः प्राप्त्यः, राचस-
कर्त्तव्यमाहायन् बहकान्नात् परमिति तत्समय'णमेव ते श्रेय इति भावः ।

उपर्यात । उपरि आकाशि, घनाघनस्य वष्टि कर्मवय स्तुतिं गर्जित' अत्तंते ।
एतश्चातीवाद्वौपकामिति भावः । किन्तु दृष्टिता तदुद्दीपनानिवृत्तिकारणीभूता पिण्डा, दूरे
तिष्ठति । तथा हिमवति हिमालयपर्वते, दिष्टीष्वधया वर्त्तन्ते ; अथ च सर्वः शोषे-

चन्द्रनदास । आर्ग्य ! मिश्येह आगि जानाहेतेछि ५६, अमात्य
राक्षसेर परिजनवर्ग मे सम्में आगार घबे छिल ।

चाणक्य । एथन कोथाये गियाछे ?

चन्द्रनदास । जानि ना ।

चाणक्य । (एकटु हासिया) आपनि जानेन ना केमन ? ओहे
वणिक ! माथार उपरे भूमि आसिया पाढ्याछे, आर भाहार अत्रौ-
कार रहियाछे अतिदूरे ।

चपरि घनाचनसनितं दूरे दयिता किमेतदपश्चितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः शीपे सर्वः समावृष्टः ॥

आणक्य । अन्यच्च नन्दमिव विश्वगुप्तः [इत्यर्जुके लक्ष्मा नाट्यिला]

चन्द्रगुप्तममात्यराज्ञसः समुच्छेत्स्यतोति मंवं मंस्याः ।

पञ्च — (ल)

मलके, समावृष्टं द शताय आङ्गड़ । अतएव एतन् किम् आपतितम् उपस्थितम्, अहत्येष विपदुपस्थितेत्यर्थः । तथा च यथा वषु किमेषगर्जने जायमाने नितरां कामपीड़ा आविर्भवति, अथ च तत्प्रतीकारीपायभूता दयिता दूरे तिष्ठति ; ततश्च तथा न किञ्चित् फलम् ; यथा वा सर्वे दशताय मलके आङ्गड़ः तत्प्रतीकारीपायभूता दिव्यौषधयस्तु हिमालये वर्त्तन्ते ; तेन च ताभिरपि न किञ्चित् फलम् ; तथा आणक्याभयभूतपस्थितम्, एतन्प्रतीकारीपायभूतो राज्ञस्तु दूरे तिष्ठतीति न तेन नास्ति निक्षार इति समुदायाश्रयः ।

अतएवाव अपस्तुतसमान् प्रस्तुतसमप्रतीतेरपस्तुतप्रश्नसालज्जारद्यस्य शिथी मिरपेच्च तथा संसृष्टिः ।

“वष्, काङ्गा घन घनाः” इत्यमरः । घनाघन इति “चिक्किद” इत्यादिना अथ प्रत्ययान्ता विपातः ॥२१॥

ल] आणका इति । अन्यच्च त्रीभौति शेषः । विश्वगुप्तशाणकाः, नन्द राजानमिष, अमालराज्ञसः, चन्द्रगुप्तम्, समुच्छेत्स्यति विनाशग्रिष्ठति ; एव मा मंस्याल मनस्त्व । अती भाविकालिपि नालि ने राज्ञसान् माहायीन्न्यादिप्रत्याश्रिति भावः । मंस्या इति मन्त्रातीर्थीयोगी अन्यतन्यास्त्रामि कृपम् ।

चन्द्रनदाम । (स्वगत) उपवेवर्षणशैल गेषेव गर्जन चलियाछे ; अथ च प्रियतमा बहियाछे दूबे एवं (०३८न करिबाब जग्नु) सर्व शक्तकव उपवेवारोहण करियाछे, आब उत्कृष्ट उत्तम रुठियाछे हिमालये । शूलरां एक उपस्थित हट्टेल ॥२१॥

चाणक्य । आरु बलितेछि, चाणक्य येगन नद्देव उच्छेष करिया-

विक्रान्तैर्यशालिभिः सुसचिवैः श्रीवैक्रनासादिभिः
नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिष प्रङ्गादयन्तीं अगत्
कञ्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तृपतेः कर्तुं व्यवस्थेत् पृथक् ॥२२॥

अन्वयः—तदा नन्दे जीवति विक्रान्तैः नयशालिभिः वक्रनासादिभिः सुसचिवैः
मुहुः चलन्ती या श्रीः स्थैर्यं न गमिता ; द्युतिम् इव अगत् प्रङ्गादयन्तीम् एकत्वम्
उपागतां तां अन्द्रात् इव चन्द्रगुप्तृपतेः पृथक् कर्तुं कः व्यवस्थेत् ? ॥२२॥

विक्रान्तैरिति । तदा नन्दे राजनि जीवति सति, विक्रान्तैर्विक्रमशालिभिः,
नयशालिभिनौतिज्ञौः, वक्रा नासा नासिका यस्य स वक्रनासी नाम कथिन्महामन्ती स
एव आदियेषां तैः, सुसचिवैरुत्कृष्टमन्तिभिः, सुहर्वारं बारम्, चलन्ती चञ्चला
भवन्ती, या श्री राजलक्ष्मीः, स्थैर्यं स्थिरत्वम्, न गमिता न प्राप्यिता राजान्तराशयणात्
प्रापयितुं न शक्ते त्यर्थः ; द्युतिं ज्योतस्त्राव्या प्रभासित, जगत्, प्रङ्गादयन्तीम् आन-
न्द्रगुप्तीम्, एकत्वम् एकमावाशयत्वम्, उपागतां सम अस्त्रया प्राप्ताम्, तां विषयम्,
अन्द्रादिव, चन्द्रगुप्तृपतेः सकाशात्, पृथक् विद्धिष्ठाम्, कर्तुंग, की नाम जनः,
व्यवस्थेत् शक्तुयात्, अपि तु कीर्त्पि नेत्र्यर्थः ।

अब श्रीतोपमः यस्य परस्यरप्येत्तत्प्रा अङ्गाङ्गिमावेन सङ्करः । वीरी इष्टः,
प्रसादी गुरुः, वैद्यभी रौतिः, गाहूलविक्रीडिनन्द्र वृक्षम् ॥२२॥

ছেন, মঙ্গী রাক্ষসও তেমনই চন্দ্রগুপ্তের উচ্ছেদ করিবেন ; একপ মনে
করিবেন না । দেখুন—

তৎকালে নন্দরাজা জীবিত গাকিতে, পবাক্রান্ত এণ্ড নৌতজ্জ বক্র-
মাসপ্রভৃতি প্রধান মঙ্গিগণ, অত্যন্তচঞ্চলা যে বাজ মঙ্গীকে শ্রিব করিতে
পারেন নাই ; এখন জগতের আনন্দহনক একত্র মহানেশিত সেই
রাজলক্ষ্মীকে, চন্দ্র হটিতে চঙ্গিকাব ত্যাঘ চন্দ্র ওঁঝ খই.ত কোনু বাকি
পৃথক্ করিতে সমর্থ হইবে ? ॥২২।

अपि च । आसादितेष्यादि प्रागुक्तं पठति । (व
चन्दनदासः । स्वगतम् । फलेण संवादिदं सोहदि दे विक-
त्थिदं । (फलेन संवादितं शीभते ते विकत्थितम्) (श ।

नेपथ्ये उत्सारणा क्रियते (ष ।

आणकाः । शाङ्करव ! ज्ञायतां किमितत् ।

शिष्यः । यदा ज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्ठुम् पुनः प्रविश्य ।

उपाध्याय ! एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथकारो ज्ञपणको
जोवसि इ सनिकारं नगरान्विर्गायते (स) ।

व) अपि चेति । अन्यत्थायः । एकमावश्चोकस्यैव वारं वारं पाठनया
कविना खल्लात्मनो न्यूनता प्रतिपादिता ।

श] चन्दनेति । फलेन कायेण सह, संक दी मेलनमस्य सज्जात इति संवा-
दितं तारकादित्वादितच्, विकत्थितम् आत्मश्वाघा ।

ष] नेपथ्य इति । उत्सारणा मार्गात् लोकानामपसारणा तत्कीलाहल
इत्थर्थः ।

स) शिष्य इति । राज्ञः अपथकारी अहिताचारी, ज्ञपणकी बौद्धसत्रासी ।
सनिकारं सतिरखारम् । निर्वायते वहिष्ठुयते ; तस्यैवेष्यमुनसारणा कालाहल-
श्वेति भावः ।

आरओ बलितोर्छ (आस्तादित = इत्यादि शोक पाठ करिलेन) ।

चन्दनदास । (स्वगत) फलेन सज्जे मिलिया गिराछे बलिया तोमार
आञ्चलिया शोभा पाहितेछे ।

(नेपथ्ये शोक सराहिया दिवार कोलाहल करिल)

चागह्य । शाङ्करव ! ज्ञान देवि एटा कि ?

शिष्य । अध्या कम्हाश्य याहा आदेश करेन । (एই बलिया
चलिया याहिया, आबार एवेण करिया) अध्यापकमहाश्य ! राजार

चाणकः । च्छपणक ! अहह ; अथवा अनुभवतु राजापथ-
कारित्वस्य फलम् । भीः श्रेष्ठिन् चन्दनदास ! एवमयं राजा-
पथकारिषु तोक्षादण्डो राजा । तत् क्रियतां पथं सुहृदचः,
समर्प्यतां राज्ञसगृहजनः, चिरमनुभूयन्तां विचित्रा राज-
प्रसादाः (ह) ।

चन्दनदासः । एत्यि मे गीहे अमच्चरक्तसघरअणो । (नाक्षि मे गीहे
अमात्यराज्ञसगृहजनः] (ब

नेपथ्ये कलकलः ।

चाणकः । शाङ्करव ! ज्ञायतां पुनः किमेतत् ।

शिथः । तथा । इति निष्क्रिय पुनः प्रविश्य, अयमपि राजापथ-
कार्ये व कायस्थः गकटदासः शूलमारोपयितुं नौयते (क) ।

ह] चाणकरूपति । हे च्छपणक ! बौद्धसन्नामिन् । अहह लयि एतमाचरणं
खेदकरमेवेति भावः । राज्ञः अपथकारित्वस्य अहिताचरणस्य । पथं हितम्,
सुहृदो भम वचः वचोरचणम् । विचित्रा नानाविधाः, राज्ञः प्रसादा अनुग्रहाः ।

ब) चन्दनेति । नाक्षि तत् कथं समर्प्यत इति भावः ।

अहितकारी बोद्धसन्नामी एই जीवर्सिक्किके गहाराज चन्द्रगुप्तेर आदेश
अनुसारे राजधानी हइते बाहिर करिया दितेछे ।

चाणक्य । हाय ! क्षपणक ! अथवा राजद्वोहितार फल अनुभव
करुक । विधिक ! चन्दनदास ! एই राजा, राजार अहितकारीर प्रति
ऐक्षण्ये तोक्षु दण्ड करिया थाकेन । अतएव हितकारी सथार वाक्य
वक्षा करुन, राक्षसेव परिज्ञनदिगके समर्पण करुन, आर चिरदिन नाना-
विध राजानुग्रह भोग करुन ।

चन्दनदास । आगार घरे गन्त्री राक्षसेव परिज्ञनवर्ग नाइ ।
नेपथ्ये कोलाहल हइल ।

आण्यः । स्वकर्मफलममुभवतु । भीः श्रेष्ठिन् ! एवमयं
राजापथ्यकारिषु तौद्दादण्डो राजा न मष्यिष्यति रात्रसत्त्वत-
प्रच्छादनं भवतः । तद्दृष्टं परकल्पते यात्मनः कल्पते जोवि-
तम् (ख) ।

चन्द्रनदासः । अज ! किं मे भञ्ज्य द्वेषेति । सत्त्वं वि गैहे
अमच्चरक्खसस्य घरश्चण्णं ए समप्येति, किम् उण्ण असत्तम् ।
(आर्य ! किं मे भयं दर्शयेति । सत्तमपि गैहे अमात्यरात्रसस्य गृहजन्मं न समपं-
यामि, किं पुनरसत्तम्) (ग ।

क) शिष्य इत । राजापथ्यकार्थं व राज्ञः अहितकारक एव ।

ख) आण्यकर इति । स्वकर्मणी राजाहितकरणकपनिजकार्थस्य । मष्यिष्यति
सहिष्यते, रात्रसत्त्वत्वस्य प्रच्छादनं गोपमम् । परकल्पते ए परकल्पत्वसमप्येति ।
तत्प्रसप्त्याभावे आत्मनः प्राणनाशः कल्पत्वहरणस्य भविष्यतीति भावः ।

ग) चन्द्रनेति । सत्त्वं विद्यमानमपि । पुनः किन्तु, असत्तम् अविद्यमानम्,
किम्, समप्यितुमर्हामीत्यर्थः ।

चाणक्य । शाङ्करब ! ज्ञान दर्शन आवार एकि ?

शिष्य । ताहाइ । [एই বলিয়া চলিয়া গিয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া] এও রাজাৰ অহিতকাৱীহৈ কামস্তু শকটদাসকে শূলে দিবাৰ জন্ম নিয়া
যাইতেছে ।

চাণক্য । আপন কৰ্মের ফল অমুভব কৰক । ওহে বণিক !
রাজাৰ অহিতকাৱীদিগেৰ প্ৰতি এই রাজা এইকপ তৌকু দণ্ড কৰিয়া
থাকেন ; স্তুতোঁ আপনি ষে রাজ্ঞমেৰ স্তৰীকে গোপন কৰিতেছেন,
ইহা ইনি সহু কৰিবেন না । অতএব আপনি রাজ্ঞমেৰ স্তৰীকে সমৰ্পণ
কৰিয়া নিজেৰ স্তৰী ও জীবন রক্ষা কৰন ।

চন্দনদাস । আর্য ! আমাকে ভয় দেখাইতেছেন কেন ? মন্ত্রী

चाणक्य । चन्दनदास ! एष ते निश्चयः ? (घ) ।

चन्दनदासः । वाढम् ; एसो मे थरो शिर्षश्च अ॒ो । (वाढम् एष मे स्थिरो निश्चयः (क) ।

चाणक्यः । खगतम् । साधु चन्दनदास ! साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जनः ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥२३॥

(घ) चाणक्य इति । अब काकुषश्चात् भश्चः प्रत्येतञ्चः ।

(क) चन्दनोति । वाढमवश्यम् । “अवश्य भृश्योर्बाढम्” इति हस्तायुधः ।

अन्वयः—अर्थात् भेषु सुलभेषु (सत्स्वपि) परसंवेदने (सत्यपि) शिविना विना इदानीं कः जनः इदं दुष्कर कुर्यात् ? ॥२३॥

सुलभेष्विति । अथ लाभेषु धनादिप्राप्तिषु, सुलभेषु अनायामसाध्येषु सत्स्वपि, राजसकलवसमप्येन राजप्राप्तिदलाभादिति भावः ; प्राप्तिरैते पर महत् स वेदनं कारावासादिनिवन्धना सत्यग्वेदना तद्धिन् सत्याय, राजसकलवस्य असम्पर्यान् राज-र्होषादित्याशयः । शिविना तदाख्येन प्राचीनेन राजा विना, इदानीं को जनः, इदं मित्रम्, दुष्करं पररक्षार्थमात्मविनाशरूपं कार्यम्, कुर्यात् कर्तुं शक्तुयात् भपि तु काऽपि नेत्यर्थः ।

अत शिविना विनेति चक्रे कानुप्राप्तोऽलङ्घारः । प्रकान्तरपदस्यानुकावपि न न्यून-पदतादीप्तः, प्रत्यात् गुण एव ; वक्तु शाणक्याभ्य चन्दनदासग्येन विश्वस्यमयत्वात् “उक्तावाचन्दमद्यादि॒ः स्यान्नामूलपदता गुणः” इति साहित्यदप्याणात् ।

पुरा शिविर्नाम राजा शरणागतस्य पाराक्रममूर्तिं धारिणो देवराजस्य रक्षार्थैः श्वेत-मूर्तिं धारिणी धर्माय निजनक्षीमांसं दत्तवानिति महाभारतवाच्च अवानुसन्धेया ॥२३॥

ब्राह्मसेर ज्ञा आगाव घरे थाकिलेउ आगि ताहाके दिताम ना ; किछु ना थाकाय निते पारि कि करिया ? ।

चाणक्य । चन्दनदास ! ऐहे कि तोगाव निश्चय ?

चन्दनदास । अदश्वै ; ऐहे आगाव श्वर निश्चय ।

(प्रकाशम्) चन्दनदास ! एष ते निष्पयः ? (च)

चन्दनदासः । वाढम् । (छ)

चाणक्यः । सकीधम् । दुरामन् ! दुष्टवणिक् ! अनुभूयतां
तहि राजकीपः (ज) ।

चन्दनदासः । बाह्य प्रभार्थं । सज्जोह्निः ; अणुचिद्गु अङ्गो
अन्नां अहिआरस्य अणुरुद्धम् । सज्जाऽस्मि ; अनुतिष्ठतु आर्थः आत्मनः
अधिकारस्य अनुकृपम् (भ) ।

चाणक्यः । सकीधम् । शाङ्करव ! उच्यतामस्मद्वनात् काल-
पाशिको दण्डपाशिकश्च शोभ्यमयं दुष्टवणिक् निष्टद्यताम् ।

(च) प्रकाशमिति । चन्दनदासस्य कर्त्तव्यदृढताथा निष्पयार्थं पुनरप्युक्तमिदम् ।

(छ) चन्दनेति । वाढम् अवग्नम् ।

(ज) चाणक्य इति । राजकीपः राजकीपफलं दण्डः ।

(भ) चन्दनेति । अस्मि दण्डयुद्धामूलार्थं बाह्नाः प्रसरणम् । अधिकारस्य
पदम्, अनुकृपं योग्यम् ।

चाणक्य । (स्वगते) माधु चन्दनदास ! माधु । बाक्षसेरे श्रीके दिले
अर्पलाभ अनावाससाधा हठेत, ना दिले दाकृण यात्ना हठाव ; तथापि
तेकालेर शिवि राजा भिन्न एथन कोन् व्यक्ति ऐक्प दुक्षर कार्य
करिते पारेते ? ॥२६॥

(प्रकाश्ये) चन्दनदास ! इहाई तोगार निष्पय ?

चन्दनदास । अदण्डहै ।

चाणका । (क्रेत्वेर सहित) दुष्टया ! दुष्टवणिक् ! तवे राजार
कोप अचूडव करन ।

चन्दनदास । (बाह्यगल प्रसारित करिया) प्रस्तुत हईयाछि । आपनि
आपनार पदेर अमूर्कप कार्य करन

अथवा तिष्ठतु, उच्चतां दुर्गपालो विजयपालश्च, गृहीतगृह-
सारमेन् सपुत्रकलत्रं संयम्य रक्ष तावत्, यावद्भया दृष्टलाय
कथते । स एत्रास्य सर्वस्वप्राणहरणं दण्डमाज्ञापयिष्यति (ज) ।
शिष्यः । यदाज्ञापयतुरपाध्यायः । श्रेष्ठिन् ! इत इतः (ट) ।

चन्दनदासः । उत्थाय । अज्ज ! अश्वमात्रक्षामि । खगतम् ॥
दिहिआ मित्तकज्जेण मे विणासो जग्निदो, या उण पुरिसदो-
सेण । परिक्षय शिष्येण सह निष्कृतः । आर्थ ! अयमागक्षामि । दिष्या
मिवकार्येण मे विनाशो ननितः, न पुनः पुरुषदांषेण ॥३॥

(ज) आणकर इति । निगद्यता वेवाघातादिना दण्डताम् । दुर्गपालो विजय-
पालश नाम र.ज धिक रे नियमो पुरुषविनीषी औ । गृहीत आज्ञाय नीतः गृहसारी गृह-
गतमुलमधनं यस्य तम् एनं चन्दनदासम्, संयम्य ब्रह्मा । सर्वस्वप्राणहरणं सर्वधन-
जोशननाशकरणम् । ताटशड्गड देश्य केवलराजकर्म्यत्वादिति भावः ।

(ट) शिष्य इति । इत इतः अनेन नेन पथा, आगक्षेति शिष्यः ।

[३] चन्दनेति । दिष्या भाग्येन, मिवस्य मुहूर्ती रक्षसस्य काशेण कलव-
रक्षाद्विनीत । पुरुषस्य दीप्तशीर्षादित्तेभ । अत एवैतेन मतुरुना न किञ्चिद्दुखमिति
भावः ।

चाणका । (फ्रौदेष मा॒२०) शास्त्रेण ! अमार आदेश अनुसारे
कालपाणिक ओ दण्डपाणिकके बल ये, एउ दृष्ट बणिकेर सद्व दण्ड
बक्षक । अथवा थाक, दुर्गपाल ओ बिजयपालके बल ये, घरेर उड़कृष्ट
धन ग्रहण करिया पुत्र-कलत्रेर महित ईहाके बक्षन करिया मेहि
समय पर्यन्त राख, ये पर्यन्त आमि चत्रुष्टुके बलि । मे ई उहार मर्क्ष-
नाशक ओ प्राणनाशक दण्डेर आदां करिबे ।

शिष्य । अध्यापकमहाश्व याहा आदेश करेन । बणिक ! एই एই
पथ दिया आइस ।

आणक्यः । सहर्षम् । हन्त ! लभ्य इदं नीं राच्चसः । कुतः (ड)

त्यजत्यप्रियवत् प्रणान् यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्यापदि प्राणा नून् तस्यापि न प्रियाः ॥२४॥

(ड) आणक्य इति । हन्त इषे । तस्माम् प्रति कारणं दर्शयितुमाह कुत इति ।

अन्वयः = अप्य यथा तस्य आपदि अप्रियवत् प्राणान् त्यजति ; तथा एव अस्य आपदि तस्य अपि प्राणाः नून् प्रियाः न (भविष्यन्ति) ॥२४॥

त्यजतोति । अप्य चन्दनदासः, यथा, तस्य राच्चसय, आपदि पुवकलवयीः शब्दे, हस्ते पतनरूपायां विपदि, तद्वारणाथ भवति भावः, अप्रियवत् अपीतिकरवस्तुतत्, प्राणान्, त्यजति व्यक्तं, मुद्युड्कतोः ; तद्वेव अस्य चन्दनद सत्य, आपदि प्राणदण्डरूपायां विपदि, वर्णितवृणाय भित्याध्यः, तस्य राच्चसयापि, प्राणाः, नून् निश्चर्तमव, प्रियाः प्रियवस्तु वस्त् रक्षणोयाः, न भवन्त्यन्तोति शेषः ; स्वप्राणश्च सम्भाव्य समर्पय राच्चसः स्यमागत्य राजादिष्टचन्दनदासप्राणदण्डगिवारणाय अस्मासु आदासमर्पणा करिष्यते विति भावः ।

अत प्रकृतस्य परामना सम्भावनाया एवाभावङ्ग उत्प्रकाशया गम्भीर्य । किन्तु आटप्राण्यक्षयप्रातप्रापदमीमात् यथा क्यदिद्वयमा । आच्छ इत्य विकलाव॑प न कथितपदतादेषः, उद्देश्यपतिनिदेश्यविषयत्वात् । राच्चसयहणाय उत्प्रकृतप्रस वीजस्य पुनः प्ररोहादुद्देशो नाम सुखसर्वं रङ्गम्, “वोजाथस्य प्ररोहः सादुद्देशः” इति लक्षणान् ॥२४॥

चन्दनदास । (उठिल) आर्य ! एष आपितेऽह । [स्वगत] भाग्यवशतः बक्तुव कर्म्माइ आनार मृत्यु जन्माइन ; किन्तु कोन पुक्तवदोष नहे ।

(पुदक्षेप करिष्या शिख्येव सहित चलिष्या गेत)

चाणक्य । [आनन्देर सहित] देश, एथन वाक्षस्के पाइनाम । कारण, ए, येमन तौहार विपदे अप्रिय वक्षुव ग्राम निजेव प्राण त्याग करिते उच्छत इहिष्याच्छे ; तेननै इहिव विपदे तौहार प्राणव निष्यन्ते श्रिद्वैहिदे न ॥२४॥

नेपथ्ये कलकलः ।
 चाणकाः । शाङ्करव !
 प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय ! आज्ञापयतु ।
 चाणकाः । ज्ञायतां किमेतत् (ठ) ।
 निष्क्रिय पुनः प्रविश्य सम्भूतः शिष्यः । उपाध्याय ! एष खलु शकट-
 दासं बध्यमानं बध्यभूमीराटाय समपक्वान्तः सिद्धार्थकः (ण) ।
 चाणकाः । खगतम् । साधु सिद्धार्थक ! कृतः कार्यारम्भः ।
 प्रकाशम् । प्रसद्य विमपक्वान्तः ? सक्रीयम् । वत्स ! उच्यतां
 भागुरायणः यथा ल्वरितं समावयेति [त] ।

(ण) निष्क्रियति । सम्भूतः सहसा अनिष्टदर्शनात् व्यक्तचितः । बध्यमानं
 शूलारीपणेन घातकैहैन्यमानम्, बध्यभूमीर्ध्यस्थानात् । समपक्वान्ती नगरादपस्तः ।

(त) चाणका इति । कार्यस्य शकटदासमादाय अपक्रमणदृपस्य प्रकृतस्य कर्मणः
 आरम्भ उपक्रमः । प्रसद्य बलेन घातकाशीन् विजित्यर्थः । भागुरायणो नाम कश्चित्
 पुरुषः । समावय धारणेन नियहै ज्ञापय । ल्वगप्यपक्रम्य सहभावेनैवं सम्मान-
 येति च अन्तर्वात् ।

अत प्रकृतकार्यारम्भात् करणं नाम सुखसम्बोद्धम, “करण”, पुनः । प्रकृताय-
 समावयम्—” इति लक्षणात् ।

नेपथ्ये कोलाठिल हठेल ।
 चाणका । शाङ्करव !
 शिष्य । [प्रवेश करिया] अध्यापकमहाशय ! आदेश करुन ।
 चाणका । ए कि जान देखि ।
 शिष्य । [चलया गिया आवार प्रवेश करिया व्यक्तिव्याप्त अवस्था] अध्यापकमहाशय ! शकटदासके बध करितेहिल, ऐ अवस्थाय सिद्धार्थक
 बधास्थान हैते ताहाके निया ऐ चलिया ८ गल ।

निष्कृत्य प्रविश्य च शिष्यः । सविषादम् । उपाध्याय ! हाधिक्
कष्टम् । अपक्रान्तो भागुरायणोऽपि (थ) ।

आणकाः । सगतम् । व्रजतु कार्यसिद्धये । प्रकाशं सक्तीधमिव ।
बत्स ! छत्रं विषादेन, उच्यन्तामस्मद्ब्रह्मनाङ्गदभट-पुरुषदत्त-
हिङ्गुरात-बलगुप्त-राजसेन-रोहिताक्ष विजयवर्माणः श्रीमनु-
स्त्वा गृह्णतां दुरात्मा भागुरायणः [द्व] ।

शिष्यः । यदाङ्गापयनुप्रपाध्यायः । इति निष्कृत्य पुनः प्रविश्य

थ) निष्कृत्येति । हाधिगिर्वेक्षेत्रायय विषादे । कष्टमुपस्थितमिति श्रेष्ठः ;
विश्वक्षस्य मागुरायणाप्यपक्षमणादिति भावः ।

द) आणकाऽति । कार्यस्य अग्नादुपदिष्टस्य रात्रसमेदीपयोगिकर्त्तव्यदिष्यस्य
सिद्धये, व्रजतु भागुरायण इति सत्त्वमः । सक्तीधमिव, वस्तुतो न सक्तीधम् आत्मीप-
दिष्टलादित्याश्रयः । ज्ञतम् अत्तम् । भद्रभटादौनि खाधिक्तपुरुषनामानि ।

चाणक्य । [स्वगत] भाल, मिद्धार्थक ! तु यि कार्य आरण्ड करिथा
दियाछ । (प्रकाशे) एवं पूर्णकृति कि चलिया गियाछे ? [क्रोधेर सहित]
बৎस ! भागुरायणके बल ये, शीघ्र उहाके धर ।

(चलिया याइया आवार प्रवेश करिया) शिष्य । (विषादेर सहित) अध्या-
पकमहाशय ! हाय बड़है द्वःखेर विषय ये, भागुरायणो चलिया गियाछे ।

चाणक्य । (स्वगत) कार्यसिद्धिर जन्म याउक । [प्रकाशे क्रोधेर
सहितहै ये] बৎस ! विषाद करिओ ना । आमार आदेश अहुसारे
उद्भुत, पुरुषदत्त, हिङ्गुरात, बलगुप्त, राजसेन, रोहिताक्ष एवं विजय-
वर्माके बल ये, तोमरा शीघ्र अमूल्यरण करिया द्वाज्ञा भागुरायणके
धर ।

सविषादम् । उपाख्याय ! हा धिक् कष्टम् सर्वमेव तन्त्रमाकुली-
भूतम् । तेऽपि खलु भद्रभट्टप्रभृतयः प्रथममप्रभातायामेव
रजन्यामपक्रान्ताः । [ध] ।

चाणकः । खगतम् । सर्वेषामेव शिवाः पन्थानः सन्तु । प्रकाशम् ।
वत्स ! अलं विषादेन । पश्य—(न)

ये याताः किमपि प्रधार्थ्य हृदये, पूर्वं गता एव ति,
ये तिष्ठन्ति, भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः।
एका केवलमर्थं साधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका
नन्दोन्मूलनष्टवोर्यं महिमा बुद्धिसु मा गामम ॥२५॥

घ) शिष्य इति । तन्त्रं प्रधानपुरुषवर्गः, चकुलीभूतं विशङ्कलं जातम् । तदे-
वाह तेऽपौति । अप्रभाताधाम् अनागतप्रभातायाम् । “तन्त्रं प्रधाने सिद्धाले सूखवापे
परिक्षदे” इत्यमरः ।

अव स हतानां भाग्यायणादीना पृथग्भूतत्वं इदी नाम सुखसन्धेरङ्गम्, “भेदः
स हतिभिदनम्” इति लक्षणात् ।

न) चाणक्य इति । शिवा मङ्गलकराः, महादेवैव तेषां प्रस्तानादिति भावः ।
चाणक्यादिर्नैषां प्रस्तानन्तु पश्यात् स्फुटोभविष्यति ।

शिष्य । अध्यापकमहाशय याहा आदेश करेन । (ऐ बलिया चलिया
याइया आवार प्रवेश करिया विषादेर महित) अध्यापकमहाशय ! हाय
बड़ह कष्टेर विषय ; सकल अधानं पुक्षगणह विशङ्कल हइया पड़ि-
याछे । मे भद्रभट्टप्रभृतिओ राजि अभात ना हईत्तेह अथमेह चलिया
गियाछे ।

चाणक्य । [स्वगत) सकलेरहि पथ मङ्गलमय हउक । (प्रकाश्ते) वृस !
विष्णु हइओ ना । देख—

१५) .. एवा किष्मतेव वादनविधी .. ।

उत्थाय प्रत्प्रचवदाकाशे लक्ष्यं बहु । एष खलु दुराल्मनो भद्रभट्ट-
प्रभृतीनाहरामि । आलगतम् । दुराल्मन् ! राज्ञस ! के दानीं
गमिष्यति । एषोऽङ्गमचिराङ्गवल्तम् = (प)

अन्वयः— ये हृदये किम् अपि प्रधार्य याताः, ते पूर्वम् एव गताः; ये
तिष्ठन्ति, ते अपि गमने प्रकामोद्यमाः कामं भवन्तु । अर्थसाधनविधौ सेनाश्तेभ्यः
अधिका नन्दान्मूलन हृष्ट वीर्यं महिमा एका सम बुद्धिः तु केवल मा गात् ॥२५॥

य इति । ये सिद्धार्थकादयः, हृदये मनसि, किमपि प्रधार्य विमाय, याता इतः
प्रस्थिताः; ते पूर्वमेव गता अस्यतपचात् प्रत्यगताः, पूर्ववीर्यतादृशमावनाया अभावं
इदानीं गमनासभवात् ताढश्विरक्तजनसंग्रहेऽपि काय्यसिद्धार्थावादिति भावः । ये
तिष्ठन्ति, ते अपि जनाः, गमने इतः प्रस्थाने, प्रकामोद्यमाः पर्याप्तादृथीगशालिनः, कामं
यथेष्ट यथा स्यात्था, भवन्तु । तु किन्तु, अर्थसाधनविधौ श्रवुजयरूपकार्यसम्पादन-
विषये, सेनाश्तेभ्यः अधिका अधिकचमताश्लिनी; कुन एतज्ज्ञातमियाह—नन्दानाम्
उन्मूलने निपातने दृष्टी लाकैः प्रत्यचीकृतः वीर्यं महिमा शक्तिमाहात्मा यस्माः ८।
ताढशी एका सम बुद्धिः, केवल मा गात् न गच्छतु । तेन च तथैव सर्वं साध-
यिष्यामीति भावः ।

अत गमनाभावं प्रति नन्दान्मूलनेयादिविशेषणपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गसंज्ञ-
कारः, कामं प्रकामोद्यमा इत्यव च्छेकानुप्राप्तश्वानया संस्तृष्टः । मसादी गुणं, वैदर्भीं
च रीतिः । श्राद्धूलविक्रीडितं षष्ठम् ॥२५॥

याहारा मने कोनो बिषय धारणा करिया चलिया गियाछे,
ताहारा पूर्केहि गियाछे; आर धार्वा आछे, ताहारा ओ
याइबार जग्न ईच्छामूरे बिशेष उद्योगी इडुक । किन्तु कार्यसम्पा-
दनविषये शत शत दैश्च अपेक्षाओ याहार क्षमता अधिक एवं नन्द-
वंशधर्वंस कराय याहार शक्तिमाहात्मा लोके प्रत्यक्ष करियाछे, एक-
मात्र आमार मेहि बुद्धि येन केवल याम ना ॥२६॥

प्रथमोऽङ्कः ।

स्वच्छन्दं प्रेक्षरुज्ज्वलदानशक्ति-
मुन्सेकना बलप्रदेन विगाहमानम् ।
बुद्धा निरुद्धा दृष्टलस्य कृते क्रियाया-
भारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥२६॥

प) उत्त्वायेति । आकाशे शून्ये, लक्ष्ये दृष्टिपातम्, बहा विधाय । आहरामि
आनयामि । एष त्वादौनां पदानां परस्मीकेनात्मयः ।

अन्त्यः — एकवरम् उज्ज्वलदानशक्तिपृ उन्सेकिना बलप्रदेन स्वच्छन्दं विगाह-
मान भवत्तम आरण्यकं गजम् इव दृष्टलस्य कृते बुद्धा निरुद्धा क्रियाया प्रगुणी-
करोमि ॥२६॥

स्वच्छन्दं सति । एषः अहम्, एकी मुख्यं यूथमष्टतया एकाकी च सन् चरतीति
तम्, उज्ज्वला प्रशस्ता दृनशक्तिः विनरणसामय्ये भद्रजननिःसारणसामय्ये च वस्तु तम्,
तथा उम्मेकना उद्दिक्तेन, बलप्रदेन सैव्यगर्वेण दैहिकशक्तिगर्वेण च, स्वच्छन्दं
मयोऽक्षं यथा स्यात्तथा, विगाहमानं विचरत्वं वनमालोऽध्यनन्तम्, भवत्तं रात्रसम्
आरण्यकं वन्यम्, गजं हस्तिनमिव, दृष्टलस्य चन्द्रगुप्तस्य, कृते निमित्ते, बुद्धा बुद्धि-
बन्नन्, निरुद्धा दमयिलयत्तक्य, किरायां मत्तिकार्ये वाहनादिकार्ये च, अचिरादेव,
प्रगुणीकरोमि अनुकूलीकरोमि । प्रकटो गुण आनुकूल्यं यस्य सः, अप्रगुणं प्रगुणं करोन्
मोति । चूः ।

अव श्रीती पूर्णोपमानङ्कारः । वीरो रसः, प्रमादी गुणः, वैदर्भी रीतिः, वस्त्र-
तिलका च उत्तम् ॥२६॥

(उठी, श्री गांगेश शृणु दृष्टे ॥ त कवियः] एहे आगि, दुराओ
उप्रभौ प्रभृतिके आनितेछि । [शगड] दुराओ राङ्कन ! एथन छूशि
कोपास याइवे । एहे आगि -

इति निकृष्टाः सने (फ) ।

प्रथमोऽङ्कः ॥०॥

फ) इतीति । रचितुरुद्धैः सह चाणकात्य बहत्वं हृष्णवत्तेः सः शब्दशापन्नते ।
ल) प्रथम इति । अहः परिक्षेदः । तत्त्वात्तद्वा “प्रथमेतत्वरितः” इत्यादिकं
द्वयं शादाभुवे ग्रम् ।

इति श्राविदाससिद्धान्तवागोश्विरचितायाः मुद्राराच्चसट्टकायाः
चाणकज्ञातुरौप्तमात्यायां प्रथमोऽङ्कः ५०॥

अधानभावे विचरणकारी, उँक्षेणानश कुण्डलौ एवं उद्दिष्ट-गद-
पर्व-वशतः इच्छामारे मक्खारी तोमाके, बन्धु हस्तीं शाश्व, चक्रशुप्तेव
ज्ञात्य, बुद्धिगले आघृत्वं करिया, तांगारहं कायो अ चरकूलगद्ये अनुकूल
करितेहि ॥२६॥

[इहार पर सकले चर्लया गेन]

प्रथम अङ्क ॥०॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

— o —

ततः प्रविशन्याहितुखिकः [क] ।

आहितुखिकः ।

जाणन्ति तन्तजुत्तिं जहृद्विश्च मण्डलं अहिलिहन्ति ।

जे मन्तरक्षणपरा ते सप्पणराहिवे उवचरन्ति ॥

जानन्ति तन्तयक्तिं यथास्थिनं मण्डलमभिर्लक्ष्मन्ति ।

ये मन्तरक्षणपराः ते सप्तं नराधिपे उपचरन्ति ॥

क) तत इति । आहितुखडे न सप्तमुखेन दीशति क्रीड़तीर्त आहितुखिका आख्याही, “तन दीशति—” इत्यादिता इकण् । “आख्याहाहितुखडकः” इत्यमरः ।

इतः प्रधृति दृतीयाङ्कसमाभिपर्यन्तः प्रतिमुखसन्धिः । तथा च राजसग्रहणदृप-
मुख्यफलप्राप्तये दृतीयाङ्के चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः क्विमकलहरूपी राजसमलयकेतुभिदपर्यो-
जको व्यापरोऽतित्वरथा निबङ्गः; स एव च यदो नाम द्वितीया कार्यावस्था । यदु-
क्तम् “प्रश्वस्तु फलावास्त्री व्यापरोऽतित्वरान्वितः ।” तथा राजसग्रहणदृपं मुख्यफलं
प्रति प्रधानंप्राप्यभूतस्य मुखसंभवज्ञातस्य चाणक्योत्पाद्य ताढशक्तिमकलहेन लक्ष्या-
लक्ष्य इवोङ्केद सप्तमवद्ध । तथा चोक्तम्—“फलप्रधानाप्राप्यस्य मुखसन्धिं नवेश्विनः ।
खण्डगालक्ष्य इवाङ्केदा यद्य प्रतिमुखस्त तत् ॥” अस्य च विलासादीनि वयोदशाहानि
यथास्थानं निवेश्य लक्ष्यज्ञानि वच्रमः ।

जानन्तीति । ये जनाः, राज्यर्याक्तं सर्वैषधपर्योगं राज्यसम्बन्धिसामाद्युपायस
जानन्ति, तथा यथास्थितं वयाशास्त्रम्, मण्डलं सप्तकुण्डलिकाम् आरमितादिहःदश-
राज्यविषयस्तु अभिलिखित्ति शलाक्या भूमौ सर्वतो मावेन लिखतुं शक्तुवन्ति
प्रत्येष स्त्रामिसमीपे सर्वतो मावेन लिखितुं शक्तुवन्ति च; तथा मन्त्रस्य सप्तसुम्ब-

आकाशे । अज्ज ! किं तुम भणासि 'को तुम' त्ति ।
अज्ज ! अहं कव, अहितुग्निश्चो जिसविसो आम । किं
भणासि 'अह' वि अहिणा खेलिदु इच्छामि'त्ति । अह कद-
रम् उण अज्जो वित्तिं उवजीवदि । किं भणासि "राअउल-
सेवकोह्नि"त्ति । एं खेलदि एव्व अज्जो अहिणा [ख] । कहं

आर्थ ! किं त्वं भणसि ? कल्पमिति । आर्थ ! अहं खन् आहितग्निकी
जीणविषी नाम । किं भणसि ? अहमपि अहिना खेलितमिक्तामौति । अथ
कतरा पुनरार्थी उप्तिम् उपजीवति । किं भणसि ? राजकुलमे कंर्त्त्वा इति । ननु
मित्य । कृच; राज्यसम्बन्धन्या मन्त्रणायाश्च रचणपराः स्मरणेन धरणसमर्था गापन
समर्थाश्च, भवत्त्वः; ते जनाः, सर्वे नराधिप इव सर्वं इव नराधिपो च । तमिन्
विषये, उपचरन्ति उपचरितु अवहनु शक्तुवन्ति सर्वनराधिपेन सह यथार्थायश्च हार-
कतु शक्तुवनीयर्थः । न पुनरन्य इति भावः ।

अत श्लिष्टा लैपापमा न पुनरन्य इत्यत्यपीहन दार्थी परिसंख्या चानश्चोरज्ञाह्नि-
भावेन सङ्करः ।

"तत्त्वं पिङ्गाले राष्ट्रे च परकल्पपघालयीः । अगदे" इत्यादि हिमचन्द्रः ।
"मण्डलं" परिधी कुष्ठे देशे द्वादशराजसु । क्लीविष्ट निवर्त्ति विष्वे त्रिष्व पुंषि त
कुक्कुरे ।" इति मेदिनी । "मन्त्रां विद्विश्वे खात् देवादीनां च साधने । गुमवादे
च" इति विष्व ॥१॥

तदनन्तरे कोन सापुडिया प्रवेश करिल ।

सापुडिया । याहारा स.पर औसधप्रयोग ओ बाज्यसम्बन्धी सामदानादि
उपाय जाने एवं शास्त्रानुगारे [माटीते] सापेव कुण्डली आंकिते पारे
ओ श.कृ-वत्त्रप्रत्तिद्वादणप्रशार बाजाव समस्त बत्तास्त्र प्रत्तुव निकट
लिखिते समर्थ हय ; आर सापेव मन्त्र मने राखिते पारे एवं मन्त्रण
गोपन बाखिते पारे ; ताहाराहि बाजार त्याघ मर्पे । सहित ब्यवहार
कर्त्ति रत्ते समर्थ हय ॥१॥

विश्व ? अमन्तोसहित्कुसलो वालग्राहो अग्निहोदङ्गसो मत्त-
मतङ्गं श्रूरो हो लज्जाहित्रा रो जिदकासो राजसेवशो च्छि एदे
तिखि वि अवस्था विणाशमण्डोन्ति [ग] । कहं दिष्टप्रेतो
अदिक्षक्तो एसो [घ] । पुनराकाशे । अज ! कि तुम भणसि
'कि' एदेसु पिडासमुगएसुम्'त्ति । अज ! जाविअ ए सम्पा-
खलाय वार्यः आहिना (ख) । कथमिव ? अमन्तौषधिकुशलः व्यालग्राहो, अग्नीता-
ङ्गुशः मत्तमतङ्गज राहो, लभ्याधिकारी जि । काशी राजसेवक इति एते वयोऽपि विनाश-
मनुभवन्ति [ग] । कथं दृष्टमावः आतकाल एष (घ) । आर्य । कि त्वं भणसि

(ख) आकाश इति । आहितुर्णुकतया त्वम् आहिना खलासि, अस्मपि खलितु-
मिच्छागीवर्थः । वृक्षं व्यवसायम्, उप लक्ष्मीकृत्य जोर्वाति । न त्वं त सम्बधने,
आर्यो भवान् ।

(ग) कथमिति । सर्पाणामेव मन्त्रे षु औषधषु च कुशलो निःशः स न भव-
तीति अमन्तौषधिकुशलः, व्याल सप्ते गृह्णातीत व्यालग्राहो मर्पव्यवसायो । लभ्य-
अधिकारः प्रभुत्वास्यद येन सः, जितेन राजसेवकान्नरजयेन वाभृते दीप्तत इति । जित-
काशी गर्वितः । विनाशमनुभवन्ति सर्पदश्नात् हस्तिनः शुण्डाघातात् राजराषाष्ट्रेति
भाषः ।

(घ) कथमिति । एष प्रश्नकारी, अतिक्रालः प्रस्तुतः ।

(शुण्ड) आर्य ! आपनि कि बलिलेन - 'त्राय के' एই कथा ?
आर्य ! आमि भीर्णविषनामक सापुड़िया । कि बलिलेन 'आमिओ साप
दिया थेन त इच्छा करि' एই कथा ? आपनि कोन् व्यवनाय अबलम्बन
करिया जाएग निर्काह करेन ? कि बलिलेन ? 'आमि राजसेवकारेन
कर्मचारी एक कथा ? ताहा हइले त आपनि साप दिया थेना करेनहे ।

(ग) (ग) नहीं, मत्त ओ ओषधे अनभिज्ञ सापुड़िया अनक्षुशधारी मत्त-
हस्त्या । । एवं लक्ष्मप्रतिष्ठ गर्कित राजकर्मचारी एই तिन जनहे
विनाश नहीं हम । (घ) देखा मात्रहै ए ये चलिया गेल ! । (ঙ) [पुन-

दग्धा सप्ता । किं भणासि 'पेक्खिदुमिच्छामि'न्ति । पसोदतु
अज्जो अद्वाणं क्षु एदं । ता जहू कोदूडलं एहि एदस्ति आवासे
दं सेमि [ड] । किं भणासि 'एदं' क्षु भट्टिजो अमच्चरक्खसस्स
गेहं णत्य अह्नारिसाणं इह पवेसो'न्ति [च] । तेण हि गच्छदु
अज्जो । मम उज जोविआए पसादेण अत्य एत्य पवेसो । कहं
एसो वि अदिक्कन्तो [क] । स्वगतं संखृतमाश्रित्य [ज] । अहो
"किं एतेषु पेटकसमुद्गकेषु" इति । आर्य ! जीविकायाः सम्पादकाः सर्पाः । किं
भणासि 'प्रेच्छितमिच्छामि' इति । प्रसीदतु आर्यः, अस्थानं खलुतत् । तदयदि
कौतुहलन्, एह ; एतद्यन् आव से दर्शयामि । (च) किं भणासि 'एतत् खलु
मर्तुरमात्यस्य गेहम् । नास्ति अथाहशानामिह प्रवेशः' इति । (क) तेन हि गच्छतु
आर्यः । मम पुनर्जीविकायाः प्रसादेन अस्ति अव प्रवेशः । कथमिषीर्पि अतिक्रान्तः ।

ड) आर्येऽत । पेटकसमुद्गकेषु मञ्जुषासम्पुटेषु । अस्थानं प्रेच्छ श्वेत्यथः,
बहुतरखीकाभावादिति भावः । आवासे मषने ।

च) किमिति । प्रवेशः प्रवेशाधिकारी नास्ति, विपक्षवर्त्तित्वादिति भावः ।

छ) तनेति । जीविकायाः सर्पप्रदर्शनकृपस्य व्यवसायस्य, प्रसादेन अनुयद्देष्य,
प्रवेशः प्रवेशाधिकारी, सपच्छिपक्षर्णीः समानत्वादित्याश्रयः ।

ज] अनीच्छाच्छतपुरुषतया प्रकाशन स्ववक्तव्यस्तुतीकौ छच्छिशमङ्गः स्वावर
उक्तं स्वगतमित्यादि ।

राय शृङ्गे] आर्य ! आपनि कि बलितेछेन 'ऐ पेटवाण्डलिर भित्र
कि ?' ऐ कथा ? आर्य ! आमार जीविकानिर्क्षाहक सर्प । कि बलि-
लेन 'देखिते इच्छा करि' एह कथा ? आर्य ! श्रम्भ हउन, एर्टा साप
देखोठवार ज्ञान नहे । तबे र्धां कोहुक हठया थाके, ताहा हइले
आश्वन ऐ बाड़ीते देखाईव । [च] कि बलिगेन 'ए प्रभु मन्त्री राक्ष-
सेर बाड़ी ; एथाने आगादेन यात्र गोकेर प्रवेशेर अधिकार नाइ'

आश्वर्यम्. चाणक्यमतिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव
राज्ञसप्रयत्नमवगच्छामि [भ)। राज्ञसमतिपरिहीत' मलय-
केतुमवलोक्य चलितमिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि।
कृतः - [ज]

कौटिल्यधीरज्जुनिवद्भमूत्ति
 मन्ये स्थिरां मौय्यं कुलस्य लक्ष्मीम् ।
 उपायहस्तैरपि राज्ञसेन
 विकृष्टमाणामिव लक्ष्यामि ॥२॥

(भ) अहोऽति । चाणक्यस्य मत्या कुञ्जा परिगृहीतम् आयत्तीकृतं परिष्व-
खितमित्यर्थः । परवाप्रेवम् । राज्ञस्य प्रयत्नं पुनरपि राज्याहरणने द्वाम् ।

८) राज्ञसेति । अधिराज्यात् स मान्यपदात्, उत्तरं भष्टमव ।

अन्वयः— यह कीटिल्य धीरज्, निबद्ध मृत्ति गौर्यदुलस्य लक्ष्मीं स्थिरा
मन्ये ; राज्ञसेन अपि उपाय हस्तैः विश्वमाणाम् इव लक्ष्मयामि ॥२॥

कौटिल्येति । अहम्, कौटिल्यस्य चाणक्यस्य धीरुद्दिरेव रजुदांम तथा
निबद्धा संयता मूर्त्तिः शरीरं यस्यास्ताम्, मौर्यकुलस्य चन्द्रगुप्तवशस्य, लक्ष्मीं राजशि-
यम्, स्थिराम् अचलाम्, मन्त्रे । मौर्यस्य लक्ष्माः स्थिरत्वे तदंशस्यापि नक्षाः

এই কথা ? তাহা হইলে আপনি যান । ব্যবসায়ের অনুগ্রহে এ বাড়ীতে আমাৰ প্ৰিবেশেৰ অধিকাৰ আছে । এ ব্যক্তিও যে চলিয়া গেল ।

[জ] [সংস্কৃতভাষা অবলম্বন করিয়া স্বগত] [ঝ] কি আশ্চর্য ! চাণকেব
বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত চন্দ্ৰগুপ্তকে দেখিয়া, রাক্ষসের চেষ্টা যেন নিষ্ফল
বলিয়া গনে কৱিতেছি ; [ঝ] আবার রাক্ষসের বুদ্ধি দ্বারা পরিচালিত
মলয়কেতুকে দেখিয়া, সাম্রাজ্যপদ হইতে অষ্ট বলিয়াই যেন চন্দ্ৰগুপ্তকে
ধাৰণা কৱিতেছি । কাৰণ,

ए००० भौद्यवृपस्य००० । ००० निकुद्यमाणाम००० ।

तदेवमनयोः सुनयशालिनोः सचिवयोर्विराधे संशयितव
राज्यलक्ष्मीर्लक्ष्यते । कुतः—[ट]

विरुद्धयोर्भूत्यमिह मन्त्रिमुख्ययोः
र्महावने वनगजये रिवाल्तरे ।
अनिश्चयाद्गजवगयेव भौतया
गतागतैभ्रं वर्मह खिद्यते शिया ॥३॥

स्थिरलं सम्बन्धे व प्रायण तथा दर्शनात् । अत्यापि गौ रज्जुबद्धा सती स्थिरैव
भवतीति भावः । पुनः रात्रसेनापि, उपायाः सामादय एव इक्षास्तैः, ताजेव भौर्य-
कुलस्थ लक्ष्मीम्, विश्वप्रसाणां मल्लथक्तुपृष्ठे आकृष्टमाणामिव, लक्ष्मयामि सम्भा-
वयामि ।

अत चाणक्यबुद्धौ रज्जुत्वारीपान्निरङ्गं कैवल्यपकम्, लक्ष्माः स्थिरलं प्रति कौटि-
ल्ये त्यादिपदार्थस्य हितुलात् काशलिङ्गच्चानयीरेकास्त्रानुप्रवेशरूपः सङ्घरः, पराङ्मुख-
तथैवापरं रूपकामित्यनर्थमिर्थो निरपेक्षतया समुदाये संस्तिः; संस्तिसङ्घरथी-
रपि संस्तिसङ्घरी सम्भवत इति प्रदर्शितमस्याभिः साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणैः ।
न च मन्त्रेण्डस्य इवशब्दस्य च प्रयोगादुत्प्रेक्षापौति वाच्यम्, प्रकृतस्थ पुरातना समाव-
नाया एवाभावत् । प्रसादो गुणः, वैदमी च रौतिः ।

इन्द्रधर्जापिन्द्रधर्जुशीर्मेलनादुपज्ञातिर्णतम् ॥२॥

(ट) तदिति । तत्त्वात्, सुनयशालिनीः प्रशस्तनीतिच्छयोः । संशयितव कमिन्
पृष्ठे स्थायतीति सन्ति हितिशयीभूतेव ।

চন্দ्रগুপ্তবংশের রাজলক্ষ্মী, চানকের বুদ্ধি-রজ্জু-ধারা বদ্ধ হইয়াছে;
সুত্রাং উহাকে নিশ্চলা বলিয়া মনে করিতেছি; আবার রাক্ষসও সাম-
দানাদি উপায়কপ হঙ্গ দ্বারা উঠাকে আকর্ষণ করিতেছেন বলিয়া ধারণ
করিতেছি ॥২॥

गतागतैभ्रं श्वमिलः...-

तद्याकदहममात्यराच्चसं पश्यामि । इति परिकल्प्य स्थितः [ठ] ।

ततः प्रनिश्चयासनस्थः पुरुषेणानुगम्यमःनः सुचिन्ती राच्चसः [ड] ।

अन्त्यः—महावने भृशं विरुद्धयोः बनगजयोः अन्तरे इव भृशं विरुद्धयोः
मन्त्रिमुख्यर्थाः इह अनिश्चयात् भौतया गजवशया इव श्रिया इह गतागतैः ध्रुवं
खिद्यते ॥३॥

विरुद्धधीरिति । महावने, भृशमतिमावस्, विरुद्धयोः हस्तिलक्ष्यमेव परस्परं
विरोधं कर्वतोः, बनगजयोररण्यहस्तिनोः, अन्तरे गध्य इव, भृशं विरुद्धयोः, मन्त्रि-
मुख्यर्थाण्यराच्चसयोः, इह अन्तरे, धनिश्चयात् अस्यैव जयोभवेदिति निश्चयाभावा-
द्धेतोः, भौतया गजवशया हस्तिन्या इव, श्रिया राजलक्ष्मा, इह इदानीम्, गतागतैः वारं
वारं गमनागमनैः, ध्रुवं निश्चितमेव, खिद्यते क्षिष्ठते ; परिश्चमातिश्चयादिति भावः ।

अत चौतीपमादयं वाच्या क्षियात्पेच्चा चेत्यतासामङ्गाङ्गभावेन सङ्करः । “वशा
स्त्री करिष्णो च स्यात्” इत्यमरप्रामाण्येन वशाशब्दमात्रेणैव गजस्त्रीप्रतीतावपि पुनर्गज-
शब्दोपदानात् पुनरक्तातादीप्तः, गजशब्दस्यात्तमगजपत्यायकत्वात् पुण्यमालित्यादित् “धनु-
र्ज्यादिपु शब्दे षु” इत्यादिमाहित्यददेणात् । गुणरीती पूर्ववत् ।

कविरा हतम्, “जगौ मजौ गिति कविरा चतुर्य हीः” इति लक्षणात् ॥३॥

(ठ) तदिति । परिकल्प्य राच्चसम्भवेशार्थं पदच्चिपं क्लला ।

[ड] तत इति । प्रविशति सम्यानां दृष्टिगोचरीभवतीत्यर्थः । अत एवासनस्थम्

अतएव आत्यन्तनार्तिक्त एই मन्त्रिद्वयेव एहेकप विवादे राजनक्षी
येन स. नृन्दु उद्दिष्टाटे पर्तियाछेन बलिया धारणा करितेछि ।

महावने दूर्हटा बल्ल हस्तीर शाय अत्यन्तविकृद्ध मन्त्रिश्चेष्ट चालक्य ओ
राक्षसेव मध्ये जय निश्चय करितेना पाराय हस्तिनीर शाय भीत राज-
लक्ष्मी एथां वार वार गमनागमन द्वारा निश्चयै कष्टतोग्य करित्तेने
छेन ॥३॥

अतएव आमि, मन्त्री राक्षसेव मध्ये देखा करि । [एह बलिया प्राप्त-
क्षेप करिया अवश्यान करिन्नू]

राज्ञः । सनाथम् । कष्टम्, भीः ! कष्टम् [ठ] ।

हृषीनामिव नोतिविक्रमगुणव्यापारशान्तद्विषाँ
नन्दानां विपुले कुलेऽकरुणया नोते नियत्या चयम् ।
चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा राविन्द्रिवं जाग्रतः
मैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥४॥

ख्यं प्रवेशा नः नुपपनः । प्रायेष्व न टककावाभरौ दृश्यत्वं इत्यर्थं प्रयत्नात् काढ़-
मूळा अहतस्वार्थेवेयं लक्षणा ।

(ठ) राज्ञस इति । “भीन्तु सम्बोधनदिष्टादयोः” इति मेदिनीप्रामाण्यात् भी इति
विषादे । अतएव कष्टं कष्टमिति तदर्थं एव हिरुक्तिः ।

अन्वयः—हृषीनामि इव नीतिं विक्रम गुण व्यापार शान्तद्विषाँ नन्दानां विपुले
कुले अकरुणया नियत्या चयं नोते सति चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा राविन्द्रिवं
जाग्रतः मम इयं सा एव । चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥४॥

हृषीनामैति । हृषीनामिव, नोतिर्नीतिशः स्त्रीकौशलं विक्रमी वौरतच्छ
साविव गुणो तथोर्धिपरेण यथास्यान वयागेण शान्ता अनिष्टाचरणान्विहताः दिष्टः श्रवी
देषां तेषाम्, नन्दनां विपुले विषाले, कुले व शी, अकरुणया निर्दयथा, नियत्या दैवेन
च । न शप्त, नीते प्रापिते सति, चिन्तायास्तदीयराजाविषयकमावनाया आवेशेन अधि-
ष्ठानेन समाकुलं नितान्तसेव अक्षं तेन तादृशेन मनसा हेतुना, राविन्द्रिवं सर्वदैव,
जाग्रती निद्रामगच्छती मम, इयं सौव चिरलज्जातुल्ये व, चित्रकर्मरचना राजासम्बन्धि-
नानाविधकल्पनात्मकम् आलेख्यकर्मकरणम्, भित्तिं कुडाफलकाद्याश्रयं विना, वर्त्तते ।
भित्तिफलकाद्याश्रयं विना केवलशून्ये चित्रकरणे यथा चित्रं न भवत्येव प्रत्युत चित्र-
ग्रितुः परिश्रममावम्, तथा राजवंशपर्यन्ताभावे तदीयराजासम्बन्धिभी मम विविधकल्पना-
न फलत्वे व प्रत्युत परिश्रममावमिति भावः ।

अत तादृशकल्पनाहृपविषयनिगरणेन विषयिणाशिवकर्मरचनायाक्षदभेदप्रतिपत्ते-
भेदे असेदाय्यवसायकपा अतिशयोक्तिरखद्वारां, भित्तिरूपाधाराभावेन चित्रकर्मरचना-
रूपाधीयस्थितेविशेषो नामालङ्घारां, हृषीनामिवेति श्रीतोपमा चेत्येतेषां निषेच-
तथा संकृष्टिः । करुणी रसः, प्रसादी गुणः, वैदम्भी च रीतिः ।

अथवा, (ग)

नेदं विष्मृतमक्तिना न विषयव्यासङ्गमूढामना
प्राणप्रचुरतिभीरुणा न च मया नामप्रतिष्ठौर्थिं ना ।
अत्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीती मनो दीयते
हेवः स्वर्गगतोऽपि शान्तवत्वं धे नाराधितः स्यादिति ॥५॥

राजिन्दिवमिति “धेन्वन्दुहादयश” इति निपातः । गाहूलविकीडितं छत्रम् ॥४॥

[ग] ननु तादृशी नीतिकल्पना यदि विफलैव स्यात्तद्द्विषयतत्त्वस्याः सफलत्वरूपं पञ्चान्तरं दर्शयितुमाह अथवेति ।

अन्वयः—मया विष्मृतमक्तिना (सता) न, विषयव्यासङ्गमूढामना (सता) न, प्राणप्रचुरतिभीरुणा [सता] न, नामप्रतिष्ठौर्थिं ना [मना] च न, [अपि तु] स्वर्गगतः अपि दीयते शान्तवत्वं धे नाराधितः स्यात् इति अत्यर्थं परदास्यम् एत्य नीती इदं निपुणं मनः दीयते ॥५॥

नवकृतज्ञतया राजमक्ति विष्मृतैव लया मलशक्तेतुपच्छे नीताविदं मनो दीप्रत इत्याह नेदमिति । मया विष्मृतमक्तिना सता, नीताविदं मनो न क्षीयत इति मर्त्व सुखम्बः । अपि तु राजमक्ति आरतीवैति भावः । अथेदानीं राज्ञ एवाभावात् कुल-स्वरूपित्वस्ती विषयव्यासङ्गान् कर्त्तव्यज्ञानशूल्यतयैव मनो दीप्रत इत्याह विषयेति । विषयेषु इष्टपादिष्टु यो व्यामङ्गी विशेषिकासक्तिस्तेन धूटः कर्त्तव्यज्ञानहीन आत्मा अतः करणं यस्य नेन तादृशीन सना न । कर्त्तव्यज्ञानशूल्यवैयाकायः । ननु निश्चिष्टमावेन

याहादेव नीतिकोशले एवं पराक्रमेव शुणे शत्रुगण शान्तु हहशा-
च्छिन, सेहि विशाल यद्यवंशेर ग्नाय नन्दवंश दैदववशतः क्षम्य प्राप्तु हईले,
चिन्तार आविर्भावे मन व्यक्त थाकाय आमि दिवारात्रै जागरूण करि-
तेछि; एह अवस्थाय आमार सेहि चित्रनिर्माणकार्य देओग्नालप्रत्ति
आश्रय व्यक्तित केवल शृण्येहि हहशा याइतेछे ॥५॥

[५] ...८ ढामना ।

आकाशमवलीकयन् साक्षम् । भगवति ! कमलालये ! भृश-
मगुणज्ञासि । कुतः=(त)

स्थितौ स्वशक्त्यभावाद्बाणक्येन प्राणदण्डविधाने तत्र मरणमेव भविष्यतीति स्वशक्तिसञ्चयार्थ-
मेव नीतौ मनो दीप्तत इत्याह प्राप्यति । प्राणानां प्रचुरतिर्निर्गमो मरणमित्यर्थः तत्त्वा-
द्वीरुणा भयश्चीलेन सता न । अपि तु माहृशस्य वौरस्य मरणभयं नास्त्वेवेत्यमिप्राप्यः ।
अथ तद्दिः साचिव्येन आत्मगौरवाशृद्धैव नीतौ मनो दीप्तत इत्याह आत्मति । आत्मजः
प्रतिष्ठार्थिणा गौरवाभिलाषिणा च सता न । तदभिलाष एव नाकौति तात्पर्यम् ।
तर्हि कथं मनो दीप्तत इत्यात् - स्वर्गमतीऽपि देवो नन्दी राजा, शाववाणी चाणक्या-
दीनां शत्रूणां वधेन, आराधित सन्तानितः स्थात्, इति हेतोः, अत्यर्थं मातिशयम्,
परस्य मलयकेतोः दात्यं साच्चन्यरूपं दासत्वम्, एव प्राप्य स्वीकृत्येत्यर्थः, नीतौ नीति-
प्रश्नोग्ने, इदं निपुणं यथा सातथा, मनो दीप्तते समर्प्यते । अतः स्वर्गगतस्यापि देवस्य
मनोषविधानमेव मनेदानीं नीतिकल्पनायाः फलम्, तत्र एव च प्रह्लिदिति समुदाय-
शबः ।

अत्र विस्मृतमक्तिनेत्यादित्तिरेषणानाम् उक्तविधमाभिप्रायप्रथीगात् परिकरोऽ-
लङ्घारः, “उक्तिर्वित्तिरेषैः साभिप्रायैः परिकरो सत्” इति लक्षणात् । न पुनः परि-
संख्या, तज्जचाण्योगादिति सुधौभिर्भाव्यम् । राजविषया रतिर्भावः, प्रसादो गुणः,
वैदमी च रौतिः ।

पूरणादिगणे भावेतरसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य ग्रंहणात् विस्मृतमक्तिनेति भावसाधनस्यले
“संज्ञापूरणाकाव्यधास्तु न” इत्यनेन न पुंवङ्गावनिषेधः “हृष्टमक्तिर्वान्या” इत्यादिवत् ।
शार्दूलावक्तांतेन हृष्टम् ॥५॥

আর্থ বাজুর্ভক্তি বিশ্বত হইয়া নহে, বিষয়ের আকর্ষণে কর্তব্যজ্ঞান-
হীন হইয়া নহে, প্রাণ যাইনার ভয়ে নহে এবং আচ্ছাদনের অশায়ও
নহে, কিন্তু শ্রগণ হইয়া থাকিলেও মহারাজ নন্দ শক্রবধে সন্তুষ্ট হইবেন
। এই জন্মট অন্ত্যন্ত পরদাসত্ত্ব স্বীকার করিয়া, নীতিপ্রয়োগের দিষ্যে
নপুণভাবে এই গলোনিদেশ করিতেছি ॥৫॥

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नन्दं
रक्तासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गम्भगजस्य नाशे
तत्रैव किं न चपले ! प्रलयं गतासि ॥६॥

[त] आकाशमिति । आकाशावलोकनं तत्रयत्त्वां सुखीधनार्थम् । देवता हि आकाश एव तिष्ठन्ति । कमलालये ! लक्ष्मि ! भृशमत्यन्तम् ।

अन्वयः—[हि] चपले ! आनन्दहेतुम् अपि देवं नन्दम् अपास्य वैरिणि मौर्यपुत्रे किं रक्ता असि ? गम्भगजस्य नाशे [सुति] दानाम्बुराजिः इव तत्र एव किं प्रलयं न गता असि ? [इति] कथय ॥६॥

आनन्देति । हि चपले ! चपले ! आनन्दहेतुमपि आत्मनुरागित्वात् आनन्दजनकमपि, इवं राजानं नन्दम्, अपास्य परित्यज्य, वैरिणि अयोग्यतया अपरागित्वात् श्रव्यभूते, मुराशा अपल्यं पुक्षी मौर्यपुत्रश्वन्दगुप्तस्तथिन्, किं कथम्, रक्ता अनुरक्तासि । गम्भप्रधानी गजो गम्भगजस्तस्य, नार्थं भरणे सात, दानाम्बुराजिरिव तदीयमदजलधारेव तत्र तथिन्, नन्द एव, किं कथम्, प्रलयं नाशम्, न गता न प्राप्तासि, इति कथय । अनुरागापरागयोरज्ञातत्वात् गुणवता नन्देन सङ्ग प्रलयागमनाश तत्र भृशागुणज्ञत्वमिति भावः ।

तत्र अपासनकारणाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना ? उत आनन्दहेतुत्वक्षप-क्षारणे सत्यपि तत्रानुरक्तत्वद्वपकार्योत्पत्तिर्विशेषीक्तिरित्यनयोः सन्दे हस्तरः, द्वितीय-षादेऽप्यवसेवापरस्तथीः सङ्करः, द्वितीयाङ्गे श्रौतोपमा चित्तेतेषां मिथो निरपेक्षतया संस्थिः । कथयेति वाक्यस्य वाक्यान्तरमध्ये प्रवेशेऽपि न गर्भिततादीषः, प्रतुग्रत गुण एव ; तथात्वे न चमत्कारातिशयात् “मर्भितत्वं गुणः क्वापि” इति साहृहत्यदर्पणात् । किन्तु दानाम्बुराजिः प्रलयं गतास्ति त्वनु गतासौति पुरुषभेदात् भग्नप्रक्रमता दीषः, “खतेव राजसि तम्भि !” इति दर्पणोद्धाहरणवत् । ‘प्रलयं प्रयाता’ इति पाठे तु तत् समाधानम् । गुणरौतो पूर्ववत् । वसन्ततित्वका हत्तम् ॥६॥

[६] ..सक्तासि किम्... ।

अपि च । अनभिजाते ! (थ)

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः,
पतिं पापे ! मौर्यं यदसि कुलहीनं द्रुतवती ।
प्रकृत्या वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्धूणां पञ्चा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥७॥

[८] अपि चेति । अनभिजाते ! अकुलीने ! अकुलीनलादेव तव कुलहीन-
मौर्यवरणे प्रडत्तिरिति भावः । “अभिजातः कुलीने स्वात् न्यायपरिष्ठितघीस्त्रिषु” इति
भेदिनी ।

अन्वयः—[९] पापे ! पृथिव्यां प्रथितकुलजाः भूमिपतयः किं दग्धाः ?
यत् [१०] कुलहीनं मौर्यं पतिं द्रुतवती । वा काश-प्रभव-कुसुम-प्रान्त-चपला पुर-
न्धूणां पञ्चा प्रकृत्या पुरुष-गुण-विज्ञान-विमुखी [भवति] ॥७॥

पृथिव्यामिति । हे पापे ! पापचारणि । लक्ष्मि ! अन्यथा कथं सत्कुलं विहाय
अस्तकुलं द्रुतवतीति भावः । पृथिव्यां प्रथितकुलजा उश्चतशा प्रसिद्धवर्णातपञ्चाः, भूमि-
पतयो राजानः किं दग्धा त्रिष्णिना भक्तैः ? यत् त्वम्, कुलहीनं दासीपुवत्वद्वै-
त्येष्यथः, मौर्यं मुरापुवं अन्द्रगुमम्, पतिं द्रुतवती । वा अथवा, काशात् तद्वद्वात्-
स्वात् प्रभवतीति तत्ताडयं यत् कुसुमं तस्य प्रान्तवत् अग्नदेशवत् चपला चपला, पुर-
न्धूणां द्वीणाम्, पञ्चां षुड्हिः. प्रकृत्या स्वमाविनैव, पुरुषाणां गुणविज्ञाने गुणतारतम्यविवि-
चने विमुखी पराञ्जुखी भवति । तेऽन्यादि पञ्चा तथैव जातिव्यभिप्रायः ।

চঞ্চলে ! মহারাজ নন্দ তোমার আনন্দজনক হইলেও তুমি তাঁহাকে
ত্যাগ করিয়া, শক্র চন্দ্রগুপ্তের প্রতি অনুরক্ষ হইলে কেন ? গঙ্কহস্তী
মরিলে তাঁহার মদজলধারার গ্রাম তাঁহাতেই (নন্দেই) লয় পাইলে না
কেন ? বল ॥৬॥

আরও হে অকুলীনে ! হে পাপিষ্ঠে ! লক্ষ্মি ! পৃথিবীতে প্রসিদ্ধ-

[३]...कुलहीनं ज्ञातवती ।

अपि च । अविनीते ! तदहमाश्रयोऽनुलनेनैव त्वाम-
कामां करोमि (द) । विचिन्य । मध्या तावत् सुहृत्तमस्य
चन्दनदासस्य गृहे गृहजनं निक्षिप्य नगरान्विर्गच्छता न्याय-
मनुष्ठितम् (घ) । कुतः ? कुमुमपुराभियोगं प्रति अनुदा-
सीनो राज्ञस इति तत्स्थानामस्माभिः सहैककार्याणां देव-
पादोपजोविनां नोद्यमः शिथिलीभविष्यतीति (न) । चन्द्रगुप्त-

अव सामान्येन विशेषसमर्थं नक्षपोऽर्थात्तरत्वासोऽखड्हारः, वृत्तीयपदै लुप्तोपामा, चतुर्थ-
पादे छेकानुप्राप्ती वृत्त्यनुप्राप्तश्चेति संस्कृतिः । गुणरौतो पूर्ववद् । शिखरिणी उत्तम ॥७॥

[द] अपि चेति । हे अवनीते ! अशिक्षिते । गुणवर्जनपूर्वकनिर्गच्छतीय
अशिक्षिताया एव कार्यं करणादिति भाषः । आश्यस्य तवावलस्यमीभूतस्य चन्द्रगुप्तस्य
उन्नुलनेन उत्सादनेन । अकामां विफलमनीरथाम् ।

[घ] विचिन्यते । गृहजनं मदीयपारवारवर्गम्, निक्षिप्य निक्षेपभावेन
संस्थाप्य । न्यायं सञ्चातम् ।

[न] न्यायानुष्ठाने स्थमेव कारणं पृच्छति कुते इति । स्थमेव औतरं ददाति
कुसुमेति । कुमुमपुरस्य तदभिधानायाश्चन्द्रगुप्ताधिक्राताया राजधान्या अभियोगम् आक-
मणं प्रति, अनुदासीनः अनिकृद्योगः, इति हितोः । एकम् अभियोगं कार्यं चन्द्रगुप्ती-
च्छेदकपमुहृश्यं येषां तेषाम्, देवपादोपजोविनां लन्दराजानुयहिणैव धृतजीवनानां जना-
नाम ।

बंशजात राजगण कि भश्व हइँगा गियाछेन ? ये, तूमि कुलहीन मूरा-
पुर्वके पतिक्कपे बरण करिले ! अथवा काशपुण्पेर प्रान्तदेशेर श्याम
चक्कन द्वीलोकेर बृक्षि, पुक्कयेर शुगेर तारतम्य करिते बिमुथ हइँगा
थाके ॥७॥

(द) आर, अशिक्षिते ! नक्षि ! ताहे आगि तोमाऱ्य अबलश्वन
नक्षे करियाहे तोमाके विफलमनोरथ करिव । (४) (चित्ता करिया)

शरीरमभिद्रोग्य मस्तप्रयुक्तानां तौक्षणरसदायिनामुपसंग्रहार्थं
परक्षत्वोपजापाथं च महता कोशसञ्चयेन स्थापितः शकटदासः
(प) । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोपलब्ध्ये तत्संहतिभेदनाय च
व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्रभृतयः (फ) । तत् किमति
बहुना (ब) ।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एव देवः
शाहूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः ।

[प] चन्द्रेति । तौक्षणरसदायिनां तौत्रिविषप्रथीगकारिणाम्, उपसंग्रहार्थम्
आयत्तीकरणार्थम्, परेषां शवूणां क्लेषे पु कर्त्तव्ये पु निषयेषु उपजापार्थं काय्यं कारिणा
परस्यरभेदजननार्थम् । कीशसञ्चयेन धनराशिसमर्पणेन ।

[फ] प्रतिक्षणमिति । तैषामरातीनां संहातभेदनाय हठैकमत्यभज्ञाय, व्यापा-
रिता लिघीजिताः ।

[ब] तदिति । अव अरातिजयविषये, बहुना कथितेन किम् ।

आगि बक्कुबर चन्दनदासेर बाड़ौते परिवारदिग्के राख्या राजधानी
हइते निर्गत हइया आसिया सञ्चत कार्याइ करियाछि । (न) केन ना,
कुम्भमपुर आक्रमणेर विषम्बे राक्षस उदानौन नहेन एইकप धारणा
कराय, तत्रत्य, आमादेर सहित एककार्यकारी, महाराजनन्दानुग्रह-
जीवी व्यक्तिदिग्गेर उद्गम शिथिल हइवे ना । (प) चन्द्रउपतेर शरीर
नष्ट करिवार जन्म एवं विपक्षेर मध्ये भेद जन्माइवार जन्म, विशाल
धनराशि द्वारा शकटदासके स्थापन करियाछि । (फ) प्रतेक क्षणेहि
शक्त्रर संवाद जानिवार जन्म एवं शक्तिदिग्गेर ऐकमत्य नष्ट करिवार जन्म
सथा जीवसिद्धिप्रभृतिके नियुक्त करियाछि । (ब) अतएव ए विषये
अधिक बलिया कि हइवे ।

तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनज्ञि मर्मं
वस्त्रीभवेद्यदि न दैवमसृश्यमानम् ॥८॥

ततः प्रविशति कञ्चुकी [भ] ।

कञ्चुकी । कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरथा चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।

अन्वयः — इष्टात्मजः देवः शार्दूलपीतम् इव यं परिपोष्य सपदि सान्वयः एव
नष्टः ; बुद्धिविशिखेन तस्य एव मर्मं भिनज्ञि यदि असृश्यमानं दैवं न वस्त्रीभवेत् ॥८॥
इष्टेति । इष्टः प्रिय आत्मजां यस्य सः, अतएव चन्द्रगुप्तस्य दासीगर्भजातत्वेऽपि
आत्मजत्वादेव परिपोषणमिति भादः । देवो राजा नन्दः, शार्दूलपीतं व्याप्रशावकमिव,
यं चन्द्रगुप्तम्, परिपोष्य परिपाल्य, सपदि शीघ्रम् अकाल एवेत्यैः, सान्वय एव सूक्ष्म
एव अपराष्टपुत्रसमेत एवेति तातपर्याम, नष्टो सृतः, बुद्धिरेव विशिखो वाणसेन,
तस्यैव चन्द्रगुप्तस्य, मर्मं हृदयस्थानम्, भिनज्ञि विदारयामि ; यदि, असृश्यमानं तडेदन-
मसहमानम्, दैवं चन्द्रगुप्तस्थैव शुभाष्टः कर्तृं, न वस्त्रीभवेत् वस्त्रेषुपेण तडेदन-
निवारकं न भवेत् ।

अत परिपोषणं प्रति इष्टात्मजपदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, शार्दूलपीतमिवेति
चौतीपमा, बुद्धिविशिखेनेति वस्त्रीभवेदिति च निरङ्गं कीवलरूपकक्षयमित्येतेषां मिथो
निरपेक्षतया संस्कृतिः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रौतिः, वसन्ततिलका उत्तम् ॥८॥

(भ) तत इति । कञ्चुकी वारवाणी वस्त्रनिर्मितगावावरणमस्यास्तीति कञ्चुकी ।
तथा चीक्रम्, “अस्मःपुरचरी उज्ज्वो विषी गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकी
न्यमिषीयते ॥”

प्रियपुत्र महाराज नन्द वास्त्रशावकेर न्याय याहाके परिपालन
कविया, अकाले सवंशेषे नष्ट हइयाछेन ; आगि बन्धिवाण द्वावा सेइ
चत्तुर्णुप्रेष्ट गर्भ विदारण करिब, धनि गे विषये अर्थाह्यु दैव ताहार
बर्षप्रकृति ना हय ॥८॥

ताहार प्रकृति कञ्चुकी अवेश करिन ।

तं सम्प्रतुपचीयमानमपि मे लभ्यान्तरः सेवया
लोभो राज्ञसवज्जयाथ यतते जितुं न शक्नोति च ॥८॥

अन्वयः—यथा चाणक्यनीत्या [तथा] जरया नन्दम् इव कामं प्रमथ ऋगेष
नगरै मौर्यः इव मधि धर्मः प्रतिष्ठां नीतः ; सम्प्रति सेवया सम्भान्तरः मे लोभः राज्ञस-
वत् जयाय यतते, अपि उपचीयमानं तं जितुं न शक्नोति च ॥८॥

कामनिति । यथा चाणक्यस्य नीत्या नीतिप्रधानेण, तथा जरया बाह्यक्षेन,
चाणक्यनीत्ये जरथर्थर्थः, नन्दं राजनितिं, कामं विषयाभिनाशम्, प्रमथ विनाश्य
अभिभूय च, ऋगेष, नगरे कुसुमपुरे, मौर्यशब्दगुप्त इव, मधि धर्मः, प्रतिष्ठां स्थितिम्,
नीतः प्रापितः ; किन्तु सम्प्रति, सेवया मान्त्रमावेग मलयक्तीतः कञ्च किभावेन राजकुलस्य
च सेवनेन हेतुना, लभ्यं प्राप्तम् अन्तरम् उद्यमावसरः आवर्मावासरश्च येन सः, मे मम
लोभः, राज्ञसवत् राज्ञस इव, जयाय चन्द्रगुप्तस्य व धर्मस्य उच्छेदाय अभिभवाव च,
यतते चेष्टते ; अपि तु, उपचीयमानं वह्मानं वृज्जिप्राप्तया सुट्ठुमित्यर्थः, तं
मौर्यसिव धर्मम्, जेतुं न शक्नोति च ; उपचीयमानलादिवेति भावः ।

अत पर्वत श्रीतीपमाः, जयशक्यभावं प्रति उपचीयमानपदार्थस्य हेतुलाभं वाय-
तिष्ठत्वा, इत्येतिष्ठान्त्रिभावेन सङ्करः । प्रहादी गुणः वैदर्भीं वीतिः, शार्दूलविक्री
डितव्य हन्तम् ॥८॥

कक्षुकौ । चाणक्येर नीति येन गहाराज नन्दके विध्वन्ते करिया
कृग्णः कुक्ष्मपुरे चन्द्रशुप्तके प्रतिष्ठित करियाछे, बाह्यक्षेत्रे तेन
आमार कामनाके विध्वन्ते करिया कृग्णः आमाते धर्मके प्रतिष्ठित
करियाछे । किन्तु एथन गत्तिभावे मनस्यकेतुर सेवा कराय उत्तम करि-
वार अवसर पाइया राज्ञस धेन सेह चन्द्रशुप्तकेह जय करिवार चेष्ट
करितेहेन, अथ च बुद्धिप्राप्त विद्यमा जग करिते पारितेहेन ना;
तेन कक्षुकिक्लपे राजकुलेव सेवा कराय आविर्भावेर अनमर पाइय-

हहा ! अयममात्यराज्ञसः । परिक्रम्योपमृत्य च । अमात्य ! स्वस्ति
भवते (म) ।

राज्ञसः । आर्य ! जाजले ! अभिवादये । प्रियंवदक !
आसनमन्त्रभवत उपनय (य) ।

प्रियंवदकः । एहं आसण्ण, उवविसदु अल्लो । इदमासनम्,
उपविशतु आर्थः [र] ।

कञ्चुको । नाव्ये नोपविश्य । अमात्य ! कुमारो मलयकेतु-
रमात्य विज्ञापयति, चिरात् प्रभृत्यार्थः परित्यक्तोचितशरीर-
संखार इति पौष्टि मे हृदयम् (ल) । यद्यपि स्वामिगुणाः

[म] हृषेति । स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्विति शेषः । “स्वस्त्राश्वीः देमपुण्ड्रादौ”
इत्यमरः । भवते इति “नमःस्वस्ति” इन्यादिन । चतुर्थी ।

[य] राज्ञस इति । जाजलिरिति कञ्चुकिनो नाम, तत्सम्बोधनम् । अवभवते
माननीयस्य कञ्चुकिनो निमित्ते, उपनय आनय ।

[र] प्रियमिति । आर्यो मात्यः कञ्चुको, उपविशतु अस्त्रिनासन इति शेषः ।

(ल) कञ्चुकौति । चिरात् प्रभृति अहुकालादारभ्य, आर्यो मवान् राज्ञसः,
परित्यक्त उचितो धीग्यः शरीरस्य स खारः मार्जनप्रसाधनादिव्यापारो येन स ताहशः,
इति हेतीः ।

आमार लोभ सेहे धर्मके जय करिबार जना चेष्टा करितेछे, किन्तु
इक्षिप्राप्त बलिया जय करिते पारितेछे ना ॥३॥

(दृष्टिपात करिया) एই मन्त्री राक्षस रहियाछेन । (पोदक्षेपपूर्वक
निकटे याइया] अमात्य ! आपनार मङ्गल हड्क ।

राक्षस । आर्य ! जाजलि ! आपनाके अभिवादन करि । प्रियं-
वदक ! माननीय कञ्चुकी महाश्वरेव ज्ञय आसन आनन्दन कर ।

प्रियःवदक । एই आसन, आर्या इहाते उपबेशन करन ।

कञ्चुकी । (अभिनर्मले धम्भणे उपबेशन करिया) अमात्य ! कुमार

तहसा न शक्यन्ते त्रिस्तर्तुम्, तथापि मद्विज्ञापनां मानयितु-
महैत्यार्थः (श) । इत्याभरणानि दर्शयिला । अमात्य ! इमान्या-
भरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्थं प्रेषिताति धारयितु-
महैत्यार्थः (ष) ।

राज्ञः । आर्य ! जाजले ! विज्ञाप्यतां महचनात् कुमारः
विस्मृता मया स्वामिगुणास्तव गुणपञ्चपातिना । किन्तु (स)

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिकृपणैः

वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषकृपितरिपुचक्रम्य निहितं

सुगाङ्के हेमाङ्कं नृवर ! तव मिंडामनमिदम् ॥१०॥

(श) यद्यपीति । मम विज्ञापनां निवेदनम्, मानयितुं पालयितुम् ।

(ष) इतीति । अवतार्य उन्मीच । धारयितुं परिधातुम् ।

(स) राज्ञम् इति । स्वामिनो नन्दस्य गुणाः, तव गुणेषु दयादान्वित्तादिषु पद-
पातिना आधिक्यादासक्ति न सता ।

अन्वयः—[हि] नृवर ! निःशेष कृपित रिपुचक्रम् तव इदं हेमाङ्कं मिंडा-

मलयकेतु आपनाके ज्ञानाइतेछेन ये, आपनि बहुकाल हइते उप-
मुक्त शरीरसंक्षार त्याग करियाछेन एই जग्नु आमार मन बड़हि द्रुःखित
हइतेछे । (ब) यद्दिओ प्रभुव गुण हठां विस्तृत हওযা যায় না, তথাপি
আপনি আমার নিবেদন পালন কবিতে পারেন । (এই বলিযা অল-
কার সকল দেখাইয়া) অমাত্য ! কুমার নিজ শরীব হইতে उन्मुक्त
করিয়া এই অলঙ্কার গুলি পাঠাইয়া দিয়াছেন ; আপনি ধারণ করুন ।

राज्ञस । आर्य ! जाजलि ! आमार कथाहुसारे कुमारके
ज्ञानान ये, आमि आपनार गुणे आकृष्ट हइया प्रभुर गुण विस्तृत हइ-
राहि । किन्तु—

कञ्चुकी । अमात्ये नेतरि सुलभमेतत् कुमारस्य । तत्
प्रतिमान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः (ह) ।

राज्ञः । आर्य ! कुमार इवान्तिक्रमणीयवचनो भवानषि ।
तदनुष्ठीयते कुमारस्याज्ञा (च) ।

सन् यावत् सुगाङ्गे निहितं न [भवेत्] । तायत् निवीर्यैः पर परिभवाक्रान्ति क्षपणैः
एभिः अङ्गैः प्रतनुम् अपि संस्काररचनां न बहासि ॥१०॥

नेति । हे नवर ! मनुष्यश्चेष्ट ! निःश्रेष्ठं यथा स्यान्तथा चपितं नाशितं रिपु-
चक्रं शबुसमूही येन तस्य ताण्डशस्य तव, इदं हिमाङ्गं स्वर्णचिङ्गितं सिंहासनम्,
यावत्, सुगाङ्गे तदाख्ये राजप्रापादे, निहितं स्थापितम्, न भवेदिति श्रेष्ठः ; तावत्
निवीर्यैः बलहौनैः, अतएव परपरिभवस्य शबुक्ताभिभवस्य आक्रान्त्या आक्रमणे
प्राप्तिव्यर्थः क्षपणैर्निर्क्षणैः, एभिरङ्गैः, प्रतनुमपि स्त्र्यामपि, संस्काररचनां मार्जनाङ्ग-
रागालङ्घारधारणादिक्रियाम्, न बहासि न धारयासि ; अर्थोग्याङ्गसंस्कारस्य हास-
विषयत्वादिति भावः ।

अत्र संस्काररचनावहनाभावं प्रति निवीर्यादिपदार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम-
जङ्गारः परपरीतिक्ष्वक्तानुप्राप्तेन संमृज्यते । वीरी रसः, प्रसादो गुणः, वैदमी-
रीतिः, शिखरिणी च तत्त्वम् ॥१०॥

[ह] कञ्चुकीति । अमात्ये लयि, नेतरि लायकी सति, एतत् सुगाङ्गे भिंहा-
सननिधानम्, कुमारस्य मलयकीतीः, सुलभम्, तवालौकिकवृज्जिग्नालिलादिति भावः ।

हे नरश्चेष्ट ! शक्रकुल समूले निर्मल करिबार पर आपनार एই
स्वर्णथिति सिंहासन ये पर्यन्त सुगाङ्गप्रापादे स्थापित ना हইবে ;
মে পর্যন্ত, শক্তিহীন এবং শক্রকুত-পরাভব-প্রাপ্তি-নিবক্ষন নিকৃষ্ট এই
অঙ্গ দ্বারা অল্পমাত্র সংস্কারও ধারণ করিব না ॥১০॥

কঙ्कनी । আপনি নায়ক থাকিলে, কুমারের পক্ষে ইহা অনায়াস-
লভ্যই হইবে । অতএব আপনি কুমারের এই প্রথম প্রার্থনাটীকে
রক্ষা করুন ।

कष्टुकी । नाश्वेन भूषणानि परिधाप्य । स्वस्ति भवते, साधयाम्य-
हम् (क) ।

राज्ञः । आर्य ! अभिबादये ।

कष्टुकी । स्वनियोगं साधयाम्यहम् । इति लिङ्गालः (ख)

राज्ञः । प्रियं वदक ! ज्ञायतां कोऽस्महश्च नार्थी इति
तिष्ठति ।

तत्कात्, प्रतिसाम्यता प्रतिपाल्यताम् । प्रणयः प्रार्थना । “प्रणयः प्रेमृणि विश्वे
बाष्पं नामसरथीरपि” इति मैदिनो ।

[ख] राज्ञस इति । न अतिक्रमणीयं न लज्जनीयं वचनं वाक्यं यस्य सः,
एव एव प्रभुत्वात् अन्वत् वयोज्ये षुल्वे न गुरुत्वादिति भावः । आज्ञा आज्ञादिष्येभूतम्-
अत्तारधारणम् ।

[क] कष्टुकीति । स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्रिति श्रेष्ठः । साधयामि गच्छामि,
“प्रार्थण अग्न्याम्बः साधिग्मेः खाले प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणात् ।

[ख] कष्टुकीति । स्व आत्मा नियोज्यते यज्ञिन् तं स्वनियोगम् आत्मनः कर्त्त-
व्यम्, साधयामि सम्यादयामि ।

राज्ञस । आर्य ! कुमाबेब त्याय आपनार बाक्याओ लक्ष्यन करा
उचित नहे । अतএব কুমারের আদেশই পালন করিতেছি ।

কঞ্চুকী । (অভিনয়ের ধরণে অলঙ্কারগুলিকে পরিধান করাইয়া)
আপনার মঙ্গল হউক, আমি যাই ।

রाज्ञস । आर्य ! अभिबादन करि ।

কঞ্চুকী । आभिओ आमार कर्त्तব्य सम्पादन करि । (এই বলিয়া
গুলিয়া গেলেন) ।

রাজ्ञস । प्रियं वदक ! ज्ञान देखि, आमार दर्शनार्थी थारे के
आছे ।

प्रियं वदकः । जं अमच्चो आग्नेये । इति परिक्रम्य आहितुखिकं
हृषा । अज्ञ ! को तुमं ? (यदमात्य आग्नापयति । आर्य ! कस्मै ?)

आहितुखिकः । भह ! अहं क्वां आहितुखिलो जिस्विसो
ग्नाम, इच्छामि अमच्चरक्षसस्तु पुरदो सप्तेहिं खेलितुं ।
(भद्र ! अहं खलु आहितुखिको जीर्णविषी नाम, इच्छामि अमात्यराज्यसु पुरतः
सप्तेः खेलितुम्) ।

प्रियं वदकः । चिठ्ठु, जाव अमच्चस्तु ग्निवेदेमि । राज्यसुपहृत्य
अमच्च ! एसो क्वां सप्तजीवी इच्छादि सप्तं दं सेदुं । (तिष्ठ, यावद्
अमात्यस निवेदथामि । अमात्य ! एष खलु सप्तजीवी इच्छाति सप्तं दर्शयितुम्) (ग) ।
राज्यसः । वामाच्चित्यन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् । कथं प्रथममेव सप्त-
दर्शनम् । प्रकाशम् । प्रियं वदक ! न नः कौतूहलं सप्तेषु, तत्
परितोष्य विसर्जयै नम् (घ) ।

[म] प्रियमिति । तिष्ठ तावद्विलक्षण, यावदमात्यस सभीपे निवेदथामीत्यर्थः ।

[घ] राज्यस इति । एकमसुनसूचकं वामाच्चित्यन्दनं तत्र निषेधादिना निषेध-
मित्रमशक्यम्, विमीघस्त्र सप्तदर्शनं तत्र निषेधमात्रे एव निषेधयितुं शक्यम् । अत्री
निषेधति नेति । नः अस्माकम् । एतं सप्तजीविनम् ।

प्रियं वदक । मन्त्री महाशय याहा आदेश करेन । [এই বলিয়া
পাদক্ষেপ করিয়া সাপুড়িয়াকে দেখিয়া] মহাশয় ! আপনি কে ?

সাপুড়িয়া । ভদ্র ! আমি সাপুড়িয়া, আমার নাম জীর্ণবিষ;
আমি মন্ত্রী মহাশয়ের সম্মুখে সাপ খেলিতে ইচ্ছা করি ।

প্রিয়ং বদক । ততটিকু অপেক্ষা কর, যে পর্যান্ত আমি মন্ত্রী মহা-
শয়কে জ্ঞানাই । [রাজসের নিকটে যাইয়া] মন্ত্রীমহাশয় ! এই একটী
যাপুড়িয়া আপনাকে সাপ দেখাইতে ইচ্ছা করে ।

রাক্ষস । [বামনদল-পন্ডন অভিনয় করিয়া স্বগত] হায় ! প্রথমেই

प्रियं वदकः । जं अमच्चो आणवेदि । निष्ठुय आहितुखिकमुपष्ट्य ।
भइ ! एसो क्वु दे अमच्चो अदं सणेण फलं देदि, ण उण
दं सणेण । (यदमात्य आज्ञापयति । भद्र ! एष खलु ते अमात्यः अदर्शनेन
फलं ददाति, न पुनर्दर्शनेन) (उ) ।

आहितुखिकः । भइ ! विसुवेहि मम वअणेण अमच्चं, ण
केवलं सप्पोवजीवी पाउअकवी क्वु अहं ; ता जइ मम
दं सणेण अमच्चो प्रसादं ण करोदि, ता एदं पि पत्तञ्च
वाच्चेदुं प्रसोददु । इति पनमर्पयति । (भद्र ! विज्ञापय मम बचनेन अमा-
त्यम, न केवलभइं सर्पेपजीवी, प्राकृतकविः खल्लहम् ; तदयदि मम दर्शनेन
अमात्यः प्रसादं न करोति, तत् एतदपि पवकं वाचयितुं प्रसीदतु) (च) ।

[उ] प्रियमिति । अदर्शनेन सर्पस्य अप्रदर्शनयापि, फलं प्रदर्शनायाः फलं
अनं ददाति ; न पुनर्दर्शनेन सर्पस्य प्रदर्शनया । अतः परिश्रमाभावेऽपि
धनलाभात् तव भौमाग्यमेवेति भावः

[च] आहीति । प्राकृते प्राकृतमधावाक्ये कविः काव्यकर्ता । प्राकृतीनां
प्रजालामिमे स्वभावा इति प्राकृतास्तेषां कविर्वर्णयिता इति च धन्वते । वाचयितुं
पठितुम्, प्रसीदतु एतन्पवपाठात्मकं प्रसादं करीत्वित्यच्चः ।

सर्पदर्शन । [प्रकाण्डे] प्रियं वदक ! आमार साप देखिबार कोऽनुक
नाई । सूतरां उहाके सम्मुक्त करिया बिदाय कर ।

प्रियं वदक । मत्री महाशय याहा आदेश करेन । [निर्गत हईया
सापुड़ियार निकट याइया] भद्र ! एই मत्री महाशय साप ना देखानेओ
ताहार फल तोमारक दितेछेन, किन्तु देखाने नहे ।

सापुड़िया । भद्र ! आमार कथा अनुसारे आपनि, मत्री महा-
शयके जानान ये, आमि देवल सर्पोपजीवी नहि, आमि प्राकृतकविओ
क्षेत्रि ; सूतरां तिनि यदि दर्शन द्वारा आमार प्रति अनुग्रह ना करेन,

प्रियं बदकः । पवं गृहीत्वा राजसमुपस्थित । अमच्च ! एषो क्षु
आहितुख्लिंओ विस्तवेदि, ण केबलं अहं सप्तोवजीवी, पाउ-
अकवौ क्षु अहं । ता जड मे अमच्चो दं सणेण प्यसादं ण
करेदि, ता एदं पि पत्तश्च वाचेदुं प्यसीददु त्ति । (अमात्य ! एष
खन् आहितुख्लिंको विज्ञापयति, न केबलमहं सर्पोजीवी, प्राकृतकविः खल्लहम् ।
तद यदि मे अमात्यः दर्शनेन प्रसादं न करीति, तत् एतदपि पवकः वाचयितुं प्रसी-
दतु इति) ।

राजसः । पवं गृहीत्वा वाचयति ।

पाउण णिरवसेसं कुसुमरसं अत्तणो कुमलदाए ।

जं उग्गिरदि भमरो तं अस्त्राणं कुणद्व कञ्जं ॥११॥

पौत्रेति । भमरो मधुकरः एतदक्तृरूपो जनश्च, आत्मनः कुशलतया मधुसंयहै
हृतान्तसंयहै च निपुणतया हैतुना, निरवशेषं समस्तम्, कुसुमरसं पुष्पमधु कुसुमपुर-
हृतान्तच्च, पौत्रा मुख्वाभ्यन्तरे गृहीत्वा ज्ञात्वा च, यत्, उहिरति उहीर्य अक्रे स्थापयति
अन्तजनान्तिके प्रकाशयति च, तत् स्थापनं प्रकाशनच्च, अन्तेषां मधुपार्थिनां तद्-
मालज्ञानार्थिनांच्च कार्यं दैवपैत्रादिकं नीतिप्रयोगादिकच्च कर्म, करीति सम्या-
दयति ।

তবে এই পত্র থানা পাঠ করিয়াও আমার প্রতি প্রেমন্ত হউন । [এই
বলিয়া পত্র অর্পণ করিল] ।

প্রিয়ংবদক । [পত্র গ্রহণ করিয়া রাক্ষসের নিকট যাইয়া] মন্ত্রী
মহাশয় ! এই সাপুড়িরা জানাইতেছে যে, আমি কেবল সর্পোপজীবী
নহি, আমি প্রাকৃতভাষায় কবিও বটি ; স্মৃতরাঃ মন্ত্রী মহাশয় ॥ দর্শন
দান করিয়া যদি আমার প্রতি অনুগ্রহ না করেন, তবে এই পত্রখানা
পাঠ করিবার জন্মও অনুগ্রহ করন ।

রাক্ষস । [পত্র গ্রহণ করিয়া পাঠ করিলেন] ।

(पौत्रा निरवशीषं कुसुमरसम् आत्मनः कुशलतया ।

यदुहितरति भसरक्षदन्वे वा करोति कार्यम् ॥)

विचिन्ता स्वगतम् । अये ! कुसुमपुरद्वत्तान्तज्ञोऽहं भवत्-
प्रणिधिश्चेति गाथार्थः । आः, कार्यव्यग्रत्वान्मनसः प्रभूत-
त्वाच्च प्रशिधीनां विस्मृतम्, इदानीं स्मृतिरुपलब्धा । व्यक्त-
माहितुणिकच्छज्ञना कुसुमशुरादागतेन विराधगुप्ते नानेन
भवितव्यम् । प्रकाशम् । प्रियवदक ! प्रवेशयैनम् । सुक्रवि-
रेष, श्रोतव्यमस्मात् सुभाषितम् (छ) ।

अत हितैश्यार्थः शब्दशक्तिमूला वस्तुध्वनिरेव, न पुनरप्स्तुत प्रशंसालङ्घारः, बोद्धार-
राजसं प्रति भसरस्य वक्तुश्च उभयोरप्यप्स्तुतत्वादित्यालङ्घारिकैर्भार्यम् ॥१॥

[छ] विचिन्तयति । प्रणिधिश्चरः । “प्रणिधिर्याचने चरे” इति इमचन्द्रः ।
माथार्थैर्गीतिकायाः प्रतिपाद्यम् । प्रसिद्धपुरुषपदमपहाय उगथार्यककुसुमपदप्रशीगात्
कुसुमपुरद्वत्तान्तज्ञता, मथा सह साच्चात् वानुं निर्बन्धकरणाच्च मन्मणिधित्वमिति
भाषः । आ हृति पौडाप्राम् । पौडा च विस्मृतिमिष्टनाः । “आम्लु स्तान् कीष-
पीडयं;” इत्यमरः । कार्यैः व्यग्रत्वात् अभिनिवेशातिशयेन समाकुशत्वात्, प्रभूतत्वस्य
आहृत्याच्च । विस्मृतम् अस्य पुरुषस्य मन्मणिधित्वमिति जीषः । अक्षं स्पष्टम् प्रुव-
मियत्रः । अहितुणिकच्छज्ञना विश्वामाषादिना आलयाहिकायद्यैन ।

भूम्ब आपनार नैपुण्यवशतः समस्त कुम्भगरम पान करिया थे
উদ্দিগরণ করে, তাহা অঙ্গের কার্বা সম্পাদন করিয়া থাকে ॥১॥

[চিন্তা করিয়া স্বগত] ও ! ‘আগি কুম্ভপুরের বৃত্তান্ত জানি এবং
আপনারই গুপ্তচর’ ইহাই এই গাথাটীয় অর্থ । হাঁয় ! বহুতর কার্যে
অভিমিবেশনিবকন মন আকুল বলিয়া এবং গুপ্তচরও বহুতর বলিয়া
আমি এ বিষয় বিস্মৃত হইয়াছিলাম, এখন শুতিলাভ করিয়াছি । নিশ-
চ্চ ই সাপুড়িয়ার ছদ্মবেশে ইনি কুম্ভপুর হইতে আগত বিমাধগুপ্তই

प्रियं बदकः । जा' अमच्चो आणवेदि । इत्याहितुष्णिकमुपस्थित ।
उपसप्तटु अज्ञो । [यदमात्य आज्ञापयति । उपसर्पतु आर्थः] ।

आहितुष्णिकः । नाश्चे नीपस्थित विलोक्य च स्वगतं संस्कृतमाश्रित्य । अये !

अथ ममात्यरात्मस्तिष्ठति । स एषः (जा)

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं करुणे विष्टुत्तानना

स्वस्ये दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।

गाढ़ालिङ्गनसङ्गपौडितमुखं यस्योदयमाशङ्किनी

मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥

[ज] आहौति । स्वगतभावेन संस्कृताश्यये आत्मप्रकाशाभावात् न चक्रमङ्ग
इति भावः । अये इति विष्मये । स एष इत्यस्य पद्यस्येन यस्ये त्वनेन सम्बन्धः ।

अन्वयः—श्रीः यस्ये उदयमाशङ्किनी (सती) करुणे वामां बाहुलता शिथिलं
निवेश्य विष्टुतानना, बनात् स्वस्ये महः निहितया अपि मुहुः अङ्गे पतन्त्या दक्षिणया
(बाहुलतया उपलक्षिता सती) गाढ़ालिङ्गन सङ्ग पौडित मुखं वामेतरं स्तनम् अधुना
अपि मौर्यस्य उरसि न करने ॥१२॥

हहेबेन । [प्रकाशे] प्रियं बदक ! इहाके प्रवेश कराओ । इनि
सूक्तविः सूतराः इहार निकट हहेते मनोहर वाक्य शुनिते हहेबे ।

प्रियं बदक । मन्त्री महाशय याहा आदेश करेन । (इहा बलिया
सापुडियार निकट याइया) महाशय ! आपनि आमून ।

सापुडिया । (अभिनयेर धरणे निकटवर्ती हहेया, देखिया एवं
स्वगतभावे संकृतभाषा अवलम्बन करिया) ओहे ! एहे मन्त्री राक्षस
अवस्थान करितेछेन । इनि मेरे —

राजलक्ष्मी ये राक्षसेर उत्तमेर आशका करिया, चक्रशुप्तेर कर्णे

(१२) ...निष्टुत्तानना...।

प्रकाशम् । जग्दु जग्दु अमच्चो । (जगतु जगतु अमायः) ।

वामामिति । पश्चासनबभरमण्प्रकारवण्मिति' प्राक् प्रतिपत्त्वं सर्वयोपपत्तेः । श्रीः राजदण्डोः कुलटा च, यस्य रात्मस्य पञ्चुश, उद्यमम् आक्रमणीदयोगम् आगमनच्च आशङ्कात इति सा ताढगी सती, कण्ठे मौर्यस्य उपपत्तेश दक्षिणगले, वामां बाहुलताम्, श्रिथिलं लदाशङ्कावशादेव श्वथं यथा स्थानथा, निवेश्य संस्थाप्य । एतेन मौर्यस्यारसि वामस्तनो लग्न इति बीध्यम् । विहतानना रात्मसः पतिशागक्तिन वेति दर्शनाय परिवत्तमुख्यो । एतेन श्रियः शरीरदक्षिणभागी मौर्योरादेशादिश्चिटः; तथा स्त्रीणां यामाङ्गप्राधान्यादादौ वामाया एव बाहुलताया व्यापारणमिति चावगन्तच्चम् । बलात् स्त्रीं स्वकीयदक्षिणांशि, मुहुर्षारं वारम्, निहितायापि साकल्ये नालिङ्गनसम्यादनार्थं मौर्येण उपपत्तिना च स्थापितयापि, मुहुर्षारं वारसेव, अङ्गे श्रिय एव कोडे, पतलाा भवेन हृष्टधारणाभावात् स्वंसमानया, दक्षिणया ब्राजुलतया उपलक्षिता सती, गाढ़ालिङ्गले ततकाली यः सङ्गां मौर्योरसि गाढ़लग्नता नेन पीडितं मुखम् उपरिभागं यस्य तम्, वामेतरं दक्षिणं लक्ष्म, अधुनापि राज्ये मौर्यप्रतिष्ठाकालिङ्गेऽपि, मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्य, उरस वर्चसि, न कुरुते न स्थापयति ; यस्य रात्मस्य पतुया उद्यमाशङ्कावशादेवेति भावः ।

अत श्रियां ताढग्नकुलटाव्यवहारसमारीपात् समार्त्तिरलङ्घारः, वामेतरक्षनकरणाभावं प्रति यस्योदयगाशङ्किनीति पदार्थस्य हितुल्वात् काव्यलिङ्गस्वानयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः; सीऽपि पुनर्ष्वेकानुप्रसेन संस्तुज्यते । समीगशङ्कारी रसः, माधुर्यगुणः वैहर्मी च र्णविः । विलासा नाम प्रतिमुखस्वरेङ्गस्त्र, "समीहा रतिमीगार्दी विलास इति वैयते" इति लक्षणात् । शाहूलविन्दीडितं हत्तम् ॥१२॥

बाय बाहुलताथानि शीर्थिलभावे स्थापन करिया मूर्ख फ्राहया राहयाच्छेन ; चन्द्रशुप्त बलपूर्विक आपन दाय श्वक्षे बार बाब से राजलक्ष्मीबदक्षिण बाहुलता स्थापन करिलेह, ताहा बार बाब बाबहु ताहार क्रोडे पडिया याइतेहेह ; एष अवस्थास गाढ़ आलिङ्गनेर समय याहार मूर्ख नीडित्त हइयाछिल, बाजुलक्ष्मी निजेब से दक्षिण शुभटीके एथनও चन्द्रशुप्त बाक्षे स्थापन करितेहेन न ॥१२॥

राचसः । विलीक्य । अये विराध ! इत्यज्ञौक्ते विष्टदमृतिः । प्रियं-
वदक ! भुजङ्गैरिदानौ विनोदयामः । तद्विश्वस्यतां परि-
जनेन, त्वमपि स्वमधिकारमशून्यं कुरु (भ) ।

प्रियंवदकः । ज्ञं अमच्छो आणवेदि । इति सपरिवारो निष्क्रान्तः ।
(यदमात्य आज्ञापयति) (ज) ।

राचसः । सखे ! विराधगुप्त ! इदमासनम्, आस्य-
ताम् (ट) ।

विराधगुप्तः, यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति नाव्ये नोपविष्टः ।

(भ) राचस डात । विराधगुप्त इति सम्पूर्णामाचारणे व्यक्तिपरिचयः स्वादत्त
उक्तमज्ञौक्त इति । उक्तमिति भावे क्तः । विष्टदा उत्पन्ना वृत्तिर्विराधगुप्तस्य गुप्त-
चरत्वाद्यरणं यस्य सः । भुजङ्गैः सप्तैः, विनोदयाम एकमात्रमात्मानम् आनन्दयामः ।
एतेन विराधगुप्तस्य आहितुल्लिङ्कलमेव परिजनेषु प्रतिपादितं बोध्यम् । परिजनेन
अपरस्कलराजकर्मचारिगणेन, विश्वस्यतां स्वस्वविश्वमस्यानं गत्वा विश्वामः क्रियनाम् ।
त्वं प्रियंवदकाऽपि, स्वं सक्षीयम्, अधिकारं हारदेशावस्थानकृपं निर्यागम्, अग्न्यं
कुरु प्रतिपादयेत्यर्थः । गुप्ताल्लिङ्कलनिर्मितमदं निजनतासम्पादनम् ।

(ज) प्रियमिति । पारिवारै राचसेतरराजपारजनैः सहिति सपरिवारः ।

(ट) राचस इति । आयताम् अस्मिन्मन्त्रे उवापिष्ठयताम् ।

(প্রকাশ্মে) মন্ত্রো মহাশয়ের জয় ১০৫ জয় ১৬০ ।

রাক্ষস । (দেখিয়া) ও ! विराध ! (এই অঙ্কোক্তব পৱ শ্বরণ
হইলে) प्रियःवदक ! আমি এখন সাপথেলা দেখিয়া স্ফুর্তি করিব ।
স্তুতরাঙ্গ অন্তান্ত কর্মচারিগণ সকলেই এখন বিশ্রাম করুন, তুমিও
নিজের কর্তব্য পালন কর ।

প্রিয়ঃবদক । মন্ত্রো মহাশয় ষাহা আদেশ করেন । (ইহা বলিয়া
অন্তান্ত রাজকর্মচারিগণের সহিত চলিয়া গেল)

রাক্ষস । সথে ! विराधगुप्त ! এই আসন, উপবেশন কর ।

राचसः । सखेदं निर्वच्य । अहो ! देवपादपञ्चोपजीविनो जनस्यैयमवस्था । इति रीढिति (३) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! अलं शोकेन । नातिचिरादमात्योऽस्मान् नूनं पुरातनौमवस्थामारोपयिष्यति (४) ।

राचसः । सखे ! वर्ण्य कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तः ; तत् कुतः प्रभृति वर्ण्यामि ।

राचसः । सखे ! चन्द्रगुप्तस्यैव तावन्नगरप्रवेशात् प्रभृति अस्मत्प्रयुक्तौ स्तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्टितमित्यादितः श्रोतुमिच्छामि (५) ।

(३) राचस इति । निर्वच्य दृष्टा । देवस्य महाराजाधिराजनन्दस्य पादपञ्चोपजीविनस्तदेकान्तानुरक्तस्य तदनुग्रहपावस्य च त्वर्थः । इयं नखलोमादिपरिष्ठतकृपा ।

[४] विराधे ति । नूनं निश्चितम् । आरोपयिष्यति प्रापयिष्यति ।

[५] राचस इति । तीक्ष्णरसदायिभिः तीव्रविषप्रयोगीकृमिः ।

बिराधगुप्त । गन्त्रो महाशय याहा आदेश करेन । (এই বলিয়া অভিনয়ের ধরণে উপবেশন করিল)

রাঙ্কস । (দুঃখের সহিত দেখিয়া) হায় ! মহারাজাধিরাজের আশ্রিত ব্যক্তির এই অবস্থা ! (এই বলিয়া রোদন করিতে লাগিলেন)

বিরাধগুপ্ত । গন্ত্রী মহাশয় ! শোক করিবেন না । কারণ, অনধিক কালের মধ্যেই আপনি আমাদিগকে পূর্বের অবস্থায় নিশ্চয়ই তুলিয়া দিতে পারিবেন ।

রাঙ্কস । সখে ! কুসুমপুরের বৃত্তান্ত বল ।

বিরাধগুপ্ত । গন্ত্রী মহাশয় ! কুসুমপুরের বৃত্তান্ত অতিবিস্তৃত ; প্রত্যাঃ কোনু অবধি বলিব ?

विराघगुप्तः । एष कथयामि । अस्ति तावच्छक्क यवन-किरात-
काम्बोज-पारसौक-वाह्नीक-प्रभृतिभिस्माणव्यमतिपरिष्ठ होतै-
स्मद्गुप्तपर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयोच्चलितसलिलैः
समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरम् (ण) ।

राजसः । शस्त्रमाङ्गस्थ ससम्भूमम् । मयि स्थिते कः कुसुमपुर-
मुपरोत्स्थिति ? प्रवीरक ! प्रवीरक ! चिप्रमिदानीम् (त)

[ण] विराघेति । अस्तीत्यतीतसामौष्टे वर्त्माना आसीदिव्यर्थः । शकादयो
देशाः, तत्स्थेषु चाव लक्षणा । आशक्यस्थ मत्या बुद्ध्या परिष्ठहोतैरायतीक्ष्णतैः
यरिचालितैरित्यर्थः । प्रलये तत्काले उच्चलितानि स्थलभागं प्रावयितुम् ऊर्ह
चलितानि सलिखानि वेषा तैस्तादृश्यैः, उदधिभिः समुद्रैरिव । समन्तात् सर्वाभ्यै
दिग्भ्यः ।

[त] राजस इति । ससम्भूमम् अधैर्यसहितं यथा स्यातथा आहेत्यर्थः ।
प्रवीरकेति नामा सेतापतेः सम्बोधनम् । चिप्रं तृण्म, ममादेशानुकृपं कल्पुः प्रवर्त-
स्त्रेति शेषः । सम्भूममयतया एतदनुकृतपि न न्यूनपदतादोषः प्रत्युत गृण एव
“चक्रावानन्दमयादिः स्यान्नन्यूनपदता गृणः” इति साहित्यदर्प आत् ।

बाध्यम । सथे ! चक्रगुप्तेर राजधानीप्रवेशेव पर अवधि
आमादेव नियुक्त तीत्रिविषप्रयोगकारीरा कि करियाछिल, एই अवधि
शुनिते इच्छा करि ।

बिराघगुप्त । एই बलितेछि । शक, यवन, किरात, काम्बोज,
पारसौक, ओ वाह्नीकप्रभृतिदेशवासौ चक्रगुप्त ओ पर्क्कतेश्ववेव ऐन्यगण
चानक्येर दुर्द्वं द्वारा परिचालित हइया, प्रलयकाले उहेलित जग-
समुद्रनमृदेर शाय सकल दिक उड्ठेते कुसुमपुर अवरुद्ध करिल ।

राज्ञन । (अन्न आकर्षणपूर्वक व्यक्ततार महित) आमि थाकिते
के कुसुमपुर अवरोध करिबे ? प्रवीरक ! प्रवीरक ! शीत्र एখন
आमार आदेशामुक्तप कार্যে प्रवृत्त हও ।

प्राकारं परितः शरासनधरैः चिप्रं परिक्रम्यताम्.
 हारेषु हिरदैः प्रतिहिपघटाभेदक्षमैः स्थीयताम् ।
 मुक्ता मृत्युभयं प्रहर्त्तुमनसः शब्दोर्ले दुर्बले
 ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभौष्टं यशः ॥१३॥
 विराधग्रः । अमात्य ! अलमाविगेन । वृत्तमिदं वर्णते (थ) ।

अन्वयः—शरासनधरैः प्राकारं परितः चिप्रं परिक्रम्यताम्, प्रतिहिपघटा-
 भेदक्षमैः हिरदैः हारेषु स्थीयताम् । येषां यशः अभीष्टम्, प्रहर्त्तुमनसः ते एकमनसः
 [सन्तः] मृत्युभयं मुक्ता दुर्बले शब्दोः बले मया सह निर्यान्तु ॥१३॥

प्राकारमिति । शरासनधरैः धनुर्धारिभिः सैन्यैः, प्राकारं परितः प्राचीरस्य
 सर्वं चिन्तेवोपरिभागे, चिप्रं शीत्रम्, परिक्रम्यत अ शरक्षेपेण शबून वारयितुं विचय-
 ताम् । तथा प्रतिहिपघटाया विपक्षहस्तिसमूहस्य भेदक्षमैदन्ताघातेन विदारणसमयैः
 हिरदैः अस्त्रदीयहस्तिभिः, हारेषु स्थीयताम् । येषां यशः शब्दविजयनिकम्बना क्वीर्त्तः,
 अभीष्टं बस्ते, प्रहर्त्तुं मनो येषां ते, ते अस्त्रदीया योज्ञाराः, एकं ममः शत्रुजय-
 विषया मनोहस्तियेषां ते तादृशाः सन्तः, मृत्युभयं मुक्ता परियज्य, दुर्बले शब्दार्थले
 सैन्ये तन्मध्य इत्यर्थः, मया सह, निर्यान्तु निर्गच्छन्तु ।

अत पूर्वाङ्गे वृत्त्यनुप्राप्तः, पराङ्गे च चक्षे कानुप्राप्त इत्यभयोः संसृष्टिः । मनःशब्दस्य
 हिपाठात् कथितपदता दीषः ; ‘ते निर्यान्तु समेहिताः सह मया’ इति पाठेन तत्-
 समाधानम् । वीरी रसः, प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

प्राकारमिति “तसीभयाभिपरिसर्वैः” इति द्वितीया । शार्दूलविनीडितं
 हत्तम ॥१३॥

धर्मकर्त्रौ सैन्यगण प्राचीरेव उपरिभागे मत्त्रर विचरण करुक ;
 विपक्षहस्तिविनाशे समर्थ हस्तिगण सकल द्वारे अवस्थान करुक । आर,
 याहादेव यशहै अभौष्ट, मेहे शुशृङ्ख योक्तारा एकमत हइया, मृत्युभय
 त्याग करिया, दुर्बल शक्त्यैश्च मद्ये आमार महित निर्गत हउक ॥१३॥

राचसः । निश्च । कष्टम् वृत्तमिदम् । मया पुनर्जीवं स
एवाय' काल इति । श्वसुत्पृज्ञ । हा देव ! नन्द ! स्मरामि ते
राच्चसं प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमच संग्रामकाले—(द)
यत्रैषा मेघनोला चरति गजघटा राच्चसस्तत्र यायात्
एतत् पारिष्ठवाम्भःप्लुति तुरगबलं वार्थ्यतां राच्चसेन ।
पत्तीनां राच्चसोऽन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन् मह्यमाज्ञाम्
अज्ञासीः प्रीतियोगात् स्थितमिह नगरे राच्चसानां सहस्रम् ॥१४॥

[थ] विराघ ति । आवंगेन उत्साहस्यं ति श्रेष्ठः । वृत्तम् अतीतम् ।

[द] राच्चस इति । इदं यत् वृत्तमतीतं तदेव कष्टमित्यर्थः । प्रसादातिशयम्
अनुयहातिरीक्षम् ।

अब आक्रन्दनाम् नाम नाज्ञालङ्घारः “आक्रन्दः प्रज्ञपित शुचा” इति लचणात् ।

अन्वयः—मेघनीला एषा गजघटा यत्र चरति, राच्चसः तत्र यायात्; राच्च-
सेन पारिष्ठवाम्भःप्लुति एतत् तुरगबलं वार्थ्यताम्; राच्चसः पत्तीनां बलम् अन्तं नयतु
इति मह्यम् आज्ञा प्रेषयन् [सन्] प्रीतियोगात् इह नगरे राच्चसानां सहस्रं स्थितम्
। इति । अज्ञासीः (इव) ॥१४॥

यत्रैति । मेघवत् नीलवर्णा, एषा गजघटा विपच्छहस्तिसमूहः, यत्र चरति,
राच्चसस्तत्र यायात् वार्यितुं गच्छत् । राच्चसेन, पारिष्ठवं वार्यताडनाज्ञालः यदन्तो
विवाधशुप्त । मन्त्री गद्याशय ! व्यक्ते इहैवेन ना ; एटा अतीत घटना
बलितेच्छि ।

राक्षस । (निशास त्याग करिया) कि कष्ट ! एटा अतीत घटना ;
आमि किन्तु वृक्षिष्ठाछिलाग ये, एटा मेहे समय । (अन्त त्याग करिया)
हा गहावाङ ! नन्द ! वाक्षमेव प्रति आपनाव मेहे सातिशय अनुग्रह
स्वरूप करितेच्छि । एक्षेकप यक्षेव समये—

[१४] ...वृत्तिं ...धार्थं तां...प्रीतियोगात् स्थितमिव...।

विराधगुप्तः । ततः समन्तादुपरुषं कुसुमपुरमवलोक्य बहु-
दिवसप्रवृत्तमतिमहदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्त्तमान-
मसहमाने तस्यामप्यवस्थायां घौरजनापेक्षया सुरङ्गमेत्यापक्रान्ते
तपोवनाय देवे सर्वार्थसिद्धौ, खामिरवरहात् प्रशिथिलीकृत-
प्रयत्नेषु युष्महलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुभितेष्वन्त-

जलं जलतरङ्ग इत्यर्थः तस्य श्रुतिरिव श्रुतिः उत्पवनं यस्य तत्तादृशम् एतम् तुरगवलं
'विपच्छाटकसैन्यम्, वार्यतां प्रतिकृश्यताम् । राज्ञसं, पक्षीनां पदातीनाम्, यज्ञं
सामर्थ्यम्, अन्तं नाशम्, नयतु, इति महाम् आज्ञाम्, मं वथन् सन्, प्रीतियोगात् मणि
प्रणयसुस्वन्वाज्ञीतीः, इह अस्तिन्, नगरे, राज्ञसान्; सहस्रं स्थितम्, इति अज्ञासीः त्वं
ज्ञातवानसौव ; अन्यथा प्रत्येकविषये महामाज्ञादानासभव इति भावः ।

अत त्रिवैति पारिष्वाम्यः प्रुतीति च लुप्तोपमाहयम्, अज्ञासीरिवेति प्रतीय-
माना क्रियोत्प्रेत्वा चेत्येतेषा गुणप्रधानभावेनाङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः । तथा कर्त्त-
वाचप्रत्ययमध्ये वार्यतामिति कर्त्तवाचप्रत्यज्ञादभग्नप्रक्रमता दीप्तः, स च 'राज्ञसं वार-
येत्व' इति पाठेन समाधेयः ।

"बद्धलं तरलं चैव पारिष्ववपरिष्ववे" इत्थमहः । सम्भवा हत्तम् ॥१४॥

[ध] विराधेति । बहुदिवसादवधि प्रवत्तम् उपस्थितमिति बहुदिवसप्रवत्तम् ।
पौराणां जनानामुपरि परिवर्त्तमानं सर्वतीभावेन विद्यमानम्, अतिमहत्, उपरोधेन
समन्तादेऽनेन वैश्वसं खाद्यपेशाभावादिना प्राणान्तिकं कष्टम् असहमाने संढुम-
शक्तुवति, तस्यामप्यवस्थायां दाहणविपद्धत्याम् पौरजनानामपेक्षया प्राक्षरचेन्द्रिया,

মেঘের গ্রাম নৌলবর্ণ এই বিপক্ষের ইত্তিসমূহ যেখানে বিচরণ
করিতেছে, রাখস মেই থানে যাইবে, জলত্বঙ্গের গ্রাম উল্লম্ফনকারী
এই অশ্বমেন্তগণকে পাক্ষঃ নিবারণ করিবে এবং রাখস এই পদার্থ-
স্নেহদিগকে বিনষ্ট করিবে, এই ভাবে ভালবাসাবশতঃ আমার প্রতি
প্রত্যেক বিষয়ে আদেশ করতঃ এই নগরে যেন সহস্র রাক্ষস বাহিয়াছে
বলিয়া আপনি মনে করিতেন ॥১৪॥

नं गरवासेषु पुनरपि नन्दराज्यपृत्यानयनाय सुरज्ञया वहिरपग-
तेषु युष्मसु, चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मतप्रयुक्ताया विषकन्यया
घातिते तपस्त्रिनि पर्वतेश्वरे, (ध)

राज्ञः । सखे ! पश्यास्त्वयम् ।

स्वामी नास्तीति जानक्त्रिपर्वतैः चुद्रपौरेषु दयया खाद्यादीनामानयने बाधाया अदानात्
प्रत्युत तत्परेणाञ्च ति भावः ; सुरज्ञा भूगमै निर्भितं गुप्तपथम्, एत्य प्राप्य आश्रिते-
त्यर्थः, देवे राजनि, सर्वार्थसिङ्गौ तदाल्पते कम्भिं शिद्धन्दवं श्रीये, तपीवनाय अपकाने
पलाय गते सर्वत । युष्माकं बलेषु सैन्ये षु, स्वामिनः सर्वार्थसिङ्गे रैव प्रभोः, विरहात्
अपकमणेन विच्छेदात्मतोः, प्रश्निथिलीकृता अत्यनन्दथीकृताः प्रयता नगररक्षादिष्वेष्टा
यैलेषु ताह्निषु सन्तु ; जयघीषणायाशन्द्रगुप्तजयीक्षारक्षाय व्याघातादिभिर्दक्षा-
चरणादिभिः साहस्रैः अनुमितः अत 'राजसोऽस्ते रव, कथमन्त्या विहस्ताचरण' कुर्यात्
इत्यनुमानेन ज्ञातः अन्तर्गते नगराभ्यल्लरे वासी येवा नेषु ताह्निषु, युष्मासु गौरवाहड-
वस्त्रं त्वयि राज्ञसे इत्यर्थः, वहिरपगतेषु सन्तु । तपस्त्रिनि श्रीच्छे, घातिते विना-
हिते भूति । अःणक्याहतकीलाभिहिता हति परसन्दभै समापिकाक्रियानुसन्धेया ।

विराधगुप्त । ताहार पर, महाराज सर्वार्थसिंहि कुम्हमपुरके मकल
दिक् हइते अबकूक देखिया, पूर्व गासिगणेव उपरे बहुदिन हइते
उपस्थित गुरुत्व अबरोधेव कष्ट सह कविते ना पाविया सेहे अब-
स्थातेओ पुरवासीदिगेव मञ्जलेव जग्नाइ स्वरम्पथ धरिया, तपोबने
पलाइया गेलेन । तथन आपनादेर मैत्रगण राजार अभावे नगर
रक्षार चेष्टा शिथिल करिया फेलिल । तथापि विपक्षेव जयघोषणाय
विक्रक्षाचबण पक्ष्यते कविते थाकाय आपनि ये नगरेर भितरेटे बहिया-
चेन, ताहा अमूल्यित हइतेछिल ; तथन आपनि आबाबु नन्देव
राज्य आनिवाब जग्न स्वरम्पथ दिया बाहिने ८लिया गेलेन ; ताहार
पर, चन्द्रगुप्तके माविवार जग्न आपनारहि प्रेरित विषकत्ता, शोचनीय
पर्वतेश्वरके मारिया फेलिल ।

कणेनेव विषाङ्गनै कपुरुषव्यापादिनी रक्षिता
 हनुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।
 सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्चेयसे
 हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥१५॥

अन्वयः— कणेन इव मया अजुनम् इव चन्द्रगुप्तं हनुं बलवती एकपुरुष-
 व्यापादिनो शक्तिः इव या विषाङ्गना रक्षिता ; सा विष्णः इव विष्णुगुप्तहतकस्य आत्य-
 न्तिकश्चेयसे तद्वध्यम् एव हैडिम्बेयम् इव पर्वतनृपम् एत्य अवधीत् ॥१५॥

आश्वर्ये प्रदर्शयति कणेनेति । कणेन अङ्गराजे नेत्र, मया राज्ञेन, अजुनं
 द्रवतोयपाण्डवमिव, चन्द्रगुप्तं हनुम, बलवती तीव्रा अनिवार्या च, एकं पुरुषं व्यापाद-
 यितुं हनुं शीलं यस्याः सा ताण्डशी, शक्तिरस्त्रविर्गष इव, या विषाङ्गना विषदायिनी
 कन्ता, रक्षिता एतावत् कालं यावत् सावधानं पालिता ; सा शक्तिर्विषाङ्गना च,
 विष्णोः श्रीकृष्णस्येव, विष्णुगुप्तहतकस्य निकृष्टचाणक्यस्य, आत्यन्तिकश्चेयसे एकान्तमङ्ग-
 लाय, तस्य विष्णाश्चाणक्यस्य च वध्यं विनाशयमिव, एकव पापित्वात् अन्तर च राज्याङ्गं
 भागितया चन्द्रगुप्तप्रतिपत्तिवादिति भावः, हैडिम्बेयं हिडिम्बाराज्ञसौपुत्रं घटीत्कचमिव
 अर्वतमृपं राजानं पर्वतेश्वरम्, एत्य प्राप्य, अवधीत् निहतवती । अस्माकं चेष्टया
 शक्तिरुद्देश्यसाधनसेवाशर्यमित्याश्रयः ।

अब पञ्चानामेव श्रीतपूर्णोपमानामङ्गाङ्गभावेन सहरः, सोऽपि च “विष्णोरिव विष्णु-
 गुप्त—” इति च्छेकानुपासेन संसृज्यते । विषादो नाम व्यभिचारीभावः, प्रसादो गुणः,
 वैदर्भी च रीतिः ।

हतो देवेन मारित एवेति हतकः कुतसायां कप्रत्ययः । हतकशास्त्रै विष्णुगुप्त-
 श्चेयति विष्णुगुप्तहतकः, अग्राहितादत्वात् परनिपातः ।

पुरा किल कणेन स्वकीयाचयकवचदानतोषिताहृष्टराजात एकपुरुषघातिनी काचन

राक्षस । सथे ! आश्चर्य घटेना देथ —

पूर्खकाले कर्ण अर्जुनके वध करिवार ऊन्तु, अनिवार्य एवं एक-
 पुरुषघातिनी षे शक्ति ब्रक्षा करिष्याछिलेन; ताहा षेमन श्रीकृष्णवै

विराधगुप्तः । अमात्य ! दैवस्थानं कामचारः, कि' क्रिय-
ताम् (न) ।

राष्ट्रः । ततस्ततः ?

विराधगुप्तः । ततः पिण्डवधन्नासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ,
विश्वासिते पर्व तकभ्रातरि वै रोचके, प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य
नन्दभवनप्रवेशे, चाणक्यहतकेन आह्याभिहिताः सर्वे एव
कुसुमपुरनिवासिनः सूतधराः (प) । यथा सांवत्सरिकादेशा-

शक्तिः समासाद्य अजुं नवधाय सावधानं रचिता ; रात्रियुज्ज्वे कौरवसैव निर्णय नाश-
यितुं प्रवत्तयानिवार्यी घटीत्कचस्तयैव शक्त्या निहत इति महाभारतहत्यान्तः ।

शाहौ लविक्रीडितं हत्यम् ॥१५॥

(न) विराधेति । अव भवदुक्ताश्चर्थविषये, दैवस्य अट्टस्यैव, कामचारः स्वेच्छा-
प्रवृत्तिः प्रकाशते अ । तेन कि' क्रियतां मानवैनं किमपौत्यर्थः ।

(प) विराधेति । पितुः पर्वतेश्वरस्य वधेन यस्ताम आमनीयि मरणमयं
तच्चाज्ज्वेतौः, अपक्रान्ते पलाशिते । विश्वासिते 'न ते किञ्चिन्यथम्" इत्येवं विश्वासं
प्रापिते, वै रोचके मदाख्ये कस्मिंश्चित् पुष्टे । प्रकाशिते आघोषिते ।

अत्यन्त मन्महेन जन्म, ताहारह बध्य घटोऽकचेर उपरे पर्डिया ताहाकेह
बध करियाछिल ; आग्निओ चन्द्रगुप्तके बध करिबार जन्म, आत्मतीत्र एवं
एकपूरुषघातिनी ये बिषकन्ताके पालन करियाछिलाम ; मेषो तेमन
द्वराआ चानकेयबह अत्यन्त मन्महेन जन्म ताहारह बध्य, राजा पर्वतेश-
रेन निकट याइया ताहाकेह बध करिल ! ॥१५॥

विराधगुप्त । मन्त्री महाशय । ए बिषये दैवेवरह स्वेच्छाचारिता ;
स्वतरां मानुष कि करिबे ?

राज्ञस । ताव पर तार पर ?

विराधगुप्त । तार पर, पितार बधे निजेबो भय जन्मियाछिल ;
ताह ताह कुमार मलयकेतु ग्लांग्या गेलेन । परे पर्वतेशरेन भ्राता

दर्शरात्रसमये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वं हारात् प्रभृति संस्कृयतां राजभवनमिति (फ) । ततः सूत्रधारैरभिहितम् ‘आर्य ! प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधारेण दारुबर्मणा कनकतीरणान्यासादिभिः संस्कारविशेषेः संस्कृतं प्रथमराजभवनहारम् । अस्माभिरिटानीमभ्यन्तरे संस्कारो विधेय इति (ब) । ततस्वागकर्वटुना अनादिष्टेनैव सूत्रधारेण दारुबर्मणा संस्कृतं राजभवनहारमिति परितुष्टेनैव सुचिरं दारुबर्मणो दाच्यं प्रशस्याभिहितम्—‘अचिरादस्य दाच्यस्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि दारुबर्मन् !’ (भ) ।

(फ) यथेति । सर्वत्सरिकाणां गणकानाम् आदेशात् शुभसमयत्वेन स्थापनात् । ततः कारणात् । संस्कृयतां शीघ्रताम् ।

(ब) तत इति । देवस्य राज्ञः । उपलभ्य लीकमुखाविदिता । कनकतीरणस्य सर्वमयविद्वारेय स्थापनं तदादिभिः ।

(भ) तत इति । परितुष्टेनैव वस्तुतां न परितुष्टेन अपि तु परितुष्टमावं वक्तिः प्रकाशयत्तेत्यर्थः । दाच्यं नैपुण्यम् । दाच्यस्य नैपुण्यस्य । अधिगमिष्यसि प्राप्यसि ।

বৈরোচকের বিশ্বাস জন্মান হইল এবং নন্দভবনে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশের ঘোষণা করা হইল । তদনন্তব দুরাত্মা চান্দক্য কুশমপুরবাসী সকল সূত্রধারকে ডাঁকিয়া বলিল যে, গণকদিগের অনুমতিক্রমে অর্কিরাত্রসময়ে নন্দভবনে চন্দ্রগুপ্তের প্রবেশ হইবে । অ-এব পূর্ব দ্বার হইতে আরম্ভ করিয়া রাজবাড়ীকে স্থানিত কর । আহাৰ পৰ সূত্রধারগণ বলিল যে, —“আর্য ! মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের নন্দভবনে প্রবেশ হইবে ইহা পূৰ্বেই জানিতে পারিয়া দ্বিতীয় দারুবর্মা স্বর্ণতোবণস্থাপনপ্রভৃতি কার্য দ্বারা প্রথম রাজভবনদ্বারটাকে স্থানিত করিয়াছে । এখন

राचसः । शीर्षेगम् । सखे ! कुतस्माणकप्रवटोः । परितोषः ?
अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमवगच्छामि । यदनेन
बुद्धिमोहात् अथवा राजभक्तिप्रकर्षाद्वियोगकालमप्रतोक्तमाणेन
जनितस्माणकप्रवटोऽस्मेतसि बलवान् विकल्पः । ततस्ततः ? (म) ।

विराधगुप्तः । ततस्माणकप्रवटकेनानुकूललग्नवशाद्वर्त्त रात्र-
समये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौराण
गृहोतार्थान् कृत्वा तस्मिन्नेव त्वणे पर्वतेश्वरभ्वातरं वै रोचक-
मेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपवेश्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः (य) ।

(म) राचस इति । बुद्धं मर्हाइ कल्यान्, राजभक्तिः प्रकर्षात् प्रकर्षं प्रदशं न-
च्छलादित्यर्थः, नियोगकालं तसदादेशसमयम् । विकल्पः आत्मीयः शब्दे वै ति सन्देहः ।

(य) विराधे ति । अनुकूललग्नवशान् गुमतुष्कमसमयवशान् । गृहीतार्थान्
अवगतविषयान् । पृथ्वीकृपं यत् राजा तत्त्वं विभागः अर्डार्डक्षेण वगडनम् ।

‘तितरे मात्र आमादेर संक्षार करिते हइबे’ । ताहार पर, आदेश
करार पूर्खेइ सूत्रधार दाकुवर्षा राजवाड़ीर द्वार शुशोभित करियाछे
एই जन्म, चाणक्य येन सन्तुष्ट हइया, बहुकाल याबै दाकुवर्षा र नैपुण्येर
प्रशंसा करिया परे बलिलेन—“दाकुवर्षा ! तुमि अचिरकालमध्येइ एই
नैपुण्येर उपम्युक्त फल पाइबे ।”

राक्षस । (उद्वेगेर सहित) सथे ! चाणक्यबेटोर सन्तोष कोथाय ?
दाकुवर्षा एই चेष्ठार कोनइ फल हइबे ना, अथवा थाराप फल हइबे
बलिया आमि मने करि । कारण, दाकुवर्षा बुद्धिबैकल्प्यवशतः किञ्चा
राजभक्तिर उৎकर्ष देखाइबार जन्म, आदेशेर समय पर्यन्त प्रतीक्षा ना
करातेह चाणक्येर मने गुरुतर मन्देह जमाइया दियाछे । तार पर
ताब पर ?

विराधगुप्त । ताहार पर, दुरात्मा चाणक्य, ‘शुभग्न बलिया अर्द्धरात्र-

राजसः । किं वातिसृष्टः पर्वतकभावे वै रोचकाय पूर्व-
प्रतिश्रुतो राज्यार्जुनामः ? (र) ।

विराधगुप्तः । अथकिम् (ल) ।

राजसः । स्वगतम् । नियतमतिधूत्तेन चाणकप्रवट्ना तस्यापि
तपस्त्रिनः कमपुरपांशुवधमाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशेन जनित-
मयरः प्रमाण्युमेषा लोकप्रसिद्धिरूपचिता । प्रकाशम् । तत-
स्ततः ? [व] ।

(र) राजस इति । किं वा अतिसृष्टः किं दक्षः ? ।

(ल) विराधेति । अथकिम् अतिसृष्ट एवेव्यर्थः ।

(व) राजस इति । नियतं नियितम् । तपस्त्रिनः अकाले मनुषसम्भवात्
श्रीच्छय, तस्य वै रोचकस्यापि । उपांशुवधं गुमहत्याम्, आकलय्य मनसा स्थिरोक्त्य ।
एषा वै रोचकाय राज्यार्जुनानक्षमा । उपचिता उन्पादिता । तथा च चाणकी यदि
पर्वतेश्वरमनाशयिष्यन् तदा कथं तस्यैव भावे राज्यार्जुनदत्तश्वाशक्यः पर्वतेश्वरं
न नाशितवाऽनति लोकप्रसिद्धिरूपनिनायशोमार्जनमिति भावः ।

समये नन्दित्वने चन्द्रशुप्तेर प्रवेशः एই विषय शिल्पीदिग्के एवं पुर-
वासिर्गके जानाइया, गेहे समयेहि पर्वतेश्वरेर भाता। बैरोचकके
चन्द्रशुप्तेर महित एकाग्ने बसाइया, पृथिवीर राज्यबिभाग करिल ।

राज्ञम् । पर्वतेश्वर भाता बैरोचकके पूर्वप्रतिश्वत राज्ञेर
अकर्त्ताग दिलाहे कि ?

विराधगुप्त । ह ।

राज्ञम् । (शब्दः) निश्चयहि अत्यन्तधूर्त चाणक्य, शोचनीय मेहि
ईरोचकेरण कोन शुप्तहत्या मने मने छिर करिया, पर्वतकविनाश-
निवन्धन अयश दूर करिबार जन्म, लोकसमाजे एই प्रसिद्ध जमाइयाछो
(प्रकाशो) तार पर, तार पर ?

विराधगुप्तः । ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य
नन्दभवनप्रवेशे, कृताभिषेके किल वैरोचके विमलमुक्तामणि-
परिक्षेपविरचित-चित्र-पटमय-वारवाण प्रच्छादित शरोरे, मणि-
मय मुकुट-निविड़-नियमित रुचिरतर-मौलौ. सुरभि कुसुम-
दाम-वं कक्षिकावभासित-विपुल वक्षःस्थले, परिचिततमैरप्यन-
भिज्ञायमानाकृतौ, चाणकाहतकादेशाच्चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्र-
लेखां नाम गजवशामारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकेनानु-
गम्यमाने देवस्य नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके, युष्मत्प्रयु-
क्तेन दारुत्रम्भणा सूत्रधारेण चन्द्रगुप्तोऽयमिति मत्वा तस्योपरि
पातनाय सज्जीकृतं यन्ततोरणम् (श) । अत्रान्तरे वहिनिरुद्धोत-

(श) विराधेति, प्रकाशिते घासिते । विमलानां निर्मलानां मुक्तामणीनां
मौक्तिकष्टपरवानां परिक्षेपेण सर्वतो निवेशनेन विरचितः क्रतो यश्चिव आश्वर्यरूपः पट-
मयो वस्त्रात्मको वारवाणः कञ्चुकस्तेन प्रच्छादितं शरोरं यस्य तस्मिन् । मणिमयेन
मुकुटेन निविड़ं घनं दृढ़मित्यर्थः यथा स्वाजथा नियमितो बद्धः अतएव रुचिरतरः
अतीवसुन्दरः मौलिः केशकलापी यस्य तस्मिन् । सुरभि सुगम्यि कुसुमदाम पुष्पमालैव
वैकक्षिकं तिर्थ्यग्न्यस्त्रिमाल्यं तेन अवभासितं सुशोभितं विपुलं विशालं वक्षःस्थलं
यस्य तस्मिन् । परिचिततमैरपि विशेषपरिचितैर्जनैरपि, अनभिज्ञायमाना वैरीच-
कीयत्वेन अव्युध्यमाना आकृतिर्थ्य तस्मिन् । चन्द्रगुप्तमुपवहतीति तां चन्द्रगुप्तोपवाह्याम्,
गजवशा हस्तिनीम् । प्रविशांते सति । सज्जीकृतमृद्यमितम् ।

उपवास्या मर्ति “क्लेयुटोऽन्यवदिति” उति कर्त्तव्यं छाला ।

विराधगुप्त । ताहार पर, नन्दभवने रात्रिते चन्द्रगुप्त प्रवेश कर-
वेन एँकप घोषित हइल ; परे बैरोचकेर अभिषेक करा हइल ;
निर्मलमूक्ताध्यति विचित्र वस्त्रमय वर्ष (आँराथा) द्वारा बैरोचकेर देह
आवृत करा हइल ; मणिगय मूक्ट दृढ़भाबे बद्ध करायि मोलिटी बड़ह

वाहनेषु स्थितेषु चन्द्रगुप्तानुयायिषु भूमिपालेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव
चन्द्रगुप्तनिषादिना वर्वरकेण कनकदण्डान्तनिर्हितामसि-
पुत्रिकामाकष्टं कामिनावलम्बिता करेण कनकशृङ्खलामुखावल-
मिनी कनकदण्डिका [ष] ।

राचसः । उभयोरप्यस्थाने यत्रः [स] ।

विराधगुप्तः । अथ जघनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजबधुरति-
जवनतया गत्यन्तरमारुढ़वतो (ह) । ततः प्रथमगत्यमुरोध-

(ष) अवैति । अलरे अवसरे, वहिनिर्गृहीतानि संघषं व्यथाशङ्खया ढारादण्ड-
देशे निरुद्ध स्थापितानि वाहनानि थैस्ते षु । चन्द्रगुप्तस्य निषादिना चिरवृवहतहस्ति-
पकेन वर्वरकेण वर्वरकनामा, कनकदण्डस्य हस्तिठडनार्थनिर्मितस्तर्णयष्टिः अलरभ्य-
न्तरे निहिता गुप्तभावेन स्थापिताम्, असिपुविकां कुरिकाम्, आकष्टं वहिक्षतुं कामी-
इमिलाषो यस्य तेन ताढ्हशेन सता, करेण हस्तेन, कनकशृङ्खला मुखे अवलम्बिनी लम्ब-
माना यस्याः सा, कनकदण्डिका स्तर्णयष्टिः अवलम्बिता धृता ।

“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” “साक्षस्त्रो वासिपुवी च कुरिका
वासिधेनुका” इत्यमरः ।

(८) राचस इति । उभयोरपि दारुवर्मेश्वरकयोर्द्योरपि, अस्थाने अविष्ये
चन्द्रगुप्तं विष्टाय चन्द्रगुप्तपैषं सज्जितीकृतं वैरोचके इत्यर्थः, यदा भमेण इत्याचेष्टा।
अवीवदुदैवलच्छमेतदिति भावः ।

(९) विराधेति । जघनाभिघातं संघर्षातिशयेन कटीपुरोभागाघातप्राप्तिम्,
उत्प्रेक्षमाणा सम्भावयन्ती, गजबधुर्हस्तिनी, अतिजवनगया अत्यलविगवतया द्वितुना,
गत्यलरं पूर्वं मन्त्ररगतिती भिन्नां गतिं द्रुतां गतिमित्यर्थः, आकृदृती अवलम्बितवती ।

स्तुन्द्र देखाइते लागिल ; शुगक्क पुण्यमाला तेरचाभाबे गलाय झुलाइया
दिले विशाल बक्षःस्तुन् अत्यन्त शोभा पाइते थाकिल ; तथन बिशेष
प्रिंचित लोकेरा ओ ताहाके बैठ्रोचक बलिया चिनिते पारितेछिल

प्रत्याक्लितमुक्तेन भृष्टलक्ष्यं पतता यन्त्रतीरणे नाक्षण्ठक्षपाणीको
व्यथपाणिरनासाद्यै व चन्द्रगुप्तप्रत्याशया वैरोचकं दारुवर्मणा
क्षतस्तपस्त्रौ वर्वरकाः (क्ष) । ततो दारुवर्मणा यन्त्रतीरणं

(क्ष) तत इति । प्रथमा या गतिम् अवगमनं तदनुरीधिं तदनुसारेण प्रत्या-
क्लितं छृतम् तत् मुक्तं पातितम् तिति तेन, अतएव भृष्टम् अग्रगामितया अुतं लक्ष्यं
चन्द्रगुप्तवेशी वैरोचक इत्यर्थः यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा, पतता, यन्त्रतीरणेन
तीरणाक्लितम् रथेत्वं एत, आकृष्टा क्षपाणी क्षुरिका येन सः, अतएव व्यथपाणिक्षत्रै व
व्यासक्षहस्तः ततश्च तेन पाणिनापि तदारणासम्बन्ध आसीदिति भाषः, चन्द्रगुप्तस्य प्रत्या-
शया हत्याभिलाषिण तद्विश्वारिणं वैरोचकाम्, अनासाद्यै व अपाद्यै व, तपस्त्रौ अकाले
स्ततवान् श्वीयः । एतेन हक्षिपक्षो वर्वरकां वैरोचकस्य पश्चाद्वै श्वीयि स्थित इति बोध्यम्,
अन्तर्था हक्षित्वा द्रुमगती वैरोचकार्थैव हत्यासम्बन्धः ।

ना, एই अवश्याय दूरात्मा चाणकोर आदेशे बैवेचक चन्द्रशुप्तेर वाहन
चक्षुलेखानाम्नौ हस्तिनीते आरोहण करिया महावाज्ज नन्देर भवने प्रवेश
करिते लागिलेन; चन्द्रशुप्तेर अमूर्चर राजकुमारगण ताहार अनुगमन
करिते थाकिलेन; एই समय आपनाब नियुक्त सूत्रधार दारुवर्मा,
'इनि चन्द्रशुप्त' इहा मने करिया, ताहाब उपरे पातित करिबाब जन्तु
एই समये चन्द्रशुप्तेर अमूर्चाम्ही राजगण बाहिबे बाहनशुलिके अवक्षक्ष
करिया अवस्थान करिते लागिले, आपनारइ नियुक्त चन्द्रशुप्तेर माहत
बर्बरक अर्णदण्डेर अभ्यन्तरे स्थापित छुश्ची बाहिर करिते इच्छा करिया
हस्त द्वारा सेइ अर्णदण्डेर धारण करिल; ताहार मूथे एकगाछि सोगार
शिकल झुलान छिल ।

राक्षस । द्वै जनेरइ अस्ताने यज्ञ करा हइल ।

विवादशुप्त । ताहार पर, सेइ हस्तिनी आपन जघने आघात पाइ-
यार आशक्षा करिया, अत्यन्तवेगवशतः विभिन्न गति अवलम्बन करिल ।

निपातनादामवधमाकलय शीघ्रमेवोत्तुङ्गतोरणस्थलमारुद्धेन
यन्त्रघटनवीजं लौहकीलकमादाय हस्तनीगत एव हतस्तपस्त्री
वैरोचकः (क) ।

राज्ञमः । कष्टम् अनर्थद्यमापतितम् । न हतश्वन्त्युमः,
हतौ वैरोचकवर्वरकौ दैविन । अथ सूतधारी दारुवर्मा
क्ष ? (ख) ।

विराधगुमः । वैरोचकपुरःस्तरैः पदातिलोकैलौष्ठषात्
हतः (ग) ।

(क) तत इति । आत्मना वष जिघासादर्गनात् शत्रूनेन चन्द्रगुमपन्न-
कर्त्तुकाविनाशम्, आकाशय सम्भाव्य । यन्त्रघटनय यन्ततारणपातनस्य वीजं हेतुभूतम्,
लौहस्य कोलक शङ्खमादाय तेनैवत्यर्थः ।

(ख) राज्ञस इति । अनर्थद्यम अनिष्टद्यम, आपनितम् पर्यन्तम् ।

ताहाब पर, दाकवर्मा चान्द्रनैव प्रथम गाँड़ अनुमावे चन्द्रात् रैग धरिया
चाडिया दिल, हृथन यन्त्रकोबण लक्ष्याभृष्ट हड्डिया पड़िया गेल ; ताहाते
ऐ हड्डिल ये, वर्करक छूमी आकर्षण कविते थाकाय ताहाते ताहार
ठात आवन्द छिल, ताट से चन्द्रगुप्तभैरवैरोचककेओ ना पाइया, दाक-
वर्माकर्त्तुक यन्त्रतारणद्वारा निजेरहि निहत हड्डिल । परे, दाकवर्मा यन्त्र-
तोरण छाडिया देओयाह निजेरहि मृत्यु हड्डिबे इहा भाविया, ताडातार्डि
उच्छतारणस्त्वले आरोहण करिया, मेह यन्त्रचालक लौहशङ्ख धारण
करिया, ताहा द्वारा हस्तनीपृष्ठस्त्रित अवस्थाते शोचनीय बैरोचकके
मारिया फेलिल ।

राक्षस । हाय कि कष्ट ! दुइटा अनिष्टहि उपस्थित हड्डिल । कारण,
दैव चन्द्रगुप्तके मारिल ना, बैरोचक औ वर्करकके मारिया फेलिल ।
ताहाब पर, मे सूतधारी दाकवर्मा कोथाय गेल ?

राचसः । सासम् । कष्टं भोः । कष्टम् । अहो वत्सलेन
सुहृदा दारुवर्मणा वियुक्ताः स्मः । अथ तेन तत्र भिषजा अभय-
दत्तेन किमनुष्ठितम् ? (घ) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! सर्वमनुष्ठितम् ।

राचसः । सहस्रम् । कि' हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्तः ?

विराधगुप्तः । अमात्य ! दैवान्न हतः ।

राचसः । सविषादम् । तत् किमिदानीं कथयसि परितुष्टः
सर्वमनुष्ठितमिति ? (ड) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! कल्यितमनेन विषचूर्णमिश्रमौषधं

(ग) विराधे इति । लीष्टैर्हत इति लीष्टवात् हतः “करण” इति इति-

र्थम् ।

(घ) राचस इति । भिषजा चिकित्सकीन, अमयदत्तेन तप्तात्मा ।

(ड) राचस इति । परितुष्टः परितुष्ट इव, “सर्वमनुष्ठितम्” इति आग्मज्ञी-
वशादिति भावः ।

विराधगुप्त । बैरोचकेर मस्तुखबर्ती पदातिरा चिल छुड़िया दाक-
वर्षाके मारिया फेलिन ।

राक्षस । (अश्रुपातेर सहित) कष्ट, हाय ! कि कष्ट । हाय ! अत्यन्त-
स्नेहशील बक्तु दाकवर्षा र सहित विच्छिन्न हइलाए । तार पर सेथाने
सेहि चिकित्सक अभयदत्त कि करियाछेन ?

विराधगुप्त । मन्त्री महाशय ! समस्तहि करियाछेन ।

राक्षस । (आनन्देर सहित) दुरात्मा चन्द्रगुप्त कि मरियाछेह ?

४ विराधगुप्त । मन्त्री महाशय ! दैवां मरेनाहि ।

राक्षस । (विषादेर सहित) तबे एथन सक्षेष्ट्रे शाय कि बलितेह
ये, “समस्तहि करियाछेन” ।

चन्द्रगुप्ताय । तच्च प्रत्यक्षीकुर्वता चाणकग्रहतकेन कमक-
भाजने वर्णन्तरमुपगतमुपलभ्य।भिहितश्वन्द्रगुप्तः “हृषल ! सविष-
मिदमौषधं न पातञ्जम्” इति (च) ।

राजसः । शठः खत्वसौ वटुः । अथ स वैद्यः कथम् ? (क्ष) ।

विराधगुप्तः । तदेवौषधं पायितो मृतश्च (ज) ।

राजसः । सविषादम् । अहह ! महान् विज्ञानराशिरुपरत ।

अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं हृत्तम् ? (भ) ।

(च) विराधेति । अनेन भिषजा, कल्पितं निर्मितम् । चन्द्रगुप्तायेत तादये
चतुर्थौ । प्रत्यक्षीकुर्वता स्वयं पश्यता, कमकभाजने स्वर्णपात्रे । उपगतं प्राप्तम्,
उपलभ्य हृष्टा ।

(क्ष) राजस इति । वटुः जुद्री ग्राहणशाणकाः, शठः खलु धूर्तं एव, अन्यथा
कथमौषधमनुसन्देश्यादिति भाषः । कथं केन प्रकारेणावस्थित इत्यर्थः ।

(ज) विराधेति । स वैद्य इति सम्बन्धः ।

[भ] राजस इति । विज्ञानस्य विकितसाज्ञानस्य राशिः मूर्त्तिमान् पुञ्च इव स
वैद्य इत्यन्यः, उपरती मृतः । तेज च न केवलमस्ताकम् अपि तु सर्वेषांस्त्रिव ज्ञान-

विराधगुप्ते । मन्त्रो महाशय ! अस्यदत्त चन्द्रगुप्तेर जग्नु विष्ठूर्ग-
मिश्रित औषध तैत्यार करियाछिले । किन्तु ताहा स्वर्णपात्रे अनु वर्ण
धारण करियाछिल ; ताइ दुराआ चाणक ताहा अत्यक्ष करिया चन्द्रगुप्तके
बलिल—“चन्द्रगुप्त ! एই औषध विषमिश्रित ; मृत्रां इहा पान करिओ
ना” ।

राक्षस । ओ क्षुद्र ब्राक्षण्टा बड़ई धूर्त । तार पर, से चिकित्सक
कि अवस्थाय आছेन ?

विराधगुप्त । मैं औषधइ ताहाके पान कराइयाछिल, ताहातेहै
तिनि मरियाछेन ।

विराधगुप्तः । यदितरेषाम् [अ] ।

राचसः । शोषेगम् । कथमिव ? (ट) ।

विराधगुप्तः । स खलु मूखं स्तु युष्माभिरतिसृष्टं महान्त-
मथं राशिमवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः
कुतोऽयं भूयान् धनागम इति पृच्छमानो यदा वाक्यभेदा न्
बह्वनकथयत्, तदा चाणकप्रहतकेन विचित्रवधेन व्यापा-
दितः (ठ) ।

राचसः । शोषेगम् । कथमत्रापि वयमेवोपहता दैविन । अथ
शयितस्य चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्त्तमस्तप्रयुक्तानां नरपति-

जातिति भावः । शयनाधिकृतस्य शयनगटहनियुक्तस्य, प्रमोदकस्य तत्रामः, किं हत्तं
भूतम् ।

[अ] विराधेति । इतरेषां दारुवर्षीदीनां यहृतम्, तदेव मरणं हत्तमित्यर्थः ।

[ट] राचस इति । इव सम्भावनायाम् । कथं केन प्रकारेण ।

[ठ] विराधेति । अतिसृष्टम् अपि तम् । वाक्यानां भेदान् वैषम्याणि वित्तनात्
प्रतियहादित्यादिविधिविरुद्धप्रकारानित्यर्थः ; विचित्रवधेन कुर्वुरदंशनादिविधिव-
धापायेन, व्यापादितः सन्द हादित्याशयः ।

राक्षस । (বিষাদের সহিত) হায় ! বিশাল বিজ্ঞানরাশি মরিয়া
গেল । তার পর, সেই শয়নগৃহনিযুক্ত প্রমোদকের কি হইল ?

বিরাধগুপ্ত । যাহা অগ্রাণ্যের হইয়াছে ।

বাক্ষস । (উঁচেগের সহিত) কেমন ?

বিরাধগুপ্ত । সে মুখ আপনাদের প্রদত্ত সেই বিশাল ধনরাশি লাভ
করিয়া, প্রচুর ব্যয়ে তাহা ভোগ করিতে আবক্ষ করিয়াছিল ; পরে, এ
প্রচুর ধনলাভ হইল কোথা হইতে ? এইক্ষণ জিজ্ঞাসা করিলে, সে যখন
নানাবিধি বিকুল উত্তর করিল, তখন দুরাঞ্চা চাণক্য তাহাকে বিচি-
ভাবে বধ করিল ।

शयनगृहस्यान्तः सुरङ्गायां निवसतां बीभत्सकादीनां को
वृत्तान्तः ? (ड) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! दारुणो वृत्तान्तः ।
राज्ञः । सवेगम् । कथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदि-
तास्ते तत्र निवसन्तश्चाणकप्रहतक्रेन ? (ड) ।

विराधगुप्तः । अथकिम् ।

राज्ञः । कथमिव ? ।

विराधगुप्तः । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेशात् प्रविष्टमात्रे नैव शयनगृहे
चाणकेन दुरात्मना समन्तादवलोकिते, ततस्त्वे कस्माद्वित्त-

[ड] राज्ञः इति । दैविन दुरहट्टेन, उपहता निराशीकृताः । बीभत्सको नाम
कश्चित् पुरुषः तदादीननाम् ।

[ड] राज्ञः इति । ते बीभत्सकादयः, तत्र सुरङ्गायाम् । अत्र काकुवशान्
प्रश्नप्रतीतिः ।

(ए) विराधे ति । मिलिक्किद्राविर्गच्छलीमिति श्रीषः, गृहीता हुखे सुखे धृता
राक्षस । (उद्वेगेर सहित) हाय ! एविषयेऽ दुर्भाग्य, आगामिगकेहे
निराश करिल । तार पर, निश्चित चन्द्रगुप्तेर शरौरे प्रहार करिबाब
जन्य आमि याहादिगके नियुक्त करियाछिलाम एवं याहारा बाजार शयन-
गृहेर भितरेर स्वरुप्ताय बास करित, मेहे बीभत्सकप्रत्तिर वृत्तास्तु
कि ?

विराधगुप्त । मस्त्री महाशय ! भयकर वृत्तास्तु ।

राक्षस । (आवेगेर सहित) भयकर वृत्तास्तु केमन ? मेहे स्वरुप्ताम्
थाका अवश्य ताहादिगके दुरात्मा चाणक्य जानिते पारे नाइ त ?

विराधगुप्त । हाँ पारियाछिल ।

राक्षस । कि रुकमे ?

च्छद्रात् गृहीतभक्तावयवानां पिष्ठेलिकानां पञ्चक्षिमवलोकणं पुरुषगम्भैर्मेतद्गृहमिति गृहीतार्थेन दाहित' तदन्तःशयन-गृहम् । तस्मिंश्च दद्यमाने धूमावरुष्टद्विषयाः प्रथम-मपिहितनिग्मनमार्गमनधिगम्य सर्वं एव बीभत्सादयस्तत्रैव ज्वलनमुपगता उपरताश्च (३) ।

रात्रिः । साक्षम् । सखे ! दैवसम्पदं पश्य दुरात्मनश्चन्द्रगुप्त-हतकस्य । कुतः—[त]

भक्तावयवा अन्नकणा याभिक्षासाम्, सरङ्गाभ्यन्तर एव बीभत्सकादिर्भिर्भक्षणायान्नपचनाद्वानयनाद्वेति भावः । पुरुषो भानुषिं गम्भैर्षभ्यन्तरे यस्य तत्, गृहीतः पिपीलिकामुखे अन्नकणदर्शनाद्व अनुसितः अथैः अभ्यन्तरे पुरुषस्थितदृष्टिं विषयी येन तेन तादृश्वन सता । चाण्डक्यनेत्यस्य विश्वरूपसंतत् । अन्तःशयनगृहः शयनगृहस्याभ्यन्तरम् । धूमेन अवरुद्धा हात्तविषया निर्गमनमार्गादयी द्रष्टव्यपदार्थां यषां ते ; अतएव प्रथमं पूर्वमेव, अ पिंडितः अनाहतः वाहग मनाय अनाहतमावेनैव रक्षितो यो निर्गमनमार्गं उपर्युत्तानसादानपाश्च उद्भाटितकपाटाभ्यर्त्ति वार्षिगमनपथस्तम्, अनधिगम्य अपाप्य, तर्वैव अन्तःशयनगृहं एव, ज्वलनम् आप्यम उपगता हितीयसुरक्षारमुखदन्त-ज्वाणाणीदघः उपर्युक्तमार्गत्वा प्राप्तास्तदग्निवेष्टनाः सन्त इत्यर्थः, उपरता तताश्च ।

बिराधुष्ट । शयनगृहे चक्रशुष्टेर प्रवेशेर पूर्वे द्वारात्मा चाणक्य प्रवेश करियाहै सकल दिक् देखिते लागिल ; तार पर, देओयालेर एकटि छिद्र हइते पिपीलिकाश्रेणौ अन्नेर कणा लइया निर्गत हइतेछे देखिया, 'ऐ घरेर भितरे मानूष आछे' इहा बुझाते पारिया, मेहि शयनघरेर भितर दफ्त कराहैल । ताहा दफ्त हइते लागिले, श्वरप्नेर अनावृत द्वार दिया धूम प्रवेश करिया बौद्धसकप्रत्तिर द्रष्टव्य विषय-शुलि झक्क करिया केर्लिल ; ताहे ताहारा, पूर्व हइतेहै अनावृतताबे रक्षित निर्गमनपथ ना पाइया, सकलेहै द्वितीय द्वार उद्याटन करिया, मेहि शयनगृहेर भितरे आसिया, मेह आग्नेन पडिया मरिया गेल ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गृढ़' प्रयुक्ता मया
 दैवात् पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्जभाक् ।
 ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तेरेव ते घातिताः
 मौर्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मन्त्रीतयः ॥१६॥

[८] राक्षस इति । दैवसम्पदं सौभाग्यसम्पत्तिम् ।

अन्वयः—मया तस्य वधाय विषमयी या कन्या गृढ़' प्रयुक्ता, तथा दैवात् सः पर्वतकः निहतः, यः तस्य राज्यार्जभाक् । ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहिताः, तैः एव ते घातिताः ; मन्त्रीतयः मौर्यस्य एव विविधश्रेयांसि फलन्ति [इति] पश्य ॥१६॥

कन्येति । मया, तस्य चन्द्रगुप्तस्य वधाय, विषमयी जन्मावधि विषपानाभ्यासात् विषप्रचुरश्चरीरा सङ्गममावेण पुरुषस्तुप्रसाधिनी नै पुण्येन विषदाक्री वा मतभेदात्, या कन्या, गृढ़' गुप्तं यथा सात्तथा, प्रयुक्ता प्रेरिता ; तथा कन्या, दैवात् चन्द्रगुप्तस्यैव सौभाग्यात्, स पर्वतकी निहतः ; यः पर्वतकः, सत्य चन्द्रगुप्तस्य, राज्यार्जभाक् चाणक्यपणानुसारेण अङ्गराज्यमार्गी आसीत् । अङ्गराज्यमार्गिनी विनाशेन चन्द्रगुप्तस्यैव सम्पूर्णराज्यलाभात्तस्य सौभाग्यमेवेति भावः । ये दार्ढवर्मादयः, शस्त्रेषु मौर्यै प्रति शस्त्रप्रहारेषु, रसेषु तं प्रथे व विषमयीरेषु च विषवेषु, प्रणिहिता मया नियुक्ताः ; तैरेव दार्ढवर्मादिभिः, ते वर्वरकाभयदसादयः, घातिता मारिताः । एतदिषि अन्द्रगुप्तस्यैव सौभाग्यादित्याशयः । अतएव मन्त्रीतयो मम कौशलानि, मौर्यस्य चन्द्रगुप्तस्यैव, विविधश्रेयांसि नानाप्रकारमङ्गलानि, फलन्ति उत्पादयन्ति, इति पश्य पर्यालीचय ।

अत विविधश्रेयःफलन् प्रति पूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् काश्यलिङ्गमलङ्घारः, तथा मौर्यस्य विविधश्रेयःफलनेन आत्मन आरभवैफल्यादनयैसम्भवात् विषमालङ्घारश्चानयो-रङ्घाङ्गिभावेन सङ्गरः । पश्येति वाक्यान्तरम्य वाक्यालरमध्ये प्रवेशेन निष्प्रवृत्तिपि गर्भिततादैषः विषादातिशयदीतनात् प्रत्युत गुण एव जातः ; “गर्भितत्वं गुणः क्वापि” इति

त्राक्षस । (अश्वपातेर सहित) कष्टे, हाय ! कि कष्टे । सत्थे ! दूराश्चा चक्रघुण्ठेर सौभाग्यर मम्पद्टो देख । कारण,

[१६]...तया विनिहतः...राज्यार्जङ्गत् मे... नीतयः ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! तथापि प्रारब्धमपरित्याज्यमेव ।

पश्य—(त)

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नौचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणाख्वमिवोद्दहन्ति ॥१७॥

साहस्रादप्यगुणात् । विषादी व्यभिचारी भावः, प्रसादी गुणः, वैदर्मी रीतिः, शार्दूल-
विक्रीजितस्त्रै तत्तम् ॥१६॥

(त) विराधेति । तथापि भयतो नौतिभिर्मौर्यस्यैव विविधश्चियःफलने
सुन्धिपि, प्रारब्धम् उपकालं चन्द्रगुप्तीच्छेदसाधनचेष्टारूपं कर्म, अपरित्याज्यमेव भव-
ते ति शेषः ।

अन्वयः—नौचैः विघ्नभयेन न प्रारभ्यते खलु, मध्याः प्रारभ्य विघ्नविहताः
(सत्त्वः) विरमन्ति ; तत्तम् इव उत्तमगुणाः विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिहन्यमानाः (सत्त्वः)
अपि प्रारब्धम् उद्दहन्ति ॥१७॥

प्रारभ्यत इति । नौचैनिर्कृष्णर्जनैः, उत्तमगुणा इति लिङ्गात्, विघ्नभयेन, न
प्रारभ्यते खलु कार्यं नौपक्रम्यत एव । मध्या मध्यमगुणा जनाः, प्रारभ्य कार्यमुपक्रम्य,
विघ्नैव विहता नाश्रिताद्यमाः सत्त्वः, विरमन्ति कार्याद्वर्तन्ते । त्वमिव उत्तमगुणा
जनात्मा, विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिहन्यमाना नाश्रिताद्यमाः सत्त्वोपि प्रारब्धम्
उपकालं कर्म, उद्दहन्ति सम्पादयन्ति । अतस्यापि प्रारब्धमपरित्याज्यमेवेति भावः ।

आमि चन्द्रगुप्तके बिनष्ट करिबार जग्नु गोपने ये विषकत्ता प्रेरण
करियाच्छिलाम, से दैववशतः सेट पर्वतकरेह बिनष्ट करियाछे, ये
पर्वतक चन्द्रगुप्तेरह अक्षराजाभागी छिल । आर, अस्त्रप्रहारेर जग्नु एवं
विषप्रयोगेर नियित याहादिगके नियुक्त करियाच्छिलाम, ताहाराहे
ताहानिगके बिनष्ट करियाछे । अतएव देथ, आगारहे नौति सकल
चन्द्रगुप्तेरह नानाविध मञ्जल साधन करितेहे ॥१६॥

अपि च,

किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्षां न क्षिपत्येष यत्,

किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरात् न यन्निश्चलः ।

किन्त्वङ्गीकृतमुत्मृजन् कृपणवत् स्नाघ्यो जनो लज्जते

निर्वाहः प्रतिपञ्चवस्तुषु सतामितद्वि गोचरवतम् ॥१८॥

अब त्वमिर्वति श्रौतोपमालङ्कारः । तथा प्रारम्भत इति वर्णनान्यपत्ययेन प्रकाश्य
यिरमन्तीत्यादिकर्त्त्वाच्यप्रत्ययाभिधानात् एकी भग्नप्रकामता दोषः, त्वमिर्वात्तमगुणा इति
वचनवैषम्यादपरः स एव दोषः, उहहन्तीत्यस्य सम्यादनार्थावाचकलाद वाचकत्वदेषश्च ।
एषां परिहाराय पद्यमिदमेवं पाठ्यम्—

प्रारम्भयन्ति विगुणा नहि विघ्नभीताः प्रारम्भ विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैर्मुडः प्रतिहता अपि माध्ययन्ति प्रारम्भमुत्तमगुणा भवतः समानाः ॥

प्रारम्भं कुर्वन्तीति करोत्यथेऽनन्तात् प्रारम्भशब्दादन्तिविभक्ती प्रारम्भयन्तीति इपम् ।
न च विघ्नशब्दस्य पुनः पुनः पाठादन्तीकृत्वदोषोऽपीति वाच्यम्, तस्य पुनः पुनः पाठे-
त्वे वै चित्वातिशयात् अत्यथा तु तदसम्भवात् “अन्ये षामपि दीषाणामित्यौचित्यान्मनी-
षिभिः । अदोषता च समता च्छया चानुभयात्मता ॥” इति साहित्यदर्पणात् । प्रसादा-
गुणः, वैटभीं शीतिः, वस्त्रनिलका च हपम् ॥१९॥

अन्ययः—सेषम्य वपुषि किं भरव्यथा न (अस्ति ? तथापि) एषः यत् क्षां न
विदति ; दिनपतेः वा किं परिश्रमः न अस्ति ? (तथापि) एषः यत् निश्चलः न
विराधगुप्त । मन्त्रो महाशय ! ताहा हइलेओ आपनि आरक्ष कार्य
किछुतेह परित्याग करिते पारेन ना । देखुन—

निकृष्ट लोकेरा बिघ्नेर भये कार्य आरक्षहि करेना ; मध्यम
लोकेरा कार्य आरक्ष करिया बिघ्नप्रतिहत हइया निवृत्ति पाय ; किञ्च
आपनार मत उत्तम लोकेरा वार वार बिघ्नप्रतिहत हइया ओ आरक्ष
कार्य सम्पादन करिबाहि थाकेन ॥२०॥

राजसः । सखे ! प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेतद्भवताम् ।
ततस्ततः ? (थ) ।

आस्ते । श्वास्यः जनः क्लपणवत् अङ्गीकृतम् उत्सृजन् लज्जते ; किन्तु प्रतिपन्नस्तुषु
(यत्) निर्वाहः एतत् सतां गीवव्रतं हि ॥१८॥

प्रारब्धमपरित्याज्यमेवेत्यथै युक्त्यन्तरं प्रदश्यथितमाह अपि च किमिति । शेषस्य
अनन्तनागस्य, वपुषि शरीरे, किम्, भरत्यथा धृतभूभारनिवृत्यन् काष्ठम्, नास्ति ? अपि तु
अक्षयवित्यर्थः ; तथापि एष शेषः, यत्, चां भुवम्, न चिपति मस्तकात् न पातर्यति ;
दिनपतेः सूर्यस्य वा, किम्, परिश्रमः अहोरात्रभग्निवृत्यन् आयामः, नास्ति ? अपि तु
अक्षयविति तात्पर्यम् ; तथापि एष दिनपतिः यत् निश्चलः, न आस्ते न तिष्ठति ;
तद्वतोऽपि प्रारब्धमपरित्याज्यमेवेति प्रागृक्तगदीनांवयः । तथापि श्वास्यी महत्या
प्रशस्यी जनः, क्लपणवत् चुद्रो जन इव, अङ्गीकृतं स्वीकृतं कर्त्तव्यतया स्वीकारेणाऽन्धं
कर्मवित्यर्थः, उत्सृजन् सम्पादनकर्त्तव्यात् परित्यजन् मन लज्जते ; किन्तु प्रतिपन्न
वस्तुषु अङ्गीकृतविषयेषु प्रारब्धकर्मणामित्यर्थः, यत्, निर्वाहः सम्पादनम्, एतत् सतां
जनानाम्, गीवव्रतं हि अपरित्याज्यः कुलनियम एत ।

अत एमान्वेन विशेषसमर्थ नक्षेष्ट्रीलरन्यामः, पूर्वाञ्जेऽद्वानन्दयम्, अथा-
पच्युत्यापितविशेषीक्तिव्यव्युत्पत्तेतेषामङ्गाङ्गिमावेन सङ्करः । क्रमिकपरवाक्यस्थीनकर्षात्
प्रगमनं नाम प्रतिमुखसम्बैरङ्गम्, “प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरीत्तरम्” इति लक्षणात् ।
प्रसादी गुणः, वैदमी रीतिः, शार्दूलविक्रीडितस्त्र वस्त्रम् ॥१८॥

আর, অনন্তনাগের শরীরে কি ভারবহনের কষ্ট নাই ? তথাপি
তিনি যখন পৃথিবীটাকে ফেলিয়া দিতেছেন না এবং অহোরাত্র ভ্রমণে
সূর্যের কি পরিশ্রম নাই ? তথাপি তিনি যখন নিশ্চল হইয়া রহিতে-
ছেন না ; তাঁখন আপনারও আবক্ষ কার্য পবিত্র্যাগ করা উচিত নহে ।
কারণ, প্রশংসনীয় লোক ক্ষুদ্র লোকের আগ আবক্ষ কার্য ত্যাগ করিয়া
লজ্জিত হন ; কিন্তু আরক্ষ কার্যের ষে সম্পাদন করা, তাহাই সংজ্ঞনের
কৌলিক নিয়ম ॥১৮॥

विराधगुप्तः । तत् प्रभृति चाणक्यहतकाश्चन्द्रगुप्तस्य शरीरे
सहस्रगुणमप्रमत्त एभ्य एवेष्टशः भविष्यतीति अविष्यान्विष्य
निगृहीतवान् पुरवासिनो युष्मदीयानासपुरुषान् (द) ।

राजसः । सोहेगम् । कथय कथय के के निगृहीताः ?

विराधगुप्तः । प्रथम् तावत् चपणको जीवसिद्धिः सनिकारं
नगरान्विर्वासितः (ध) ।

राजसः । खगगम् । एतावत् महाम् । न निष्परियहः स्थान-

(य) राजस इति । एतद्वयां प्रत्यक्षम्, अनवरतमेव मया तत्करणादिति
भावः ।

(द) विराधेति । ततः प्रभृति शशनगृहे सुरज्ञाभ्यन्तरे मानुषप्राप्तविधि । अप-
मतः अनवधानतारहितः सावधानः स्विन्यव्यः, एभ्यो राजसासपुरुषेभ्यः, ईश्वरः अन्द-
गुप्तानिष्टम् । निगृहीतवान् निर्यातितवान् । आप्सपुरुषान् विश्वस्त्रीकान् ।

(ध) विराधेति । चपणको जीवसम्ब्राह्मी । सनिकारं सतिरस्कारम् ।

[न] राजस इति । सह्य मया तेज जीवसिद्धिना च सीढुः अक्षम् । कथमि-

राक्षस । सखे ! ‘आरक्ष कार्यं परित्याज्य नहे’ इहा तोमादेऱ
प्रत्यक्षहै रहियाछे । तार पर तार पर ?

विराधगुप्त । तप्तवधि द्वाराज्ञा चाणक्य चन्द्रगुप्तेव शरीरेव अति
सहस्रगुण सावधान हैया, ‘ऐ सकल लोक हैतेहै ऐक्लप हैवे’ इहा
डाविया, खुरिया खुरिया, पुरवासी आपनाव विश्वस्त लोकगुणिके निर्धा-
त्तन करियाछे ।

राक्षस । (उद्घेगेव सहित) बल बल—काहाके काहाके निर्धा-
तित करियाछे ?

विराधगुप्त । प्रथमे बोक्षप्रायासी जीवसिद्धिके तिरस्कारेव सहित
नगर हैतेनिर्वासित करिया दियाछे ।

राक्षस । (संगत) ए पर्याप्त मह हैवे । कारन, स्थान हैते

भूंशः पौड्यिष्टति । प्रकाशम् । सखे ! कमपराधमुहिष्य निर्वा-
सित एषः ? (न) ।

विराधगुप्तः । एष दुरात्मा राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वते-
श्वरं व्यापादितवानिति (प) ।

रात्मसः । स्वगतम् । साधु कौटिल्य ! साधु ।

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽज्ञराज्यहरः ।

एकमपि नौतिकीजं बहुफलतामेति यस्य तत्र ॥१८॥

‘दित्याह नेति । स्थानभूंशी वासस्थानाहिचुरातिः, निर्व विद्यते परिग्रही विषयस्पर्शं
यस्य तं सबूत्यागिनं सन्नासिनमित्यर्थः, न पौड्यिष्टति न दुःखिष्टति ; सर्व व्याग-
मध्ये वासस्थानत्यागस्याप्यतःपातेन नृतनत्वाभावादिति भावः । एष जीवसिद्धिः ।

[प] विराधेति । एष दुरात्मा जीवसिद्धिः । इसि इमपराधमुहिष्ये व्यन्वयः ।

अन्वयः—[हे कौटिल्य ! तथा] अयशः परिहृतम्, [तच] अस्मासु पाति-
तम्, अईराज्यहरः घातितः च । यस्य तत्र एकम् अपि नौतिकीजं बहुफलताम्
एति ॥१८॥

परिहृतमि । हे कौटिल्य ! तथा खलु, अयशः पर्वतेश्वरवधनिवधना आत्मनो
खोकनिन्दा, परिहृतं परिमार्जितम् ; तत्र अयशः, अस्मासु मर्यौत्यर्थः, पातितम्
आरीपितम् ; चाणकी यदि पर्वतेश्वरस्य हल्ता स्थानदा कथं तत्सहायं जीवसिद्धिं
निर्वापयेत्, अतएव रात्मस एव तेन तस्य हल्ता, तत एव च श्रवुज्ञानात् निर्वापित-
वानित्युभयवापि भावः । तथा अईराज्यहरः परिपणिताईराज्यभागी पर्वतेश्वरः,
निष्काशन कराटा सर्वतागौके छुःखित करिबे ना । (प्रकाशे) सथे !
कि अपराध लक्ष्य करिया जीवसिद्धिके निर्कासित करिल ?

विराधगुप्त । एই दूरात्मा जीवसिद्धि राक्षसप्रेरित विषकन्या धारा
पर्वतेश्वरके हत्या करियाछे एই अपराध लक्ष्य करिया—
राक्षस । (स्वगत) साधु चाणक्य ! साधु ।

प्रकाशम् । ततस्ततः ? ।

विराधगुप्तः । ततश्वन्दगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापारिता
दारुवर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासः शूलमारो-
पितः (फ) ।

राजसः । सास्त्रं । हा सखे ! शकटदास ! अयुक्तरूपस्तवाय-

घातितः विषकम्बाहारा हत्यां प्रापितश्च । अतएव यस्य तत्व, एकमपि, नीतिरेव वीजं
नीतिवीजं कर्त्तुं, बहनि उक्तच्छपाणि वीणि अनेकानि च फलानि कार्याणि शस्यानि
च यस्य तस्य भावस्ताम्, एति प्राप्नाति । ईदृशनीतिप्रयोक्ता सर्वथैव प्रशंसनीय
इत्याश्रयः ।

अत बहुफलताप्राप्तिं प्रति पूर्ववाक्यवयार्थानां हेतुत्वाहाक्यार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गम-
लिङ्गाराः, नीतौ वीजत्वारीपः कार्ये षु शस्यत्वारीपं प्रति निमित्तं फलपदच्च श्लिष्टमिति
श्लिष्टपरम्परितरुपकञ्चानयोरङ्गाङ्गिमावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः, वेदभीरौतिः, आर्थ्या
च जातिः । तथा चाणक्योन्तकर्षबोधनात् पुष्टं नाम प्रतिसुखसन्धेरङ्गच्च, “पुष्टं” विशेष-
धनं सतम्” इति लक्चणात् ॥१८॥

(फ) विराधेति । अभि लक्ष्यीकृत्य द्रोग्धुं हिंसितुमिथर्थः । अतएव
शरीरमित्यन् “क्रुधुहिर्यासूद्धार्थानां यं प्रति च कोपः” इति सम्प्रदानलाभं चतुर्थी ।
व्यापारिता निशीजिताः ।

চুমি নিজের অঘশ দূর করিয়াছ, সে অঘশ আমার ঘাড়ে চাপাই-
য়াছ এবং অঙ্করাজ্যতাগীকে হত্যা করাইয়াছ । স্তুতরাঙ্গ, যে তোমার
একটীমাত্র নীতিবীজও বহুতর ফল লাভ করিয়াছে ॥১৯॥

(প্রকাশে) তার পর, তার পর ?

বিরাধগুপ্ত । তার পর, এই শকটদাসই চন্দ্ৰগুপ্তেৱ শৱীৰ নষ্ট
কৰিবার জন্য দাক্ষবর্ষাপ্রভৃতিকে নিযুক্ত কৰিয়াছিল এইকপ নগৱে
ঘোষণা কৰিয়া, শকটদাসকে শুলে দিয়াছে ।

मौद्दशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थं सुपरतो न शोचस्वम् ।
वयमेवात् शोच्य ये नन्दकुलविनाशेऽपि जीवितुमिच्छामः (ब) ।
विराधग्रहः । अमात्य ! स्वाम्यर्थं एव साधयितव्य इति प्रय-
तसे (भ) ।

रात्रः । सखे ! —

अस्माभिरभुमिवार्द्धमालज्ञः न जिजीविषाम् ।
परलोकगतो देवः कृतम्भूत्वानुगम्यते ॥२०॥

(ब) रात्रम् इति । स्वाम्यर्थं श्वुबधरूपप्रसुकार्यं साधनार्थम्, सुपरतो मृतः ;
अतएव न शोच्य ।

अव नष्टस्य इष्टस्य नन्दकुलस्य अनुसरणौचित्यप्रकाशात् परिसर्पीं नाम प्रतिसुखसम्बे-
रङ्गम्, “इष्टनानुसरणं पारसपर्यं कर्त्तव्यते” इति लचणात् ।

(भ) विराधेति । स्वाम्यर्थं एव श्वुबधरूपं प्रभुप्रयोजनमेव । इति हेतीः,
प्रथतसे, न पुनर्जीवितुमिच्छयेत्यर्थः । अतएव युग्मपि न शोच्य इति भावः ।

अन्वयः—कृतम्भैः अस्माभिः अमुम अर्थम् एव आलम्ब्य, जिजीविषां [तु] न
आलम्ब्य परलोकगतः देवः न अनुगम्यते ॥२०॥

अस्माभिरिति । कृतम्भैः कृतोपकारानभिज्ञैः इदानीमपि तद्वैरिनिर्यातनाकरण-
दिति भावः, अस्माभिः, अमुमर्थमेव श्वुबधरूपं प्रभुप्रयोजनमेव, आलम्ब्य आश्रित्य
साधयितुमुहित्येर्थः, किन्तु जिजीविषां जीवितुमिच्छाम, न आलम्ब्य, परलोकगती
देवो राजा नन्दः, न अनुगम्यते । अतस्यायदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थः ।

राक्षस । (अश्रुपातेर सहित) हा सथे ! शकटाम ! तोमार
एकप एই मृत्यु मन्त्र इस्त इय नाहि । अथवा तुमि प्रत्यु र कार्या साधनेर
जग्है मरियाछ, अतএব শোচনীয় নহ । কিন্তু এ বিষয়ে আমরাই
শোচনীয়, যাহাৱা নন্দবংশক্ষণস হইয়া গেলে পৰও বাঁচিতে ইচ্ছা কৰি-
তেছি ।

[२०) अस्माकममुमिवार्थं मवलम्ब्य जिजीविषा...।

कथ्यताम्, अपरस्यापि सुहृद्दासनस्य श्रवणे सज्जोऽस्मि (म) ।
विराधगुप्तः । एतदुपलभ्य चन्द्रनदासेनापवाहितममात्यकल-
त्रम् (य) ।

राजसः । क्रूरस्य चाणक्यदटीविरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन (र) ।
विराधगुप्तः । अमात्य ! नन्वयुक्ततरः मुहूर्द्वीहः (ल) ।

अदानुगमनाभावं प्रति आत्मविरेति पदार्थस्य हंसुलात् पदार्थं हेतुकं कार्यलिङ्गम्-
खड्डारः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रौतिः ॥२०॥

[म] कथ्यतामिति । सुहृद्दासनस्य नन्वुविपदः । सज्ज उद्यतः ।

[य] विराधेति । उपलभ्य ज्ञात्वा । अपवाहितं स्वगत्तदादन्तव नीतम् ।

[र] राजस इति । तेन चन्द्रनदासेन, क्रूरस्य निष्टुरस्य, विरुद्धं मत्कलवा-
समपर्णमेव प्रतिकूलम्, तदेव च अयुक्तं स्वानिष्टसम्भवात् असङ्गतम्, अनुष्ठितं कृतम् ।
तत्प्राणरक्षार्थं मत्कलवसमपर्णमेव तस्य युक्तमासीदिति भावः ।

[ल] विराधेति । नन्वयवधारणे । सुहूर्द्वीही मिवहिंसा मिवस्य ज्ञातिकरण-
मित्यर्थः, अयुक्ततरः अतीवासङ्गतः । तथा च भवतः कलवसमपर्णे भवत एव महती
चार्तिः स्यादित्यतः महता चन्द्रनदासेन तत्त्वानुष्ठितमित्याश्रयः ।

विवाधशुप्त । मन्त्रौ महाशय ! प्रभुर कार्य कारते हईबे एই जगहे
त आपनि चष्टा करितेछेन ।

राक्षस । सधे ! कुतन्न आमि एই विषय उद्देश्य करियाइ प्र-
लोकगत राजार अमूगमन करि नाइ ; किन्तु बाँचिबार इच्छा करिया
नहे ॥२०॥

बल, बद्धुगणेर अन्तान्त विपद श्वेतगेओ प्रस्तुत हईयाछि ।

विवाधशुप्त । इहा जानिया चन्द्रनदास आपनार श्रौते अग्न्त्र निघा
शाखियाछेन ।

राक्षस । निष्टुर चाणक्यबूर विरुद्ध आचरण करिया चन्द्रनदास अस-
द्धत कार्य करियाछेन ।

राचमः । ततस्तुत । ?

विराधगुप्तः । ततो याच्यमानेनापि यदा न समर्पितमनेन-
मात्यकलचम्, तदा कुपितेन चाणक्यवट् ना—(व) ।

राजसः । स खलु व्यापादितः ? (श) ।

विराधगुप्तः । अमात्य ! न खलु व्यापादितः, किन्तु गृहीत-
गृहडसारः सपुत्रकलत्रमिति । संयम्य बन्धनागारे निक्षिप्तः (ष) ।

राचमः । ततः किं परितुष्टः कथर्यसि अपवाहितमनेन
राज्ञसकलत्रमिति । ननु वक्ष्य उप्यतः सकलत्रो राज्ञस
इति (स) ।

[व] विराधेति । अनेन चन्दनदासेन ।

[श] राज्ञस इति । उत्कण्ठातिशयात् काकुवशेन प्रश्नविधया राज्ञसः स्थमेव
पूर्द्वाक्यशेषं वक्ति स खलु व्यापादित इति । स चन्दनदासः ।

(ष) विराधेति । गृहीता आनीता गृहस्थ साराः श्री षष्ठ्यस्तुलि रत्नादीनि यस्तु
सः । संयम्य उद्धा, बन्धनागारे जारागारे, निक्षिप्तः प्रेरितः ।

(स) राज्ञस इति । ननु निष्ठितमेव, स यतो उद्धः ; सुष्ठदीरभिन्नत्वे न मयादि
तथैव षेदनानुभवादिति भावः ।

विराधगुप्त । मझी महाशय ! मित्रद्वेष ये अत्यनु अमज्जत ।

राज्ञस । तार पर तार पर ?

विराधगुप्त । तार पर, यथन प्रार्थना करिलेउ चन्दनदास आपनार
स्त्रीके समर्पण करिलेन ना, तथन चाणक्यबटु कुक्क हइया—

राज्ञस । चन्दनदासके मारिया फेलिल ?

विराधगुप्त । मझी महाशय ! मारिया फेले नाइ ; किन्तु घरेव
ज्ञान उंकष्ट उन्न ग्रहण करिया, द्वौ-पुत्रर सहित बाधिया ताहाके कर्मा
गारे पाठाइयाछे ।

प्रविष्य पुरुषः । जेदु अमच्चो । एसो क्व, सश्चडासो पड़ि-
हारभूमिमुवद्धिदो । जप्तु अमात्यः । एष खल शकटदासः प्रतिहारभूमि-
मुपस्थितः (ह) ।

राचसः । प्रियं वटक ! अपि मत्यम् ? (क्त) ।

प्रियं वटकः । अलिङ्गं कि अमच्चपादोपजीविणो मन्त्रिदुं
आगृन्ति । अलीकं किममात्यपादोपजीविनो मन्त्रितुं जानति (क) ।

राचसः । सखे ! विराधगुप्त ! कथमेतत् ? [ख]

विराधगुप्तः । अमात्य ! स्यादेतदेवम्, यतो भव्यं रक्षति भवि-
तव्यता [ग] ।

[ह] प्रावश्यति । प्रतिहारभूमिं हारदेशम्, नपस्थत आगतः । तत् प्रवेश-
यामि नवेति पृच्छानीश्याश्यः ।

[क] राचस इति । अत्र अविश्वः प्रश्ने ।

(क) प्रियमिति । अलीकं मिद्या । मन्त्रितुं वक्तुम् ।

(ख) राचस इति । एतम् शकटदासगमनम्, कथं समवतीति शेषं, तस्म
श्ले ममारीपणादिति भावं ।

राक्षस । तवे मन्त्रेष्व ग्राम कि वर्गतेह ये, चन्दननामे राक्षसेष
स्त्रोके अन्तर्गत निया राखियाछेन । निश्चइ बलिते हहिबे ये, मन्त्राक
राक्षसः कहे बक्ष कारय, हे ।

प्रवेश करिया पुरुष । मन्त्री महाशयेष जय इट्टुक । एই शकटदास
जारदेशे उपस्थित हहियाछेन ।

राक्षस । श्रियं वटक ! सत्यं कि ?

श्रियं वटक । मन्त्री महाशयेष पादोपजीवी लोकेरा कि श्रियं
बलिते जाने ।

राक्षस । सथे ! विराधगुप्त ! इहा कि करिया गत्व ते द्य ?

राजसः । प्रियं वदक ! किमद्यापि चिरयसि ? चिप्रं
प्रवेशयै नम् [घ] ।

प्रियं वदकः । ज ' अमच्छो आग्नवेदि । इति निष्ठा॒न्तः । यत् अमात्य
आज्ञापथति ।

ततः प्रविशति सिद्धार्थं किमानुगम्यमागः शकटदासः ।

शकटदासः । स्वगतम् ।

दृष्टा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरित्वा स्तले
तप्त्वा क्लामिव चेतनाप्रमथिनौ मुमुक्ष्य वध्यस्तजम् ।
शुल्वा स्वाम्यु परोधरौ द्रविषमानाधातृथ्यस्तनान्
न ध्वस्ता प्रथमाभिघातकठिनं मन्ये मदीयं मनः ॥२१॥

(ग) विराधेति । एतत् शूले समारापणाय नीतस्यापि शकटदासस्य आगमनम्,
एवं सम्भवपरं स्यात् । भवितव्यता नियतिः, भव्यं मङ्गलं धार्मिकतया मङ्गलास्यदं
जननियर्थः, रच्चभा ।

(घ) राज्ञम् इति । चिरयसि दिवस्से । चिप्रं शीघ्रम् । एनं शकट-
दासम् । चिरं नाराधीति निरामि करोत्यथेन नन्तय चिरमितिशब्दस्य रूपगीतन् ।

विराधं शुश्रु । मत्तो महाशय ! एटो एकूण हइते पारें । कारण,
नियतिइ कुणलो ब्यक्तिके रक्षा करेन ।

राक्षस । प्रियं वदक ! तुमि एथनाथ विलम्ब करितेह केन ? शीघ्र
उद्धाके प्रवेश कराओ ।

प्रियं वदक । मत्तो महाशय याहा आदेश करेन । (एই बनिया
চলিযা গেল)

তাহার পর শকটদাস প্রবেশ করিল, সিদ্ধার্থক তাহার পিছনে
পিছনে আসিল ।

---

(२१) ...धर्मिवाः स्वते ...अंतसः प्रविन्तीं ...मूर्जाद्वद्वस्तनम्...स्वाम्यपराप्य-
द्रौद्रविषमान् अपानातृथ्यस्तनान् ।

नाक्षे नावलोक्य सहस्रम् । अयममात्यरात्सस्तिष्ठति । य एषः—
अक्षीणभक्तिः क्षीणेऽपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्भवन् ।
पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥२२॥

अन्वयः—धरिवाः तसे मौर्यम् इव प्रतीष्टिपदं शूलं हृषा, तस्याम् इव
चेतनाप्रमथिनौ वध्यसज्जम् उन्मुच्य, स्वाम्यपरीधरौ द्रविषमान् आधात-तूर्य-स्वनान्
शुत्वा, प्रथमाभिघातकठिनं मदौशं मनः न धक्षते मन्ये ॥२१॥

हहेति । धरिवास्तसे भूतसे, मौर्यं चन्द्रगुप्तमिव, प्रतीष्टिपदं सज्जाताधिपत्यं
विहृदमूलच, शूलम्, हृषा, तस्य चन्द्रगुप्तस्य लक्ष्मीं राजाश्वर्यमिव, चेतनाप्रमथिनौम्
आशङ्कातिशयीत्पादनात् चेतन्यनाशनीम्, वध्यसज्जं वधसूचकमालाम्, उन्मुच्य गले
परिधाय, तथा स्वामिनः प्रभीशन्द्रगुप्तस्यैव उपराधेन आगदेण रौद्रा भयङ्गरौक्तताश्च ते
विषमा दुःश्वासे ति तान्, आधातस्य वादितस्य तूर्यस्य घाषणावादस्य स्वनान् शब्दान्,
शुत्वा च, प्रथमे ये अभिघाता नन्दवंशध्वंसादिनिबन्धनदुखताड़नानि तैः कठिनं हृषा-
भूतम्, मदौशं मनो हृदयं कर्त्, न धक्षते तेनैव दर्शनादिना न विदीर्णमिति
मन्ये ; प्रथमाभिघातकठिनत्वादिवेति भावः । अन्याऽपि प्रथमाभिघातकठिनीभूतो
स्तौर्हभाण्डादः शतताडनेनापि न ध्वंसते ।

अत ध्वंसनाभावं प्रति प्रथमाभिघातकठिनपदस्यार्थे हितरिति पदार्थहितकं
काव्यलिङ्गमनक्षारः, प्रथमाह्वें श्रीतं पूर्णैपमाहथस्तेत्य तेषामङ्गाङ्गिमावेन सञ्चरः ।
उपमाहयेन च मौर्यप्रतीष्टातदीयश्चिग्नीर्विशेषविहेषविषयत्वं अज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तु-
खनिः । प्रसादां गुणाः, वैदर्भी रीतिः, शाहूंलविक्रीडितस्त्रवृत्तम् ॥२१॥

शकटदास । . (स्वगत)

चक्रगुप्तेरह यत भूतले शूलप्रतिष्ठित शूल देखिया, ताहारह राज-
लक्ष्मीर मत चैतत्त्वनाशक वध्यमाला परिधान करिया एवं प्रभूरह अमु-
रोधे भीषणीकृत हःश्वाव्य घोषणावात्तद्वनि शुनिया, आमार हृदय ये
विदीर्णहय नाहि, ताहा प्रथम आघाते से हृदय कठिन हईया गिञ्चाछिल
बलियाह आगि घने करिः ॥२१॥

उपस्थि । जयत्वमात्यः ।

राचसः । विलोक्य सहर्षम् । सखे ! शकटदास ! दिक्षा
कौटिल्यगोचरगतोऽपि त्वं हृष्टोऽसि । तत् परिष्वजस्व
माम् [ड] ।
शकटदासकथा करोति ।

अन्वयः — नन्दं श्रीणि चपि अचौषधक्तिः यः एषः स्वार्थ्यम् उद्दहन् (सन्)
पृथिव्या स्वामिभक्तानां परमे प्रमाणे स्थितः ॥२१॥

अचौलेति । नन्दे स्वामिभूतनन्दवंशी, श्रीणेऽपि अयं प्राप्ते सत्यपि, न श्रीणा
अयं प्राप्ते भक्तिसदिष्ठकानुरागो यस्य सः, य एष राचसः, स्वामिनः प्रभोक्तस्यैव नन्दस्य
अथं शत्रुविनाशकपं प्रथोजनम्, उद्दहन् सम्यादयन् सन्, अतएव पृथिव्या स्वामिभक्तानां
अनानाम्, परमे अन्यते, प्रमाणे हृष्टान्ते, स्थितः । अतः खलु धन्वोऽयमिति भावः ।

अब परमे प्रमाणे स्थितिं प्रति 'स्वार्थ्यमुद्दहन्' इति पदार्थं हेतुत्वात् काव्यस्तिष्ठ-
मलाङ्कारः ॥२२॥

(ड) राचस इति । दिक्षा भाग्येन, कौटिल्यस्व वाणक्यस्व गोचरं प्रत्यक्ष-
विषयं गतेऽपि । परिष्वजस्व आलिङ्ग ।

(अतिनयेर धरणे देखिया आनन्देर महित) एই मंडी राक्षस
रहियाछेन ।

प्रभु नन्देर बंश विनष्ट हईलेओ याहार भक्ति विनष्ट हय नाई ; ताई
एथनुग्रहे मेहे प्रभुर कार्याई करितेछेन । शूत्राः पृथिवौते प्रभुभक्त-
गणेर परम दृष्टान्ते इनि अवश्यान करितेछेन ॥२२॥

(निकटे याइया) मंडी महाशर्मेर जय हट्टेक ।

राक्षस ! [देखिया आनन्देर महित] मध्ये ! शकटदास ! तुगि
चानकोब दृष्टिगोचर हईयाछिले बलिया भाग्यवशतह आवार तोमाके
देखितेछि । अतएव आमाके आलिङ्गन कर ।

शकटदास ताहाई करिल ।

राच्चसः । (चिर' परिष्वज्य) इदमासनमास्यताम् (च) ।

शक्टदासः । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति नार्थं नापविष्टः ।

राच्चसः । सखे ! शक्टदास ! अथ कोऽयं मे ईटशस्य
हृदयानन्दस्य हेतुः ? [छ] ।

शक्टदासः । सिद्धार्थं कं निर्दिश्य । अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थं-
केन घातकान् विद्राच्य वध्यस्थानादपवाहितोऽस्मि [ज] ।

राच्चसः । सहस्रम् । भद्र ! सिद्धार्थं क ! किं पर्यासमिदमस्य
प्रियस्य । तथा पि गृह्णताम् । खगावादवतार्थं भुषणानि प्रयच्छति । [भ] ।

[च] राच्चस इति । आस्यताम् अबोपविश्यताम् ।

[छ] राच्चस इति । इन्द्रियान्तरमन्तरेण केवलमनसा गृह्णमाणस्य लौकिका-
नन्दस्यापि ब्रह्मानन्दस्ये व प्राचुर्यं भवतीति तत्प्राचुर्यदीतनार्थं हृदयपदमतो नापु-
र्णार्थतादीषः ।

[ज] शक्टेति । । प्राणरक्षणादेव प्रियसुहृद्वमिति भावः । विद्राच्य विक-
मेष दूरीक्षय । अपवाहितः अपक्रामितः ।

[भ] राच्चस इति । प्रियस्य सुहृत्प्राणरक्षणात्मकप्रीतिकरकार्यस्य, किं
पर्यासं यथेष्टं पारितीषिकं भवति ? अपि तु नैवेत्यर्थः ।

राक्षस । [বহুকাল আলিঙ্গন করিয়া] এই আসন, ইতাতে উপ-
বেশন কর ।

শক्टदास । মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন । [এই বলিয়া অভি-
নয়ের ধরণে উপবেশন করিল]

রাক্ষস । সত্ত্বে ! শক্টদাস ! আমার এইরূপ মনের আনন্দের
হেতু কে ?

শক্টদাস । [সিদ्धार्थককে দেখাইয়া দিয়া] এই প্রিয়সুহৃদ্ সিদ्धार्थক
ঘাতকদিগকে তাড়াইয়া দিয়া বধ্যস্থান হইতে আমাকে নিয়া আসিবা-
ছেন ।

सिद्धार्थकः । गृहीता पादशीर्निपथ स्वगतम् । एदं क्वचु अज्ञो
वदेशेण करिस्म' । प्रकाशम् । अमञ्च ! एत्य मे पठमपविष्टस्म
णस्यि कोवि परिचिदो, जहिं एदं अमञ्चस्म प्यसाद' णिकिख-
विअ णिक्षुदो भविस्म' ; ता इच्छामि अहं इमाए मुहि
आए मुहिदं अमञ्चस्म ज्ञेव भाण्डागारे णिकिखविदु' । जदा
मे एटिणा प्यश्रोभण' भविस्मदि, तदा गेह्लिस्म' । (एतत् खलु
आश्येऽपदेशेन करिष्यामि । अमाय ! अब मे प्रथमप्रविष्टस्य नान्ति कोऽपि परिचितः,
यस्मिन् एतत् अमायस्य प्रसाद' निचिष्य निर्वतो भविष्यामि ; तदिच्छामि अहम् अनया
मुद्रशा मुद्रितम् अमायस्यैव भाण्डागारे निचेत्सुम् । यदा मे एतेन प्रधीजन' भविष्यति,
तदा यहीष्यामि । [ज] ।

[ज] सिङ्गेति । आर्यस्य चालक्यस्य उपदेशेन, एतत् विश्वासघातकत्वम्, करि-
ष्यामि ; "नवमं विश्वासवधः" इति श्रुतेर्विश्वासघातकताया महापापत्वेऽपि प्रभीरा-
द्येश्यालक्ष्मीश्वत्व नान्यगतिकत्वादिति भावः । प्रथमप्रविष्टस्य नूतनागतम् । प्रसा-
दम् अनुयहम् अनुयहलभ्यमलङ्घारम्, लिंचप्य आसौक्त्य, निर्वतो निश्चितः,
विश्वासान्पच्यमावादिलाशयः । रवकीयत्वचिक्षेनाशौ मुद्रण्मित्यभिप्रायः । भाण्डा-
मारे काषणहै. निचेम 'आसौक्त्यम् ।

वाक्षम् । [আনন্দের সহিত] ভদ্র ! সিদ্ধার্থক ! এই প্রাতিকর
কার্য্যের ইহা কি যথেষ্ট পারিতোষিক হয় ? তথাপি গ্রহণ কর । [এই
বলিয়া আপন গাত্র হইতে অলঙ্কাব খুলিয়া দান করিলেন]

সিদ্ধার্থক । (গ্রহণ করিয়া, রাক্ষসের চরণে পতিত হইয়া, স্বগত)
আর্যা চাণকোব উপদেশেষ্ট এইরূপ করিব । (প্রকাশ্মে) মন্ত্রী মহাশয় !
আমি এখানে প্রথম আসিয়াছি ; স্তুতরাঃ কেহই আগাম পরিচিত নাই ;
যাহার নিকটে আপমার অমুগ্রহলক্ষ এই অলঙ্কাব গচ্ছিত রাখিয়া স্বস্ত-
চিত্ত হইব । অতএব আমি ইচ্ছা করি— এই মুদ্রা দ্বারা মুদ্রিত করিয়া

राचसः । भद्र ! भवतु को दोषः । शकटदास ! एवं
क्रियताम् (ट) ।

शकटदासः । यदाज्ञापयत्यमात्यः । मुद्रा विलोक्य जगन्तिकम् ।
अमात्य ! भवत्तामाङ्गितेयं मुद्रा ! (ठ) ।

राचसः । विलोक्यात्मगतम् । सत्यम्, नगरान्निष्ठामतो मम हस्तात्
ब्राह्मण्या उत्कण्ठाविनोदार्थं गृह्णोता । तत् कथमस्य हस्त-
मुपागता । प्रकाशम् । भद्र ! सिद्धार्थक ! कुतस्त्वयेयमधि-
गता ? (ड) ।

[ट] राचस इति । भवतु तवामिमे तर्मवंत शंषः । का दंषः का इनिः ।
एतम् अनेनीक्षणपम् ।

[ठ] शकटेति । बहुजनमध्य यं कच्छिदेकं प्रति आत्माप्रकारविशेषो जगन्ति-
कम्, तद्द यथा स्यात्तथा आहेति क्रियाविशेषणमतत् । तथा च दर्पणे “विपताककरे-
णान्वानवार्यान्तरा कथाम् । अन्यान्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनात्वे तज्जनात्मिकम् ।”

[ड] राचस इति । ब्राह्मण्या मम मार्घ्याया, उत्कण्ठाविनोदार्थं विरहकालीन-
अरण्यनिष्ठनदुर्खलनिवारणार्थम् । प्रियजनव्यवहतवस्तुदर्शने हि विरहदुर्खं किञ्चिं
द्विवर्तते । अस्य शकटदासस्य । अधिगता प्राप्ता ।

इहा आपनारह कोषगृहे गांछत राखि । धर्म द्विहा द्वारा आमार
अंग्रेजन हिंबे, तथन इहा लहिंब ।

राक्षस । भद्र ! हेक, हानि कि ; शकटदास ! ऐक्कपहे कर ।

शकटदास । मस्त्रौ महाश्य वाहा आदेश करेन । (मुद्रा देखिया
केवल राक्षसेर प्रति) मस्त्रौ महाश्य ! एधे आपनार नामाङ्गित मुद्रा !

राक्षस । [देखिया श्वगत] मत्य बटे ; आयि राजधानी हिंते
चलिया आसिवार समये आमार स्त्री उङ्कष्टानिवारणेर जग्न आमार हस्त
हिंते इहा ग्रहण करियाछिलेन । तबे, इहार हाते गेल कि करिया ?
; (प्रेरकाश्चे) भद्र ! दिद्धार्थक ! तूमि कोथा हिंते इहा पाईले ?

सिद्धार्थः । अत्य कुसुमपुरे मणिआरसेषो चन्दणदासो
शाम । तस्म गेहडुभारपरिसरे पड़िदा मए आसादिदा । (अजि
कुसुमपुरे मणिकारथेषो चन्दणदासो नाम । तस्म गेहडुभारपरिसरे पवित्रा मया आषा-
दिता) (ठ) ।

राचसः । युज्यते (ण) ।

सिद्धार्थः । अमञ्ज ! एत्य किं जुज्जाद् ? [अमात्य ! अब किं
युज्यते ?] (त) ।

राचसः । भट्र ! यम्भाधनानां गृहे पतितस्यै व'विध-
स्योपलव्विरिति (थ) ।

[ठ] सिद्धेति । गेहडुभारस्य परिसरे पर्यन्तदेशे । आसादिता गृहीता ।

[ण] राचस इति । युज्यते सम्भवति, एवम्यकारेण अस्या मुदायाः प्राप्तिरिति
श्चेषः ।

[त] सिद्धेति । धूर्जीपि सिद्धार्थः प्रकृतार्थावगमी राचसस्य जातो न वेति
आतुं सब था निर्बोधित् पृच्छात किं युज्यत इति ।

[थ] राचस इति । महाधनाना महन् विशालराशिभूतले न विशालं धनं
यद्या तैषाम् । पतितस्य गतस्य, एव'विधस्य मद्भूरीथकृपस्य अत्यमूल्यस्य वस्तुनः,
उपलव्विः भवदुक्तपेण प्राप्तिः, इनि यज्ञन इत्यन्वयः । महाधनिना हि अत्यमूल्यं वस्तु

सिद्धार्थक । कुसुमपुरे चन्दणदासनामे एकजन मर्णव्यवसायौ बैक्षु
आছेन ; ताहार बाडोर द्वारेर आन्तिभागे इहा पड़ियाछिल ; आगि
लइया आसियाछि ।

राक्षस । हहते पारें ।

सिद्धार्थक । मन्त्रौ मठाशय ! ए विषये कि हहते पारें ?

राक्षस । भद्र ! महाधनीर घरे एইरुप बस्तु पड़िले ये ताहार एই
क्लपेह आप्ति हहते पारें ।

शक्टदासः । सखे ! सिद्धार्थक ! अमात्यनामाङ्गितेयं मुद्रा ।
तदितो बहुतरेणार्थेन भवत्तममात्यस्तोषयिष्यति । दीयता-
मेषा (द) ।

सिद्धार्थकः । अज्ञ ! एवं प्रसादो एतो, च इमाए मुहाए
अमच्छो पड़िग्यहं करेदि । (आर्थ ! ननु प्रसाद एष, यद्या मुद्राया
अमात्यः प्रतियहं करोति) (ध) ।

राज्ञः । सखे ! शक्टदास ! अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे
व्यवहर्त्तव्यं भवता (न) ।

अबज्ञन्ति, तेन च तद्यद तद्वैवार्थान्तष्टुते । एवत्त्र महाधनयुक्तगदासाऽपि भया
निर्विमिदमन्यमूल्यमङ्गुरौयकमवज्ञातवान् ; तेन चैतत् हारपरिमर्ति पतितं त्वया च
ख्वर्मिति युज्यत इत्याश्रयः ।

[द] शक्टेति । इतः अङ्गुरौयकात् एतमूल्यादित्यर्थः, बहुतरेण अधिकेन,
अथेन धनेन, एषा अङ्गुरौयकमुद्रा ।

[ध] सिद्धेति । प्रसादोऽनुयहः । प्रतियहं पुनर्यहणम् । एतमप्रदाने मम
काप्यापत्तिर्नात्मीति भावः ।

[न] राज्ञस इति । स्वाधिकारे खकर्त्तव्यकर्मणि जनेषु पवप्रदानादौ,
व्यवहर्त्तव्यं मतस्वाक्षरस्याने अङ्गुरं कर्त्तव्यम् ।

शक्टदास । सथे ! सिद्धार्थक ! एই मूद्राटी अमात्येर नामाङ्गित,
स्त्रुतरां इहा अपेक्षा अधिक धन द्वारा अमात्य तोमाके मनुष्टे करि-
वेन । तुमि एই मूद्राटी दान कर ।

सिद्धार्थक । महाश्रम ! इहा त आगार श्रीति अनुग्रह ; ये, अमात्य
एই मूस्ता ग्रहण करिबेन ।

श्राक्षण्म । सथे ! शक्टदास ! एই मूद्रा द्वाराइ तुमि निजेर कर्त्तव्य
श्रेय व्यवहार करिबে ।

शक्टदासः । यदाज्ञापयत्यमात्यः ।

सिद्धार्थकः । अमच्च ! विसुवेमि । (अमात्य ! विज्ञापयामि) ।

राघवः । ब्रूहि विश्वव्यम् (प) ।

सिद्धार्थकः । जाणादि ज्ञेत्र अमच्चो, जना चाणक्यहदशस्त
विपिग्रं कदुअ णत्यि मे पुणो पाड़लित्ते ष्पवेसो त्ति । ता
इच्छामि अहं अज्जस्त ज्ञेव सुप्पमन्ने पादे सेविदु' । (जानात्य-
वामात्यः, यथा चाणक्यहतक्य विप्रियं क्लत्वा नास्ति मे पुनः पाटलिपुवे प्रवेश इति ।
तदिच्छाम्यहम् आर्यस्यैव सुप्पसन्नी पादौ सेवतुम्] [फ] ।

राघवः । भद्र ! प्रियं नः । किन्तु त्वदभिप्रायापरिज्ञाने-
नान्तरितोऽस्माकमनुनयः । तदेत्रं क्रियताम् (ब) ।

[प] राघव इति । विश्वव्यं निर्मयतथा सावद्वासः यथा स्यात्तथा ।

(फ) सिद्धेति । विप्रियं शक्टदासोऽर्णारेणासन्नाषम्, क्लत्वा विद्यमानस्येति
शेषः, अन्यथा एककर्त्तृकत्वाभावात् क्लापत्ययानुपर्णिः । प्रवेशः प्रवेशाधिकारी नास्ति,
चाणक्यस्यैव प्रतिवक्षकत्वादिति भावः । सुप्पसन्नी अतीवसानुग्रही ।

[ब] राघव इति । न अस्माकम्, प्रियं प्रीतिकरम्, अव तवाष्पस्यानमिति
शेषः । तहि' भवतैव कथं तदनुनयो न क्लत इत्याह किन्त्विति । तव अभिप्रायव्य
मदन्तिके स्थितीच्छायाः परिज्ञानेन त्वदन्तमादिवायगमेन हेतुमा, अस्माकमनुनयः "अवैव
त्वं तिष्ठ" इत्यनुनयवाक्यम्, अन्तरितस्तिरोहिनः प्रियारित इत्यर्थः एवमवादस्थानम् ।

इदमवस्थानदानमेव राघवस्य सर्वलाश्मूलमित्यात्मोचनौयम् ।

शक्टदास । अमात्य याहा आदेश करेन ।

सिद्धार्थक । मन्त्री महाशय ! आमि निवेदन करितेछि ।

राक्षस । विश्वस्त्वावे वल ।

सिद्धार्थक । मन्त्री महाशय ज्ञानेनै ये, दुर्बाल्या चाणक्येर अप्रिय कार्य
कारिग्रा, आर आमार पाटलिपुत्रे प्रवेश करिबार अधिकार नाहि;
क्ताहे आमि आपनारहे शुभ्रमन्न चरण द्वानिर मेवा कर्त्तव्यते इच्छा करि ।

सिद्धार्थकः । सहस्रम् । अणुग्हिदोह्नि । [अनुग्हीतोऽस्मि] [भ] ।
 राचसः । शक्टदास ! विश्वामय सिद्धार्थकम् ।
 शक्टदासः । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति सिद्धार्थकेन सह मिष्ठानः ।
 राचसः । सखे ! विराधगुप्त ! वण्येदानीं कुसुमपुरवृत्तान्त-
 शेषम् । अपि द्व्यमन्ते उपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ? (म) ।
 विराधगुप्तः । अमात्य ! वाढ़ द्व्यमन्ते ; ननु यथाप्रधानमनु-
 गच्छन्त्येव (य) ।

[भ] सिद्धेति । अनुग्हीतंऽस्मि, तवान्तिक एवावस्थानानुमतिलाभादिति
 भावः ।

(म) राचस इति । चन्द्रगुप्तस्य प्रकृतयः प्रजाः, अव्याकम् उपजापं भेदम् अव्यात्-
 प्रयुक्तं भेदमित्यर्थः, अपि द्व्यमन्ते किमु सहन्ते किञ्चु परस्परमाश्रयन्तीति तात्पर्यम् ।

[य] विराधेति । वाढ़मवश्यम्, “अवश्यं भश्योर्वाढ़म्” इति इलायुधः ।
 द्व्यमन्ते युधदुपजापमिति सत्यन्वः । अथ प्रधाना अप्रधाना वा द्व्यमन्ते इत्याह नन्विति ।
 प्रधानो आत्मकचन्द्रग्नी अनात्मकम्ये ति यथाप्रधानम्, अनुगच्छन्त्येव युधमप्रयुक्तमुपजाप-

राक्षस । भद्र ! इहा त आमादेर अत्यनुप्रौढिकर कार्य ; किञ्च
 तोमारह अडिप्राय जानाय, ए बिषये आमादेर अहूरेध तिरोहित
 हइयाछे । श्रुतराः इहाहे कर ।

सिद्धार्थक । (आनन्देर सहित) अमृग्णीत हइलाम ।

राक्षस । शक्टदास ! सिद्धार्थकके बिश्वाम कराओ ।

शक्टदास । श्रद्धी महाशय याहा आदेश करेन । (एই बलिघा
 सिद्धार्थकेर सहित चलिघा गेल)

राक्षस । सथे ! बिराधगुप्त । एथन कुसुमपुरेर बृत्तान्तेर अव-
 शिष्ट अंश बर्णना कर । चद्रगुप्तेर प्रजाग्रा आमादेर अशुक्त भेदनीति
 शहग करितेछे त ? ।

राज्ञः । सखे ! कि तत्र कारणम् ?

विराधगुप्तः । अमात्य ! इदं तत्र कारणम् । मलयकेतो-
रपक्रमणात् प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरि, इति चाण-
क्योऽपि जितकाश्चितयाऽसहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्त्रे राज्ञाभङ्गैश्चन्द्र-
गुप्तस्य चेतःपीडामुपचिनोति । इत्थमपि भमानुभवः (र) ।

राज्ञः । उहर्षम् । सखे ! विराधगुप्त ! गच्छ त्वमनेनैवाहि-
तुण्डकच्छङ्गना पुनः कुसुमपुरम् । तत्र मे प्रियसुहृदैतालिक-
मनुसरल्लाव राज्यस्थ प्रधानपुरुषौ चाणक्यचन्द्रगुप्तावाप युध्यन्नोत्प्रथागात् परस्परं मेद-
प्राप्तादित्यर्थः ।

[र] विराधेति । कुपित आत्मनोऽवहेलनादिति भावः । जितेन शब्दुजयेन
काशते दीप्तयत इति जितकाशौ तस्य भावस्तया गर्वितस्या हेतुनेत्यर्थः । आज्ञाभङ्गै-
श्चन्द्रगुप्तस्यैव आदेशलङ्घनैः, चेतःपीडां मनोदुःखम्, उपचिनोति उन्पादयति । इत्थम-
पीति अपिरेदार्थः ।

विराधगुप्त । मन्त्रौ महाशय ! निश्चयेत् ग्रहण करितेत्तेछे । एमन कि,
प्रथान अमूसारेह आपनार भेदमनौतिर अमूसरण करितेत्तेछे ।

राक्षस । ताहार कारण कि ?

विराधगुप्त । मन्त्रौ महाशय ! टेहाइ ताहार कारण, — गलमकेतुर
चलिया आसा हइते चन्द्रगुप्त चाणक्येर ऊपरे क्रूक्त हइयाछ ; एই जग्ता
चाणक्याओ गर्वित बलिया चन्द्रगुप्तके सह करिते ना पारिया, सेहि सेहि
आदेश लज्यन द्वावा चन्द्रगुप्तेर मनःपीडा जम्माइतेत्तेछे । एइकल्पहि आमार
अमूसारान ।

राक्षस । (आनन्देर सहित) सत्थे ! विराधगुप्त ! तुमि एই सांपू-
ड़ियार छन्नबेशेहि पुनराय कुसुमपुरे याओ ; मेथाने आमार, प्रियसुहृदै-
त्यनकलशनामे स्त्रिपाठ्क वास करेन ; आमार कथा अमूसारे तुमि
ताहाके बलिबे ये, चाणक्य चन्द्रगुप्तेर आदेश लज्यन करिले,

व्यञ्जनः स्तनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया महचनाहाच्छः
यथा चाणकेन क्रियमाणेष्वाज्ञाभङ्गेषु चम्द्रगुप्तः समुत्तेजन-
समर्थैः श्वोकैरुपश्वोकयितव्यः । कार्यं ज्ञातिनिभृतं करभक-
हस्तेन सन्देष्टव्यमिति (ल) ।

विराधगुप्तः । यशज्ञापयत्यमात्यः । इति निष्कृतः ।

प्रविश्य पुरुषः । अमच्छ ! एसो कव, सशङ्कुदासो त्रिस्वेदि.
एंद्रे कव, तिसि अलङ्कारविसेसा विक्रीअन्ति । ता पञ्चक्लीकरेदु
अमच्छो । [अमाय ! एष खलु शकटदासः विज्ञापयति, एते खलु वयः अल-
खारविशेषाः विक्रीयते । त । यज्ञोकरात् अमायः) (व) ।

[ल] राचस इति । आहिनुर्गुडकच्छश्चना व्यालयाहिच्छश्चविशेन । धैतालिकस्य
खुतिपाठकस्य व्यञ्जनं विशादि चिङ्गं यस्य सः । उपश्वोकयितव्यः श्वोकैः स्तीतव्यः ।
कार्यं य तदुपश्वोकनफलच्छ, अतिनिभृतम् अतिगुप्तं यथा स्यात्या, करभकस्य तदाख्याय
कार्यचिज्जनस्य हस्तेन हस्तमृहोतपवेण ।

अव कपटं नाम नाव्यालङ्कारं, “कपटं” मायदा यव उपमन्त्रिभावते “इति
लङ्कणात् ।

[व] प्रविश्येति । अलङ्कारविशेषा उत्कृष्टालङ्काराः । विक्रीय । कीनापीति
शेषः ।

तुमि ममुत्तेजनार योग्य श्वोक द्वारा चञ्चुगुप्तेर श्व करिबे । ताहार
फल, अतिगोपने कबड्डकेर हाते पत्र दिल। पाठ्ठाइबे ।

विराधगुप्त । गन्त्री महाशय याहा आदेश करेन । (এই বলিয়া
চলিয়া গেল)

শ্বिय়ংবদক । (প্রবেশ করিয়া) গন্ত্রী মহাশয় ! এই শকটদাস
জানাইতেছেন যে, এই তিন খানা উৎকৃষ্ট অলঙ্কার বিক্রয় হইতেছে ;
তাহা গন্ত্রী মহাশয় দেখুন ।

राज्ञः । विलीक्यात्मगतम् । अहो महार्हाण्डाभरणानि । प्रकाशम् ।
भद्र ! उच्चां शक्टदासः परितोष विक्रीतारं गृह्णता-
मिति (श) ।

पुरुषः । जा अमच्छो आथवेदि । इति निष्ठान्तः । [यदमात्य
आज्ञापयति] ।

राज्ञः । स्वगतम् । यावदहमपि कुसुमपुराय करभकं प्रेष-
यामि । उथ य । अपि नाम दुरात्मन्याणकान्द्रगुप्तो भिद्येत ।
अथवा सिद्धिमेव नः समोऽपि पश्यामि । कुलः—[ष]

मौर्यस्तेजसि सर्वं तत्त्वभुजामाज्ञापको वत्तंते
खाणकरोऽपि मदायथादयमभूद्राजिति जातस्मयः ।

अत्ययः—तेजसि मौर्यः सर्वं भूतत्वभुजाम आज्ञापकः वत्तंते, चाणक्यः अपि
“अयं मदायथात् रजा अमूत” इति जातस्मयः वत्तंते । लक्ष्याभरा हृतकृत्यता एव
(श) राज्ञस इति । शहो आश्वर्ये । महार्हाण्डि महामूल्यानि । विक्रीतारं
परितोष्य उपयुक्तमूल्येन सन्ताप्य, गृह्णनामत्तद्वयमिति शेषः ।

[ष] राज्ञस इति । यावदवधार्ये । करभकं नदाय्य जनम् । भिद्येत भेदं
प्राप्नयात् । नः अस्माकम् समोऽपि भेदितम् ।

राज्ञः । (देखिया अग्ने) एक आश्चय, अलक्षारण्डिये, भशामूल्य ।
(प्रकाशे) भद्र ! शक्टदासके बन में, विक्रीताके मन्त्रिके करिया ग्रहण
करक ।

प्रथमवदक । भद्री महाश्वयाहा आदेश करेन । (ऐ बलिया
चलिया गेल)

राज्ञः । (अग्ने) आमिओ करभकके कुसुमपुरे प्रेरण करि ।
(गाते थाने करिया) द्वराया चानव्य हीते चन्द्रगुप्त पृथक हीने कि ?
अथ । । नादेव अभौष्टि गिर्द हीनाहे वलयाई देखितेछि । कावण,

राज्यप्राप्तिक्षताथै मेकमपरं तीर्णं प्रतिज्ञार्णवं
सौहार्द्वात् क्षतक्षयते व नियतं लभ्यान्तरा भेत्स्यति ॥२३॥

इति निष्ठामाः सबे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

राज्यप्राप्तिक्षताथ म् एकं तीर्णं प्रतिज्ञार्णवं [च] अपरं नियतं सौहार्द्वात् मेत्स्यति ॥२३॥

मौर्यं इति । तेजसि प्रतापविषये, मौर्यशब्दगुप्तः, सबंभूतलभुजा सबेषामेव राजाम्, आशापकः सार्वभौमत्वादादेशकर्ता वर्तते । चाणक्योऽपि, अथं चन्द्रगुप्तः, अदाश्रयात् मामाश्रित्वैवत्यर्थः, राजा अभूत्, इति शानेन हितुना, जातक्षयः क्षतक्षयते व वर्तते इत्यत्ययः । अतएव लभ्यम् अन्तरम् अवसरा यया सा ताडशी, क्षतक्षयते व क्षतार्थताज्ञानमेव कर्त्त्वै, राज्यप्राप्त्या क्षताथ म्, एकं चन्द्रगुप्तम्, तीर्णः परपारगमनविषयीकृतः प्रतिज्ञा एव अणवः समुद्रा येन त ताडशच, अपरं चाणक्यम्, नियतं निष्ठितमेव, सौहार्द्वात् परस्परस्ते हस्तमनात्, भेत्स्यति पृथक् करिष्यात् । अतएवाआकं समोहित सिद्धमेव पश्यामीत भावः ।

अत पराह्नं प्रति पूर्वाह्नं वाक्यार्थं याहेतुत्खान् काव्यलिङ्गं यथासंख्येनान्वयाद-यथासंख्यं तीर्णेत्यादौ निरङ्गं किवलकृपकञ्जालङ्गाराः ; तमक्षतविज्ञितवशात् 'चाणक्यचन्द्रगुप्तौ सम्भाव्यमानपरस्यरभेदौ इयोरपि क्षतक्षयत्वादित्यनुमानादनुमानमलङ्गारः । धीरो रघुः प्रसादो गुणः, वैदमीं रीतिः, शाहूलविक्रीडितस्त्रहनम् ॥२४॥

इति श्रीहरिदासप्रिज्ञालवागीश्विरचितावां मुद्राराज्ञस्तोकायां

आलक्षण्यातुरीमात्यागा हितीयाङ्गविवरणम् ॥२॥

चन्द्रगुप्तप्रतापे सकल राजारहे आज्ञाकारौ हइयाछे; आवार 'चन्द्रगुप्त आमाके आश्रय करियाहे राजा हइयाछे' एই भाविया चाणक्यो गर्कित हइयाछे। श्रुतराः एकज्ञन राज्य लाभ करिया कृतार्थ एवं अपर उन प्रतिज्ञासागर उत्तीर्ण हइया कृतार्थ हइयाछे। अतएव एই कृतार्थताहे अवसर पाइया, निश्चयहै उद्दादिगके प्रणय हइते पृथक् करिबे ॥२५॥

दृतीयोऽङ्कः ।

—○—

तसः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चुकी । सनिवेदम् (क) ।

रूपादीन् विषयान् निरूप्य करणे यैरामलाभस्त्वया
स्वस्ते षष्ठि चक्षुरादिषु हताः स्वार्थावबीधक्रियाः ।
अङ्गानि प्रसभं त्यजन्ति पट्टामाञ्चाविषेयानि ते
न्यस्तं मूर्धिं पदं तवैव जरया दृश्ये ! मुधा माद्यसि ॥१॥

(क) कञ्चुकीति । निवेदेन वार्हक्यानबन्धनावावमाननया सहेति सनिवेदम्,
अध्याहस्त्वया आहेति क्रियाया विशेषणमेतत् । तथा च दपं ये—“तस्तज्जानापदी-
र्यादेनिवेदः स्वावमानना ।”

अन्वयः—[हे] दृश्ये । लघा यैः करणैः रूपादीन् विषयान् निरूप्य आम-
लाभः स्वस्तः, तेषु षष्ठि चक्षुरादिषु स्वार्थावबीधक्रियाः हताः । ते अङ्गाविषेयानि
अङ्गानि प्रसभं पट्टातां त्यजन्ति । जरया तव एव मूर्धिं पदं न्यस्तम्, [तनु] मुधा
माद्यसि ॥१॥

निवेदहेतुमाह रूपादीनिति । हे दृश्ये । विषयलालसे । लघा, यैः करणैः
चक्षुरादिभिरन्दियैः रूपादीन् रूप-रस-गम्भ-स्यार्थ-शब्दान्, निरूप्य निरूपयनादाय,
आमलाभी अन्न लघ्यः, तेषष्ठि चक्षुरादिषु करणेषु, स्वार्थावबीधक्रिया निजनिजविषय-
शुद्धव्यापाराः, हता जरयैव क्रमशी नाशिताः ; तथा ते तव, अङ्गाविषेयानि आदेश-
वशवस्तीनि तव तिमावेणैव पणीदितानोन्नार्थः, अङ्गानि हस्तपदाद्यवयवाः, प्रसभं जरा-

कञ्चुको श्रवण करिलेन ।

(१)…अङ्गार्थे यानि मे ताम्यसि ।

परिक्षयाकाशे । भो भोः सुगाङ्गप्रासादाधिकृताः पुरुषाः । सुगृहीतनामा देवश्वन्दगुप्तो वः समाज्ञापयति—“प्रहृत्कौमुदीमहोत्सवरमणीयं कुसुमपुरमबलोकयितुभिच्छामि । तत् संख्यमत्तामस्माहश्च नयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरिभूमय” इति (ख) ।

बल्लने व, पटुता स्वखकार्यचमताम, अजन्मि । अतएव जरथा वार्जुक्येन, तत्र तृणाया एव, मूर्ध्नि मस्तकै, पदं प्रतिष्ठा चरणस्त्र, अस्तं लृतं दण्डम् । किन्तु तेज त्वम्, मुधा अग्नश्च तम्, माद्यस्ति भीगाय मत्ता भवसि । एतत्तद्व नितान्तमेवानुचितमिति भावः ।

अत्र जाय्यसाव्येन जरात्णायीरवसरकमेण जीतृजीत्यभपद्मोद्यथवहारसमारोपात् मुमासीक्षिरक्षकारः, कारणाभावेऽपि मत्तताकार्योत्पत्तेविभावना आनयोरज्ञार्द्धभावेन मङ्गरः । निवेदो नाम अभिवारी भावः ; प्रसादो गुणः, वैदर्भी श्रीतिः, शाढ़ूल-दिक्कीडितस्त्र हत्तम् ॥१॥

[ख) परीति । सुगानि मनोहरतया सुगमानि अङ्गानि मत्तं एवावयवा यस्य म सुगाङ्गो नाम स आसौ प्रासादश्चेति तस्मिन् अधिकृता निर्यागेनाधिकारिणः रक्षणवेज-क्षादिकारिण इत्यर्थः । सुगृहीतं भाग्यधरतया सर्वेषां प्रातकज्ञारितं नाम यस्य म, देवा राजा । वी युग्मान् । प्रहृत उपस्थितीयः कौमुदां कार्त्तिकपौर्णमासां महोत्सवमत्तानुस्त्रेय आमन्दकरञ्जापारस्तीन रमणीयं मृजीकरणादिना मनोहरम् । स यिति मत्ता मार्जनमृजादिना प्रकारान्तरास्यदीक्षियत्वाम् । इति समाज्ञापयत्तीत्यनेन सम्बन्धः ।

कक्षुकी । (आश्वाव अवज्ञार सहित)

तुम्हा ! तुम्हि ये सकल इन्द्रियधारा ऋपप्रत्तिं विषयं निकृपण कविया जन्मलाभ करितेत, मेरै सकल चक्षुप्रत्तिं इन्द्रियेरेष्व स्व स्व विषय । ग्रहणेर क्षमता नष्ट हइया गियाछे एवं तोमार आज्ञामूलवर्ती हस्तपदादि अঙ्गशुलिओ ज्ञरार प्रत्तावे आपन आपन कार्यदक्षता परित्याग करियाछे ; श्रुतरां ज्ञरा तोमारह यस्तके पदन्ताम करियाछे । अन्तेव तुम्हि त्रेपन भानर्थक घातिया बेड़ाइत्तेछ ॥१॥

(प्रत्येक कर्मया शूले) हमें ओठे सुगाङ्ग एट्रालिकाम नियुक्त लोक-

आकाशे आकर्षं । किं ब्रूथ 'आर्य ! किमविदित एवायं देवस्य
कौमुदोमहोत्सवप्रतिषेधः' इति (ग) । आः, दैवोपहताः !
किमनेन वः सद्यः प्राणाहरेण कथोपोङ्गातेन (घ) । श्रीप्र-
मिदानोम्—(ड)

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन् स्तम्भान् पिनष्टस्तजः
सम्पूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सञ्चामराणां श्रियः ।
सिंहाङ्गासनधारणाच्च सुचिरं सञ्जातमूर्च्छामिव
क्षिप्रं चन्दनवारिणा सकुसुमः सेकोऽनुगृह्णातु गाम् ॥२॥

[ग] आकाश इति । आकर्षं मुत्वेवत्यर्थः । आर्य ! मान्य ! कञ्चुकिन् !
अविदित एव भवता अज्ञात एव, देवस्य राजशन्द्रगुप्तस्य यः कौमुदीमहोत्सवस्य
प्रतिषेधः, इति किं ब्रूथेत्यन्वयः ।

(घ) आ इति । आ इति कीपे । दैवेन विधिना उपहता विमाश्चित्प्रायाः !
वी युभाकम् । कथाया उपोदघातेन उत्त्यापनेन ।

(ड) श्रीप्रमिति । श्रीप्रमिति श्रीकर्णयाः आलिङ्गन्त्विति क्रियया सह विजेपणा-
तया अन्वीक्षते ।

अन्वयः— सम्पूर्णेन्दुमयूख-संहति रुचां सञ्चामराणां श्रियः गृहीत-धूप-
गण ! प्रातःश्वरणीयनामा महाराज चक्रशुभु तोमादिगके आदेश करि-
तेछेन ये, 'आगि कुशमपुरनगरटीके आरक कोमुदीमहोऽसवे द्वारा
मनोहर देखिते इछा करि । अतएव शृगांग-अट्रालिकार उपरेव
स्थानगुलिके आगार दर्शनयोग्य करिया संक्षार करव । (शूले श्रवण करि-
याइ येन) कि बलितेछ ? आर्य ! महाराज्ञेर एই कोमुदीमहोऽसवेर
निमेधटा कि आपनार अज्ञातइ रहियाछे । आः, दैवहत व्यक्तिगण !
सत्त्व प्राणनाशक एই कथा उथापने तोमादेर प्रयोजन कि ? श्रीप्र-
मिति—

सुरभीन् पिनङ्ग सजः स्तम्भान् आलिङ्गन्तु ; सकुम्हमः चन्द्रवारिणा सेकश सुचिरं
सिंहासन-धारणात् सज्जातमूर्क्षाम् इव (स्थिता) गाँ शिप्रम् अगुरज्ञातु ॥२॥

आलिङ्गन्ति । सम्पूर्णः सम्पूर्णमखलो य इन्दुशन्दक्षस्य मयूरसंहते
किरणसमूहस्य रुमिव रुक् कालियेषा तेषा तथीतानाम्, सज्जामराणा सुन्दरशुभ्राण-
स्यजनानाम्, शिगः शोभाः कवरः, गर्भीते धूपैः सुरभीन् सौरभान्वितान्, तथा पिनङ्गा
सजः पुष्पमाला वेषु ताम्, स्तम्भान् प्राप्नादस्य व्यर्थः, आलिङ्गन्तु आशयन्तु आश्चि-
र्ण्यन्तु च । तथा सकुम्हमः पुष्पान्वितः, चन्द्रस्य वारिणा जलेन, सेकः सेचनस्य, सुचिरं
द्वीषं कालं यावत्, सिंहस्य अहूशिङ्कं यद तजादृशं यदासनं तस्य धारणाम् तजार
श्वृनादिव्यर्थः, अवद सिंहस्य अद्भुतः क्रीड एव आसनं तद धारणात् भवत्याय वह
धात् ; सज्जामा मूर्क्षां चैतन्यलोपी यव्याप्ताभिव विष्टाम्, बहुकालं गुरभारवहनात्
हिंसकीडपतनाच मूर्क्षा भवत्यवेति भावः ; गाँ सुगाङ्गप्राप्नादभूमिं धेनुच्छ, शिप्रं
शीघ्रम्, अगुरज्ञातु सौन्दर्प्पसम्पादनेन चैतन्यसम्पादनेन च दयताम् । इत्यादय एव
‘सुगाङ्गप्राप्नादभूमिम्’स्कारा इत्याशयः ।

अब लिङ्गसम्मेन स्तम्भशीषु नागकनायिकाव्यवहारसमाखीपात् समाप्तीक्षिरलङ्घारं,
सज्जातमूर्क्षामिवेति वाच्या भावाभिमानिभी क्रियोतप्रेक्षा आवयोमिंथो निरपेचतयः
संस्मृष्टिः । श्रीतत्त्वजलसेको यथा मूर्क्षिंता चतुर्मनुगरज्ञाति तद्विदुत्यन्तप्रेक्षया उपमा
व्यजात इत्यलङ्घारेणालङ्घारध्वनिः । न पुनः श्वेषः, धेनोरप्राकरणिकत्वात् उभयाथैव
प्राकरणिकत्वं एव दर्पणग्रहादिभिः श्वेषस्य नियमितत्वात् । प्रसादी गुणः, वैदर्भीं
शीतिः, शार्दूलविकीर्तितच्च हर्तम् ॥२॥

स्वगाङ्ग-अट्टालिकार शुभ्षण्डिके शुप्त्वारा सौरभान्वित कर, आव
ताहाते प्रूप्तेर गाला मुकुल वाँधिया दाओ ; परे, पूर्णमण्डल चक्रेर किरण-
कान्तिर श्वाय कान्तिमप्य शुभ चामत्रेर शोভा से शुभ्षण्डिके आलिङ्गन
करक । आर, दीर्घकाल यावृत्ति निःहासनेर भाव धारण कराय शुभ्षि-
तेर श्वाय अवस्थित भूमिके शौच्छ्रेष्ठ शुप्तान्वित चन्द्रनष्टलेर सेक अशु-
गृहीत करक ॥२॥

आकाशे । किं ब्रूथ 'आर्य ! इदमनुष्टीयते देवस्य शासनम्' इति (च) । भद्राः ! त्वरध्वम् । अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः । य एषः—(छ)

सुविश्वरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता
चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो याऽस्य गुरुणा ।
धुरं तामेवोच्चैन ववयसि वोढुं व्यवसितः
मनस्त्री दम्यत्वात् स्वलति न च, दुःखं वहति च ॥३॥

[च] आकाश इति । देवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य, शासनम् आदेशः । इति किं ब्रूथे अन्वयः ।

[छ] भद्रा इति । त्वरध्वम् आदिष्कार्यकारणाय सखरा भवत । य एष इत्यस्य आकर्षणाभ्यां सखलतीत्यादिक्रियाभ्यामन्वयः ।

अन्वयः—विषमेषु अपि पथिषु अचलता धुर्येण अस्य गुरुणा सुविश्वरङ्गैः अङ्गैः गुरुः अपि भुवः या चिरम् ऊढा ; मनस्त्री यः एषः नववयसि ताम् एव उच्चैः धुरं वोढुं व्यवसितः [सन्] दम्यत्वात् न च सखलति दुःखं वहति च ॥६॥

सुविश्वरैरिति । विषमेषु विपत्सङ्गेषु च, अचलता कर्त्तव्यादभश्यता अपतताच, धुर्येण भारवहनश्चमेण, अस्य चन्द्रगुप्तस्य, गुरुणा विवा नन्देन, सुविश्वरैः हितैषितया छटतया चातिविश्वरैः, अङ्गैः स्वाम्यमात्यादिभिः पृष्ठादिभिसावयवैः करणैः, गुरुर्महती अपि, भुवः पृथिव्याया धूः, चिरम्, ऊढा धृता ; मनस्त्री प्रशस्तमनाः य एष चन्द्रगुप्तः, नववयसि धौषने काली, तामेव, उर्महतीम्, धुरं भारम्, वोढुं धारयितुम्, व्यवसितः प्रवृत्तः सन्, दम्यत्वात् गुरुजनेन दमनीयत्वात् शासनीयत्वात् युवत्वाच्च, न च सखलति कर्त्तव्यात् नैव भग्यति नैव पतति च, दुःखं यथा स्वास्थ्या, वहति च तां धुरं धारयति च ।

(शृङ्ख) तोभद्रा कि एই कथा बनितेछ ये, 'महाराज्ञेर आदेश एहि सम्पादन करितेछि' । भजगण ! सज्जन हओ । महाराज चक्रशुक्ष एहि आसियाछेनहै ।

नेपथ्ये । इति इतो देवः (सा) ।

ततः प्रविशति राजा प्रतीक्षारी च ।

राजा । स्वगतम् । राज्यं हि नाम राजधर्मानुबृत्तिपरस्य नृपते-
महाद्वीतिस्थानम् । कुतः—(भ)

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता

परित्यक्तस्वार्थी नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

अत शिष्टविशेषणसाम्यात् कार्यसम्याच प्रस्तुते चन्द्रगुप्ते अप्रस्तुतस्य तदनुबृत्तस्य
व्यवहारसमारीपात् समाप्तीक्षिरलक्षारः । प्रसादी गुणः, वैदमीं रीतिः, श्रिष्टिरिचो च
हृतम् ॥३॥

[अ] नेपथ्य इति । इति इतः अनेनानेन पथा, आगच्छत्विति श्रेष्ठं ।

[आ] राजेति । हि निश्चये । नाम सम्भावनायाम् । राजधर्मानुबृत्ताकां
राज्ञी नियमाः तदनुबृत्तिपरस्य केवलमेव तदनुसरणपरायनम् । अप्रीतिस्थानं कष्ट-
जनकायथा अनामन्दिषयः । राजधर्मानुबृत्तिपरस्य तु स्वेच्छाचारितया महत् प्रीति-
स्थानं भवत्येवेति भावः । अप्रीतिस्थानत्वमेव प्रतिपादयितुं विकल्प्य तत्कारणमनुभृ-
तुता इति ।

ভাব বহনের যোগ্য ঈশার পিতা বিপৎসন্ধুল রাজকার্যপদ্ধতিতেও
অবিচলিত থাকিয়া, গুরুতর হইলেও পৃথিবীর যে ভাব দৌর্ঘকাল বহন
করিয়া গিয়াছেন ; প্রশংসন্দয় যে ইনি নৃতন বস্ত্রে সেই গুরুতর ভাবে
বহন করিতে প্রবৃত্ত হইয়া, গুরুজনের শাসনাধীন বলিয়া, কর্তৃব্যভূষণ
হইতেছেন না, দুঃখেও বহন করিতেছেন বটে ॥৩॥

(নেপথ্য) মহারাজ এই এই পথ দিয়া আস্তুন ।

তদনন্তর রাজা ও প্রতীহাসৌর প্রবেশ ।

রাজা । (স্বগত) যাহারা রাজধর্মের অঙ্গসূরণপ্রাপ্তি সেই রাজাদের
রাজ্য, অত্যন্ত অপ্রীতিকর স্থান । কারণ—

परार्थं चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्
परायत्तं प्रीतेः कथमिव रसं वैक्तं पुरुषः ॥४॥

अन्वयः—परार्थगुणाने स्वार्थपरता वृपं रहयति ; परित्यक्तस्वार्थः [चातपातः निश्चितम् अथर्वार्थः [एव भवति]] । चेत् परार्थः स्वार्थात् अभिमततरः, हन्त ! [तदा नृपः] परवान् (एव भवति) ; परायत्तः पुरुषः प्रीतेः रसं कथम् इव वैक्तं, ॥४॥

परार्थेति । परेषां प्रजादीनां जगानाम्, अर्थस्य प्रयोजनसामान्यस्य अनुष्ठाने केवलम् सेव तत्कारणं, स्वार्थपरता निजप्रयोजनसाधनव्ययता, वृपं राजानन्, रहयति लक्षणति, राजा। स्वलुप्तु केवलसेव परप्रयोजने कर्त्तव्ये सर्वधैव स्वप्रयोजनं त्यज्येतेत्यर्थः । अथ स्वार्थपरता वृपं रहयतु नामत्याह परित्यक्तेति । परित्यक्तः स्वार्थैयेन स तादृशः । स्वार्थेन यथा राजास्यागः, राजा!पि तर्थैव स्वार्थस्य लागः सुभवतीति उभयद्वयापि अर्थात् पार्थक्यमिवेतुपपत्तिः । चितिपतिभूपतिः, निश्चितमेव, अथर्वार्थः स्वपाचकान्वयं-शून्य एव भवति । तथा च चितिपतित्वं नाम स्वामित्वे न चितिमत्त्वम् । एवत्तु स्वार्थ-परित्यागेन केवलपरार्थगुणाने कर्त्तव्ये सर्वासामिवात्माचतीनां प्रकाश्यः सर्वधा दातव्यतया आत्मनः चित्तेरेवाभावात् चितिपतित्वं नाम आकाशकुसुमादिवन्मित्यैव भवतीति भावः । कत्प्रत्यक्तरमाह परार्थं इति । चेद यदि, परार्थः परप्रयोजनसाधनम्, स्वार्थात् स्वप्रयोजनसाधनात्, अभिमततरः प्राधान्येन सन्वादिभिरभिमतः ; हन्त खेदे, तदा नृपः, परवान् पराधीन एव भवति ; सर्वदा परेषामाभिमत्यनुसरणात् तत्साधनव्ययत्वाच्च त्याग्यः । नन्दस्तुपरवानित्याह परायत्तः पराधीनः पुरुषः, प्रीतेः रसम् आखादम्, कथमिव केन प्रकारेण, वैक्तं जानातु, अपि तु कथमपि नेत्रयः, स्वेच्छानुषारेण कार्यकरणां सामर्थ्यादिति भावः । अतएव राजा यह अप्रीतिस्थानमिति समुदायाश्यः ।

अब विशेषणानां भिन्नभिन्नाभिप्रायेण प्रयोगात् परिकरोऽलङ्घारः । प्रजादी गुणः, वैद्यर्भी च रीतिः ।

“परतन्वः पराधीनः परवान्नाश्वासपि” इत्यमरः । शिखविष्णो दृष्टम् ॥४॥

केवल परवेत्र अथोऽन माधन करिते थाकिले, द्राज्ञान आपन अयोऽनमाधन ऊँडाके एकेवारेहे छाड़िया याय ; स्वार्थ एकेवारेहे

अपि च । दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरामविहिरपि रागभिः ।
कुतः—(ज)

तौच्छादुहिजते मृदौ परिभवत्रासात् सन्तिष्ठते
मूर्खं हेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविहृत्खपि ।
शूरेभ्योऽप्यधिकं विभेतुपहसुत्ये कान्तभौरुनहो
श्रीलं व्यप्रसरेव विश्वनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥५॥

[अ] अपि चेति । आत्मविहिः आराधने यद्वष्टिहिरपि । दुराराध्या हि दुःखे-
नैव आराधयितुं सन्तोषयितुं शक्या । “आत्मा यवो धृतर्वृजिः स्वभावं ब्रह्म वर्णं च”
इत्यमरः ।

अन्वयः—श्रीः तौच्छात् उहिजते, परिभवत्रासात् मृदौ न सन्तिष्ठते, मूर्खं
हेष्टि, अत्यन्तविहृत्खपि प्रणयिता न गच्छति, शूरेभ्यः अपि अधिकं विभेति, एकान्त-
भौरुन् उपहसुत्ये ; अहो ! श्रीः लभ्यप्रसरा विश्वनिता दुःखोपचर्या दुःखोपचर्या ॥५॥

तौच्छादिति । श्रीलं ज्ञीः, तौच्छात् उत्यस्वभावात् वृपात्, उहिजते कदाचन्मासवि-
प्रहरेदिति विभाव्य उहिया तिष्ठति । अतएव तदापि न सन्तोष इति भावः । परिभवत्रासात्
अन्वकर्त्तुकावसाननाभयात्, मृदौ कीमलस्वभावे वृपे, न सन्तिष्ठते । अतः कोमलेऽपि
न प्रीतिरित्याशयः । मूर्खं वृपम्, हेष्टि । तेन तदासन्तोष एवेष्टभिप्रायः । अत्यन्त-
विहृत्खपि वृपेषु, प्रणयितामनुरागिताम्, न गच्छति न प्राप्नोति । अत्यन्तविदुषाः विद्याया-
मेवासक्या आत्मनासक्यमावात् तेज्जपि न सन्तोष इति तात्पर्यम् । शूरेभ्योऽप्य
नृपेभ्यः, अधिकं विभेति कदाचिन्मासप्याकामेदित्याशक्त्य सातिशयः वस्ति । अतेष्ट-
ज्जपि न सन्तोष इति भावः । एकान्तभौरुन् अत्यन्तभयश्चैलान् वृपान् कापुषष्यनेन
उपहसति । ततस्तेष्टि नाहि सन्तोष इत्याशयः । इत्यहो आशर्थम् । अतएव सा श्रीः,
त्याग करिले, राजा र कीर्तिपात्र निश्चयहं मिथ्या हइया याय । यदि
स्वाथ अपेक्षा परार्थ प्रधान बलिया सम्भव हय, तबे हाय ! राजा परा-
धान हइया पड़िलेन ; यदि ताहाहि हइलेन, तबे पराधीन व्यक्ति कि
अकारे आनन्देर रम अहूत्व र्कारिबेन ? ॥५॥

अन्यस्त । कृतकलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण च त्वया कस्ति-
कालं व्यवहृत्यमित्यार्थोपदेशः स च कथमपि मया पातक-
मिवाभ्युपगतः । अथवा शशदार्थोपदेशसंस्कृयमाणमतयः
सदैवाखतन्त्रा वयम् । कुरुतः—(ट)

लभः सौदर्यादातुर्यादिना प्राप्तः प्रसरः कामुकपुरुषेष्वचिकारविज्ञारो यथा सा ताढशी,
वेशबद्धिता देवा इष, भूमध्यन्तम्, दुःखेन उद्यच्छ्या उपचरितुमाराधितुः शक्षा ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति पूर्वपूर्ववाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थं हेतुकं कार्यक्रिया-
मण्डलारात्, उद्दिजत इत्यादिष्ववेकासु क्रियासु शीरिष्ये कर्त्तुकारकत्वात् दोपकम्, श्रौती-
पूर्णोपमा चेत्येतेषामङ्गाहिभाषेन सञ्चरः । शुणरीती पूर्ववत् । शाहूलविक्रीडित-
इत्तम् ॥५॥

(ट) अन्यतोति । कृतकलहं कृत्विमिविदादम् । स्वतन्त्रेण स्वाधीनेन सता ।
व्यवहृत्यं राजकार्यादिकं कर्त्तव्यम्, इत्येवम् आर्थ्यस्य पूज्यस्य चाणकास्य उपदेशः
मया ज्ञव इति शेषः । अभ्युपगतः स्वीकृतः । शक्षम् सर्वदैव आर्थ्यस्य चाणकास्य
उपदेशेन संस्कृयमाणा परिश्चोभ्यमाणा मतिर्बुद्धिशेषा ते, अतएव अक्षतन्त्राः प्रदा-
धीनाः । कस्ति कालमिति “अभिविधी कालाभ्यमानात्” इति द्वितीया ।

अज्ञिन् कपटकलहे कपटभेदे च प्रकाशिते सति भागुरायणी मलयक्तिमित्य-
प्रवीष्यथिति यत्, आणक्य एव राजसम्य श्रव्युः, तस्मिंश्च आणक्ये अपमुते राजसम्बद्ध-
गुमस्य मन्त्रिपदं लिप्सते इत्यादि । मलयक्तिम्य सम्भवपरत्वात् तदैव प्रत्येकति ।

आव, यज्ञवान् वाजादेव पक्षेषु राजनक्षीके सञ्चुष्ट करा कष्ट । कारण,
राजनक्षी उपर्युक्ताव राजा हृते सर्वदाइ उद्विघा थाकेन ; आवार
परेअपमान करिबे एই भये कोमलस्वभाव राजार निकटेषु थाकेन
ना ; मूर्थ राजाके त बिद्वेषहे करेन ; आवार अत्यनुविवान् राजा-
देव उपरेओ अनुरक्त हन ना ; एवं वौरुदिगके अत्यनु भय करेन ;
आवार अत्यनुभौरुदिगके उपहास करेन । अतएव प्रसारशालिनी
वाराननार आव राजनक्षीर मन्त्रोष विधान करा अत्यनुकृष्टमाध्य ॥५॥

इह विरचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते
त्यजति तु यदा मागं मोहात्तदा गुरुरङ्गुश्च ।
विनयक्त्यस्त्वात् सन्तः सदैव निरङ्गुशाः
परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥६॥

तन्मूलकाय मन्त्रग्रन्थिस्तराज्ञसगीभेदा ध्रुवमन्त भविष्यतोति विभाव्य उषणक्यं नाय लाविमः
कलाणी मेदशीद्वित इत्युप्तेयम् । एतद्य परस्तात् स्फुटोभविष्यति ।

अन्वयः—इह शिष्यः साध्वीं क्रियां विरचयन् (तन् गुरुश्च) न निवार्यते,
यदा तु मोहात् मागं त्यजति, तदा गुरुः अङ्गुशः (भवति), तस्मात् विनयक्त्यस्त्वात्
सन्तः सदा एव निरङ्गुशाः (वर्त्तन्ते); अतः वयं स्वातन्त्र्येभ्यः परतरं हि पराङ्मुख-
मुखाः (तिष्ठामः) ॥६॥

इह जगति, शिष्यः शास्त्रनीयो जनः, साध्वीं क्रियां सतकार्यम्, विरचयन्
कुर्वन् सन्, न निवार्यते गुरुणेति शेषः; तस्या एवात्मादनादिति भावः । हु किन्तु,
यदा मोहात्तदमान्, मागं सतपथम्, त्यजति शिष्य इति सख्यः; तदा गुरुः अङ्गुश-
स्त्वात्तद्वयो निवारयिता भवति । तस्मात् विनये विनीतमागं क्षचिरभिज्ञाषी येषां ते
ताटशाः, सन्तो भवतः शिष्याः, सदैव, निरङ्गुशा गुरुनिवारणरहिता वर्त्तन्ते । अतः
कारणात्, वयमहमित्यर्थः, स्वातन्त्र्येभ्यो नानाज्ञातीयस्त्रादीनताभ्यः, परतरं हि अत्यन्त-
मेव, पराङ्मुखाः सलक्षिष्ठाम इति शेषः ।

अत आरोप्यमाणस्य अङ्गुशलस्य प्रकृतलिङ्घारणीपश्चोग्निया परिज्ञामालकारः ।
प्रसादी गुणः, वैदमी च वीतिः ।

हविणी इतम्, “न स म र-स ला गः षड् विट्ठैर्गौर्ँविणी मना” इति लक्षणात् ॥६॥

आर, ‘तूम आमार भाहित कुँत्रिम बिबाद करिया आधौन शंश्या किछु
काल राजकार्य करिबे’ आमि पूजनीय चाणक्येर एই उपदेश पाह-
याछि । आमि कोनेह प्रकारे पापेर श्वाय ताहा श्वीकारेह करियाछि ।
अथवा आर्य चाणक्येर उपदेशेह आमार बूँदि परिशोधित हइत्तेछे;
स्तुत्राः आमि सर्वदाह अस्त्रह आछि । कारण,

प्रकाशम् । आर्य ! वै हीनरे ! सुगाङ्गप्रासादमागै मादे-
श्य (ठ) ।

कञ्चुकी । इत इतो देवः । नाश्वेन परिज्ञाय । अयं सुगाङ्ग-
प्रासादः । शनैरारोहतु देवः (ड) ।
राजा । नाश्वेनाक्षम दिशोऽव्यक्तिका । अहो ! शरत्समयसंभृत-
शोभाविभूतीनां दिशामतिरमणौयता । कुतः—(ठ) .

(ठ) प्रकाशमिति । विहीनाय बनश्चाय राति अन ददातीति विहीनर-
सस्पापथमिति इण्ड वै हीनरिक्षत्सम्बोधनम् । भाष्यकारस्वाह—“विहीनी नरः काम-
भोगाभ्या विहीननरः, तस्यापथं वै हीनविः ।” “पृष्ठोदरादित्वान्नलोपः” इति कै यतः ।
सुगाङ्गप्रासादस्य मागै पत्न्यानम्, अदेश्य प्रदर्श्य । एतेनातिप्रभृतत्वात् प्रासादाना
तत्पथादिकं राजा न जानातीति धर्मितम् ।

(उ) कञ्चुकीति । अनैर्मन्दं मन्दम् । तातपर्यावौप्सार्थमतीतिः ।

(ट) राजेति । अहो आशर्थम्, शरत्समयेन समृद्धा उत्पादिताः शोभाविभू-
तयः सौन्दर्थसम्पदी यासा तासाम् ।

एই জগতে শাসনীয় ব্যক্তি সৎকার্য করিতে থাকিলে, শুক্র তাহাকে
বারণ করেন না; কিন্তু অমৰশতঃ সে যখন সৎপথ পরিত্যাগ করে,
তখন শুক্র তাহার অঙ্গুষ্ঠক্ষণ হন। অতএব শাসনীয় ব্যক্তিরা সৎপথ-
গামী হইলে, তাহারা সর্বদাই অবাধে চলিতে পারে। এই জন্মই আমি
শাসনতা হইতে অত্যস্ত পরামুখ ॥৬॥

(প্রকাশে) মাননীয় বৈহীনরি ! সুগাঙ্গ অট্টালিকার পথ দেখাইয়া
দিন ।

কঙ্কুকী । মহারাজ এই এই পথ দিয়া আসুন । (অভিনন্দের প্রণা-
লীতে পাদক্ষেপ করিয়া) এই সুগাঙ্গ অট্টালিকা । মহারাজ ধীরে ধীরে
আরোহণ করুন ।

शनैः शान्ता भूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः
समन्तादाकीर्णाः कलविहतिभिः सारसकुलैः ।
चितास्तिवाकारैनिंशि विकचनचकुमुदैः
नभस्तः स्थन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥७॥

अन्वयः— शनैः शान्ताः भूताः, सितजलधरच्छेदपुलिनाः, कलविहतिभिः
सारसकुलैः समन्तात् आकीर्णाः, निंशि चिताकारैः विकचनचकुमुदैः, चिताः,
दीर्घाः (इव च) दश दिशः, सरितः इव, नभस्तः स्थन्दन्ते (इव) ॥७॥

शनैरिति । शनैः क्रमेण, शान्ता भूताः विकटमेघाटीपर्वतं नाम् कोमला जाताः ।
सिता वर्षात् साकल्येन जलवर्षणात् गुभवर्णभूता जलधरच्छेदा मेघखण्डाः पुलिनानि
बालकामयदेशा इव यासु ताः, अन्वव सितजलधरच्छेदा इव पुलिनानि यासा ताः ।
कला मधुरासफुटा विरुद्धः कृजनानि येषां तैसाद्वशैः, सारसकुलैः सारसपत्निगणैः,
समन्तात् सर्वावच्छेदेषु, आकीर्णं व्याप्ताः ; शरत्समयस्तभावादिति भवतः । निंशि
रावी, चिताकारैविचिवर्षपैः, विकचानि प्रकाशितानि नचवाणि कुमुदानीव तैः,
अन्वव तु विकचानि नचवाणीव कुमुदानि तैः, चिता व्याप्ताः । तथा दीर्घाः मेघकलत-
स्यौत्त्वापगमात् आविष्टसाम्यागच्छ दीर्घपरिमाणा इव प्रतीयमानाः, सरितो भवद्विकल्पा-
दथी नद्य इव, नभस्त आकाशात्, स्थन्दन्ते विगलनीव ; विगलज्जलवन्निर्मलतादर्प्नना-
दिति भावः ।

एव शौती पूर्णोपमालक्षारः, दीर्घा इवेति प्रतीयमाना गुणोत्पेक्षा, स्थन्दन्त इवेति
च प्रतीयमाना क्षिप्तेत्प्रेक्षा ; इत्येतेषामज्ञानिभावेन सङ्करः ; सोऽपि पुनर्दश दिश
इति एकानुपासेन संस्तुव्यते । प्रसादी गुणः, वैदमी रीतिः, शिखरिषो च
त्रतम् ॥७॥

राजा । (अभिनयेर प्रणालौते आरोहण करिया, समष्ट दिक्
दर्शन करिया) श्रवकाल दिक् समृद्धेर मोदर्दर्शसम्पद ऊर्जाइयाछे वनिशा,
ताहार अतालु आश्चर्य त्रयनीघ्रता इहेयाछे । कारण,

अपि च,

अपामुडृत्तानां निजसुपदिशन्त्या स्थितिपदं
दधत्या शालीनामवनतिमुदारे सति फले ।
मयूराणामुथं विषमिव हरन्त्या मदमही
कृतः कृत्स्नस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥८॥

अन्वयः—उडृत्तानाम् अपां निजं स्थितिपदम् उपदिशन्त्या, उदारे फले सति
शालीनाम् अवनति दधत्या, उथं विषम् इव मयूराणां मदं हरन्त्या (च) शरद.
कृत्स्नस्य लोकस्य अथं विनयः कृतः इव अही ॥८॥

अपामिति । उडृत्तानां वर्षासु प्रवृद्धानां महोङ्गतानाम्, अपां जलानां जलानाम्,
निजं स्वामाविकम्, स्थितिपदम् अवस्थानस्यानं मर्यादाच्च, उपदिशन्त्या तत्पर्यन्त-
नयनेन आपयन्त्या, उदारे प्रचुरे महति च, फले धात्रादिशस्ये परिषमजन्ते विद्यादि-
गुणं च, सति जाते सति, अवनति तद्वारेण नमनं तदगर्णन विनयस्त, दधत्या
जनन्त्यन्त्या, तथा उथं भयहूरं विषमिव, अत्यन्तापकारित्वादिति भावः ; मयूराणा
मदं वर्षासु जातं गर्वम्, हरन्त्या नाशयन्त्या च, शरदा शरत्कालेन, कृत्स्नस्य सक-
लस्य, लोकस्य मुपनस्य, अथं प्रत्यक्षीभूतः, विनयः शिरा, कृतो दत्त इव ; स्थिति-
पदोपदेशादिकरणादिति भावः । इति अही आश्वर्यम् ।

दृश्टो दिक्कै क्रमणः शास्त्र हइया गियाछे, उत्तरवर्ष मेघथंडु सकल,
नदीर बालुकामय चड़ार गत देखा शाइतेछे ; मधुर ओ अस्पष्ट बब-
कारी साँवरम पक्षिगम सर्कात्रै व्याप्त हइयाछे ; रात्रिते कुम्हदेर न्याय
नक्षत्र सकल प्रकाश पाइया से दृश्टो छुक्कै व्याप्त करियाछे एवं
मे दिक्षुलिके सूनीर्ध बलिया बोध हइतेछे ; सूतरां दृश्टो दिक्कै
नदीर न्याय आकाश हइते येन गलिया पड़ितेछे ॥९॥

आर, शरैकाल वर्षीकाले बुक्किप्राप्त जलशुलिर अतावतः थाकिवाव

इमामपि—(४)

भर्तुं स्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य
 मागे कथच्छिदवतार्थं तनुभवन्तीम् ।
 सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती
 गङ्गां शरव्ययति सिन्धुपतिं प्रसन्नाम् ॥८॥

अथ द्वाच्चा भाषाभिमानिनी क्रिधोत्प्रकालज्ञारः, विषयकरणं प्रात उपदिश-
 न्तादिपदार्थानां हेतुत्वात् पदार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गम्, विषमिवेति शौकीपमा चेत्येतेषा-
 मङ्गालिभावेन सहरः । गुणादयः पूर्वं वत् ॥८॥

[४] इमामपि गङ्गामिति श्वाकर्षे नान्यथः ।

अन्वयः—शरत् रतिकथां तुरा दूती इव बहुवल्लभस्य भर्तुः तथा कलुषिता-
 तनुभवन्तीं प्रसन्नां गङ्गां सर्वात्मना कथच्छित् मागे अथतार्थं सिन्धुपतिं नयति ॥८॥

भर्तुरिति । शरत्, रतिकथायां रमणविषयकालाये चतुरा निपुणा दूतीव, बहवः
 अनेका वल्लभाः पिण्डा नद्यः स्त्रियय यस्य नस्य, अतएव वल्लभान्तरानुसरणसमाव इति
 मावः; भर्तुः सिन्धुः पल्लुच्च ; तथा ताष्टश्चवहारेण वल्लभान्तरानुसरणेत्यर्थः,
 कलुषिताम् आदौ वर्षातिश्यन आविलाम दुर्धर्यया कुपिताच्च, तनुभवन्तीम् इदानीं वषां-
 पगमेन जलबहुल्याभावात् कृशीभवन्तीम्, दुर्धार्दुखिन क्षीणीभवन्तीच्च ; प्रसन्ना परच्च
 वर्षांपगमेन निर्मलीभूताम्, दूल्याः दक्षीधवाक्यश्चेन तदीर्घाकीपापगमान् प्रसन्नचित्ताच्च ;
 गङ्गा गागीरथीं काच्चिद्वायिकामिवेति गंग्यते ; सर्वात्मना सर्वप्रथवेन, कथच्छित् कष-
 मृद्या, मागे सिन्धुगमिनि खाते ; वर्धासु उष्ट्रजलत्वात् तौरीपरितो मागान्तर-
 गमिता इदानीलु क्षीणजलत्वात् खातमावप्याहित्वमिति भावः, पतिष्ठहपथे च ; अव-

श्वान निर्देश करिया दियाछे ; प्रचूर शश्च जग्निले धान्यलतार अवनत-
 भाव जग्नाइयाछे एवं मयूरदिपेर विषेव ग्राय भयक्र गर्व हरण कवि-
 याछे ; श्वत्रां कि आश्चर्य ! एक शरूकाल सम्मु जगतेन एই सकल
 शिळाटे येन दियाछे ॥८॥

एই शब्द रतिकथाय निपुणा दूतीव श्वाय, अनेकवल्लभाशाली उर्भारः

सुमनाद्वयेनायलीक्य । अथ ! कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं
कुसुमपुरं पश्यामि । आर्थ ! वै हीनरे ! अथ त्वयास्मद्वच-
नादाघोषितः कुसुमपुरे कौमुदीमहोत्सवः ? (त) ।
कथ्यकौ ! अथकिम् ।

राजा ! तत् किं न गृहोत्सवमद्वचनं पौरैः ? (थ) ।
कथ्यकौ ! (कर्णो पिधाव) शास्त्रं पापं शास्त्रं पापम् । पृथिव्याम-
स्तवनितपूर्यं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्वलिङ्गति (द) ।

तार्थं पशास्य मव्य च ; सिंखुः समुद्रः पर्तिरिव तम् , नयात प्रापयति । अतः
प्ररदपीय निपयेति भावः ।

अथ इवशब्दोपादानात् उपसितासमासाद्य द्रूतीसाम्यं सिंखुसाम्यम् वाच्यं मायिका-
मायलु गच्य मत्ये कर्देशविवार्त्तशुपसालङ्कारः, लिङ्गसाम्ये च श्लिष्टविशिष्टसाम्ये च
गङ्गामिम्बुर्नीयकानायकव्यहारसमापीपात् समाप्तीक्षिष्ठानयोरङ्गाङ्गामार्वन सङ्करः ।
प्रसादी गुणः, वैदर्भी च गीतिः ॥८॥

[न] सुमनादिति । सर्वासु हित्तियर्थः । अप्रवृत्तः अनुप्रवृत्तः कौमुदीमहोत्स-
वं यत्वं तत्ताद्वग्म । अथोत्त प्रस्त्रे ।

[थ] राजीति । न गृहीतं न स्वीकृतम् ।

एवं एव कल्पाता ओ छोगा, तरे आवार श्रगवा एह गदाके सद
अद्वत्ते कोन श्रकारे पथे नामाइया पतिर ताये समुद्रेर निकट दिवः
थाहितेचे ॥९॥

(अभिनयेर श्रगालीते सकल दिके दृष्टिपात करिय) ओह ! कुसुम-
पुरे बोमुदीमहोत्सव ये आरम्भ हय नाहि देखितेचि । आर्थ !
वैहीनरि ! आपनि आमार आदेशे कुसुमपुरे कि कोमुदीमहोत्स-
वरेर घोषणा करेन नाहि ?

कङ्ककी । आज्ञे, कवियाछि ।

बाहा । त्वे कि पुरदासीरा आमार दाक्य ग्राह करिल ना ?

राजा । तत् कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोदसवमद्यापि दुष्म-
पुरम् ? । पश्य - (घ)

धूतेर्व्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्थी
नालङ्गुर्वन्ति रथाः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।
अन्योन्यं स्पष्टमाना न च गृह्णविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः
साकं स्त्रीभिर्जन्ते विधिमभिलिपितं पार्वणं पौरमुख्याः ॥१०॥

[द] कच्चुकीति । पिधाय आच्छाय । उत्तरवचनस्य पुनरश्ववाय लक्षणं
पिधानम् । शान्तं पापम् उत्तरविघ्नं न वाच्यभित्यर्थः । “शान्तं पापमणिहेऽम्”
इत्यभियुक्ताः । तस्यातिशये इक्षतिः । पूर्वमसुलितमभृतमित्यसुलितपूर्वम् देवसः
राज्ञो भवतः, शासनमादेशः, भूत्यिष्यति भव्यति ।

[घ] राज्ञेति । अद्यापि ममादेशे सत्यपि ।

अन्यथः—वेशनार्थः; स्फुट-चतुर-कथा कोविदैः धूतैः अन्वीयमानाः [सत्यः]
पृथुजघन-भराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः रथाः न अलङ्गुर्वन्ति । गृह्णविभवैः अन्यान्ते
स्पष्टमानाः स्वामिनो पौरमुख्याः च मुक्तशङ्काः [सत्यः] स्त्रीभिः साकम् अभिलिपितं
पार्वणं विधिं न भजते ॥१०॥

धूतेरिति । वेशो वेश्याजनसमाशयस्तत्त्वा मार्यो वेशनार्थी वेश्याः, स्फुटा
लक्ष्माद्यभावात् स्पष्टा यात्मसुरकथा निपुणकामकलालापाक्षासु कोविदैः पर्वक्षतैः;
धूतैः कितवर्जन्तैः, अन्वीयमाना अनुगम्यमानाः सत्यः, पृथुनि विशालानि यानि लघ-
नानि ऊरुपदेशास्तेषां भरेण मारेण या आक्रान्तिराकमण्ठं तथा मन्दे मंश्वरैः, प्रयातैः-

कक्षुकी । (कर्णयुगल आच्छानन करिधा) ए कथा वगिवेन ना ए कथा
वलिवेन ना । शहाराष्ट्रेर आदेशं पूर्वे पृथिवीतेह श्वित हय नाहे,
ऐन पूर्वासिगणे श्वित हईबे केन ।

वाजा । तबे एगनुउ दुश्मपुरे शेषमूलीमहोऽसव शावृष्ट श्व नाहे
केन ? देखून—

तृतोयोऽङ्गः ।

कञ्जुकी । एवमेवैतत् (न) ।
 राजा । किमेतत् ? (प) ।
 कञ्जुकी । हे व ! अत इदम् (फ) ।

र्गमर्मः, रथा राजपथान्, न अलङ्कुर्वन्ति न शीभवन्ति । तथा गृहदिवर्षैः सख्यरह-
 स्थिनधनवसनभूषणादिसम्पत्तिभिः, अन्वेष्य परस्यरम, स्वर्वेष्माना जितुं च एमानाः,
 स्वामिनी धनिनः, पौरसुख्याः पुरवासिप्रधानाय, सुका प्रायेणैव तथाचरणात् व्यक्ता शङ्खा
 ल्जीकणिन्दादिभयं यैस्ते ताढशाः सन्, स्त्रीभिः स्वस्वभार्याभिवेश्वाभिर्वा. साक्षं सह,
 अभिलिपितं चिरवाङ्कितम्, पार्वणं कार्त्तिकपूर्णिमारूपपर्वण्टुष्टेयम्, चिधिं
 अहंतसुख्यापारम्, न भजन्ते नानुतिष्ठन्ति ।

अत प्रसादो गुणः, वैदमीं रौतिः, स्वधरा च हनम् ॥१०॥

(न) कञ्जुकीति । एतत् भवदुक्तम्, एवं सत्यमेवेत्यर्थः ।

(प) राजेति । तस्मि एतत् कौमुदीमहीनसवाननुष्ठानम्, किं कथम्, जातम्-
 मिति श्रीषः ।

(फ) कञ्जुकीति । अतः कारणात् इहं कौमुदीमहीनसवाननुष्ठानम्, जातम् ।
 ऋषास्यमव्यान् तम्कृनपतिष्ठिष्ठृपं कारणे स्वप्तमनभिधाय अत इति माघमुक्तमित्यव-
 धि गम ।

बेञ्चारा बिशाल उकड़ेदेशेव भारवशतः गन्द गन्द गमन द्वारा राज-
 पथ गुलिके अलङ्कृत करितेहे ना ; स्त्रूप्षट ओ स्त्रुनिपुण कामकथाय
 प्रग्रहित लम्प्टलोकेराओ मे बेञ्चादेव पिछने पिछने याइतेहे ना
 एवं आपन आपन सम्पत्ति द्वावा परस्पर स्पक्षीकारी धनी पुरवासि-
 प्रधानगण निःशक्तितेहे स्त्रीलोकदेव सहित मिलित हइया, चिरवाहित
 कौमुदीमहोऽसवेर अनुष्ठान करितेहे ना ॥१०॥

कञ्जुकी । इहा एइकूपहि बठें ।

राजा । एकूप हइल केन् ।

राजा । आर्य ! स्फुटमभिधीयताम् (ब) ।
 कश्चुको । देव ! प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।
 राजा । सकोधम । आः, केन ? (भ) ।
 कश्चुको । नातः परमस्माभिर्द्वौ विज्ञापयितुं शक्यते ।
 राजा । न खल्वाय्येण चाणक्ये नापहृतः प्रेक्षकाणामतिशय-
 रमणीयश्चनुषो विषयः ? (म) ।
 कश्चुको । देव ! कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्थ शासनमति-
 वत्तेत ? (य) ।
 राजा । श्रोणोत्तरे ! उपविष्टुमिक्त्रामि (र) ।

[ब] राजेति । स्फुट स्फटम्, अभिधीयतां कौमुदीमहोत्सवाननुष्ठानकारण-
 मिति शब्दः ।

[भ] राजेति । केन जनेन प्रतिषिद्ध इति सम्बन्धः ।
 [म] राजेति । अव काकुवशाण् प्रश्नमतौतिः । अपहृतो निवारित इत्यर्थः ।
 [य] कश्चुकोति । अन्यथाएकवार्डितः । देवस्थ महाराजस्य भवतः, शासनमादेशम्,
 अतिवत्तेत अतिक्रामेत् ।

कश्चुको । महाराज ! एই जग्नुहै हइयाछे ।
 राजा । आर्य ! स्पष्ट करिया बलून ।
 कश्चुको । महाबाज ! कोभूदीमहोत्सव निषिद्ध हइयाछे ।
 राजा । (क्रोधेर सठित) आः, के निषेध करिल हे !
 कश्चुको । इहात्र अधिक आमरा महाराजके जानाइते पारिब ना ॥
 राजा । आर्य चाणक्य, दर्शकदिगेर अतिश्वन्द्र द्रष्टव्य विषय अप-
 हरण करेन नहै त ?

कश्चुको । महाराज ! चाणक्यतिन्न अन्त कोन् ब्यक्ति जीवित
 थाकिते इच्छा करन्ना महाराजेर आदेश लज्जन करिते पारे ?

प्रतीहारी । देव ! एहं सिंहासनं । (देव ! इहं सिंहा-
सनम्) (ष) ।

राजा । नाश्वे नीपविश्व । आर्य ! वै हीनरे ! आर्यचाणक्यं
द्रष्टुमिच्छामि (व) ।

कश्चुको । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्ठुमः ।

ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः कीपानुविज्ञा चिला नाटयन् चाणक्यः (श) ।

चाणक्यः । आत्मगतम् । कथं स्वर्जते मया सह दुरात्मा राज्ञसः ।

कुतः—(ष)

[र] राजेति । शोणं रक्तवणं मृ उत्तरम् उत्तरीयवसनं यस्यास्तस्मिन्द्वयम् ।
उपवेष्टुमिच्छामि ; अत आसनमागयेति भावः । एतेन चाणक्यं प्रति महाक्षीधा-
दन्वमनस्ततया सविहितमपि सिंहासनं न द्रष्टुमिति सूचितम् ।

[ल] प्रतीति । अत्रै वीपवेष्टुमहं तीति वाक्यशेषः ।

[व] राजे विति । अतश्चाणक्य आज्ञयताभित्याशयः ।

[श] तत इति । कीपानुविज्ञा क्रीधान्विताम् । नाटयन् अभिनयम् ।

[ष] चाणक्य इति । स्वर्जने साडग्न्यं लभ्यं चेष्टते ।

राजा । शोणोत्तरा ! आनि बसिते इच्छा कार ।

प्रतीहारी । महाराज ! एই सिंहासन ।

राजा । (अभिनयेर प्रगालीते बसिया) आर्य ! ऐहीनरि ! आर्य
चाणक्यज्ञे देखिते इच्छा करि ।

कश्चुकी । महाराज याहा आदेश करेन । (एই बलिया चलिया
गेलेन)

(ताहार पर, निजेर बाड़ीते उपबिष्ट अवश्य क्रोधात्मित चिन्ता
अभिनय करतः चाणका प्रवेश करिलेन)

चाणक्य । (शगत) दुरात्मा राज्ञम् आमार महित स्पष्ट ! करितेज्ञे
क्षेन ? । कारण,—

क्षतागाः कौटिल्यो भुजगः इव निर्याय नगरात्
 यथा नन्दान् हल्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृष्टिसम् ।
 तथाहं मौर्येन्द्रोः श्रियमपहरामौति क्षतधीः
 प्रभावं मदुद्देरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥११॥

प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बहा । राज्ञस ! राज्ञस ! विरम्यतामस्मा-
 हु व्यवसितात् (स) ।

अन्वयः — क्षतागाः कौटिल्यः भुजगः इव नगरात् निर्याय नन्दान् हल्वा यथा
 मौर्यवृष्टिं नृपतिम् अकरोत् ; तथा अहं मौर्येन्द्रोः श्रियम् अपहरामि इति क्षतधीः
 एषः मदुद्देः प्रभावम् अतिशयितुं व्यवसितः ॥११॥

क्षतागा इति । क्षतं नन्दे न प्रधानास नान्निपात्य विहितम् आगः अपराधो अस्ति न
 स क्षतागाः, कौटिल्यशाणक्यः, भुजगः सप्त इव, क्रुद्धः सत्रियाशयः, नगरात् कुसुम-
 शुरात्, निर्याय निर्गाय, नन्दान् हल्वा, यथा, मौर्यवृष्टिं सुरापुत्रं यद्रुं अन्द्रगुप्तम्,
 वृपतिं राजानम्, अकरोत् ; तथा अहमपि, मौर्येन्द्रोशद्रगुप्तस्य, श्रियं राजलक्ष्मीम्,
 अपहरामि बुद्धिप्रभावादेव आनयामि, इत्येवं क्षता धीबुद्धियेन स तादृशः, एष राज्ञसः,
 मदुद्देः प्रभावं शक्तिम्, अतिशयितुम् अतिक्रमितुम् व्यवसितः प्रहृतः । अतो ममा
 मदुद्देः सर्वते एवेति भावः ।

अत श्रीतीपमालङ्कारः, प्रसादी गुणः, वैदमीं रीतिः, शिखरिष्ठी च उत्तमम् ॥११॥

[८] प्रत्यक्षेति । दुर्यवसितात् अशक्यतया दुर्येष्टितात् ।

नन्दराज थाहार बिषये अपराध करियाछलेन, मेहे चाणक्य सर्पेर
 ग्नाय राजधानी हইতে নির্গত হইযা, নন্দদিগকে বধ করিয়া, যেমন চন্দ্-
 গুপ্তকে রাজা করিয়াছেন ; তেমন আমিও চন্দ্-গুপ্তের রাজলক্ষ্মীকে
 অপহরণ করিব এইরূপ বুদ্ধি করিয়া রাক্ষস আমাৰ বুদ্ধিৰ প্ৰভাৱকে
 অতিক্রম কৱিতে প্ৰযুক্ত হইয়াছে ॥११॥

उत्सिक्तः कुसचिवहृष्टराज्यभारः
नन्दोऽसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधर्म्यरं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥१२॥

अन्वयः— असौ उत्सिक्तः कुसचिव-हृष्ट राज्य-भारः नन्दः न भवति, [किन्] एषः चन्द्रगुप्तः; तम् अपि च चाणक्यः नैव [भवति]। केवलं प्रधानवैरं ते मदनुकृतेः साधर्म्यरम् ॥१२॥

अथसितस्य अशक्यत्वमेव दर्शयति उत्सिक्त इति । असौ त्वया जेतुमिष्ठो भौर्यः, उत्सिक्तो हृष्टः, अतएवासमीक्ष्यकारितया जेतुं शक्य इति भाषः, तथा कुसचिवैः उत्सिक्तो इत्याश्रयः; नन्दो राजा न भवति; किन्तु एष भौर्यः, नन्दविपरीतस्वभावशन्द्रगुप्तः। किञ्चेति चार्यः। त्वमपि महानीतिज्ञो बुद्धिमांश चाणक्यो नैव भवति । ननु तव मम च ईर्वदशतारतस्ये सति त्वया सह मम स्पर्शां कथं सुन्धवतीत्याह केवलभिति । केवलम् एकमावम्, प्रधानवैरं गुरुतरशब्दुतैव, ते तव, मम अनुकृतेरनुकरणम्, साधर्म्यरं सुमानी धर्म्यः। तथा च अनुकरणम् औपम्यमित्यादि नार्थान्तरम् । तच्च तद्विवर्ते सति तदगतधर्मवत्त्वम् । एवच्च मदनुकरणसम्बन्धे भद्रगतस्तव को नाम धर्मी भवितुमर्हति । न च बुद्धिमत्त्वादिः, तस्म त्वयभावात् । किन्तु गुरुतरशब्दुतैव भवितुमर्हतीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अब विशेषणानां साभिप्रायप्रयोगात् परिकरी नामाङ्कारः । प्रषादी गुणः, वेदर्मीं रीतिः, प्रहृष्टिशी च हत्तम्, “व्राशाभिर्नन्द-ज-र-गाः प्रहृष्टिशोथम्” इति त्वथणात् ॥१२॥

(प्रत्यक्षेर ग्राम शूले लक्ष्य करिया) राक्षस ! राक्षस ! ऐहे दृष्टिचेष्टे
इहेते विरत हो । कारण,
नन्द राजा दर्पित छिन एवं ताहार राजा निकृष्ट अमालेजा

विचिन्ता । अथवा नातिमादमस्मिन् वस्तुनि मया मनैः खेद-
यितव्यम् । कुतः—(इ)

मङ्गूर्त्यैः किल सोऽपि पर्वतसुतो व्यासः प्रतिष्ठान्तरै-
रुद्रयुक्ताश्च नियोगसाधनविधौ सिद्धार्थं काद्याः स्यशाः ।
क्षत्वा सम्प्रतिः कै तवेन कलहं मौर्येन्दुना राज्ञसं
भेत् स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्वेष प्रतीपं हिषः ॥१३॥

[इ] विचिन्तरैति । अस्मिन् वस्तुनि राज्ञसक्तं काचन्द्रगुप्तजयचाषाटविषये न
खेदयितव्यम् उपायोङ्गाधनविचिन्तया न परिश्रमयितव्यम् ।

अन्वयः—प्रविष्टान्तरैः मङ्गूर्त्यैः अपि सः पर्वतसुतः व्यासः किञ्च ; सिद्धार्थ-
काद्याः स्यशाश्च नियोगसाधनविधौ उदयुक्ताः [वर्त्तन्ते] ; सम्प्रति तु भेदकुशलः इष.
[अह] मौर्येन्दुना [सह] कै तवेन कलहं क्षत्वा स्वमतेन प्रतीपं राज्ञसं हिषः भित्-
स्यामि ॥१३॥

मङ्गूर्त्यैरिति । प्रविष्टानि नानाच्छलेन प्रविश्य अधिकृतानि अन्तराण्य विपच्छाया-
मन्तःकरणानि यैस्तौः, मङ्गूर्त्यैरपि भागुरायणादिभिर्मानुचरैश्च, स पर्वतसुतो मलय-
केत्रः, व्यासः परिवेष्टितः । किल निथये । अतो मलयकेतोबुद्धिभिर्गः सम्बवपर
एवेति भावः । तथा सिद्धार्थं काद्याः स्यश्च गुप्तचराश्च, नियोगसाधनविधौ समादेश-
सम्प्रादनकार्यं, उदयुक्ता उद्यता एव वर्त्तन्ते । तेनापि भेदः सुकर एवेष्याश्यः ।
अतएव सम्प्रति तु भेदकुशलः शब्दुसंघपृथक्करणे निपुणः, एषः अहम्, मौर्येन्द्रगुप्त
इन्दुशन्द्र इव तेन सह, कै तवेन च्छलेन, कलहं क्षत्वा, स्वमतेन निजबुद्ध्या, प्रतीपं
प्रतिकूलम्, राज्ञसम्, हिषो विपच्छाय्यात्मकेतेः सकाशात्, भित्स्यामि पृथक् करिष्यामि ।

দেখিত ; স্বতরাং মৌর্য্য, মে নন্দ নহে এবং তুগিষ্ঠ চাণক্য নহ । এক-
মাত্র শুক্রতর শক্তি করাই আমাৰ অনুকৰণেৰ বিষয়ে তোমাৰ সাধৰ্ম্য
দেখিতেছি ॥১২॥

(চিক্ষা করিয়া) অথবা এবিষয়ে আমি মনকে অত্যন্ত প্ৰিশ্রান্ত
কৰিব না । কাৰণ,—

प्रविश्य कस्तुकौ कष्टं खलु सेवा नाम । कुतः—(क)

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वज्ञभात्

अन्ये भ्यश्च वसन्ति येऽस्य भवने लभ्यप्रसादा विटाः ।

दैन्यादुख्युखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः

सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥१४॥

एव भेदस्य प्रथमपादोङ्करपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि द्वितीयपादोङ्करपस्य कारणान्तरस्याभिधानात् समुच्चयोऽनुङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदम्भी रीतिः, अध्यवसायी नाम इत्यालङ्कारस्य “प्रतिज्ञाभ्यवसायकः” इति लक्षणात् । शार्हूलविक्रीडितं हत्तम् ॥१३॥

(क) प्रविश्येति । सेवा परदासत्वम्, कष्टं कष्टजनिका । खलु निषये । नाम सम्भावनायाम् ।

अन्ययः—[सेवकैः प्रथम] नृपतेः, ततः सचिवतः, ततः राज्ञः वज्ञभात्, अन्य भवने ये विटाः लभ्यप्रसादाः भवन्ति, [तेभ्यः] अन्ये भी भेतव्यम् । कृतधियः दैन्यात् उन्मुख दर्शनापलपनैः पिण्डार्थम् आयस्यतः लाघवकारिणीं सेवा स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥१४॥

भेतव्यमिति । प्रथमं नृपतेभेतव्यम्, ततः परम्, सचिवतः अमायाङ्केतव्यम्, ततः, राज्ञी वज्ञभात् प्रियजनाङ्केतव्यम्, परम्भ अस्य राज्ञः, भवने गृह्णे. ये विटा धूर्ता:, लभ्यप्रसादा राज्ञ एव प्रामानुयहा सन्ती वसन्ति, तेभ्यः अन्ये भ्यश्च भेतव्यम्. सेवकैरिति श्रेष्ठः । अतएव कृतधियः शिक्षितवृद्धयो जनाः दैन्यादारिद्राङ्केतोः, उन्मुखम् उदयीवं यथा

आमार अनुचरगण बिपक्षेर हृदय अधिकार करिया मलयकेतुके बेष्टन करिया रहियाछे एवं सिद्धार्थकप्रभृति गुप्तचरगण आमार आदेश सम्पादने सर्वदाई उत्तुत आछे । अतएव भेदनिपुण आमि एथन छलपूर्वक चक्रगुप्तेव सहित कलह करिया, निजबूङ्कि द्वारा प्रतिकूल राक्षसके शक्ति मलयकेतु हইতে पुरुक कবিব ॥१३॥

परिक्रम्यावलीक्य च । इदमार्थचाणक्यस्य गृहम् । यावत्
प्रविशामि । नाचो न प्रविश्यावलीक्य च । अहो राजाधिराजमन्त्रिष्ठो
विभूतिः । तथाहि—(क)

स्वात्मथा यानि दर्शनानि राजप्रभौन् प्रति दृष्टिपाताः अपलयनानि स्तुतिवादाय सत्य-
गीपनानि च तैः, पिण्डार्थमन्त्रार्थम्, आयस्यतः परिश्राम्यतः सेवकजनस्य, लाघवकारिण्यैः
लघुत्वसम्पादिकाम्, सेवा परदासत्वम्, स्थाने युक्तमेव, शृण्टि' कुक्करव्यवहारकपाम्,
विदुजानन्ति । अतः कष्टमेव सेवा, सैव च ममेदानौ विनिरिति भावः ।

अब सेवायामारोप्यमाणस्य शृण्टिलक्ष्य प्रकृतकष्टपद्योगितया परिणामालक्ष्मारः, शृण्टि-
वेदनं प्रति धूर्वाङ्गवाक्यार्थाना हितुलात् वाक्यार्थहितुकं काव्यलिङ्गम्, भेतव्यमित्येकमा-
क्रियया नृपतेरित्यादीनामपादान्तयाभिसम्बन्धात् ल्यथोगिता चित्येतिषामङ्गाङ्गाभावेन
सञ्चरः । निवेदी नाम अभिचारी भावः, प्रसादी युक्तः, वैदर्भी रीतिः, शार्दूलविकौ-
डितम्ब वृत्तम् ॥१४॥

(क) परिक्रम्येति । राजाधिराजश्वल्गुमस्त्वस्य मन्त्रिः प्रधानामाल्यस्य, विभूति-
र्हैश्वर्यम् । महासम्पत्तिसम्पवे दारिद्र्यस्त्रीमादर्शनाम् मपरिहासियमुक्तिः ।

कक्षुकौ (प्रबेश करिया) परेर दामत्तु करा कष्टह बटे । कारण—
अथमे राजार, तार पर मन्त्रीर, परे राजार प्रियलोकेर, तार
पर आवार राजार घरे ये सकल धूर्त लोक राजार अनुग्रह लाभ
करिया बास करे, ताहादेरेषु भय करिते हइये । स्तुतराः ये सकल
सेवकेरा दाविद्यनिवक्तन अस्त्रे जग्न उद्ग्रीव हइया दृष्टिपात करे
एवं सत्यगोपन करिया खोसामोदेर नविश्रम करे, पण्डितेरा देह
सेवकदिगेर लघुताजनक सेवाके कुक्करैव बुत्ति बलिया । ये मने-
करेन, ताहा सन्तु तह बटे ॥१४॥

(पादक्षेपपूर्वक देखिया) एहे मानवाय चाणकेर बाड़ी; इहार
भितरे प्रबेश । (अभिनयेर प्रधानामालीते प्रबेश पूर्वक देखिया) कि
आश्चर्य ! राजाधिराजेर प्रधान मन्त्रीर न अनुत्त त्रिशर्य ।

उपलश्कलमेतद्देदकं गोमयानं
वटुभिरुपहृतानां वहिंषां स्त्रूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्धिः शुष्ठमाणाभिराभिः
विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुञ्जम् ॥१५॥

अन्वयः = गोमयानां भेदकम् एतत् उपलश्कलम्, एतत् वटुभिः उपहृतानां वहिंषां स्त्रूपम्, शुष्ठमाणाभिः आभिः समिद्धिः विनमितपटलान्तं जीर्णकुञ्जं शरणम् अष्टि दृश्यते ॥१५॥

उपलेति । गोमयानां शुष्ठगोपुरीषाणाम्, भेदकं चूर्णताकारकम्, एतत्, उपलश्कलं प्रस्तरखण्डम्, दृश्यते । एतत्, वट भिस्कावभूतैर्ब्राह्मणबालकैः, उपहृतानामानीतानाम्, वहिंषां कुञ्जानाम्, स्त्रूपं राशिः, दृश्यते । तथा शुष्ठमाणाभिः रविकिरणैः शुष्ठीभवलीभिः, आभिः समिद्धिः यज्ञकाष्ठैः पटलोपयेऽव निहितैरिति तानपर्यम्, विनमिती विशेषावनतीकृतः पटलान्तः कृदिप्रात्मभागो यस्य तत्त्वादृशम्, तथा जोर्णानि कुञ्जानि भित्तयो यस्य तत्त्वादृशम्, शरणमपि गृहस्त्र, दृश्यते । सर्वमेष्टत्महादारिद्रामूचकमिति राजाधिराजमन्त्रिणः पक्षे महाशर्थकरमेवेति भावः । एतेनास्त्र निष्पृहत्वं सूचितम् ।

अब दृश्यते इत्येकया क्रियया उपलश्कलादीनां कर्म्मतयाभिसम्बन्धात् स्थिर्योगितावस्थारः । स्त्रीमस्त्रूपशब्दयोः पुंलिङ्गलात् स्त्रीममेतत् स्त्रूपमेतदितुगमयविधपाठेऽपि चुत्तस्त्रूपारतादीषः ; स च “हन्दमेतत्” इति पाठेन समाधेयः ।

मालिनौ हन्तम्, “न न म-य-य-युतेयं मालिनौ भोगिलीकैः” इति खच्चात् ॥१५॥

गोमय चूर्ण करिवार जग्न एই श्रुत्ररथेण रहियाछे एवं आक्षणवालकगणेन आनौड एই कूशराशि राहियाछे ; आर एই षे घर थानि देखितेछि, इहार चालेर प्रान्त भाग शुक समिधेन भारे अवनत हइया पड़िशाछे एवं इहार देओयालउ जार्ण शीर्ण हइया गियाछे ॥१५॥

तत् स्थाने खल्वस्य हृषलोदाशन्दगुप्त इति । कुतः—[ख)
 सुवन्त्यश्रान्तास्याः चितिपतिमभूतैरपि गुणैः
 प्रवाचः कार्पण्यादयदवितथवाचोऽपि पुरुषाः ।
 प्रभावस्तु शाया स खलु सकलः स्यादितरथा
 निरीहाणामीशस्तु गमिव तिरस्कारविषयः ॥१६॥

(ख) तदिति । तत्थात् निस्युहत्वात् अस्य चाणक्यस्य, चन्द्रगुप्ता महाराजाखिराजोऽपि गौर्यैः, हृषलः शूद्र उदयते उच्यते इति हृषलोदाः हेतुशूद्रवाचकहृषलशब्दे न चन्द्रगुप्तस्याभिधानमित्यर्थः, इत्येतत्, स्थाने खलु युक्तमेव । हृषलोदाहृषित्वाचकहृषलशब्दोपपदे वदते: “मात्रिः वदः क्यप् च” इति क्यपि रूपम् । अतएवास्मि ति “वा कर्त्तरि. क्षत्वे” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

अन्वयः = प्रवाचः अवितथवाचः अपि पुरुषाः अश्रान्तास्याः (सन्तः) कार्पण्यात् अभूतैः गुणैः अपि यत् चितिपतिं सुदन्ति, सः तृष्णायाः खलु सकलः प्रभावः ; इतरथा दृशः तृष्णम् इव निरीहाणां तिरस्कारविषयः स्यात् ॥१६॥

सुवन्तीति । प्रवाचः प्रकृष्टवक्तारः, अन्यथा कथं सुतियोग्यतेति भावः, अवितथवाचः स्वभावात् सत्यवचना अपि पुरुषाः, अश्रान्तास्या अनिरतवदनाः सन्तः, कार्पण्यात् द्वारिद्रादेव हेतोः, अभूतैः तस्मिन् चितिपतौ अविद्यमानैः, गुणैर्विद्याशौर्यादभिस्तदारीपैरपीत्यर्थः यत्, चितिपति राजानम्, सुवन्ति प्रश्नसन्ति ; सः तृष्णायाः स्वलुधनलिप्साया एव, सकलः सम्पूर्णैः, प्रभावः चमता । इतरथा तृष्णाया अमावे, दृशो धनी, तृष्णमिव, निरीहाणां निस्युहाणां जनानाम्, तिरस्कारस्य तिरस्कारयोग्यजृष्णाया विषयः स्यात् । अतएव चाणक्यस्य निस्युहत्वादेव महाराजाखिराजं चन्द्रगुप्तं प्रत्यपि हृषल इति तिरस्कारवदेवाभिधानमिति भावः ।

अ तत्र इनि ये शहाराज चक्रशुप्तके ‘त्रृष्ण’ शब्दे अभिश्त कवेन, ताहा सञ्च उठे इव वट्टे । कारण—

(१६ ...अवितथवाचोऽपि क्षत्वैः ।

विखोक्त समयम् । अये ! तदयमार्यं चाणक्यस्तिष्ठति (ग) ।

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूय लोकम्
अक्षोदयौ प्रतिदिशन्नविभिन्नकालम् ।
पर्यायपातितहिमोष्मामसर्वं गामि
धान्नातिशाययति धाम सहस्रधान्नः ॥१७॥

अब अनिष्टावादिनाऽपि मिथ्यागुणैः स्तुवन्तीति विरीधात् कार्पण्यहेतुकत्वे न च
तत्समाधानाहिराधाभासोऽलङ्घारः तुणमिवेति श्रीतोषमा चानयंर्मिष्या निरपेक्षतया
संस्थिः । प्रसादो गुणः, वै दर्भैः रीतिः, शिखरिणी च छत्रम् ॥१६॥

(ग) विखोक्तेति । अये इति विश्वये । स चासौ अथवेति तदयम् ।

अन्वयः—यः लोकं परिभूय अविभिन्नकालं नन्द मौर्य-नृपयोः अक्षोदयौ
प्रतिदिशन् (सन्) धान्ना पर्याय-पातितहिमोष्माम् असर्वं गामि सहस्रधान्नः धाम अति-
शायथति ॥१७॥

य इति । यथाणक्यः, लोकम् अमात्यादेसहायजनं जगत्, परिभूय । निजमन्त्र-
शक्ता । पराजिय सन्नापेन विजिय च, अविभिन्नकालं समकालम् एकदैवेत्यर्थः, नन्द-
मौर्यनृपयोः नन्दनृपस्य अन्दगुप्तनृपस्य च, अक्षोदयौ च सामुद्रदयौ घटादिशस्तुमावस्त्र-
पदश्च नदर्शने च, प्रतिदिशन् कुर्वन् सन्, धान्ना सर्वं गामिना निजतेजसा, पर्यायव-
क्रमेण पातितं जगति आविष्कृतं हिमं शैत्यम् उत्ता योग्यथ येन तत्, तथा असर्व-

प्रकृष्टवक्ता एवं अमिथ्यावादी लोकेराओ द्विष्टतावशतः अश्रान्त-
मुखे अविद्यमान गुण आरोप करियाओ ये राजादेव चतु व करिया
थाकेन ; ताहा धनलिप्तारहे सम्पूर्ण प्रभाव । धनलिप्ता ना थाकिले,
निष्पृह दिगेर निकट धनीरा त्थेर तूल्यहे घृणार विषय हन ॥१६॥

(देविष्या भयेर सहित) ए ! एই सेहि माननीय चानक्य अवश्यन
करितेछेन ।

जामुथ्या भूमी निपत्य । जयत्वार्थः ।

चाणकः । नाश्च नावस्तीक । वै होनरे । किमागमनप्रयोजनम् ?
कञ्चु की । आर्थ ! प्रणति-संभ्रम-समुच्चलित-भूमिपाल-
मौलि-मणि-शकल-शिखा-पिशङ्कीकृत-पादपद्मयुगलः पादपद्म-
योरार्थं प्रणिपत्य देवस्तन्दगुप्तो विज्ञापयति, क्रियान्तरमन्तराय-
मन्तरेणार्थं द्रष्टुमिच्छामोति (घ) ।

गाम गुहादावप्रवेशात् असर्वं व्यापि, सहस्रधामः सहस्रश्चेऽस्य स, धाम तेजः, अति-
आघयति अतिक्रामति । तदयमतिमहानेवेति भावः ।

अद मूर्ख्यापेच्छया चाणकारासाधिकारवर्णनाह्यतिरेकीलडारः, नन्दमौर्यं दृपयोरक्षो-
दयाविति यथासंख्ये नान्वप्रादयथासंख्यमलडारश्च, अनयोरङ्गाङ्गाभावेन सङ्करः । दुष-
रीती पूर्वं वत् । वसन्ततिलका हत्तम् ॥१७॥

(घ) कञ्चु कीति । प्रणतेः प्रणामस्य सञ्चुमेण त्वरया समुच्चितायच्छलीभूता वै
भूमिपालानां राजां भौत्यः शिरांसि तेषु यानि मणिश्चक्षानि रक्खण्डानि तेषां
शिखाभिर्ज्वालाभिर्निविडकिरणराशिभिरित्यर्थः पिशङ्कीकृतं पिशङ्कलवर्णीकृतं पादपद्मयो-
र्मुगस्तु यस्य मः । एतेनैवम्भूताऽपि आर्थं पादपद्मयीः प्रणिपत्य त्वनेन चाणकस्य
निरतिशयं गौरवं द्यातितम् । क्रियान्तरमेव अन्तरायः अवागमने विघ्नस्म, अन्त-
रेण विना । अन्तक्रार्थाव्ययताङ्गपी विज्ञी यदि न स्वाच्छादा अवागच्छेति निष्कर्षः ।

यिनि, नन्देर माहायकारौ लोकदिग्के अभिभूत करिया एक सम-
ग्रेइ नन्देर ध्वंस एवं चक्रगुप्तेर अत्तुद्व सम्पादन करतः, क्रमे शीत
ও ग्रीष्मের प्रवर्त्तक एবং অসর্ববাপক সূর্যজেজকে আপন তেজ ধারা
অতিক্রম করিযাছেন ॥১৭॥

(জামুয়ুগল ধারা ত্তুলে পতিত হওয়া) আর্দ্যের জয় ইউক ।
চাণক্য । (অভিনন্দের প্রণালোচে দর্শন করিয়া) বৈহীনরি ! আপ-
নার আসিবার উদ্দেশ্য ক ?

আর্দ্য । প্রণাম করিবার বাস্তুতাবশতঃ রাজাদের মন্তব্য

ଆଣକାଃ । ହୃଷଳୀ ମାଁ ଦ୍ରଷ୍ଟ ମିଚ୍ଛତି । ବୈହୀନରେ ! ନ ଖଲୁ ହୃଷ-
ଲସ୍ୟ ଶ୍ରବଣମୁପଗତୌଯ୍ । ମୟା ଜ୍ଞାତଃ କୌମୁଦୀମହୋତ୍ସବପ୍ରତି-
ସେଧଃ ? (ଡ) ।

କୁଚକୀ । ଆର୍ଯ୍ୟ ! ଅଥକିମ୍ (ଚ) ।

ଆଣକାଃ । ସକ୍ରିଧମ୍ । ଆଃ, କେନ କଥିତମ୍ ? (ଛ) ।

କଞ୍ଚୁକୀ । ସମୟମ୍ । ପ୍ରସୌଦ୍ଧବାର୍ଯ୍ୟଃ । ସ୍ଵଯମେବ ସୁଗାନ୍ଧପ୍ରାସାଦ-
ଗତେନ ଦୈଵନାଵଳୀକିତମପ୍ରହତ୍କାମୁଦୀମହୋତ୍ସବ' ପୁରମ୍ (ଜ) ।

(ଝ) ଆଣକା ଇତି । ଶ୍ରବଣ' କଣ'ମ୍ । କାକୁବଶାନ୍ ପ୍ରଶ୍ନପତୀତି: ।

(ଘ) କଞ୍ଚୁକୀତି । ଅଥକି' ଶ୍ରବଣମୁପଗତ ଏବେତ୍ୟଥ୍: ।

(ଙ) ଆଣକା ଇତି । କଥିତ' ତଙ୍କୁମିତି ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ।

(ଜ) କଞ୍ଚୁକୀତି । ଦୈଵନ ରାଜ୍ଞା ଅନ୍ଦଗୁମ୍ବେନ । ନ ପ୍ରହତ୍: କୌମୁଦୀମହୀନ୍ମଦୀ ଯତ
ମନ୍ । ତତୀ ଭବନ୍ତନ୍ତମତ୍ତ୍ଵପତିଷ୍ଠାନ୍ତମିତ ଇତି ଭାବ: ।

ଚଲିତେ ଥାକେ ; ତଥନ ତାହାର ମଣିଥିରୁ ଗୁଲିବ କିରଣବା ଶ ଯାହାବ ଚରଣ-
ଖୁଗଲକେ ପିଙ୍କଳବର୍ଣ୍ଣ କରିଯା ଫେଲେ ; ମେହି ଯହାରାଜ୍ଞାଧିବାଜ ଚଞ୍ଜଗୁପ୍ତ ଆପ-
ନାର ଚରଣଯୁଗଲେ ପ୍ରଣିପାତ କରିଯା ଜାନାଇତେଛେନ ସେ, ଅନ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକୁପ ବିଷ-
ଳା ଥାକିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟକେ ଦେଖିତେ ଇଚ୍ଛା କରି ।

ଚାଣକ୍ୟ । ଚଞ୍ଜଗୁପ୍ତ ଆମାକେ ଦେଖିତେ ଇଚ୍ଛା କରେ । ବୈହୀନରି !
ଆମି ସେ କୌମୁଦୀମହୋତ୍ସବର ନିଷେଧ କରିଯାଛି, ତାହା ଚଞ୍ଜଗୁପ୍ତର କାଣେ
ଯାଯି ନାହିଁ ତ ?

କଞ୍ଚୁକୀ । ଆର୍ଯ୍ୟ ! ହଁ ଗିଯାଛେ ।

ଚାଣକ୍ୟ । (କ୍ରୋଧେର ସହିତ) ଆଃ, ମେ ବୃତ୍ତାନ୍ତ କେ ବଲିଲ ?

କଞ୍ଚୁକୀ । (ଭୟେର ସହିତ) ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଏନ । ଯହାରାଜ୍ଞ ନିଜେହେ
ଶ୍ରଗାନ୍ଧ ଅଟ୍ଟାଲିକାଯ ଯାଇଯା, କୁମ୍ଭମପୁରେ ସେ କୌମୁଦୀମହୋତ୍ସବ ଆରାତ୍ ହସ-
ନାଇ, ତାହା ଦେଖିତେ ପାଇଯାଛେ ।

चाणक्यः । आः, ज्ञातम् । ततो भवद्विरन्तरा प्रोत्साह्न
कोपितो दृष्टलः ; किमन्यत् (भ) ।

कञ्चुकी । भयं नाटयं कूणीमधोमुखस्तिष्ठति ।

चाणक्यः । अहो ! राजपरिजनस्य चाणक्योपरि प्रदेषपक्ष-
ज्ञातः । अथ का दृष्टलः ? (ज) ।

कञ्चुकी । भयं नाटयन् । आर्य ! सुगाङ्गतेन देवेनाहमार्ये-
पादमूलं प्रेषितः (ट) ।

चाणक्यः । उत्थाय । कञ्चुकिन् ! सुगाङ्गमार्यमादेशय ।

अब उपन्यासी नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, “उपन्यासः प्रसादनम्” इति लक्षणात् ।

(भ) चाणक्य इति । ततः अवक्षीकनात् परम् । अन्तरा मध्ये मद्वृप-
स्तिसमयमध्ये इत्यर्थः, प्रोत्साह्न उक्ते ज्ञय । अन्यत् मया यदेतदुक्ता तद्विनाम्, किं
भवितुमर्हति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।

अब कञ्चुकिन्नतप्रसादनस्यापरिग्रहात् विघ्नतः नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, “क्षत-
स्तानुरथसादी विघ्नतः ल्पपरिग्रहः” इति लक्षणात् ।

(ज) चाणक्य इति । अही आर्यम् । प्रश्नस्ती इषः प्रदेषपक्षस्तिन् पक्षे
ज्ञात आर्यः महाद्वे धक्करणस्तिर्थः । कारणं विना तत्करणमेवास्त्रयस्तिमिति भावः ।

(ट) कञ्चुकीति । आर्यस्ता मात्यत्य भवतः पादयीमूँलं समीपम् ।

चाणक्य । ओ, बुझिते पारियाछि । ताहार पर आपनारा भितरে
উত্তেজিত কৱিয়া চন্দ্ৰগুপ্তকে কুক্ষ কৱিয়াছেন ; আৱ কি হইতে পারে ।

কঙ্কুকী । (ভয় অভিনয় করতঃ নৌৱে অধোমুখ হইয়া রহিলেন)

চাণক্য । কি আশ্চর্য্য, চাণক্যেৰ উপৰে রাজপরিজনবর্গেৰ গুৰুতৰ
বিদ্বেষ জনিয়াছে । চন্দ্ৰগুপ্ত কোথায় ?

কঙ্কুকী । (ভয় অভিনয় করতঃ) আর্য ! মহারাজ সুগাঙ্গ অট্টালি-
কায় থাইয়া আমাকে আপনার চৱণসমীপে প্ৰেৰণ কৱিয়াছেন ।

कञ्चुकी । इत इत आर्यः ।

उमौ । परिकामतः (ठ) ।

कञ्चुकी । एष सुगाङ्गप्रापासादः । शनैरारोङ्गत्वर्यः (ड) ।

चाणक्यः । न ये नारह्यावलंक च । अये ! सिंहासनमध्यास्ते

वृषलः । साधु साधु (ठ) ।

नन्दैर्विंशुक्तमनपेक्षितराजवृत्ते-

रथ्यासितञ्च वृषलेन वृषेण राजाम् ।

सिंहासनं सदृशपाथिं वसङ्गतञ्च

प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणा ममेति ॥१८॥

[ठ] उमाविति । उमौ चाणकाकञ्चुकिनौ, परिकामतः सुगाङ्गप्रापासादगमनात्र
पादक्षेपं कुरुतः ।

[ड] कञ्चुकीति । शनैर्सन्दं सन्दम् । एतेन सुगाङ्गप्रापासादस्य अनुग्रहतयाति-
प्रचुरसापानत्वात् दुरारोहत्वं सूचितम् ।

[ठ] चाणक्य इति । अध्यास्ते आश्रितोपविश्विति । “आधारोऽधिश्वीक्षासस्त्वा
घौर्ये” हत्यधिकरणसिंहासनस्य कर्मलवग ।

चाणक्य । (गात्रोथान करिया) कञ्चुकी ! सूगाङ्ग अट्टालिकार पथ
बलिया दाओ ।

वक्षुकी ! आर्य ! ऐ ऐ पथ दिया आसुन ।

चाणक्य ओ कञ्चुकी पादक्षेप करिते लागिलेन ।

कञ्चुकी ! ऐ सूगाङ्ग अट्टालिका ; आर्य आस्ते आस्ते आरोहण
करुन ।

चाणक्य । (अभिनयेर प्रणालीते आरोहण करिया ओ देखिया) ओ !
चन्द्रगुप्त सिंहासने बसियाच्छे । भाल भाल ।

---

[१८] अपेक्षितराजराजैः ।

उपर्युक्त । विजयतां द्वषलः ।

राजा । आसनदुत्याय । आर्य ! चन्द्रगुप्तः प्रणमति । इति पादयोः
प्रतिति ।

चाणक्यः । पाणी गङ्गीत्वा । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स !

आ शैलेन्द्राच्छ्लान्तस्तत्त्वलितं सुरनदीं शौकरासारं शीतात्
तौरान्ताम् कराग-स्फुरितं मणि-रुचो दक्षिणस्थाणं वस्य ।

अन्वयः — सिंहासनम् अपेक्षितराजवृत्तैः नन्दैः वियुक्तम्, राज्ञां द्वषेण दृष्टं
सेन च अध्यासितम्, सहश्र-पार्षिं च सङ्गतस्तु ; एते गुणाः सम परां प्रीतिं प्रयुक्तं
अन्ति ॥१८॥

नन्दैरिति । 'इदं' सिंहासनम्, न अपेक्षितानि अग्राद्वीक्ष्य नानुसृतानि राज-
हत्तानि राजधर्मा यैस्तेः सङ्गहितराजधर्मैरित्यर्थः, नन्दैर्नन्दवं शौश्रवृपतिभिः, वियुक्तं
विरक्षितम् ; राज्ञा द्वषेण पुङ्गवेन शेषे नेति तान्पर्यम्, द्वषलेन चन्द्रगुप्तेन च,
अध्यासितम् अधिष्ठितम् ; तथा सहश्रेण धीर्येन पार्षिं वेन राज्ञा सङ्गतम् अधिष्ठानेन
सुन्मिलितस्तु ; एते गुणा विधातुविधानान्तकर्षाः, सम, पराम् अन्यताम्, प्रीतिं सन्तो-
षम्, प्रगुण्यन्ति प्रकृष्टे शोतृपादयन्ति ; सर्वं तमैवाभ्यवसायप्रयुक्तत्वादिति भावः ।

अत्र परमप्रीतिजनन्त्य नन्दविशेषेण रुपैककारणे सत्यपि कारणात्तरहस्योपन्वासात्
समुच्चयोऽक्षज्ञारः, राजसिंहासनयोरानुष्टुप्येण श्वाघाकरणात् समं नामाख्यारः, द्वषलेन
दृष्टं शेति च्छेकानुप्राप्तेति संस्मितिः । प्रसादो गुणः, वैदमीं रीतिः, वस्त्रतिलका च
स्त्रियम् ॥१८॥

ब्राजधर्मेर नज्यनकारौ नन्दवंशीयेना सिंहासन त्याग करियाछेह;
ब्राजश्चेष्ठे चक्रघुप्त ताहाते आरोहण करियाछेह; अतएव एই सिंहासन
उपर्युक्त ब्राजार महित्तेह मिलित हइयाछेह । शूत्राः विधातार एहे
शुभुलि आमार अत्यनु आनन्द ऊभाइतेहेह ॥१८॥

आगत्यागत्य भीति-प्रणत-नृप-शतैः शश्वदेव क्रियन्ता
चूडारवांशुगर्भस्तव चरणयुगस्याङ् लौरन्धुभागाः ॥१८॥

अन्वयः—शिलान्त स्वलित-सुरनदी श्रीकरासार श्रीतात् श्रीलेन्द्रात् आ, नैकराग-
स्फुरित-मणि रुचः दद्विष्टस्य अर्णवस्य तौरान्तात् [च] आगत्य आगत्य भीति-प्रणत-नृप-
शतैः शश्वत् एव तव चरणयुगस्य अङ्गुलौरन्धुभागाः चूडा-रवांशु-गर्भाः क्रियन्ताम् ॥१८॥
आ श्रीलेन्द्रादिति । शिलान्तात् पाषाणप्राप्तदेशात् स्वलितसायाः पतितायाः सुर-
नद्या गङ्गायाः श्रीकरासारेण जलविन्दुधारासन्पासेन श्रीतात् स्वमावश्रीतलादपि अधिक-
श्रीतलीकृतात्, श्रीलेन्द्रात् पर्वतराजात् हिमालयात्, आ अवधि ; तथा नैकरागैषि-
विधवर्णैः स्फुरिता उज्ज्वलीभूता मणीना रवाना रुचः कान्तयो यस्मिन् तस्य तथोक्तस्य
दद्विष्टस्य अर्णवस्य समुद्रस्य, तौरान्ताय, आगत्यागत्य, भीत्या भयेन प्रणतानां नृपाणां
शतैः समूहैः, शश्वत् सर्वदैव, तव चरणयुगस्य, अङ्गुलीना रन्धुभागाः क्षिदप्रदेशः,
चूडासु मुकुटं सु यानि रवानि तेषाम् अङ्गकः किरणा गमेषु अभ्यन्तरेषु येषां ते
स्नाहशः, क्रियन्ताम् । त्वं खलु भारतसमाङ् भवेति भावः ।

अत श्री-श्रीत्याद्ये के कव्यज्ञनस्य सकृत सकृत सम्याङ् त्यनुप्राप्तीऽलेन्द्राः । समाप्त-
(हुल्यादीजो गुणः, गौडी च रीतिः । स्वधरा त्वम् ॥१८॥

(नैकटवत्तौ हइया) चक्रशुप्तेव जग्न हउक ।

राजा । (आसन हइते उठिया) आर्य ! चक्रशुप्त प्रणाम करिजेछ ।
(ऐ बलिया चरणयुगले पतित हइलेन)

चाणक्य । (हस्ते धारण करिया) बृंस ! उठ उठ ।

पाषाणेर प्रान्तदेश हट्ठे निपतित गङ्गार जलविन्दुधारापाते थे
अत्यन्तशीतल हइतेछे, मेहि हिमालय हइते ; एवं नानाविध-रस्त-
किरणरञ्जित दक्षिण समुद्रेर तौर हइते, आसिया आसिया, भयवशतः
अबनत राजगण सर्वदाइ तोमार चरणयुगलेर अङ्गलौर छिद्रशुलिके
आपन आपन मूकुटमणिर किरणधारा रञ्जित कर्न ॥१९॥

राजा । आर्यप्रसादादनुभूयत एवैतत् नाशास्ति । उष-
विश्वलार्यः । इतुर्भीयथासम्मुपविष्टो (ष) ।

आश्वकः । हृष्ण ! किमर्थं वयमाङ्गताः ?

राजा । आर्यस्य दश्नेनामानमनुशाश्यितुम् ।

आश्वकः । यितं लता । हृष्ण ! अलमनेन प्रश्नयेष । न
निष्प्रयोजनमधिकारवत्तः प्रभुभिराङ्गयत्ते । तत् प्रयोजनमभि-
धीयताम् (त) ।

राजा । आर्य ! कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फल-
मार्यः पश्यति ? (थ) ।

(ए) राजेति । आर्यस्य भवतः प्रसादात् अनुग्रहात्, एतत् उत्तरक्षपमाधिपत्यम्,
अनुभूयत एव ; अतएव न आशास्ति अभिलक्षते ।

(त) आश्वक इति । प्रश्नयेण विनयेव । अधिकारवत्तः अधिकृताः कार्ये मु-
लिद्वक्ता भव्या चूर्यर्थः ।

(थ) राजेति । आर्ये भवान्, पश्यति ; येन त कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधं
क्रतवानिति भावः ।

राजा । आपनार अहुग्रहे इहा अहुभवहे करितेछ ; स्वतरां
आशा करि ना । (से याहा हट्टक) आर्य उपबेशन करून । (ऐ
वलिया द्युइ जने यथास्थाने उपबेशन करिलेन)

चाणक्य । चन्द्रगुप्त ! कि जन्तु आमाके डाकियाछ ?

राजा । आपनार दर्शन द्वारा आआके अहुगृहीत करिबार जन्तु ।

चाणक्य । (नेष्ठं हाश्च करिया) चन्द्रगुप्त ! ए बिनये प्रयोजन नाहे ।
अच्छूरा निमा प्रयोजने भूता नगके डाकेन ना । अतएव प्रयोजन वज्र ।

राजा । आर्य ! आपनि कोमुदीमहोत्सवनिषेधेर कि फल देखि-
तें ?

चाणक्यः । किं तत्त्वम् । दृष्टल ! उपालव्युं तहि॑ वयमा-
ङ्गताः (द) ।

राजा । आर्य ! नोपालव्युम् ।

चाणक्यः । कि॑ तहि॑ ? (ध) ।

राजा । विज्ञापयितुम् (न) ।

चाणक्यः । दृष्टल ! यद्येवम्, तहि॑ विज्ञापनीयानामवश्या॑
रुचयोऽनुरोद्धव्याः (प) ।

राजा । आर्य ! काः सन्देहः । किन्तु न कदाचिदपि
आर्यस्य निष्ठुयोजना रुचिः प्रवर्त्तिष्ठते इत्यस्ति नः प्रशा-
वकाशः (फ) ।

[द] चाणक्य इति । उपालव्युम् आत्मनोऽभिमतकरणातिरक्षर्त्तुम् ।

(ध) चाणक्य इति । तहि॑ तदा, कि॑ कथम्, वयमाङ्गता इति सञ्चयः ।

(न) राजे ति । विज्ञापयितुं किञ्चिद्विवेदयितुम्, यूथमाङ्गता इत्यन्वयः ।

(प) चाणक्य इति । यद्येवं विज्ञापयितुम् वयमाङ्गता इत्यर्थः । विज्ञापनी-
यानां विनयेन निवेदनयोग्यानां गुरुजनानाम्, रुचयः अभिप्रायाः, अनुरोद्धव्या अनु-
सन्त्वाः अभिप्रायानुसारेणैव व्यवहर्त्तुम्या इत्यर्थः । अती विज्ञापनीयस्य मे रुचन्-
सारेणैव तवापि व्यवहर्त्तुमिति नाङ्गानपयोजनमिति भावः ।

चाणक्य । (झेष्ठ हास्त करिया) चक्रशुप्त ! ताहा हইলে आমাকে
তिरঙ्कার করিবাৱ জগ্নই ডাকিযাছ ।

রাজা । आर्य ! तिरঙ्कार करिबাৱ জগ্ন নহে ।

চাণক্য । তবে কি জগ্ন ?

রাজা । কোন বিষয় নিবেদন করিবাৱ জগ্ন ।

চাণক্য । চক্রশুপ্ত ! যদি এইরূপই হয়, তবে নিবেদনেৱ যোগ্য
শুক্রজনদিগেৱ অভিপ্রায় অহুসুরণ কৰিয়া চলাই অবশ্যক ও ন্য ।

आणकाः । दृष्टल ! सम्यग् गृहीतवानसि मदाशयम् । नहि प्रयोजनमनपेक्षमाणः स्वप्रेऽपि चाणक्यो रुचिं प्रवर्त्तयि-
ष्यति (ब) ।

राजा । आर्य ! अतएव मां प्रयोजनशुश्रूषा मुख-
रयति (भ) ।

आणकाः । दृष्टल ! श्रूयताम् । इह खत्वर्थशास्त्रकारा-
स्त्रिविधां सिद्धिमुपवर्णयन्ति — राजायत्तां सचिवायत्ताम् उभ-
यायत्ताष्वेति । ततः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वे-
षणेन । यतो वयमेवाच नियुक्ता वर्त्स्यामः (म) ।

(फ) राजेति । कः सन्देह एताच्चन् त्वदुक्तविषय इति शेषः । रुचिरभिप्रायः,
प्रवर्त्तिष्यते भविष्यति, इति हेतीः, नः अस्माकम् प्रश्नस्य ततप्रयोजनजिज्ञासाया अवकाशः
सुन्धवपरता । तथा च केवल प्रयोजनेन कौमुदीमहीतसवप्रतिषेष्वे तव रुचिर्जीता, तत्
प्रयोजनजिज्ञासार्थमिव तवाङ्गान् छतमिति भावः ।

(ब्र) आणक्य इति । गृहीतवान् बुझान् । अनपेक्षमाणः अनुद्दिश्यन् । रुचि-
ष्यं कस्त्रिदभिप्रायम्, प्रवर्त्तयिष्यति करिष्यति ।

(भ) राजेति । प्रयोजनस्य शुश्रूषा श्रीहुमिक्षा, मुखरयति मुखरं करीति
वक्तुं प्रवर्त्यतीत्यर्थः ।

राजा । आर्य ! एविषये सन्देह कि । किञ्च कथनेव विना प्रयो-
जने आपनार अभिप्राय इहैवे ना ; एই कारणे आमार प्रश्न कविवार
सम्भावना आछे ।

चाणक्य । चल्लगुप्त ! आमार अभिप्राय ठिक् बुझाइ । चाणक्य
विना प्रयोजने अप्पेओ कोन अभिप्राय करेन ।

राजा । आर्य ! एই जग्हाइ सेहि प्रयोजन शुनिवाच्च इच्छाइ
आमाके बलाइतेछे ।

राजा । सकीप इव मुखं परिवत्तयति (य) ।

ततो नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः (र) ।

एकः (स) ।

(म) चाणक्य इति । अथश्शकारा नौतिशास्त्रकारिष्ठः । सिद्धिं कार्यं निष्पत्तिम् । राजायन्ना केवलराजमताधीनाम्, सचिवायन्ना केवलमन्विमताधीनाम्, उभयायन्नां सम्मिलितराजमन्वित्यमताधीनाम् । सचिवायन्ना केवलमन्विमताधीना मदिक्षाप्रयुक्ते त्वयैः सिद्धिः सर्वं कार्यं निष्पत्तिर्यत्य तस्य तव, प्रयोजनस्य कौमुदी-महोत्सवनिषेधीहेष्यस्य अन्वेषणेन अनुसन्धानेन, किं फलम्, अपि तु किमपि नेत्रयः । अत्र सर्वकार्ये, नियुक्ताः सन्तः, वर्त्स्यामः स्यासामः । वर्त्स्याम इति छतधासीः “हतादेः स्यसनीक्षथा” इति परवै पदविधानात् दिविष्ट्याः परवै पदस्य उत्तमपुरुष-वहृत्यनम् ।

(य) राजेति । सकीप इव राजाय चाणकाधीनताश्वस्तात् सक्षीष इव । द्वैतोभयसम्बन्धैष कल्पते प्रहसत्वाद्युती न कोप इति सूचितम् ।

[र] तत इति । वैतालिकौ स्तुतिपाठकौ ।

(स) एक इति । वैतालिकयोरन्वतर इत्यर्थः ।

चाणक्य । चन्द्रगुप्त ! शोन । एই राज्यविषये नौतिशास्त्रकारगण तिन रकम सिद्धि बलिया थाकेन — केवल राजमतेर अधीन, केवल मन्त्रिमतेर अधीन एवं राजा ओ मन्त्री एই द्वैरह यतेर अधीन । शृतराः तोमार मिद्दि हइल केवल मन्त्रिमताधीन ; अतএব তোমার মে প্রয়োজন অনুসন্ধানে ফল কি ? যে হেতু, আমিই এ বিষয়ে নিযুক্ত থাকিব ।

রाजा । [কৃক্ষ হইয়াই ঘেন মুখ ফিরাইলেন]

তাহার পর নেপথ্যে দুই জন স্ততিপাঠক পাঠ করিতে লাগিল ।

এক জন ।

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ती
श्रीतांश्चोरं शुजालैजं लधरमलिनां क्षिण्डती क्षत्तिमै भौम् ।
कापालौ मुद्दहन्ती स्वजमिव धबलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्यश्रीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमै श्री शरद्दः ॥२०॥

अन्वयः—काश-पुष्प-च्छविम् आभभवता भस्मना आकाशं शुक्लयन्ती, श्रीतांश्चोरं शुजालैः जलधर-मलिनाम् ऐभौं क्षत्तिं क्षिण्डती कौमुदीम् इव धबलां कापालौ स्वजम् उद्दहन्ती, हास्य-श्री राजहंसा इति अपूर्वा ऐशी तनुः शरत् इव वः क्लेशं हरतु ॥२०॥

आकाशमिति । अव विभक्तिविपरिणामे न विशेषणान् पच्चान्तरेण पि योज्यानि । तथा च काशपुष्पाणां काशाख्यदृष्ट्यकुसुमानां छावं शुभकान्तम्, अभिभवता स्वशुभताति-श्यात् पराजयमानेन, भस्मना गावलिप्तभस्मकान्त्या, आकाशं सर्विहितं गगनदेशम्, शुक्लयन्ती शुक्लवण्यं कुर्वती । पच्चान्तरे तु भव अभिभवत्या काशपुष्पच्छव्या आकाशं शुक्लयन्ती । श्रीतांश्चोर्लक्षाटस्थितस्य चन्द्रस्य, अंशुजालैः किरणसमूहैः, जलधरवत् मेघवन्मलिनां क्षणवर्णाम्, ऐभौं इक्षिसञ्चयनीम्, क्षत्तिं अर्थं परिहितं इक्षिअर्थं-त्यर्थः, क्षिण्डती तदर्थनाशेन दुःखयन्ती धबलामेव कुर्वतीत्यर्थः । अन्वत् तु श्रीतांश्चोरं शरदुदितस्य निर्मलचन्द्रस्य, अंशुजालैः, ऐभौं क्षत्तिमिव, जलधरैर्मेघैर्मलिनां प्राप्तवम्, क्षिण्डती अपसारणेन दुःखयन्ती । कौमुदौं व्योत्क्रामिव, धबलाम्, कपालानां नर-मस्तककडालानामिर्यमिति कापालौ ताम्, सजं मालाम्, उद्दहन्ती धारयन्ती । अन्वत् तु कापालौं स्वजमिव धबलां कौमुदीमुद्दहन्ती । तथा हास्यस्य अदृहास्यस्य श्रीः कान्तिः राजहंस इव यस्तां सा, पच्चान्तरे तु हास्यश्रीरिव राजहंसी यस्तां सा । इति अनेन प्रकारेण, अपूर्वा आश्वर्यमूता, ईशस्य महादेवस्य इयमित्यैश्री, तनुः शरीरम्, शरत् काल इव, वौ युग्माकम्, क्लेशं पापजन्यं दुःखं विष्णुजन्यं दुःखस्य, हरतु नाशयतु ।

अत श्रीतौ पूर्णोपमालङ्कारः श्रीतौपमान्तरेण लुप्तोपमाहयेन च सहीर्यते । प्रसः गृण, वै दर्भौ च रौतिः । दिष्टं नाम नाद्यन्तस्य च “देशकालस्वरूपेण वै दृष्टमुच्यते” इति लक्षणात् । सम्भरा हत्यम् ॥२०॥

अपि च ।

प्रत्यगोन्मेषजिह्वा चणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजल्लत्रा जृच्छितैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्षुमिच्छोः शयनमुहु फणाचक्रवालोपधानं
निद्राङ्के दाभिताम्बा चिरमवतु हरेष्टस्त्रिराकेकरा वः ॥२१॥

अन्वयः—उक्त फणा चक्रवालोपधानं नागाङ्गं शयनं मोक्षुम् इच्छाः हरेः प्रत्यगोन्मेष जिह्वा चणं रत्न दीप प्रभाणाम् अनभिमुखी आत्म-व्यापार-गुर्वीं साङ्गभङ्गैः जृच्छितैः जनित-जल लघा निद्राङ्के दाभिताम्बा आकिकरा हृष्टिः चिरं वः अवतु ॥२१॥

प्रत्यगीन्मेषेति । उक्त विशालम्, फणाचक्रवालं फणमरुलमेव उपधानं यस्य तचादशम्, नागाङ्गम् अनन्तनागलचणम्, शयनं शय्याम्, मोक्षुम् इच्छोरभिलषतः, कार्त्तिकात्मकशरत्कालस्थिते: “श्रेति विशुः सदाषाङ्के भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके परिव्राघ्येत शुक्लपक्षे हरेदिंने ।” इति सृतेरिति भावः । हरेनरायणसु सम्बन्धिनी, प्रत्यग्नी नृतनी य उन्मेष उम्मीलनं तेज जिह्वा अक्रा ; चणं कियत्कालैम्, रदानि अनन्तनागर्थ्येव भक्तकस्थिता मणथ एव समानौज्ज्वल्यात् दीपास्त्रीषां ग्रनाणा अृतीनाम्, अनभिमुखी, प्रत्यगीन्मेषे प्रतीघातप्रतीतेरित्याशयः, आत्मव्यापारे स्वकार्ये उपपत्त्यक्ते गुर्वीं मन्थरा, सदानीमपि तच्छक्तेः साकल्ये नानुदयादित्यभिप्रायः ; अङ्गार्ण भङ्गेन मोक्षायनेन सहीत साङ्गभङ्गानि तैः, जृच्छितैः जृच्छाभिः, जनिती जल्लत्री जल्लविन्दुर्गस्यां सा ; निद्रायाङ्केदेन सद्योभङ्गेन अभिताम्बा अत्यन्तामवर्णा, तथा आकेकरा द्वृष्टसङ्गुचिता ; हृष्टिर्लोचनम्, चिरं कालं यावत्, वो युग्मान् अवतु रत्नतु ।

महादेवेर ये शरौरटी काशपुण्पेर शोभाविजयौ भञ्चग्रंथ अक्षराग द्वारा आकाशके शुक्रवर्ण करिष्या थाके, चल्लेर किरणसमूह द्वारा ८ मघेर श्वाय कृष्णवर्ण परिहित शक्तिचर्षके शुक्रवर्ण करे, ज्योत्स्नार श्वाय शुक्रवर्ण नरकक्षालमाला धारण करे एवं याहाते राजहङ्गेर श्वाय अट्टहास्त्रेर शोभा रहियाछे ; महादेवेर मेहे अपूर्व शरौरटी शरैकालेर श्वाय आपनादेर दुःख नाश करक ॥२०॥

हितीयः—(६)

सत्त्वोत्कर्षस्य धावा निषय इव क्लाताः केऽपि कस्यापि हेतोः
जेतारः स्वेन धावा मदसलिलमुचां नागयूथे श्वराणाम् ।
दंष्ट्रभङ्गं सृगाण्यामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाञ्चाभङ्गं सहन्ते नृवर ! नृपतयस्वाहृशाः साव॑भौमाः ॥२२॥

अब स्वभावोक्तिरक्षङ्कारः, रवदीपेति निरञ्जुं केवलरूपकम्, साङ्गभङ्गैर्हिति
क्षेकानुपासश्चेति संस्तुष्टिः । प्रसादी गुणः, वैदम्भौं रौतिः, अग्न्धरा च छत्रम् ।

“वड्डोद विपुलम्” इत्यमरः । “टेरे बलिर केकरौ” इति रभसः ॥२१॥

(व) हितीय इति । अपरी वैतालिक इत्यर्थः ।

अन्त्यः = [६] नृवर ! धावा कस्य अपि हेतोः सत्त्वोत्कर्षस्य निषयः इव
क्लाताः, स्वेन धावा मदसलिलमुचां नागयूथे श्वराणां जेतारः, व्यक्तमानावलेपाः के अधि-
त्वाहृशाः साव॑भौमाः नृपतयः सृगाण्याम् आधिपतयः दंष्ट्रभङ्गम् इव आञ्चाभङ्गं न
सहन्ते ॥२२॥

सत्त्वोत्कर्षस्येति । हे नृवर ! मनुष्यस्तुष्ट ! धामा ब्रह्मणा, कस्यापि हेतोः
किनापि निमित्ते न भुवनरक्षणायैत्यर्थः, सत्त्वात्कर्षस्य बलातिरेकस्य, निषयः अङ्गपर्याद-
आज्ञानालि इव क्लाताः । एतेन सत्त्वात्कर्षस्य धनतुल्यादरणीयत्वं व्यज्यते । अतएव
स्वेन स्वकीयेनैव, धावा तेजसा ब्राह्मुक्तिनेत्यर्थः, मदसलिलमुचाः सदजलसाधिणाम्,

फणासमूहहै याहार बालिख, मेहि अनन्तनागेर श्रीरङ्गप विशाल
शयाके नारायण एथन परित्याग करिवार इच्छा करितेहेन ; ताइ
ज्ञाहार नयनयुग्म नृत्न उग्नीलित कराय वक्त्र राहयाछे, रत्नमय दीप-
गुलिन आलोकेर प्रति क्षणकाल चाहिते पारितेछे ना, निजेर
कार्ये अलस हइया पर्डियाछे, अक्षुभद्रेर महित हाइ तोलाय मे नयने
अनविन्दु आसियाछे, एथनहि निजाभङ्ग हृषयाय मे नयन अत्यन्त तात्रवर्ण
रहियाछे एवं ईषं टेरा देखाइतेछे ; नारायणेर मेहि नयनयुग्म
आपनादिगके चिऱकाल रक्षा करक ॥२१॥

अपि च, भूषणाद्युपभोगेन प्रभुभैवति न प्रभुः ।
परे रपरिभूताञ्चक्षमिव प्रभुरुच्यते ॥२३॥

नागथूर्थे श्वराणा बह्नां हस्तियूथपतीनाम् जेतारः, अक्षो सर्ववैव प्रकाशितौ मानाक-
लेपौ गौरवगर्वौ येषां ते, अतएव केऽपि अनिर्वचनीयाः, लाङ्गशाः, सार्वभौमाः सर्व-
प्रविदीश्वराः, शृपतयो राजानाः, स्वगाणा पश्चलाम्, अधिपथतः सिंहाः दंष्ट्राया दन्तस्थ-
भङ्गमिव, आज्ञाया भङ्गं व्याघ्रातम्, न सहने ; अपि तु भङ्गकारिष्ठं सीत्रं दक्षय-
न्तीति भावः ।

अत्र निखय इवेति वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, दंष्ट्राभङ्गमिवेति श्रीतोषमा चामयीर्मिंथो
निरपेक्षतया संस्थृष्टिः । गुणरौती पूर्ववत् ।

“सत्यं” गुणे पिशाचादौ एवं द्रव्यस्त्रभावयोः ।” इत्यादि विश्वः । ऋष्वराढ्यम् ॥२२॥

अन्वयः—प्रभुः भूषणाद्युपभोगेन प्रभुः न भवति । (किन्तु) परैः अपरि-
भूताङ्गः त्वम् इव प्रभुः उच्यते ॥२३॥

भूषणेति । प्रभुः लोकैः प्रभुः एव नाभिहितोऽनामः, भूषणादीनाम् अस्तु द्वारवस्त्रप्रभृतीनां
वक्तुनाम् उपभोगेन सञ्चोगमात्रेण, प्रभुर्वास्त्रविकस्त्रामो, न भवति । किन्तु परैऽन्वै-
ज्ञनैः, अपरिभूता परिभवेनालक्षिता आज्ञा यस्य सः सगौरवं पालिताज्ञो अन एवेत्यर्थः,
प्रभुर्वास्त्रविकस्त्रामी, उच्यते । असी वास्त्रविक्षप्रभुभवनाय निजाज्ञा सर्ववैव प्रवक्ष्यितुं
यतस्तेति भावः ।

अत्र प्रभुः प्रभुन् भवतीति विरोधम् ऋक्षाभिष्ठानवास्त्रविक्षताभ्यां समाधानाद्वि-

अपर बैतालिक । हे नरनाथ ! विधाता कोन कारणे अतिरिक्त
शक्तिर निधि करियाइ येन आपनादिगके सृष्टि करियाछेन ; ताइ आप-
नारा आपन शक्ति द्वाराइ मदनावी हस्तियूथपतिगणके ज्य करिया
थाकेन ; आपनादेव गोरव ओ गर्व सर्वत्रह श्रुकाश पाय ; स्तुतराः
आपनारा अनिर्बन्धनीयह बटेन । अतएव सिंहगण येमन दग्धुलक्ष्म सङ्क-
करेन ना, आपनादेव यत सार्वत्रोम नरपतिगण ओ तेमन आदेशाङ्ग
सङ्क करेन ना ॥२२॥

चाणकः । स्वगतम् । प्रथम् तावहिश्चिष्टदेवतास्तुतिरूपेण प्रवृत्त-
शरद्गुणस्यापनमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नावधार-
यामि । विचित्रं । आः, ज्ञातम् । राज्ञसस्यायं प्रयोगः । दुरा-
द्यन् ! राज्ञस ! दृश्यसे भीः ! जागर्त्त खलु कौटिल्यः (श) ।

रीधाभासोऽलङ्कारः । भेदरूपस्वकार्यसिद्धये अन्द्रगुप्तस्य प्रवर्त्तनाय चाणकापद्मे अस्य
श्रीकाहयस्य कठीरवाकारूपलात् उच्चेजनं नाम नाद्यालङ्कारस्य “उच्चेजनमितीत्यते ।
स्वकार्यसिद्धयेऽवस्था प्रेरणाय कठीरवाक् ।” इति लक्षणात् ॥२३॥

[श] चाणकः इति । प्रथम् प्रथमवैतालिकवचनम्, विशिष्टायाः प्रधानाया-
देवतायाः शिवस्य सुतिरूपेण स्वाक्षर्यतया, प्रवृत्ताया जातायाः शरदः कालस्य गुणाणां
स्यापनं प्रकाशनं यस्मिन् तत्त्वाद्यम्, आशीर्वचनं राजानं प्रति आशीर्वादः । इद-
मपरम् अपरवैतालिकवाकारम्, किं किं विषयकम्, इति न अवधारयामि न निषि-
नोमि । प्रश्नोग्नो वै तालिकवारा आवयीभैऽजनर्माद्यमः । हश्यसे मया त्वमित्यर्थः ।
येन हि कौटिल्यशाणकरी जागर्त्त विनिद्रः सावधानस्य तिष्ठति । तथा च विनिद्री
जनी यथा दृष्टिपथस्य सर्वमीव पथ्यति ; तथा सावधानोऽहं त्वन्ततः सर्वमीव ब्रुद्धं
इति भावः ।

आर, प्रभुलोक केबल बसन्तूष्णादि सज्जोग द्वारा प्रभु हन ना ।
किन्तु अन्ते यांचार आदेश लज्जन करो ना, मेहि व्यक्तिकेह आपनार
शाय प्रभु वले ॥२३॥

चाणक्य । (स्वगत) प्रथम बैतालिकेर वाक्ये उपस्थित शरैकालेर
गुणवर्णना रहियाचे एवं प्रधान देवतार स्वबक्तुपे उठा आशीर्वाद हइ-
स्त्राचे । किन्तु द्विलीय बैतालिकेर ए वाक्येर उद्देश्य कि इहा स्थिर
बुद्धितेछि ना । (चिन्ता करिसा) ओ, बुद्धितेछि, एटा राक्षसेर प्रयोग ।
दुराद्यन् ! राक्षस ! ओहे ! तोमाके आमि देखितेछि । केमना,
चाणक्य जागियाहि आचे ।

राजा । आर्थि ! वै हीनरे ! आभ्यां वै तालिकाभ्यां सुवर्ण-
शतसहस्रं दापय (ष) ।

कशुको । यदाज्ञापयति देवः । इत्युत्ताय परिक्रामति ।

चाणकः । सक्रीधम् । वै हीनरे ! तिष्ठ, न गन्तव्यम् । दृष्टल !
किमयमस्थाने महानथीत्सग्ंः क्रियते ? (स) ।

राजा । आर्ये गौवं सर्वं त्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धनमिव
राज्यम्, न राज्यमिव (ह) ।

[ष] राजेति । सुवर्णशतसहस्रं लक्षसंख्यकस्त्रणं मुद्राः, दापय अना-
शक्तादारा ।

[स] चाणकरुद्धति । अस्थाने अयोग्ये पात्रे, अथीत्सग्ं धनव्ययः । किञ्चि-
आववाक्यपटवे किञ्चिन्नावमिव दातव्यम् ; धनराशिदानन्दु नितान्तमिवासुद्धत-
मति भावः ।

[ह] राजेति । एवम् अनेन प्रकारेण, सर्वं त्र सर्वेषु विषयेषु, लिङ्गाः प्रतिबद्धः
रेष्टाप्रसर उद्यमप्रसरणं यस्य तस्य । बन्धनं संयमनमिव ; सर्वं त्र निरुद्धचेष्टा-
प्रसरत्वाद्वेति भावः । एतेन चाणकराधीनताच्छ्वेदीऽभिप्रीत इति व्यज्यते । अत-
स्माव उदाहरणं नाम नाश्वलच्छणम्, “यद तु स्वार्थयुक्ते त्र वाक्यानाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तुदाहरणं मतम् !” इति लक्षणात् ।

राजा । आर्य ! बैहीनरि ! एই बैतालिक द्वारे जनके लक्ष-
स्त्रणमुद्रा दान करान ।

कशुको । महाराज याहा आदेश करेन । (एই बलिशा उठिया शाइते
लागिलेन)

चाणक्य । (क्रोधेर सहित) बैहीनरि ! थाम, शाइते हइवे ना ।
चक्रशुप्त ! अपात्रे एই विशाल अर्थव्यय करितेछ केन ?

राजा । आपनि सकल विषयेह एই भाबे आमार उद्घमेर बेग

चाणकः । बुधल ! स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेति दीषाः सन्धवन्ति । तद्यदि न सहसे, तदा स्वयमेवाभियुज्यस्त् (क) ।

राजा । एते वयं स्वकर्मण्यभियुज्यामहे (क) ।

चाणकः । प्रियं नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे (ख) ।

राजा । यद्येवम्, तस्मिं कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत् प्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि (ग) ।

[क] चाणकर इति । स्वयमात्मना, अनभियुक्ताना राजकार्थे अभिनिविष्टानां सचिवायत्तराज्यानामित्यथः, एते गुरुजनातिक्रमेच्छादयो दीषाः । न सहसे सचिवाधीनतामिति शेषः, अभियुज्यस्त् राजकार्थे अभिनिविष्टो भव ।

[ख] राजीति । स्वकर्मणि स्वकीये राज्यशासनकार्थे, अभियुज्यामहे अभिनिविष्टामहे मनीयोगपूर्वकं प्रहृता भवाम इत्यथः ।

[ग] चाणकर इति । एतस्व यत् नः अस्माकम्, प्रियं प्रीतिकरम् । स्वकर्मणि द्राज्ञसज्जनस्य अस्यापनादी । राज्यसज्जयादाविति तु अत्यते । अभियुज्यामहे, अभिनिविष्टामहे ।

[ग] राजीति । यद्येवं स्वकर्मणि ममाभिशीलो यदि तवाभिमत इत्यर्थः ।

निकट कराय राज्यटाके आमार वक्तनेर आय बोध होतेहे ; किञ्च राज्योर आय नहे ।

चाणक्य । चक्षुषु ! याहारा निजेरा राजकार्ये अभिनिविष्ट नहेन, सेहे सकल राजादेव ऐ जातीय दोष उन्मिश्र थाके । शुद्धराः यदि नह ना हय, तबे निजेहे राजकार्ये अभिनिविष्ट हउ ।

राजा । ऐ आमि निजकार्ये मनोनिवेश करिलाम ।

चाणक्य । ताहा आमादेव प्रौढिकरहे बठे । आमिओ निजकार्ये मनोनिवेश करिलाम ।

राजा । यदि एयनहे हइल, तबे कौमुदीमहोत्सवनिषेधेर आओ-अन शुनिते इच्छा करि ।

आणकाः । हृषल ! कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य कि' प्रयो-
जनमित्यहमपि श्रीतुमिच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावन्माज्ञाविधानम् [घ] ।

आणकाः । हृषल ! ममापि तवाज्ञाव्याघातं एव कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः—[ङ]

अभ्योधीनां तमालप्रभवकिश्लयश्यामवेलावनानाम्

आ परेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलच्छोभितान्तर्जलानाम् ।

मालेवाज्ञा सुपुष्पा नतनृपतिशतैरुद्घृते या शिरोभिः

सा मये व खलन्ती प्रथयति विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वम् ॥२४॥

[घ] राजे ति । आज्ञाया विदानं पौरेषु प्रवर्त्तनम्, प्रथमं प्रयोजनमित्यन्वयः ।

[ङ] आणका इति । आज्ञाया व्याघातः प्रतिष्ठानः ।

अन्वयः—तमाल प्रभव किश्लय श्याम-वेला-वनानां चटुल-तिमिकुल-च्छोभि-
तान्तर्जलानां चतुर्णाम् अभ्योधीनां पारेभ्यः आ नतनृपतिशतैः शिरोभिः सुपुष्पा माज्ञा
इव या आज्ञा उद्घृते ; सा मयि एव खलन्ती [सती] विनयालङ्कृतं ते प्रभुत्वं
प्रथयति ॥२४॥

अभ्योधीनामिति । तमालेभ्यस्तदाख्यहन्तेभ्यः प्रभवैरुतपत्रैः किश्लयैः श्यामैरेव

चाणक्य । चन्द्रशुक्ति ! कोमुदीमहोत्सव करिवार अयोजन कि इहा
आमिओ शुनिते इच्छा करि ।

राजा । प्रथम अयोजन एই ये, आमार आदेश पालन ।

चाणक्य । चन्द्रशुक्ति ! आमारो तोमार आदेशेर बाधा देऊयाहे
कोमुदीमहोत्सव निषेधेर प्रथम अयोजन । कारण,—

[२४]...मालेवाज्ञानपुष्पा तव नृपतिशतैः, मालेवाज्ञा सपुष्पा नतनृपतिशतैः ।
खलन्ती कथयति...।

राजा । अथापरमपि प्रयोजनं यत् तच्छ्रीतुमिच्छामि [च] ।

नवपश्चवैः श्यामानि श्यामवर्णैभूतानि वेलावनानि तीरकांगनानि येषां तेषाम्, तथा
चटुल्यं जङ्गमतथा चच्छ्रुः तिमिकुलैः तिमिनामकड्हश्चत्स्यसमूहैः श्रीभितानि
आलोडितानि अन्तर्जलानि जलाभ्यन्तराणि येषां तेषाम् ; चतुर्णाम्, अश्वोधीनां समुद्रा-
याम्, पारेभ्यस्त्रीरेभ्यः, आ आरभ्य, आगतैरिति श्रेष्ठः, नतानां वृपतीनां श्रतैः समूहैः
कक्षैः श्रीरोभिः करणैः, श्रीभनानि पुष्टाणि यस्तां सा ताढश्च, मालेव, या तव
आज्ञा, उत्तमे ध्रियते ; सां तव आज्ञा, मयि गुरावेव न पुनरव्यवेत्यर्थः, तदलक्ष्मी
वाधाकरणेन भश्यन्ती सती, विनयेन गुरुं प्रति प्रह्लौभावेन अलङ्घतं श्रीभितम्, ते तव,
प्रभुत्वं पृथिव्यामाधिपत्यम्, प्रथयति प्रख्यापयति ; विनयेनैव त्वया पुनराज्ञाप्रवर्त्तन-
निर्बन्धाकरणादिति भावः ।

अब श्रीतोपमालङ्घारः । प्रसादी गुणः, पूर्वाङ्गे पाच्चालौ पराङ्मे च वैदर्भीं
रीतिः । तथा कृतस्य राज्ञोऽस्त्वीषस्य मार्जनान्यानेनानुनयकरणात् पर्युपासनं नाम
प्रतिमुखसम्बेरङ्गम्, “कृतस्यानुनयः पुनः । स्थात् पर्युपासनम्” इति लक्षणात् ।
स्वधरा हत्यम् ॥२४॥

[च] राजेति । पूर्वचाणकाद्याकी “प्रथमं” प्रयोजनम्” इत्यत्र प्रथमपद्देन
वितीयाद्विकमपि प्रयोजनमस्तीति सूचनात् तदेव जिज्ञासते अथेति । प्रयोजनमस्तीति
श्रेष्ठः ।

तमालबृक्षेर नृत्न पल्लव द्वारा याहादेव तीरस्त्र बन्धुलि श्यामवर्ण
हइया रहियाछे एवं चक्षुल तिमिमृश्चगण याहादेव जलेर अभ्यन्तर-
देश आलोडित करिया थाके, मेह चारिटा समुद्रेरह तीर हइते
आसिया अरनज बांजगण सून्दर पुण्पेर मालार ग्नाम तोमार ये आज्ञा
मस्तक द्वाना एहन करेन ; ताहा आमातेह प्रतिहत इट्या, तोमार
विनयङ्गमि न . एक प्रकाश करेन ॥२५॥

नाम, श्याम सकल प्रयोजन आछे, ताहा एक लिखिते इच्छा
करि

चाणकाः । तदधि कथयामि ।

राजा । कथताम् ।

चाणकाः । शोणोत्तरे ! महचनात् कायस्थमचलदक्षं ब्रूहि
‘यत्तद्विभटप्रभृतोनामितोऽपरागादपक्षम्य मलयकेतुमाश्रितानं
लेख्यपत्तम्, तत्तावहीयताम्’ इति [क] ।

प्रतीढारो । जं अज्ञो आश्वेदि । इति निष्ठुम्य युजः प्रविश्य । अज्ञाः
एदं पत्तं । (यदार्थं आज्ञापयति । आर्थ ! एतत् पत्तम्)

चाणकाः । गृहीत्वा । हृषल ! श्रूयताम् ।

राजा । दत्तावधानोऽस्मि [ज] ।

चाणकाः । वाचयति । स्वस्ति । सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य

[क] चाणका इति । शोणोत्तरे इति प्रतीढार्था नामा सत्त्वाधनम् । अचल-
दक्षं तदाख्यं पवरचक्कं कर्मचारिणम् । इतः कुसुमपुरात्, अपरागाशन्दगुप्तं प्रति
विरागात्मेतीः, अपक्षम्य निर्गत्य । लेख्यपत्तं प्रमाणीभूतं पत्तम् ।

[ज] राजे ति । दत्तावधानोऽस्मि भवदुक्तिश्वरणे ज्ञतमनीयीगोऽस्मि ।

चाणक्य । ताहा ओ बलितेछ ।

राजा । बलून ।

चाणक्य । शोणोत्तरा ! तुमि आंगार आदेश अहसारे कायस्थ-
अचलदक्षके बल ये, “भद्र्भट्टप्रभृति असत्तोषबशतः एस्थान हइते
चलिया याइया, मलयकेतुके आश्य करिया, परे ये श्रमाणपत्र लिखिया-
छिल ; ताहा दाओ ।”

प्रतीढारी । आर्य याहा आदेश करेन । (एই बलिया चन्द्रिङ्ग
याइया, पुनराय प्रवेश करिया) आर्य ! एই पत्र ।

चाणक्य । (ग्रहण करिया) चन्द्रगुप्त ! श्रवण कर ।

राजा । श्रवणे मनोघेंग दिलाम ।

चन्द्रगुप्तस्य सहीत्यायिनां पृथानपुरुषाणामितोऽपक्रम्य मलय-
केतुमाश्रितानां परिमाणलेख्यपत्रम् [भ] । तत्र पृथम् तावद्
गजाध्यक्षो भद्रभट्टः, अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः, महापृतीहारस्य
चन्द्रभानोभीगिनेयो हिङ्गरातः, देवस्य खजनगम्भी महाराजो
बलगुप्तः, देवस्यैव कुमारसेवको राजसेनः, सेनापतेः सिंहबल-
दत्तस्य कनोयान् भ्राता भागुरायणः, मालवराजपुत्रो रोहि-
ताक्षः, उत्तरगणमुख्यतमो विजयवर्मोति [अ] । आत्मगतम् । एते

[भ] चाणक्य इति । वाचयति पठति । खक्षि महाक्षम्, अस्तु युधाक्षमिति
अेषां । “खक्षगामीचेनपुख्यादौ” इत्यमरः । सुगृहीतं खोक्षैः शुभामिक्षया प्राप्त-
दद्यारितं नामधीयं नाम यस्त तस्य । सहीत्यायिनां सहभावेन उद्गतिपथधाविनाम्,
प्रथानपुरुषाणां प्रथानप्रथानपदाधिष्ठितानां राजपुरुषाणाम्, इतः कुसुमपुरात्, अपक्रम्य
लिर्गीत्य । परिमाणलेख्यपत्रं स स्थानापकं पठमिदम् ।

[अ] तत्रेति । गजाध्यक्षः हस्तिसौन्दनेता, भद्रभट्टसदाक्षः कवित् पुरुषः ।
एवमन्वापि दीध्यम् । महापृतीहारस्य दीवारिकप्रधानस्य । देवस्य राजशन्द्रगुप्तस्य,
खजनगम्भी वन्धुतालिशः परम्परया वन्धुतास्मर्कः अस्ताक्षीति एतः । कुमारं सेवत
इति कुमारसेवकः कौमारसमयमारभ्य परिवारक इत्यर्थः । उत्तरगणमुख्यतमः अविय-
प्रधानः ।

চাণক্য । (পত্র পাঠ করিতে লাগিলেন) আপনাদের মঙ্গল হউক ।
যাহারা, প্রাতঃশ্বরণীয়নামা মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের সঙ্গে সঙ্গে উপ্নতি লাভ
করিতেছেন, রাজকর্মচারীদিগের মধ্যে প্রধান এবং এস্থান হইতে
চলিয়া যাইয়া মলয়কেতুকে আশ্রয় করিয়াছেন; এই পত্রখানা তাঁহা-
দেরই সংখ্যাজ্ঞাপক । তাঁহাদের মধ্যে প্রথম হস্তিসৈন্যাধ্যক্ষ ডক্টরট,
অস্তিসৈন্যাধ্যক্ষ পুরুষদত্ত, প্রধান দৌবারিক চন্দ্রভাইর ভাগিনেয় হিন্দু-
ব্রাত, মহারাজের পরম্পরাসম্পর্কে আত্মীয় মহারাজ বলগুপ্ত, মহা-
রাজেরই বাল্যমেবক রাজসেন, সেনাপতি সিংহবলদত্তের কনিষ্ঠব্রাতা

वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति [ट] । प्रकाशम् । एताव-
इतत् पत्रम् [ठ] ।

राजा । आर्य ! एतेषामपरागहेतून् श्रीतुमिच्छामि (ड) ।

आणक्यः । दृष्टल ! अ॒यताम् । अत्र यावेतौ गजाध्यक्षा-
श्वाध्यक्षौ भद्रभट्पुरुषदत्तनामानौ, एतौ खलु स्त्री-मद्य-मृगया-
शीलौ हस्तप्रश्वावेक्षणेऽनभियुक्ताविति स्वाधिकाराभ्यामवरोप्य
मया स्वज्ञीवनमात्रेणैव स्थापितावित्यपरक्तौ गत्वा स्वेन स्वेन
चाधिकारिण वाचस्थाप्य सलयकेतुमाश्रितौ (ठ) । यावेतौ

[ट] एत इति । कार्ये अजयकर्मणि, अवाहिता दत्तमनाधागाः ।

[ठ] एतावदिति । उत्प्रथम्लभिन्यर्थः ।

(ड) बाज्ञ ति । अपरागहेतून् अमन्तीष्ठकारणानि ।

(ठ) आणक्य इति । अनभियुक्तौ अनभिलिपिष्ठौ अकृतमनीयीताविति यावत्,
इति हितोः, स्वाधिकाराभ्यां निजपदाभ्याम्, अवराप्य निष्काश्य, स्वज्ञीवनमात्रेणैव
सलज्जीवनधारणीपयुक्ताम्भवस्त्रमावदानेनैव । अधिकारिण पदेन, अवस्थाप्य अवस्था
विधाय ।

भाग्नरायण, मालवराजपुत्र रोहिताक्ष एवं क्षत्रियश्रेष्ठ विजयवर्म ॥

(संगत) आमरा एই सकले महाराजेऱ कार्ये सावधाने प्रबृत्त हईयाछि ।

(अकाश्मे) एই पर्यास्त ए पत्र ।

राजा । आर्य ! ईहादेर असन्तोषेर काबण शुनिते ईच्छा करि ।

चाणक्य । चक्रशुष्ट ! शोन ; ईहादेर मध्ये एই ये भद्रभट्ट ओ
पुरुषदत्तनामे गजाध्यक्ष ओ अश्वाध्यक्ष छिल, ईहारा स्त्री, मद्य ओ मृगयात्ते
आसक्त हईया, हस्ती ओ अप्तेर पर्यावेक्षणे अमनोयोगी हईया पडिया-
छिल ; ताइ आमि उहादिगके आपन आपन पद हइते नामाइया

हिङ्गुरातबलगुप्तौ, तावप्यत्यन्तलुभ्यप्रकृतौ दत्तं धनमवहु मन्य-
मानी तत्र बहु लभ्यत इति मलयकेतुमाश्रितौ (ण) । योऽप्यसौ
भवतः कुमारसेवको राजसेनः, सोऽपि तत्र प्रसादादितिमात्रं
कोषहस्तपञ्चं सहस्रं व सुमहदेख्यमवाप्य पुनरुच्छेदशङ्क्या-
पक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः (त) । योऽप्यमपरः सेनापतेः सिंह-
बलदत्तस्य कनोयान् भ्राता भागुरायणः, असावपि तत्र काले
पवं तक्रेन सह समुत्पन्नसौहाइ स्त्रप्रीत्या च “पिता ते चाण-
क्यं न घातितः” इति रहसि त्रासयित्वा मलयकेतुमपवाहित-
वान् ; ततो भवदपथ्यकारिषु चन्द्रनटासप्रभृतिषु निगद्य-
माणेषु खदोषाशङ्क्या अपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः (थ) । तेना-

(ण) यावित । अत्यन्तलुभ्यप्रकृतौ धनलाभस्त्रभावौ । अबहु अपचुरम् ।

[त] य इति । प्रसादात् अनुयहात् अनुयहेण दानादित्यर्थः । क्षाप-
हस्तपञ्च तत्प्रवृत्तपर्मति तात्पर्यम् । पुनरुच्छेदशङ्क्या यत्किञ्चिदपराधादेव भवते व
पुनरुच्छेदशङ्क्या ।

[थ] य इति । तद्विल् मलयकेतौ प्रीत्या प्रणयन । रहसि निर्जने । अपवाहित-

---

केवल अन्न बन्न दद्या राखियाँचिलाम । एই जग्न उहारा अमज्जुष्ट हइया
याइया, आपन आपन पदेरहे ब्यबस्ता करिया, मलयकेतूके अबलश्वन
करियाहे । आर एই ये हिङ्गुरात ओ बलगुप्त, इहाराओ अत्यन्तलुभ्य-
अकृति बलिया, आमादेर दत्त बेतन आचूर मने ना करिया, सेथामे
आचूर पाहिबे इहा भाविया, मलयकेतूके आश्रय करियाछे । आर, ऐ
ये तोमार बाल्यमेव क राजमेन, सेव तोमारहे अमुग्रहे धन, हस्ती ओ
अश्वक्षप विशाल ईश्वर्य हठाए लाभ करिया, आवार उच्छेद हइबे एই
आश्रया करिया, चलिया याइया मलयकेतूके आश्रय करियाछे । आर,
ऐ ये मेनापति सिंहबलदत्तेर कनिष्ठाता भाष्मरायण ; ताहार ओ

प्यसौ 'म मानेन प्राणाः परिचक्षिताः' इति क्वतन्नतामनुरुद्ध-
म अनेन पैदृकञ्च परिचयम् आत्मनोऽनन्तरमभात्यपदं ग्राहितः
(द) । यावेतौ रोहिताञ्चविजयवर्भाणौ, तावत्यन्तमानित्वात्
खदायादेभ्यस्त्वया दीयमानं बहु सम्मानमसहमानौ मलयकेतु-
माश्रितौ (ध) । इत्येषामपरागहेतवः (न) ।

वान् कुसुमपुरार्हाहिक्षारितवान् । भवतः अपथकारिषु अहितकारिषु । निरट्टा-
माण्यु दण्डमानेषु सत्सु, खदीषाशङ्कया निजदंषिण दण्डभीगातडे न, अपक्रम्य निर्गत्य ।

[द] तेनेति । तेनापि मलयकेतुनापि, असौ भागुरायणः । अनेन भागुराय-
णन्, मम मलयकेतीः । क्वतन्नतां पैदृकं परिचयञ्च परिचयनिवभवं सौहार्दञ्च,
अनुरुद्धमानेन अनुसरता, अनन्तः अनन्तः परवर्त्ति प्रधानमित्यर्थः, अमात्यपदं मन्त्रि-
त्वम्, ग्राहितः प्रापितः ।

[ध] यावेति । खदायादेभ्यो निजज्ञातिभ्यः ।

[न] इतीति । अपरागहेतवी विरागकारणानि ।

सेहि समये पर्वतकेर सहित प्रणय जन्मियाछिल; श्वतराः भाणुरायण
सेहि पर्वतकेर पुत्र मलयकेतूर प्रति प्रणयबश्तः “आपनार पिताके
चाणक्य विनष्ट कराइयाछे” एहि भाबे भय उम्माइया सेहि मलयकेतूके
बाहिर करिया दियाछे । ताहार गर, तोमार अहितकारी चन्दनदास-
प्रभृतिके दण्ड दिते थाकिले, सेहि भाणुरायण निजेर दोषे दण्ड-
तोगेर आशक्षा करिया एस्तान हइते याइया मलयकेतूके आश्रय करि-
याछे । मलयकेतूओ उहाके निजेर परबर्त्ती मन्त्रिपद ग्रहण कराइ-
याछे । कारण ‘एहि भाणुरायण आमार प्राण रक्षा करियाछे’ एहि कुत-
ज्जता एवं ऐपैत्तक प्रणय एहि छुइरहि मलयकेतू अनुसरण करियाछिल ।
आर, एहि ये रोहिताङ्क ओ विजयवर्भा, उहाराओ अत्यन्त अभिमानी
रुलिया, तुमि ये उहादेव ज्ञातिदिगके अत्यन्त सम्मान दियाछ, ताहा मह-

राजा ! आर्य ! एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुष्वपि क्षिप्रमेव
क्रियान्व प्रतिविहितमार्थेण ? (प) ।

चाणक्यः । द्वृष्टल ! न पारितं प्रतिविधातुम् (फ) ।

राजा । किम् कौशलादुत प्रयोजनापेक्षितया ? (ब) ।

चाणक्यः । कथम् कौशलं भविष्यति ; नियतं प्रयोजनापेक्ष-
तया [भ] ।

राजा । तदप्रतिविधानप्रयोजनमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

[प] राजे ति । परिज्ञाता अवगता अपरागहेतुष्व विरागकारणानि यथां तेषु
विषयेषु । आयेण भवता ।

[फ] आयक्य इति । न पारितं न शक्तम् । मयेति शेषः ।

[ब] राजे ति । अकौशलात् प्रतिविधाने आत्मनो नैपुण्याभावात्, उत अथवा,
प्रयोजनस्य उद्दीप्तविशेषस्य अपेक्षितया अनुरोधेन ।

[भ] चाणक्य इति । अकौशलम् अनैपुण्यम्, कथं भविष्यति ; कथम् पि
नेत्रयः ; सर्वकार्ये ज्ञेवात्मनः परमनिपुणत्वादिति भावः । नियतं लिखितमेव ।

करिते ना पारिया मलयकेतुके आश्रय करियाछे । एই ईहादेर
विरागेर कारण ।

राजा । आर्य ! आपनि ईहादेर ईक्कुप विरागेर कारण ज्ञानि-
श्चाओ शीघ्रहि केन प्रतिविधान करिलेन ना ?

चाणक्य । चक्रुष्ट ! प्रतिविधान करिते पारि नाइ ।

राजा । निजेर योग्यतार अभाबे ? ना कोन प्रयोग्यन साध-
नेर जग्तु ?

चाणक्य । योग्यतार अभाब हईबे केन ? निश्चयहि कोन प्रयोग्य
जग्न साधनेर जग्तु ।

राजा । प्रतिविधानना करार मेहि प्रयोग्यन एখন आगि शुनिते
ईছा करি ।

चाणक्यः । हृषल ! अ॒यता॑मवधा॒र्थता॒ञ्च (म) ।

राजा । उभयमपि क्रियते, कथ्यताम् (य) ।

चाणक्यः । इह खलु विरक्तानां प्रकृतोनां हिविधं प्रतिविधानम्—अनुग्रहो नियहस्त । अनुग्रहस्तावदाच्चिसाधिकारयोर्भूम्भटपुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधिकारश्चतादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः सकलमेव राज्यस्य मूलं हस्ताप्तमवसादयेत् [र] । हिन्दूरातबलगुप्तयो-

[म] चाणक्य इति । अवधार्थता निशीयताम् । तज्जात्मनः शिचालाभायेति भावः ।

[य] राजेति । उभयं अवश्यमवधारणञ्च ।

[र] चाणक्य इति । विरक्तानां प्रकृतीनाम् असन्तुष्टानां प्रजानाम् । अनुग्रहो दयाक्रिया, नियहो दमनक्रिया च । आचिसौ आकृत्य नीतौ अधिकारी गजाध्यक्षत्वाच्चत्वदपं पददृथं यशोक्तयोः । अधिकारारोपणमेव स्वस्वपदे स्थापनमेव । व्यसनयोगात् स्त्रीमद्यादावासक्तिवशात्, अनभियुक्तेषु स्वस्वकार्ये अनभिनिविष्टेषु । हस्ताप्तमवश्यात्मे ति हस्ताप्तम्, सेनाहस्तात् इन्द्रकलम् । अवसादयेत् चयं प्रापयेत् । अतीत्युग्मः कथमपि नीचित इति भावः ।

চাণক্য । চন্দ্রগুপ্ত ! শোন, আর নিশ্চিদ করিয়া মনে রাখ ।

রাজা । দুই করিতেছি ; আপনি বলুন ।

চাণক্য । রাজ্যে অসম্মত প্রজাদের দুই রকম প্রতীকার হইতে পারে—এক অশুগ্রহ, দ্বিতীয় নিগ্ৰহ । তাহার ঘণ্যে অশুগ্রহ করিতে হইলে, যাহাদের অধিকার কাড়িয়া লওয়া হইয়াছে, সেই ভদ্রভট্ট ও পুরুষদত্তকে স্বত্ব কার্য্যে পুনরায় স্থাপনহই করিতে হয় । কিঞ্চ ব্যসনবশতঃ অমনোযোগী নেই রকম লোকের উপরে আবারও সেই অধিকার দিলে, রাজ্যের একমাত্র মূল হস্তী ও অশকে সে উৎসন্নই করিবে ।

रत्यस्तलुभ्यप्रकृतिकयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्टतोरनुग्रहः
कथं कत्तु शक्यते [ल] । राजसेनभागुरायण्योसु स्वधनप्राण-
नाशभीतयोः कुतोऽनुग्रहस्यावकाशः [व] । रोहिताक्षविजय-
वर्मणोरपि दायादमानप्रदान-दद्यमानयोर्मानमप्यमानं मन्य-
मानयोरत्यस्तमानिनोः कोट्योऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्टतोति
परिष्ठतं पूर्वः पक्षः (श) । उत्तरोऽपि खलु वयमचिरादधि-

[ल] हिङ्गुरातेति । तथारनुग्रहस्याशक्यकरण्यैव स न कृत इत्याशयः ।

[व] राजसेनेति । स्वयीये धनप्राणास्तेषां नाशाङ्गीतयोः स्वधननाशाङ्गीतस्य राज-
सेनस्य स्वप्राणनाशाङ्गीतस्य च भागुरायणस्येत्यर्थः, अवकाशः सम्भवः । तथा च अनुग्रहै
क्रियमाणेऽपि स्वधनप्राणनाशभीतिवशादनुग्रहफलं किमपि न आदिति स न कृत
इत्यभिप्रायः ।

(श) रोहिताक्षेति । दायादेभ्यस्तयोरेव ज्ञातिभ्यः मानप्रदानेन त्वर्यैव गौरवसम्पर्व-
येन दद्यमानयोरीर्थानक्षेन सन्तप्यमानयोः सतीः, मानं स्वया समप्त्यमाणं गौरवमपि
अपमानं मन्यमालयोः दायादतुल्यतादर्शनादिति भावः । कौटशः कथम् तः । स
पुनरसम्भव एवेच्याययः । पूर्वः पक्षः अनुग्रहपक्षः, परिष्ठतः परिष्ठकः ।

आर हिङ्गुबात ओ बलशुप्तु अत्यस्तलुक्ष्मभाबेर लोक; स्वतराः
ताहादिगके समग्र राज्य दान करिलেও ताहाबা সন্তুষ्ट হইবে না ; অত-
এব তাহাদের অনুগ্রহ করাই শক্তির বহিভূত । আর রাজসেন আপন
ধননাশের ভয়ে এবং ভাগুরাযণ আপন প্রাণনাশের ভয়ে আকুল ;
স্বতরাঃ তাহাদের প্রাতি অনুগ্রহ করাব সম্ভাবনা কোথায় । এবং
রোহিতাক্ষ ও বিজ্ঞবর্মাব জ্ঞাতিদিগকে তুমি সম্মান দিয়াছ
বলিয়া তাহারা ঈর্ষ্যায় দশ্ম হইতেছে ; স্বতরাঃ তুমি তাহাদিগকেও
সম্মান দিলে, তাহারা তাহা অপমানই মনে করিতেছে এবং
তাহারা অতাস্ত অভিমানী । অতএব কি প্রকার অনুগ্রহ তাহা-
দের সন্তোষ জন্মাইতে পাবে ; এই সকল কারণে অনুগ্রহপক্ষ পরিত্যাগ

गतनन्देश्वर्याः सहीत्यायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुखे ए दण्डेन
पीड्यन्ते नन्दकुलानुरक्तानां प्रकृतीनामविश्वास्या मा भवाम
इत्यतः परिहृत एव (ष) । तदेवमनुग्रहोतास्मद्भूत्यपक्षो
रात्रसोपदेशश्वरणप्रवणो महीयसा ऋच्छराजबलेन परिहृतः
पिण्डवधामर्षितः पव॑तकपुत्रा मलयकेतुरस्मानभियोक्तुमुद्यत
इति सोऽयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इत्यतो दुर्गस्त्वारे
आरब्धे किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः (स) ।

(ष) उत्तर इति । उत्तरोऽप पक्षी नियहपक्ष इत्यर्थः, परिहृत इत्यन्तरः ।
अचिरादनतिपूर्वम्, अधिगतं प्राप्तं नन्दस्य राज्ञ ऐश्वर्यं सम्पत्तिर्येष्वे, सहीत्यायिनं
सहभावेन लभ्वीन्नतिम् । प्रकृतीनां प्रजानाम्, अविश्वास्या उपकारिणामप्यपकारकरण-
दर्श नादविश्वासपावाणि । परिहृतः परियक्त एव ।

(स) तदिति । तत्स्मात् एवमनेन प्रकारेण, अनुग्रहीतः स्वस्वपदप्रदानेन दया-
विघ्नीकृतः अस्याकं भृत्यपक्षः भद्रभट्टादिकर्मचारिणीयेन सः ; अतीऽस्मद्भूत्यपक्षा-
देवामाकं छिद्रपरिज्ञानं भविष्यतीति भावः । रात्रसुस्य उपदेशश्वरणे प्रवणः सदैवो-
न्मुखः ; अतीऽयं बालकतया बुद्धिवैकल्ये सत्यपि नावज्जीय इत्याशयः । महीयसा
अतिविश्वालेन, ऋच्छराजस्य बलेन सैवेन, परिहृतः परिवेष्टिः ; अतो दुष्कृततयापि
नोपेक्षणीय इत्यमिप्रायः । पितुः पर्वतकर्त्य धर्मेन विषकन्वादारा गृहस्त्वया अम-
र्षित सञ्चातक्रीघः ; अतः क्लीधाभावात् भयाभाव इत्यपि न सञ्चाच्चमिति तात्पर्यम् ॥
अभिशीक्तम् आकृमितम्, इति हेतोः आगामस्य यज्ञशिक्षादुर्गमस्त्वारादिपरिश्वमकाय्य-
करिष्वाचि । आर, आमरा अल्पदिन मात्र नन्देव सम्पर्क्ति लाभ करि-
याचि, ए अवस्थाय तोयार सঙ्गे सঙ्गे याहारा उप्रक्ति लाभ करियाचे,
सेहीरुप प्रधान लोकगुलिके घनि भयक्तर दण्ड दिया उपीडित करि,
तबे नन्दवःशेर प्रति अनुरक्त लोकान्दगेर आमरा अविश्वास इहैव;
ताहा हईव ना बलियाहि निग्रहपक्षो परित्याग करियाचि । अतएव
ऐ भावे आमादेवरहि कर्मचारीदिगेर प्रति अनुग्रह देखाइया, राक्षसेर

राजा । आर्य ! बहु प्रष्टव्यमत ।

आशक्यः, द्विषल ! विस्तव्यं पृच्छ । ममापि बह्वाख्येय-
मत (ह) ।

राजा । एष पृच्छामि ।

आशक्यः । अहमपेत्र कथयामि ।

राजा । योऽयमस्माकमस्य सर्वस्ये वानर्थस्य हेतुम् लयकेतुः
स कस्मादाय्ये णापक्रामन् पेत्रितः ? (क) ।

कालः ; किन्तु नीतसवकालः नानन्दकरणसमयः, इतिशब्दः कारणाभासमाप्तौ, अतः
कारणात् । इति हेतोः, प्रतिषिद्धः म कोमुदीमहीतसव इति शेषः ।

अस्मिन् सन्दभ्यं लिङ्गिनांम नात्यलघुतम्, “पूर्वसिद्धार्थकथनं” लिङ्गिरिति
कीर्त्यते” इति लखान् ।

[इ] आशक्य इति । विस्तव्यं भग्वान्मावान् विश्वसं यथा आत्मा । बहु प्रत्-
रम्, आख्येयं वक्तव्यम् ।

[क] वाजेति । आर्थियं भवता, अपक्रामन् कुसुमपुरान् पलायमालः ।

उपदेशश्चिवणे तৎपर थाकिया, विशाल और्छैस्त्रे परिवेष्टित हইয়া,
पितार शुश्रुत्याबশ्तः अत्यन्तकृद्ध पर्वतকेর पुत्र मलयकेतু আংগা-
দিগকে আক্রমণ করিবার উদ্বোগ করিতেছে । অতএব এটা ব্যায়া-
মেরই সময়, কিন্তু উৎসবের সময় নহে ; এই জন্য দুর্গসংস্কার আবশ্য
করিবার স্থলে কোমুদীমহোৎসব হারা কি হইবে ; এই নিমিত্ত আমি
তাহা নিষেধ করিয়াছি ।

রাজা । এবিষয়ে বহুতর জিজ্ঞাস্ত আছে ।

চাণক্য । চৰ্জনপ্ত ! বিশ্বামের সহিত জিজ্ঞাসা করিতে থাক,
এবিষয়ে আমারও বহুতর বক্তব্য আছে ।

রাজা । এই জিজ্ঞাসা করিতেছি ।

চাণক্য । আমিও এই বলিতেছি ।

आषक्षः । द्विष्टल ! मलयकेतोरपक्रमणानुपेक्षणे इयी गतिः स्यात् । अनुगृह्णेत निरुद्धेत वा । अनुग्रहे पूर्वप्रतिश्रुतं राज्याङ्गं प्रतिपाद्येत । नियहे तावदस्य पर्वतकोऽस्माभिर्व्यापादित इति क्लतम्भतायाः स्वयं हस्तो दक्षः स्यात् (क) । प्रतिश्रुताङ्गं राज्य प्रतिपादनेऽपि पर्वतकविनाशः केवलं क्लतम्भतामात्रफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रमणं पेक्षितः (ख) ।

[क] आषक्ष इति । अपक्रमणस्य पलायनस्य अतुपेक्षणे अपरिव्यागविषये अत्रैव मलयकेतोः स्थापने इत्यर्थः, इयी विषया गतिः उपायः । गतिहेतिविध्यं दर्शयति अनुगृह्णेतेति । पूर्वप्रतिश्रुतं पर्वतकाय दातुं प्रतिज्ञातम्, प्रतिपाद्येत तत् पर्वतकपुवत्वात् मलयकेतवे दौधेत । राज्याङ्गं दानं विना अनुग्रहस्तं पर्याप्तता न स्यादिति भावः । अस्य मलयकेतोः, नियहे वधादिदख्छविधाने । उपकारिष्ठः अपकारकरणं नाम क्लतम्भता तस्या विषये, स्वयमात्मनैव, हस्तो दक्षः स्यात् भैरितो भवेत् अस्माभिः स्वयमिव क्लतम्भता स्त्रीकरेतेत्यर्थः । तथा च नन्दराज्यायज्ञोकरणे पर्वतकेनामाकं साहाय्यं कुरुता महानुपकारः क्लतः ; अस्माभिस्तु तस्य गुप्तहत्या विषय तास्य राज्यस्त्रिततया प्रचार्य लोकसमाजे क्लतम्भतापवादादुत्तीष्मभ्, इदानीन्तु तत्पुवस्थाप वधे स्त्रा क्लतम्भता सुहृद्मेव स्त्रीकरता स्यादिति भावः ।

(ख) ननु प्रतिश्रुतराज्याङ्गं दाने तन्मावस्थैव विनाशः स्यात्, इदानीन्तु प्रवृत्तमनुश्रुतेताराज्यमण्डस्याभास्तु वै यत्तिवार्यतया सर्वस्त्रिनामापास्त्रितारति प्रातश्चन्द्रराज्याङ्गं दानमेव सर्वथा क्लतं अमासादित्याह प्रतिश्रुतेति । क्लतम्भतामावस्था फलं यस्तु ताहृथः । तथा च पर्वतकर्म्मैव पुनराय राज्याङ्गं दाने तद्राज्याङ्गं नन्तमेव ; तर्हि-

राजा । ये मलयकेतु आमाद्वेर एই मर्कंप्रकार अनथेर कारण, पलायन करिबार समये ताहाके आपनि उपेक्षा करिलेन केन ?

चाणक्य । चक्रशुष्ट ! मलयकेतुर पुलायन उपेक्षा ना करार बिषये द्वै श्रुकार उपाय थाकिते पारे, एक अमूर्गह, द्वितीय निग्रह । ताहार मध्ये अमूर्गह करिते द्वैले, श्रुतिश्रुत अद्विराज्य दिते हय । आर

राजा । आर्य ! अत तावदेवम् । राच्चसः पुनरिहैवान्त-
नं गरे वर्तमान आर्थोणोपेत्ति इत्यत्र किमुत्तरमार्य स्य (ग)

चाणकाः । हृषल ! राच्चसोऽपि खलु निजस्वामिनि स्थिरानु-
रागित्वात् सुचिरमेवात् सहवासाच्च शीलज्ञानां नन्दानु-
रक्षानां प्रकृतीनामत्यन्तं विश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यमुपेतः
महायसम्पदा युक्तः कोषबलवानिहैवान्तनं गरे वर्तमानो
महान्तं खत्त्वन्तःकोपमुत्पादयेत् । दूरीकृतसु वाह्यकोपमुत्-
पादयस्त्रिपि न दुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतोऽपक्रामन् पित्तिः । (घ)

पर्वतजविनाशे ऐहिकं फलं किमपि न पापमेव परन्तु केवलं कृतम्भवार्थप महापाप-
मेव कृतं भवेदिति भावः । इति हितीः ।

(ग) राजे ति । अत मलयकेतोरपक्षमण्डिष्येत्, एवं युक्तियुक्तमेव उत्तरं कृत-
मित्यर्थः । पुनः किन्तु, अनन्तं गरे नगराभ्यन्तरे आर्थो भवता ।

(घ) चाणक्य इति । निजस्वामिनि नन्दराजं, स्थिरानुरागित्वात् अचलभक्तिक-
त्वात्, तेन वात्मनामपि हितैषिलमिति भावः ; सहवासात् एकत्रावस्थानाम्, ततश्च
अतिरिपर्यवेक्षणमुविधित्याश्रयः ; शीलज्ञानां राच्चसच्चरित्रामिज्ञानाम्, प्रकृतीनां प्रजा-
नाम्, विश्वास्यः, अतो भेदलीमिरपि न कार्यं करीति भावः । प्रज्ञा ब्रूङ्गः पुरुषकारा
उहार निग्रहे, पर्वतकके ये आमराहे हत्या करियाछि, एই कृतम्भवार्थ-
निजेदेरहे श्वीकार करिते हम । पक्षान्तवे प्रतिकृत अद्विराज्य धन
करिलेओ पर्वतकेर हत्याव फल केवल कृतम्भवार्थात्रहे हम । एই जग्न
पलायन कविवार समये मलयकेतुके उपेक्षा करियाछि ।

राजा । आर्य ! एविषये आपनि यूक्तमस्तु उत्तरहे दियाछेन ।
किञ्च राक्षस एই नगरेर भित्ररहे बिहूमान छिलेन, अथं आपनि
ताहाके उपेक्षा करियाछेन ; एविषये आपनार कि उत्तर आछे ?

चाणक्य । चञ्चुग्रुप्त ! आपन प्रत्युत्र प्रति राक्षसेर भक्ति अचल

राजा । तत् किमर्थमिहस्य एवोपायै नीपक्रान्तः ? । (ड.)
चाणक्यः । अथ कथमुपक्रान्तो भविष्यति । नन् पायै रेवासौ

युद्धम् पुख्लादिश्च ताभ्यामुपेतः अन्वितः, तेन सामच्छलप्रयोगे दण्डश्च विफल इत्याश्रयः ।
सहायसम्पदा युक्तः, ततश्च दण्डो विपरीतफलजनकोऽपि भवेदिलभिपायः । कीषबलवान्
अर्थशक्तिमान्, तेन च दानोपाधीऽपि निष्फल एवेति तात्पर्यम् । अन्तःकीपम्
आभ्यन्तरिकप्रजाविरागम् । वाच्यकोपं दूरवत्तिं जनविरागम् । दुःखेन साध्यः प्रती-
कायः ।

‘चाणक्यः । वाच्यगति’ इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे राज्ञसी ब्राह्मणः, विजयवर्मा चत्वियः,
“भूतिदं तश्च वैश्यस्य” इति खृतेः पि इबलदत्तभाता भागरायणी वैश्यः, अन्तगुप्तस्य
स्वजनगन्धी बलगुप्तस्य शूद इति चतुर्णा वर्णानामुपस्थितेव र्णसंहारो नाम प्रतिमुख-
सम्बेरङ्गम्, “चातुर्वर्णोपगमनं वर्णसंहार इष्टते” इति लक्षणात् ।

(ड.) राजे ति । अपक्रामन्तुपेत्तिभवत्तु किन्तु इहस्य एव कुसुमपुरे विद्यमान
एव, उपायै नीनाविधैः कौशलैः, किमर्थम्, न उपक्रान्ती न वशीकर्तुमारभः राजस
इति श्रेष्ठः ।

(घ) चाणक्य इति । उपक्रान्ती वशीकर्तुमारभः । हहये वक्तुमि श्रीमे
एवं राक्षस एই ज्ञाने दैर्घ्यकाल एकत्र वास करियाछेन ; एই कारणे
तिनि, चरित्राभिज्ञ नन्दाभूरकु प्रजावर्गेर अतान्त विश्वासेर पात्र, बुद्धि
उ पुरुषकारशाली, सहायसम्पदयुक्त एवं अर्थवले बलीयान् ; श्रुतराः
तिनि एই नगरेर भितरे थाकिया निश्चयै गुरुतर भितरेर कोप
जन्माइवेन ; आर, दूरे थाकिया बाहिरेर कोप जन्माइलेओ ;
ताहार प्रतीकार दुःक्र हईबे ना, इहा भाबियाइ याइवाब सः ये ताहाके
উপेक्षा करियाछি ।

राजा । तबे एখानে थাকिबाब समয়েই কেন নানা কোশলে ধরিব-
বাব চেষ্টা করিলেন না ?

চাণক্য । ধরিবাব চেষ্টা হইবে কি করিয়া ? কাবণ, নানা কোশল

इदयेश्यः शङ्कुरिवोदृत्य दूरीक्षातः । दूरीकरणस्थ चोक्तं
प्रयोजनम् । (च)

राजा ! आर्य ! कस्मादिक्रम्य न गृह्णोतः ? । (क)

आशकः । हृषल ! राज्ञस खल्लसौ । विक्रम्य गृह्णमाणः
खयं वा विनश्येत् युधिष्ठिरानि वा विनाशयेत् । एवं सतुग-
भयथापि दोषः । पश्य — (ज)

स हि भृशमभियुक्तो यदुपेयादिनाशं
ननु हृषल ! वियुक्तस्ताटशेनासि पुंसा ।
अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत् सापि पौड़ा
वनगच्छ इव तस्मात् सोऽभुत्रपायं विनेयः ॥२५॥

प्रावश्य तिष्ठतीति हृदयेश्यः, “वा तु वनेष्वरादौ” इति सप्तम्या अलुक् । शङ्कुः शत्र्यम्,
उक्तम् अव्यवहितपूर्ववाक्ये न ।

(क) राजेति । विक्रम्य विक्रमं प्रकाश्य अस्तीनेत्यर्थः, न गृहीती न धृतः,
राज्ञस इति श्रीषः ।

(ज) आशक्य इति । राज्ञसः खल्लसौ, इति मन्त्रस्तेति श्रीषः, अस्तीवपञ्चाविक्रम-
शालीति भावः । विक्रम्य विक्रमं प्रकाश्य, गृह्णमाणः, असौ राज्ञस इति सप्तम्यः ।
युधिष्ठिरं अलालि सैन्यानि ।

ज्ञाराइ उंहाके बक्षेर पेरेकेर मत उङ्कार करिया दूर करिया दियाछि,
दूर करिबार कारण त पुर्वेह बलिलाम ।

राजा । आर्य ! विक्रम प्रकाश करिया धरिलेन ना केन ?

चाणक्य । चक्षुगुप्त ! उनि ये राक्षस ; विक्रम प्रकाश करिया
धरते गेले, हय त उनि निजेह नष्ट हइतेन, ना हय उनिह तोमार
ैन्य नष्ट करितेन । इहा हठले, दृष्टि पक्षेह दोष घटित । देख—

५ राजा । न शक्तमो वयमार्थस्य वाचा वाचमतिशयितुम् ।
सर्वथा अमात्यराज्ञस एवात्र प्रश्नतरः । (भ)

चाणक्यः । सक्रीष्म । न भवनिति वाक्यशेषः । भी वृषल !
तेन किं कृतम् ? । (ज)

अन्वयः = सः भश्म अभियक्तः (सन्) यदि विनाशम् हि उपेयात्, ननु वृषल !
(तदा) ताहशेन पुंसा वियुक्तः असि । अथ तव बलमुख्यान् नाशयेत्, सा अपि पीडा,
तमात् सः वनगजः इव उपायैः विनेयः ॥२५॥

स इति । स राज्ञः, भग्नमतिमावम्, अभियक्तः अस्माभिराक्रान्तः सन्, यदि,
विनाशः हि सत्तुमेव, उपेयात् प्राप्नयात्, ननु वृषल । हे चन्द्रगुप्त ! तदा त्वम्,
ताहशेन असाधारणगुणालिना, पुंसा पुरुषेण, वियुक्तो निरहितं इसि । अथ पक्षान्तरे,
तव, बलमुख्यान् सेनान्तर्गतप्रधानपुरुषान्, नाशयेत् स राज्ञस इति शेषः, सापि, पीडा
अस्माकं दुःखम्, तस्माज्ज्ञेतीः, स राज्ञः, वनगजो वन्यहस्तीव, उपायैः कौशलैः,
विनेयः अस्माभिर्वशीकर्त्तव्यः ।

अब श्रीतीपमालङ्कारः । हेतुर्गम माल्यालक्षणम्, “हे तुर्षक्य !” समासोक्तमिष्ट-
कृष्णे तुर्षक्यनात्” इति लक्षणात् । प्रसादो गुणः, वैद्यभी च रीतिः । मालिनी
हनम्, “न·न·म य·य·युतेय” मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥२५॥

[भ] राजेति । अतिशयितुम् अतिक्रमितुम् । अब अनयीयुं वयोमं च प्रश्नम्-
तर उत्कर्षदशात् प्रश्नसनीयतरः ।

राक्षस आगामदेर द्वारा अत्यन्त आक्रान्त हইয়া যদি বিনাশ প্রাপ্ত
হইতেন, তবে চন্দ্রগুপ্ত ! তুমি সেইক্রমে একটি পুরুষকর্তৃক বিছিন্ন
হইতে । আর, তিনিই যদি তোমার সৈন্যের প্রধান লোকগুলিকে
‘বিনাশ’ করিতেন, তবে তাহাও তোমার গুরুতর দুঃখজনক হইত ।
অতএব বগ্রহস্তীর শ্রায় ঠাহাকে কোশলে বশীভূত করিতে হইবে ॥২৫॥

राजा । आगि वाक्य द्वारा आपनार वाक्य अतिक्रम करिते समर्थ
नहि । किन्तु अमात्य राक्षसह आपनादेर गद्ये विशेष अशःसनीय ।

राजा । यदि न ज्ञायते, तदा श्रूयताम् । तेन खलु
महात्मना—

लभ्यायां पुरि यावदिच्छमुषितं क्षत्वा पदं नो गले
व्याघाता जयघाषणादिषु बलादस्मद्दलानां क्षतः ।
अत्यर्थं विपुलैः सुनीतिविभवैः सम्मोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न खेषु वर्गेषु नः ॥२६॥

(अ) चाणकर इति । न भवानिति वाक्यस्य लदुक्तवचनस्य शेषः, अवशिष्टाश्ले
वर्त्तते, एवश्वेन भवानित्यस्यै व व्यवच्छेद्यत्वादिति भावः ।

अन्वयः—तेन महात्मना खलु नः गले पदं क्षत्वा लभ्यायां पुरि यावदिच्छम
उषितम्, अस्मद्दलानां जयघाषणादिषु बलात् व्याघातः क्षतः, विपुलैः सुनीतिविभवैः
अत्यर्थं सम्मोहम् आपादिताः नः मतयः विश्वास्येषु खेषु वर्गेषु अपि न विश्वसन्ति ॥२६॥
लभ्यायामिति । तेन महात्मना रात्रेसेन खलु, नः अस्माकं गले, पदं क्षत्वा
चरणं विन्यस्य, पराधिकृतस्याने परेष्वेव यथेच्छाक्षारः परगले चरणविच्यास इव शक्ति-
योतक इति भावः, लभ्यायाम् अस्माभिरेव प्राप्तायाम्, पुरि अधिन् कुसुमपुरे, यावदिच्छ-
वावन्तं कालम् इच्छा वर्तते तावन्तं कालम्, उषितम् अवश्यतम्; अस्माकं बलानां
सौन्यानाम्, जयघोषणादिषु, बलादेव, व्याघाती वाधा, क्षतः; तथा विपुलैर्महिः,
सुनीतिविभवैः सुप्रयुक्तनीतिसम्पद्हिः, अत्यर्थं सम्मोहं निष्यशक्तिहीनत्वम्, आपादिताः
प्रापिताः, नः अस्माकग्, मतयो बुद्धयः, विश्वास्येषु, खेषु आत्मीयेषु, वर्गेषु पद्वेष्वपि,
न विश्वसन्ति । अतएवासौ सर्वथा प्रशस्यतर इति भावः ।

अत प्रशस्यतरत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति कारणव्याभिधानात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।
प्रसादी गुणः, वैदर्भी रीतिः, शाहूलविक्रीडितस्त्र हस्तम् ॥२६॥

चाणक । (क्रोधेर साहत) 'कक्ष आपनि नहेन' इहाइ तेमार
बाक्येर अवशिष्ट अंश । उहे चक्रगुप्त । ब्राक्षस कि करियाछेन ?
राजा । यदि ना जानेन, तबे शूलन । मेहि महाआ ब्राक्षस,
आमादेरइ अधिकृत नगरे आमादेरइ गलाय पादग्राम करिया, यत्

चाणकः । विहस । हृषल ! एतत् कृतं राज्ञसेन ? । (८)

राजा । अथकिम् । एतत् कृतममात्यराज्ञसेन । (९)

चाणकः । हृषल ! मया पुनर्ज्ञातम्, नन्दमिव भवत्तमुडूत्य
भवानिव भूतले मलयकेतुरधिराज्यमारोपित । (१०)

राजा । आर्य ! देवेनेदमनुष्ठितं किमत्रार्थस्य । (११)

[८] चाणक्य इति । एतत् एतावत्मावम् । एतेन काकुवशासृ राज्ञसकृतैतःवत्-
कार्यस्य लघुतया तस्यापि लघुत्वं व्यजाते ।

[९] राजेति । अदामात्यपदेन राज्ञस्य सर्वं या शोग्यमन्वितमूष्मनात् तस्य
तत्कार्यस्य च महत्वं दीर्घते ।

[१०] चाणक्य इति । उडूत्य उत्पाद्य । अधिराज्या सामाजाम्, आरोपित
आरोहितः । एतेन नन्दमुडूत्य तदीर्थाधिराज्यं स्वकृतं उद्गुप्तारोपणं सूचयतः
स्वकार्यान्विके राज्ञसकार्यस्य निताल्लतुच्छतासूचनात् स्वान्विकेऽपि राज्ञस्यनिताल्लतुच्छत्वं
मृचते । सीम्लुण्ठनोक्तिरियम् ।

अतएवाव नर्म नाम प्रतिमुखमन्वे रङ्गम, “परिहासवचो नर्म” इति लक्षणात् ।

काल इच्छा तत काल बास करिया गियाछेन ; आमादेर दैत्यगणेर
ज्वरघोषणाप्रत्तिकार्ये बलपूर्वक वाधा दियाछेन एवं नानाविध महा-
नीतिर कोणले आमादेव बुद्धिर अत्यन्त योह ज्ञाहेया दियाछेन ;
ताहाते आमादेर से बुद्धि, चिरविश्वास्तु आज्ञायवर्गेर उपरेओ विश्वास
करितेछे ना ॥२६॥

चाणक्य । (हास्त करिया) चन्द्रगुप्त ! राज्ञस एहिटूकूमात्रहै त करियाछे ?

राजा । हा, मन्त्रो राज्ञ एत वड़ कार्यहै करियाछेन ।

चाणक्य । चन्द्रगुप्त ! आमि किन्तु बुद्धियाहिलाम ये, नन्देऱहै मत
तोमाके उ॒थात करिया, तोमारहै मत मलयकेतुके पृथिव॑र
साम्राज्ये आरोपित करियाछे ।

चाणक्यः । हे मत्सरिन् ! । (ण)

आरह्यारुढ़कोपस्फ, रणविषमिताग्राङ्ग, लौमुक्तचूडां
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्साददीर्घीं प्रतिज्ञाम् ।
केनान्येनावलिसा नव नवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते
नन्दाः पर्यायभूताः पश्चव इव हताः पश्यतो राज्ञसस्य ॥२७॥

[ठ] राजेति । इदं नन्दमुङ्गृत्य तदीयाधिराजे भमारोपणम्, अनुष्ठितं
कृतम् । अव विषये, आर्थिक्य भवतः, किम्, किमपि न कल्पत्वमित्यर्थः ।

परिहासेऽपि चन्द्रगुप्ते न खैर्यावलम्बनाटव नर्मदातिनीम् प्रतिसुम्भसन्वेरङ्गम्,
“धृतिस्तु परिहासजा नर्मदयुतिः” इति लक्षणात् ।

(ण) राजीति । भन्त्सरः अन्वशुभवेषः अस्य अस्तीति भन्त्सरी तत्सम्बोधनम् ।
“मन्मरीक्लग्नपद्वेषे” इत्यमरः । एतेनात्मनः प्राधान्यात्मकशुभे चन्द्रगुप्तम् विहेषोऽ-
स्तीनि सुचतम् ।

अन्लयः — आरुढ़ कोपस्फ, रणविषमिताग्राङ्ग, लौमुक्तचूडां सकलरिपु-
कुलोत्साददीर्घीं प्रतिज्ञाम् उग्रां सकलप्रत्यक्षम् आरह्य अन्ये न केन नवतिशतद्रव्यकोटी-
श्वराः अवलिसाः ते नव नन्दाः पश्यतः राज्ञसस्य पर्यायभूताः पश्चवः इव हताः ? ॥२७॥

आरह्येति । आरुढ़स्य नन्दानामेवात्याचारादुत्पन्नस्य कोपस्य क्रीधस्य स्फ, रणे न
प्रकाशेन विषमितया वक्रीकृतया अग्राङ्गुल्या अङ्ग, लायभागेन सुक्ता बन्धनात् स्वलिती-
कृता चूडा शिखा यस्यां तां ताढशोम, सकलस्य रिपुकुलस्य शब्दवशस्य उत्सादेन
उच्छेदेन उच्छेदज्ञापनेनेत्यर्थः दीर्घीं महतीम्, अतएव उग्रां भीषणाम्, प्रतिज्ञाम्,
लोकानां प्रत्यक्षमेव न पुनर्गुणस्थाने, आरह्य विधाय, अन्ये न मङ्ग्लवेदम्, केन जनेन,
नवतिशतद्रव्यकोटीनां नवतिशतस्यकधनकोटीनाम् इश्वराः स्वामिनः, अतएव अव-

राजा । आहा ! इहा त दैव कवियाच्छे, ऐविषये आपनाव कि
कर्दूङ आच्छे ?

चाणक्य । हे अग्नेर शुभद्वेषो ।

अपि च ।

गृह्णैराबृचकं वियति विचलिते दीर्घिं निष्कम्पयन्ते ।
धूमैर्ध्वस्ताकं भासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।
नन्दैरानन्दयन्तः पिटवननिलयान् प्राणिनः पश्य चैतान्
निर्वाच्यथापि न ते स्तु तबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥२८॥

लिप्ता गर्विताः, ते प्रसिद्धाः, नव महापश्चा नाम पिता एकः तत्पुत्राश्वाष्टौ इति नव-
स्तु ख्यकाः, नन्दा राठारादित् नन्दोपाधिशालिनः, पश्यतो राज्ञसख पश्यत्त मेव राज्ञस-
मनादृत्य, पर्याघभूताः क्रमप्राप्ताः, पश्यत इव, हता आपादिताः, न केनापीर्यर्थः ।
अतद्वय ममान्तिके का नाम राज्ञसः; तथापि यस्तु ममापेचया राज्ञसं प्रशस्यतरं
ज्ञवीषि, तत् किवलं मधि मत्सरादिवेति भावः ।

अव अर्थापत्तिः श्रौतोपमा आनयोरहाँश्चिभावेन सज्जरः । गर्वो नाम नात्यालङ्घा-
रय, "गर्वोऽवलिपत्रं वाक्यम्" इति लक्षणात् । समाप्ताहल्यान् ओजो गुणः, गौडी च
रौतिः ।

विषमा ऊतेति विषमिता इन्नाहिषमश्चात् कर्मचित्तः । पश्यत इति "षष्ठी
चानादरै" इति षष्ठी । सर्वतो हत्तम ॥२७॥

अन्वयः = वियति विचलितैः दीर्घं निष्कम्पय पश्यैः गृह्णैः आबृचकम्, धूमैः
ध्वसाकं भासां दिशा मण्डलं सघनम् इव दर्शयन्तः, नन्दैः पिटवननिलयान् एवान्
प्राणिनः आनन्दयन्तः, स्तुत-बहल-प्रसा-वाहिनय, एते हव्यवाहाः अद्यापि न निर्वाच्यि
(इति) पश्य ॥२८॥

आगि छाडा अग्नि कोन् व्यक्ति, उৎपन्न क्रोधेर आवेगे बक्त्रीकृत
अशूलीर अग्रदेश द्वारा शिथा मृक्त करिया, समस्त लोकेर अत्यक्षे
समस्त रिपुवंशधर्मसेर गुरुतर ओ भीषण प्रतिष्ठा जानाइया, द्रष्टा राक्ष-
सके अग्राह करिया, नवति-शत-कोटि मूद्रार अधिपति, गर्वित ओ
अग्निक नय अन बन्दकेहि पश्चर श्वास क्रमे क्रमे वध करिते पारि-
ग्याहे ॥ २७॥

राजा । अन्ये नै वेदमनुष्ठितम् । (त)

गृह्णैरिति । विश्वि आकाशे, विचलितैः श्वरमासुभोजनार्थं विचरितैः, अतएव दीर्घाः प्रसारणात् दीर्घं तां प्राप्ताः; निकम्याश्च पञ्चा येषां तैः, गृह्णैर्मांसभोजिभिः शकु-
निभिः, आबद्धं छातं अक्रं अक्राकारमण्डलं यस्तिन् तत् । दिशां मण्डलमित्यस्य विश्वे-
षणमेतत् । खूमैश्चिताप्तीनामेव खूमैः खस्ता लोपं प्रापिता अक्षमासः सूर्यकिरण-
यासां तासाम्, दिशाम्, मण्डलं समूहम्, घने भैर्वैः सहेति सघनं भैरव्युक्तमिवेत्यर्थः;
दर्शयन्तः प्रकाशयन्तः, खूमानामेव भैरवस्थानीयत्वादिति भावः; नन्दैर्नवानामेव
नन्दानां शब्दैः, पिटृवनं इमशानमेव निलयो वासस्थानं येषां तान्, एतान् दृश्यमानान्
प्राणिनः इगालादीन् जन्मत्वा, आनन्दयन्तः शब्दाजनप्रलीभनेत प्रीणयन्तः, स्तुता मखिताः
बहस्ताः प्रचुराः वसा दृश्येदासि वहन्तोति ते, एते दृश्यमानप्रायाः हज्जवाहाश्चिताग्रयः;
अद्यापि न निर्बान्ति निर्बाणं न ब्रजन्ति; इति पश्य । तथापि रात्रस्य प्रशस्तरत्व-
कथनं विद्वेषविजृमितमेवेति भावः ।

अत सघनमिवेति घनसंयोगीत्प्रेक्षणाद वाचा गुणोत्प्रेक्षा, निर्वाणसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धादति शशीक्तिशानथीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, स्त्रीपि पुनर्वैश्वीर्णगतक्ष्मीकानु-
प्रासेन संस्तुयते । पश्येति वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरमध्ये प्रवेशेऽपि न गर्भं ततादीप्तिः
पत्न्यत गुण एव; समात्वेनैव द्वैचित्रविशेषात् “गर्भिं तत्वं गुणः क्वापि” इति स हिन्द-
दर्प आन् । प्रसादी गुणः वै दर्भीं च रीतिः ।

“इमगानं आन् पितृवनम्” इत्यमरः । सम्परा हनम् ॥२८॥

श्वसमूहं हইতে নিঃশ্বত বসাবাহী এই চিতাগ্নি সকল এখনও নির্বা-
পিত হইতেছে না দেখ ; মাংসভোজী পঞ্জিগণ আকাশে চক্রাকাবে
উড়িয়া বেড়াইতেছে, তাহাদের পাথাণ্ডলি দীর্ঘ ও নিশ্চল রহিয়াছে ;
ধূমে দিঙ্গণ্ডলের স্রষ্ট্যকিরণগুলিকে আবৃত করিয়াছে, তাহাতে সে
দিঙ্গণ্ডলকে মেঘসংযুক্ত বলিয়া বোধ হইতেছে ; আব ঐ চিতাগ্নি
সকল নন্দগণের শব দ্বারা শুশানবাসী মাংসভোজী প্রাণিগণকে আন-
ন্দিত করিতেছে ॥২৮॥

चाणक्यः । केन ?

राजा । नन्दकुलविहेषिणा दैवेन । (थ)

चाणक्यः । दैवमविदांसः प्रमाणयन्ति । (द)

राजा । विदांसोऽप्यविकल्पना भवन्ति । (ध]

चाणक्यः । क्रोधं लाट्यम् । हृषष ! हृषल ! भृत्यभिव मामा-

रोढुमिच्छसि ? । (न)

(त) राजेति । इदं नन्दवंशधर्मसङ्कल्पं कार्यम्, अत्यनैव भवाह्निनैव, अतु-
ष्टितं ह्रतम् ; अतो भवतो गवौ न श्रीमत इति भावः ।

(थ) राजेति । दैवेन नन्दकुलसर्वे पूर्वजन्मकृतदुष्कृतेन ; “तद दैवमभि-
व्यक्तं पौरुषं पौरुषं देहिकम्” इति छहस्यतिवचनात् “अभिव्यता” फलजन्मायीम् खौः;
भूतम्” इतुराहाहतत्वे आत्मव्याख्यानात् ।

(द) चाणक्य इति । अविदासी मूर्खाः, तत् दैवम्, प्रमाणयन्ति साचात् कार्य-
साधनतया अङ्गीकुर्वन्ति ; विदासम्मु तथा न, तैः पुरुषकारसहकारभावेनैव दैवस्य
कार्यसाधनताङ्गीकारात् । अतस्मिं तदैव साचात् कार्यसाधनतया अङ्गीकुर्वन्
मूर्खं एवासीति भावः ।

(ध) राजेति । अविकल्पना अत्यन्नाभाकारिणः । अतस्मपि आत्मशाश्वा-
करणात् अविदानेवासीत्याशयः ।

“राज्ञस एव प्रश्नस्तरः” इत्यारभ्य एतदल्पसन्देशे अर्थविशेषणं नाम नाश्वालङ्घारः ।
अथा दप्त्ये - “उत्तम्याद्याय्य यत्तु यादुत्कौचं नमनेकधा । उपलब्धस्वरूपेण तत्
स्यादर्थविशेषणम् ॥”

राजा । अग्नेह ए कार्यज करियाछे ।

चाणक्य । के करियाछे ?

राजा । नन्दवंशेर प्रति विद्वेषी दैवके करियाछे ।

चाणक्य । शूर्यलोकेराहै दैवके साक्षात् कार्यसाधक बलिशा श्रीकाम
करें ।

राजा । विद्वान्लोकेराहै अ ना ऊङ्गाशाकारीहै इहैशा धाकेन ।

शिखां मोक्षुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः,
भूमौ पादपद्मारं छला,
प्रतिज्ञामारोढ़ं पुनरपि चलत्येष चरणः ।
प्रणाशान्वदानां प्रश्नमसुपथात् त्वमधुना
परीतः कालेन च्वलयसि मम क्रोधदहनम् ॥२८॥

(न) चाणका इति । आरोढुम् उपरि गत्तुम् । तथा च उपदेष्टुतया तवाहं
गुदरेव, किञ्च वेतनायहणेन तत्र सर्वकार्यं सन्धादनात् महीपक्षारी वन्मुच्च । तथापि
भूत्यमिति मामारोढुमिच्छा तत्त्वातीवान्वायेति भावः ।

अन्त्ययः—पथं करः बद्धाम् अपि शिखां पुनः मोक्षुं धावति ; एषः चरणः
पुनः अपि प्रतिज्ञाम् आरोढुं चलति । त्वं कालेन परीतः [सन्] नन्दानां प्रणाशात्
प्रश्नम् उपथात् मम क्रोधदहनं च्वलयसि ॥२८॥

शिखामिति । अयं करो मम इत्थाः, बद्धामपि पूर्वप्रतिज्ञायाः पूर्णत्वात् संघमिता
अपि, शिखाम्, पुनर्मोक्षुं च्वलितीकर्त्तुम्, धावति प्रसरति ; प्रतिज्ञायाः प्राङ् मम
शिखामोक्षनस्य नियमादिति भावः । एष चरणो मम पादः, पुनरपि, प्रतिज्ञा तत्र
बद्धपतिश्चितिम्, आरोढुम्, चलति ; यं कस्ति उच्चपदार्थमारोढुं चरणचलनस्याव-
श्चक्त्वात् पूर्णत्वसम्भाव्यमानायाः प्रतिज्ञायाश उत्कर्षं ज्ञापकात्वेन उच्चपदार्थत्वादित्या-
श्चयः । येन हि त्वम्, कालेन स्तुतुना, परीती व्याप्तः सन्, नन्दानां प्रणाशात् ऋसा-
क्षेतोः, प्रश्नम् निर्वाणम्, उपथात् दाच्चाभावात् प्राप्तम्, मम, क्रोध एष दहनी वक्षि-
त्वम्, च्वलयसि पुनरप्युद्दीपयसि ।

* अव पूर्वाञ्च प्रति परार्जवाकरार्थस्य ईतुलाङ्गाकरार्थैतुका' काव्यलिङ्गमलज्जारः
क्रोधदहनमिति निरङ्गकेवलरूपकैण सज्जीर्थते । रौद्रो रसः, परश्वोक्ते "पिङ्गया नेत-
भासा" इत्यमिधानात् "रक्तास्यनेतता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः" इति साहित्यदप्यात् ।

चाणक्य । (क्रोध अभिनय करतः) चक्षुष्ट ! चक्षुष्ट ! छूमि
छुत्तेऽर शाश्व आशार उपरे उठिते ईच्छा करितेष्ट ?

(अतिज्ञा शूर्ण हेषा यात्राय) शिथाट्टाके दाधिशा थाकिनेष्ट आशार

राजा । सवेगं खगतम् । अये कथं सत्यमेवार्थः कुपितः * ।

तथाहि—

संरभस्यन्दिपक्ष्मक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि
भूभङ्गोङ्केदधूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।
मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ता रुद्रवेषु स्मरन्तरा
सञ्जातोदयकम्यं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥३०॥

प्रसादो गुणः, वैदमीं च रौतिः । वज्रं नाम प्रतिमुखसम्बेरङ्गम्, “प्रत्यचनिष्ठुरं वज्रम्”
इति लक्षणात् ।

ज्वल दीप्ती घटादिः । शिखरिणी उच्चम् ॥२८॥

❖ राजे ति । अये इति विषादे । अव विरोधो नाम प्रतिमुखसम्बेरङ्गम्,
“विरोधी असम्प्राप्तिः” इति लक्षणात् ।

अन्वयः—संरभ-स्यन्दिपक्ष्मक्षरदमल-जल-क्षालन-क्षामया अपि पिङ्गया नेत्र-
भासा पुरः भूभङ्गोङ्केदधूमं ज्वलितम् इव । तारुद्रवेषु रौद्रं रसम् अभिनयतः
रुद्रस्य अरक्षाया धरया पादघातः सञ्जातोदयकम्यं कथम् अपि धारितः [इति]
मन्ये ॥३०॥

संरभे ति । संरभेण क्लीष्टेन स्वन्दीनि कम्यमानानि यानि पक्षाणि नयन-
लोमानि तेथः द्वरता पतता अमल्लज्जेन मिर्मलासूवारिणा यम् क्षालनं प्रक्षालनं
এই হাত সে শিথাকে শুলিয়া দিবাৰ জন্ম ধারিত হইতেছে। (ভূতনে
পাদপ্রহার কৰিয়া) এই চৱণ আবাৰও প্রতিজ্ঞারোহণ কৱিবাৰ জন্ম
চলিতেছে। কাৰণ, নন্দবংশেৰ ধৰ্মস্বৰ্ণতঃ আমাৰ ক্রোধানন
নির্বাপিত হইয়াছিল; কিন্তু তুমি কালধৰ্মে বেষ্টিত হইয়া, আবাৰ
তাহা জালাইয়া তুলিয়াছ ॥২৯॥

রাজা । (আশকাৱ আবেগেৱ সহিত শুগত) হাম ! আৰ্য চাণক্য
কি সত্যই কুপিত হইলেন ? কাৰণ,

[३०] संरभोत्स्यन्दिं...पुरः पिङ्गया...तारुद्रवे संअरक्षाया ।

यज्ञिन् तत्काल इतर्थः । चामथा चीण्या सङ्गोषात् चौखवत् प्रतीयमानया अपि, पिङ्गल्या क्रीधवशादेव पिङ्गलवर्णंभूतया, नेवभासा नयनद्युतया कवारा, पुरः समुखे, भूभङ्गसरा भूकृष्णा उड्डेद आविर्भाव एव धूमी धूमोदगमो यज्ञिन् कर्मणि तदृथया तथा, ज्वलितमिष्ठ प्रदीपमिष्ठ । तथा ताखवेषु उड्डतवृत्तेषु, रौद्रं रसम् कुद्धावस्था-मितर्थः, अभिनयतः प्रदर्शयतः, रुद्रसरा विपुरारेः, आरत्ता साहस्राचिन्तयत्ता, धरणः पृथिव्या, पादघातः चाणकाग्रकंतोऽयं चरणप्रहारः, सम्भात चाघातादेवोत्पद्धः उदयो अहान् कम्प्यो निजसुश्लग्नं यज्ञिन् कर्मणि तदृथया तथा, कथमपि कष्टेनेतायः, धारितः चोढः, इति मन्त्रे ।

अब ज्वलितमिवेति वाच्या क्रियोत्प्रे चा, भूभङ्गोद्देवधूममिति निरङ्गं केवलरूप-कम्, रुद्रसरा आरत्तादेविति आरणालङ्घारः, धारित इति मन्त्र इति च पुनर्वाच्या क्रियोत्प्रे चा, पूर्वाङ्के उच्चयुपासः पुराङ्के चक्रानुपासस्तेति सर्वेषां संस्कृष्टिः । प्रथमपादे परुषवर्णबाहुल्यसत्त्वेऽपि न दुःश्वलदीपः, रौद्ररसविषयत्वात् “वत्तरि क्रीधसंयुक्ते” इत्यादिसाहित्यदर्पणात् । तथा रौद्रं रसमिति रसस्य स्वशब्दःकिंदीपःऽपि न, अवत्य-रसानवोधात् तथैव तद्वीषाङ्गीकारात् ; अन्यथा “शङ्गारवीरकृरुणाङ्गुत” इत्याद्यमरो-क्ष्यादावपि तद्वीषप्रसङ्गात् । किन्तु अमलजलेत्यत्र अमलपदं मुख्यस्य न किञ्चित्पु-कुरुत इत्यपुरुषार्थतादीपः, स तु “अधिकजले”ति पाठेन परिहार्याः । रौद्रं रसः, आजो गुणः, गौडी च रौतिः ।

“संरथः समुम्भे कीपे” इति एवकोषः । ज्वलितमिति भावे तः । रुद्रसेप्ति “अृतर्थं कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी । स्वग्धरा उत्तम् ॥३०॥

क्रोधे नयनेर लोमगुलि कापितेत्तेचे एवः ताहा हइते निर्शल जल निर्गत हइते थाकिया प्रक्षालन करितेत्तेचे ; ताहाते नयनेर दीप्ति क्षीण बलिया बोध हइतेत्तेचे ; तथापि पिङ्गलवर्ण नयनेर दीप्ति सम्मुखे येन अलिया उठियाचे ; अकूटाइ ताहार धूम हड्डयाचे । आर, (जिपुरास्त्रवधेर पर) महादेव उक्त नृत्य करिवार समये रोद्धरम स्त्रियं करितेछिलेन, सामृश्वरणतः ताहाके अवरण करतः पृथिवी,

चाणक्यः । क्रतककीपं संहत्य । हृषल ! हृषल ! अलमुत्तरो-
न्तरेण । यद्यस्मत्तो गरीयान् राक्षसोऽवगम्यते, तदेदं शस्त्रं
तज्ज्ञम् । इति शस्त्रमुत्तम्भज्योत्थाय चाकाश्च लक्ष्यं वदा खगतम् ।
राक्षस ! राक्षस ! एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः
प्रकर्षः । (प) ।

चाणक्यतः सखलितभक्तिमहं सुख्नेन
जे आमि मौर्यमिति सम्प्रति यः प्रयुक्तः ।
भेदः किलैष भवता सकलः स एव
सम्पत्स्यते शठ ! तवैव हि दूषणाय ॥३१॥

इति निष्ठा॑ नः ।

(प) चाणक्य इति । क्रतककीप क्रिमकीधम्, संहत्य निवार्य । उत्तरं
क्रसेण परवर्त्त यत् उत्तरं प्रतिबचनं तेज, अलम्, इतः परं मथा लक्ष्यन्ते उत्तरं न
देवमित्यर्थः । अस्मातः अस्मात् मदपेक्षये यर्थः । गरीयान् बुद्धिकौशलादिना प्रधानतरः ।
कौटिल्यस्य चाणक्यस्य बुद्धिं विजिगीषोर्बुद्धिकृच्छीः, भवतस्तद, बुद्धेः, प्रकर्षः
श्च षुष्टा । अत ताकुरवगत्या । कौटिल्यबुद्धपेक्षया तश्च बुद्धेः सर्वथा निकर्षं
एवेति भाषः ।

উইশার পাদপ্রহার কোন প্রকারে ধারণ করিয়াছেন এবং ঐ পাদপ্রহারে
পৃথিবীর গুরুত্ব কম্প উৎপন্ন হইয়াছে । ৩০ ॥

চাণক্য । (ক্রিমকোপের উপসংহার করিয়া) চন্দ্রগুপ্ত ! চন্দ্রগুপ্ত !
আর পর পর উত্তর করার প্রয়োজন নাই । তুমি যদি আমা অপেক্ষা
রাক্ষসকে শ্রেষ্ঠ বলিয়াই বুঝিয়া থাক, তবে এই অন্ত তাহাকেই দাও ।
(এই বলিয়া অন্ত ত্যাগ করিয়া উঠিয়া শুন্তেব দিকে লক্ষ্য করিয়া আগত)

(३१) ०० अस्त्रिमभक्तिमहम् ०० तदैव दिनाघनाय ।

राजा । आर्य ! वै हीनरे ! अद्य प्रभृत्यनाट्यं चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यकार्याणि करिष्यतोति गृहीतार्थाः प्रकृ-
तयः क्रियन्ताम् (फ) ।

अन्वयः—(हे) शठ ! अहं चाणक्यतः स्वलितमन्तिं मौर्यं सुखेन जीव्यामि
इति भवता सम्प्रति यः एषः सकलः भेदः प्रयुक्तः, सः एव तथ एव हि दूषणाय सम्पत्-
स्यते किल ॥२१॥

राजसमुद्देश्यं कारणमाह चाणक्यस्त इति । हे शठ ! धूतौ ! राजस !
अहम्, चाणक्यताणक्यात्, स्वलिता महे दृपर्यागेणैव विचुराता भक्तिरत्नरागो वस्तु तं
विरागेण चाणक्यविश्विष्टमित्यर्थः, मौर्यं चन्द्रगुप्तम्, सर्वत्र अनायासेन, जीव्यामि, इति
मत्वेति श्रीषः, भवता त्वया, सम्प्रति, य एषः, सकलः सम्पूर्णः, भेद उपजापः, प्रयुक्तः
वै तालिकाद्वारा संघटितः, स भेद एव, सर्वैष इ, दूषणाय अनिष्टाय, सम्पत्यते
परिण्यते, मम कौशलादिति भावः । किलेति सम्भावनायाम् ।

अब राजसप्रयुक्तभेदस्य राजसस्य वानिष्टाय परिणमनात् विषमालज्ञारः । “यः
कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादिवन् तवैष हि इति ‘एव हि’—शब्दस्येनैव अन्वय-
नियमसूचनात् निरर्थकत्वदीप्तः । प्रसादो गुणः, वैदमी च रीतिः ।

पूरण्यादिगणे भक्तिशब्दः करणसाधनः, अब तु भावसाधन इति स्वलितमन्तिमित्यव
“संज्ञापूरणीकोपधास्तु न” इति न पुंवद्वाव निषेधः, “हृष्टमन्तिभूतान्या” इत्यादिवन् ।
वस्तुतिलका वृत्तम ॥२१॥

राक्षस ! राक्षस ! तूमि चाणक्येव बुद्धि ज्य करिते इच्छा करिया थाक ;
अथ एই तोमार बुद्धि र उक्तर्ष !

शुर्त ! ‘चन्द्रगुप्तेर अनुराग चाणक्य इत्तेव विचात् हइया याइवे,
परे आमि अनायासे चन्द्रगुप्तके ज्य करिब’ इहा मने करिया तूमि
एथन ये समस्त लेद प्रयोग करियाछिले, ताहा तोमारहै अनिष्टेव
जग्य प्रतिपन्न हइवे ॥३१॥

(एই बलिया चाणक। चर्लिय। गेलेन)

कञ्चुकी । सगतम् । कथं निरुपपदमेव चाणक्यमिति, नाथं-
चाणक्यमिति । हन्त ! हतोऽधिकारः । अथवा न खल्वत
वसुनि देवदोषः । कुतः—[ब]

स दोषः सचिवस्यैव यदसत् कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥३२॥

(फ) राजेति । अनाहत्य अयाह्नीकृत्य । प्रकृतयः प्रजाः, गृहीतः अवगतः अर्थे
विषयी याभिस्ताः ।

(ष) कञ्चुकीति । निर्म विद्यते उपपदम् आर्यं इति समीपोऽशारि पदं यस्य
तम् । चाणक्यमिति पूर्वोक्ते रत्नकरणम् । हन्तेति महाखिदे, अधिकारो राजतम्,
इती नष्टः । तथा च यस्य द्वमतया राजत्वमज्जित्तं स चाणक्य एव चेत् परिवक्तः,
तदा कः स्तु राजत्वं रक्षिष्यतीति भावः । अतएवाव तापनं नाम प्रतिमुखसन्धे रहम्,
“उपायादशं न् यन्तु तापनं नाम तड्वेत्” इति लक्षणात् । वसुनि चाणक्यस्य परि-
त्यागविषये, देवस्य राजशन्द्रगुप्तस्य दोषः अपराधः ।

अन्वयः — नृपः यन्तु असत् कुरुते सः सचिवस्य एव दोषः । गजः यन्तुः प्रमा-
देन व्यालत्ववाच्यता याति ॥३२॥

म इति । नृपी राजा, यन्तु, असत् अन्वायं कार्यम्, कुरुते ; सः, सचिवस्यैव
अमार्थस्यैव, दोषः अपराधः ; सन्धिपि योग्यत्वे तस्य तेन अनिवारणादिति भावः ।
तथा च गजी हन्ती, यन्तुर्हृद्दिपकस्य, प्रमादेन अवधामतया, व्यालत्ववाच्यता दुष्ट-

राजा । आर्य ! बैहीनरि ! चन्द्रगुप्त आज हठिते चाणक्यके
अग्राह करिष्वा निजेह राजकार्य करिबेन एই विषम्बटा अजार्वर्गके
जानाइया दिन ।

कञ्चुकी । (स्रगत) उपपदविहीन चाणक्य-शब्द प्रयोग करिलेन
ये ! आर्य चाणक्य एकप बलिलेन ना ! । हाँग ! राजत्वं गियाछे ।
अथवा एविघ्ये राजार दोष नाहि । कारण,—

राजा । आर्य ! कि' विचारयसि ? [भ]

कचुकी । देव ! न किञ्चिद्विचारयामि । किञ्चित्तदिज्ञा-
पयामि दिज्ञा देव इदानीं देवः संहृत्त इति [म] ।

गजत्वर्षपां नित्यनीधत्ताम्, याति प्राप्नोति । इत्यस्त चन्द्रगुप्ता यशालकां परित्यज्ञाति
सोऽग्ने चाणकारथैव दीषः, अथानेनानिवारण्डित्याग्नयः ।

अतएवाव अप्रस्तुताऽप्साभाव्यात् चन्द्रगुप्तपूरुपविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रश्नसात्कारः ;
असत्करण्डप्ति कारण्डं वृप्ते तत्कार्य्यर्थपी दीषस्तु सचिव इति कार्य्यकारण्योभिर्ब्राह्मि-
करण्त्वादसङ्गतिरलङ्घारः, पूर्वार्जुपरार्जुयार्विष्वप्रतिविष्वभावाहृष्टात्तालङ्घारश्चेत्येतेषा-
भङ्गाङ्गाभावेन सङ्गरः । गुणरीती पूर्ववत् ।

“यत्ता इस्तिपके सूते” “व्याली दुष्टगजे सपे श्वापदे नान्यवत् खले” इति
मेदिनी ॥३२॥

(भ) राजेति । विचारयसि ममसा वितर्क्यसि ; येन त्वा नीरवं पश्चामीति
भावः । पूर्खीतेः स्वमत्वात् कचुकिनी नीरवत्वमेव बोध्यम् ।

(म) कचुकीति । दिज्ञा भाग्येन, देवी राजा भवान्, इदानीं चाणकारथ्यामात्
परकाले, देवी राजा, संहृत्तः सङ्गातः, इति एतदेव ममसा विचार्य्य विज्ञापयामीत्यर्थः ।
तथा च एतावत्तं कालं यावह्नवान् चाणकारथीनतया नाममावेणैव राजासौत्, इदा-
नीनु चाणकारथ्यागात् स्वाधीनतया यथार्थत एव राजा संहृत्त इति भावः । अव नीर-
वत्वं दीषस्तालनाय अनुनयात् पर्युपासनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्, “क्षतस्यानुनयः
पुनः । स्यात् पर्युपासनम्” इति लक्षणात् । दाचिष्यं नाम मात्यस्तच्छष्ट, “दाचिष्यं
चेष्टया वाचा परचित्तानवर्त्तनम्” इति लक्षणात् । “राजा भट्टारकी देवः” इत्यमरः ।

राजा ये अन्ताय कार्य्य करेन, से मन्त्रीरहे दोष । हस्ती, माहतेर
अनवधानतावशतेरहे ‘दृष्टेहस्ती’ एइरुप निन्दा भोग करे ॥३२॥

राजा । आर्य ! मने मने कि विचार करितेछेन ?

कक्षुकी । महाराज ! अनु किछु विचार करितेछि ना ; किञ्च
ऐ मात्र विचार करिया ज्ञानाइतेछि ये, भाग्यवशतः राजा (आपनि)
अथव राजा हইलেন ।

राजा । आत्मगतम् । एवमस्मासु निगृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धि-
कामः सकामो भवत्वार्थः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे । अनेन शुष्क-
कलहेन शिरोवेदना मां वाधते । तच्छ्रयनगृहमादेशय [य] ।
प्रतीहारी । एदु एदु महाराओ । (एतु एतु महाराजः) ।

राजा । आत्मगतम् ।

आर्याञ्जयैव मम लज्जितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्ट् भिव भूविवरं प्रहृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं तु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥३३॥

(य) राजे ति । स्वकार्यस्य आत्मकर्त्तव्यस्य मलयकेतुराच्चसथाभेदस्य सिद्धि-
कामयत इति स ताढशः, आर्यशाणकाः अस्मासु मधीर्थर्थः, एवम् अनेन क्रतिमकल-
हेन, निगृह्यमाणेषु “शिरो मोत्तुं बडामपि” इत्यादिवाकौः तिरस्कृयमाणेषु अथवा
आत्मनो मन्त्रिपदत्यगेन पौर्वमानेषु सत्स्वित्यर्थः, सकामः सिद्धाभिलाषः, भवतु ; इस-
भेदमादायैव मलयकेतुराच्चसथीभेदसम्भवा दति भावः । शोणोत्तरे इति प्रतीहार्थाः
सुन्धीधनम् । शुष्ककलहेन अतीतविषयकत्वान्नीरसविवादेन । आदेशय केन पथा
गन्तव्यमिति प्रदर्शय । अत्र भाविमलयकेतुराच्चसमेदविषयकतर्का तुल्यतको नाम
नाच्यलच्याम् । “तुल्यतको यदथेन तकः प्रकृतिगामिनः” इति लज्जात् ।

राजा । (श्रगत) आर्या चाणक्य निज कर्त्तव्य विषयेर सिद्धि क मान
करिया एই क्रतिम कलह द्वारा आमाके निगृह्यैति करिजेन ; इताते
ताहार अभिलाष पूर्ण हुएक । (प्रकाश्टे) शोणोत्तरा ! एই नौरम-
विवादञ्जनित शिरोवेदना आमाके पौडिते करितेछे ; अतएव शमन-
गृह देखाइया दाओ ।

प्रतीहारी । आचून आचून महाराज ।

इति निष्ठामः सर्वे ।

द्वूति दृतीयोऽङ्कः ॥०॥

—०—

अन्त्यः—आर्याज्ञया एव लक्ष्मितगौरवस्य मम बुद्धिः भूषिवरं प्रवेष्टुं प्रहृता
इव । ये सत्यम् एव हि गुरुं अतिपातयन्ति, लज्जा तेषां हृदयं कथं तु न
मिनति ॥३३॥

आर्येति । आर्यस्य माननीयस्य चाणकास्य आज्ञया आदेशेन व लक्ष्मितं कटुं
वाक् रेन लक्ष्मिमतया अतिक्रान्तं गौरवं चाणकास्यै व गुरुत्वं येन तस्य तादृशस्य, मम
बुद्धिः, भूषिवरं भूमिकर्त्तम्, प्रवेष्टुं प्रहृतेव, लज्जातिरेकादिति भावः । किन्तु ये
जनाः, सत्यमेव हि अकृतिमभावेन वैत्यर्थः, गुरुन् जनान्, अतिपातयन्ति कटुवाक्यादिना
अतिक्रान्ति, लज्जा, तेषां जनानां हृदयम्, कथं तु, न मिनति न विदारयति । तदिदा-
रणमुचितमेवेति भावः ।

अब आर्याज्ञयै व. न पुमः स्वेष्ययेत्यव्यपीहनात् आर्थीं परिसंख्यालक्षारः ;
द्वितीयपादे वाचा क्रियोत्प्रेत्ता च; अनयीरङ्गाङ्गाभावेन सङ्करः । प्रसादो गुरुः,
वै दर्भैः च रोतिः । वसन्ततिलका इत्तम् ॥३३॥

इति श्रीहरिदाससिङ्गाल्लवागीशभट्टाचार्यविरचितायां मुद्राराजस-

टीकायां चाणक्यवातुरुसमाख्यायां दृतीयाङ्कविवरणम् ॥०॥

ग्राजा । (स्वगत) आमि आर्य चाणकेन आदेशेति (कृत्रिय छावे)
ताहार गोवर लज्जन करियाछि; तथापि आमार बुद्धि येन भूमिर
गर्डे औवेश करिते प्रबृक्त हइयाछे । आर, याहारा सत्याई गुरु-
जननिगके अतिक्रम करे, लज्जा ताहादेव हृदय विदारण करे न
केन ? ॥३३॥

(३३) • बुद्धिः प्रवेष्टुमवनेविवरं प्रहृता । ये संथमेव न गुरुन् प्रतिमानयन्ति...।

चतुर्थोऽङ्कः ।

— : * : —

ततः प्रविश्य अवेशः पुरुषः (क) ।

पुरुषः । हीमाणहे हीमाणहे ! (आश्वर्यमाश्वर्यम्) (ख) ।

जोशणसञ्च समधिश्च को नाम गदागदं इह करेह ।

अत्याणगमण्डुर्द्वये पहुणो असा जह या होइ ॥१॥

(योजनशतं समधिकं को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्यानगमनगुणौ प्रभीराजा यदि न भवति ॥१॥)

(क) तत इति । अध्यानं पश्यानं गच्छतीति अध्यगः परिकल्पस्य वेश इव विश्वी
यस्य सः, दण्डकादिमानिवर्यः ।

इतः प्रभृतिपञ्चमाङ्गुष्ठमास्त्रिपर्यन्तो गम्भेस्विः । तथा च राज्ञसस्य यहणं मुख्यं
फलम्, तस्य च प्रधानोपायशाणक्योत्साहः, स च प्रथमद्रत्तीशाङ्क्योः प्रकाशितः, अन-
यीश चतुर्थाङ्कपञ्चमाङ्गुष्ठोः प्रबलस्य मलयकेतीराक्रमणोदयोगेन तस्य चेत्साहस्य झासः,
राज्ञसस्य त्यागेन च पुनरन्वेषणम् । इत्यच्चात्मदनुसन्धेयम् । तथाहि दपं च:—

“फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिवस्य किञ्चन ।

गम्भै यव समुद्देदी झासान्वेषणवान् मुहः ॥”

तथा व्यापी प्रासाङ्कश्च भद्रत्वत्तान्तः पताका । यथा तदैव—

“व्यापि प्रासङ्गिकं उक्तं पताकेत्यभिधीयते ।”

मलयकेतीराक्रमणोदयीगश्वणादपायाशङ्का, तस्य च राज्ञसत्यागश्वणादुपाया-
शङ्का ; तयोश्च पञ्चे राज्ञसप्रासिसञ्चवात् प्रासाशा नाम लृतीशा कार्याबस्या । बथा—

“उपायापायशङ्काभ्यां प्रासाशा प्राप्तिसञ्चवः ।”

अस्य च प्रभूताहरणादीनि व्रयोदशाङ्कानि यथास्यानं वक्त्यामः ।

(ख) पुरुष इति । प्राक्तादिभाषाया “हीमाणहे” इत्याश्वर्यं सूचकमव्ययम्,
क्षस्यातिशये इदतिः । आश्वर्यातिशयस्य प्रभीराजा या महिमातिरिक्तात् ।

ता जाव अमच्चरखसस्म एहं गेहं गच्छामि । शान्तवत् परिक्रम्य । को एत्य दौवारिआणं ? णिवेदेह भृष्टो अमच्चरखसस्म एसो करभओ तुवरक्तो पाढ़लिपुत्तआदो आगदीति । (तद्यावत् अमात्यराच्चस्थ इद गेहं गच्छामि । कः अव दौवारिकाणाम्, निवेदय भतुः अमात्यराच्चस्थ एष करभक्ष्वरमाणः पाटलिपुत्रादागत इति) (ग) ।

प्रविश्य दौवारिकः । भह ! सणेहि॑ मन्तेहि॑ । एसो अमच्चो कज्जचिन्ताजणिदेण जाश्चरेण समुप्पस्सौसवेअणो अज्जवि सअणा॑ ण मुञ्चदि । ता चिठु मुहुत्तञ्च॑ । लङ्घावसरो तुह

तस्य महिमातरैकमाह योजनेति । अस्याने दूरत्वादमा अग्ये देशे गमनेन गमनसम्पादनेन गुर्धौ महती अनिक्रमणीयेत्थर्थः, प्रभीः स्वामिनः, आज्ञा गमनायादेशः, यदि, न भवति, तदा, इह जगति, को नाम जनः, समधिकं सम्यग्तरिक्तम्, योजनानां तप्तपरिमितानां पथां शतं यावत्, गतागतं गमनागमनम्, करोति ; अपि तु काऽपि नेत्यर्थः । अतएवाहमपि प्रभीराज्ञयैष योजनशतं गमनागमनं करीमीति भावः । अवार्थपत्तिरज्ञारः ॥१॥

(ग) तदिति । दौवारिकाणां हारे नियुक्तानां जनानां मध्ये, अव इरि, को जननिष्ठतौति श्रेष्ठः । करभकी नाम, त्वरमाणः सत्वरः सन्, कार्यगौरवादिति भावः ।

तदनन्तर पर्थिकबेशधारी कोन पुकृष प्रवेश करिल ।

पुकृष । बड़ह आश्चर्य !

अगम्य छाने गमनसम्पादन करे बलिया गुरुतर प्रत्तुर आदेश यदि ना हय, तबे एই जगते कोन् व्यक्ति समधिक शतयोजन पथ गमनागमन करे ? ॥१॥

ता, एই मन्त्री राक्षसेर बाड़ी याइ । (परिश्रान्तेर त्राय पादक्षेप-करिष्या) दौवारिकदिगेर मध्ये एथाने के आछ ? मन्त्री राक्षसेर निकट जानाओ षे, एই क्रतुक त्राय सहित पाटलिपुत्र हैते आसियाछे ।

आश्रमणं णिवेदेमि । (भद्र ! शनैर्मन्त्रयस्त् । एषः अमात्यः कार्य-
चिन्ताजनितेन जागरेण समुत्पन्नशीर्षवेदनः अद्यापि शथनं न मुच्चति । तत् तिष्ठ
मुहूर्तकम् । लभ्वावसरस्तु आगमनं णिवेदयामि) (घ) ।

पुरुपः । भद्रमुह ! तह करेहि । (भद्रमुख ! तथा कुरु ।

ततः प्रविश्यति शथनगते आसनगतेन शकटदासेनानुगम्यमाज्ञितिं राज्ञसः (ड)

गाचनः । आसनगतम् ।

मम विसृशतः कार्यारम्भे विधेरविधेयताम्
अपि च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।
अथ च विहते तत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे
कथमिदमिहेतुग्रन्थिदस्य प्रयाम्यनिश्च निश्चाः ॥२॥

(घ) प्रविश्यते ति । शनैर्मन्त्रम् अनुच्छेरात यावत्, मन्त्रयस्त् ब्रह्म ; अनुग्रह
अमात्यस्य कथमपि प्राप्तनिद्राया व्याघ्रातसमव इति भावः । जागरेण निद्राया अभावेन,
समुत्पन्ना शीर्षवेदना शिरःपीडा यस्य सः, अद्यापि इदानीमपि, शथनं शय्याम्, न
मुच्चति न त्यजति । लभ्वो जागरणात् परं प्राप्तः अवसरः समधी येन सः ।

[ड] तत इति । शथनगतः शय्यास्थितः, आसनगतेन आसनविशेषोपविष्टेन,
अनुगम्यमान आनुगम्यनाशीथमाणः, चिन्ता अस्य सञ्चातेति चित्तिः । एवम् तविष्ये
विश्वातीः सम्भट्टिगोचरले लक्षणेतुरुक्तमेव ।

दोबारिक । (प्रवेश करिशा) भद्र ! आत्मे आत्मे कथा बल ।
कारण, कार्यचिन्ताजनित जागरणे मन्त्रैमहाशय्येर शिरोवेदना जग्नि-
याच्छ, ताहाते इनि एथनु शय्या त्याग करेन नाइ । अतएव एकटू
काल थाक ; अवसर पाइया तोमार आगमन जानाइव ।

पुरुष । भद्रमूर्थ ! ताहाइ कर ।

तदनन्तर राक्षस शय्यास्थित चित्तित अवस्थाय एवं ताहार पक्षात्ते
शकटदास आसने उपविष्ट अवस्थाय प्रवेश करिलेन ।

(२)० सहजकृतलाग् मनुक्त्यानाम् .. ।

अपि च,

कार्योपचेपमादी ततुभपि रचयं स्तस्य विस्तारमिच्छन्
बीजानां गर्भिं तानां फलमतिगहनं गूढ़मुद्धेदयं च ।
कुर्वन् बुद्ध्या विमषे प्रसृतमपि पुनः संहरन् कार्यं जातं
कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥३॥

अन्वयः—कार्यारम्भे विधेः अवधेयतां विमृशतः, अपि च कुटिलां कौटि-
स्यस्य मतिं प्रचिन्तयतः, अथ च तत्कार्यानाम् उपगच्छे निकामं विहिते [सति] इह
इदं कथम् इति उप्रिदस्य मम निश्चाः अनिश्चं प्रयान्ति ॥२॥

ममेति । कार्यस्य नन्दराजाप्रतुरुषारुपकर्मण्य आरम्भे, विधेदैवत्य, अवधेय-
ताम् अवश्यतां सर्वं च एव विफलत्वादिदर्शनेन प्रतिकूलतामिष्यत्यः, विमृशतो ममसा
प्रथ्यालोचयतः; अविष्व किञ्च, कुटिलां वक्ताम्, कौटिल्यस्य आपकार्य, मतिं बुद्धिम्,
प्रचिन्तयतस्तत्कार्यदर्शनेन भावयतः; अथ च, तस्य चाणकायस्य हत्यानां अन्द्रगुप्तस्य
पुरपवेशनादीनां कार्याणाम्, उपगच्छे प्रतिवर्षे, निकामं पर्याप्तं यथा आत्मा, विहिते
दारुवर्मनियोगादिना हत्यानि, इह अस्थिन् कायेऽ, इदमीष्ट्रं फलम्, कथं जातम्,
कृति अनया चिन्तया, उप्रिदस्य व्यक्तनिदस्य मम, निश्चा रावयः, अनिश्चं निरन्तरम्,
प्रयान्ति गच्छन्ति । एतत् महदेव दुःखमिति भावः ।

अव निद्राया अभावं प्रति कारणवयीपत्वासात् समुच्चयोऽवक्षारः । प्रसादो गुणः,
बोद्धमौ च रीतिः ।

“प्रयहोपयही वन्द्याम्” इत्यमरः । हरिणी इत्यम् ॥२॥

अन्वयः—आदी ततुभ अपि कार्योपचेपं रचयन्, तस्य विस्तारम् इच्छन्,
गर्भिं तानां बीजानाम् अतिगहनम् फलं गूढ़ं उद्धेदयन् च, उद्ध्या विमषे कुर्वन्,

ज्ञाक्षम् । (शगत) कार्येर आरम्भे दैवते अतिकूलता चिन्ता
कर्मिते थाकाय एवं चानक्येर कुटिल बुद्धि भाविते थाकाय आर,
ज्ञाहार कार्येर श्वेष्ट वाधा द्विलेओ एविष्मेएक्लपकेन हैन एक्लप
चिन्ता कराय त्यक्तनिज्ञ अवश्वातेहै सर्वदा आमार न्राजि याइतेहै ॥२॥

प्रस्तुतम् अपि कार्यजातं पुनः संहरन्, नाटकानां कर्त्ता वा अभिधिः वा इमं क्लेशम्
अनुभवति गृह्ण॥

कार्योपचेपमिति । आदौ प्रथमे, ततुं स्वल्पमपि, बहुज्ञासम्भवादिति भावः,
कार्यस्य फलसाधनतया कर्त्तव्यस्य सामदानाद्युपायस्य उपचेपं प्रयोगम्, रघ्यन्
कुर्वन्; ततस्य कार्योपचेपस्य, विस्तारं बाहुल्यम्, इच्छन् कर्तुंभिलषण, फल-
साधने प्रायेष उपायप्रयोगबाहुल्यस्य वाक्यकत्वादित्याश्रयः; ततस्य गर्भं एषां सज्जात
इति गर्भिं तानि तेषां फलोत्पादनायीतानामित्यर्थः; वीजानां छेतुभूतानामुपायानाम्.
अतिगहनम् अतिदुष्करम्, फलं मुख्योद्देशम्, गूढं गुप्तं यथा स्वातंशा, अन्वया विपच्चा
यदि प्रतिवधीयादिति भावः, उद्देश्यन् प्रकाशयन् च. ततस्य बुद्ध्या सूक्ष्या धिया, विमर्शं
विवेचनम्, कुर्वन्, ततोऽपि च प्रस्तुतमपि क्रमेण विस्तृतिं प्राप्तमपि, कार्यजातं प्रयुक्तो-
पायसमूहम्, पुनः, संहरन् फललाभात् उत्तील्यानयम्, नाटकानां व्यक्तिभेदाद्बुद्धुवचनम्
उपलब्धशतात् रूपकाणां वा, कर्त्ता रघयिता कविर्वा, अभिधिः मन्त्री जनी वा, इमं
कार्योपचेपरचनादिनिवन्धनम्, क्लेशं कष्टम्, अनुभवति प्राप्नोति । अतो ममोन्निद्र-
तायां न किञ्चिद्देचिद्यमिति भावः ।

पञ्चान्तरे तु आदौ सुखसम्बौ, तनुमपि उत्पत्तिकालीनत्वात् स्वल्पमपि, कार्यस्य
कर्त्तव्यस्य कार्यार्थस्य अभिनेत्रविषयस्येति यावत् उपचेपम् उत्पत्तिं “कार्यार्थस्य सम-
न्यतिरूपचेप इति चृतः” इति दर्पणोक्तलक्षणम् उपचेपनामकमङ्गमित्यर्थः, रघ्यन्
प्रणयन्, प्रथमं तस्यैव रचनानियमादिति भावः । ततस्य तस्य कार्यार्थरूपकार्यस्य,
विस्तारं “समुत्पन्नार्थबाहुल्यं च्छेयः परिकरः पुनः” इति लक्षणेन बाहुल्यम्, प्रतिमुखा-
स्यसम्भिरचनया बाहुल्यं वा, इच्छन् । परच्च गर्भो गर्भं सन्धिः सज्जात एषामिति गर्भि-
तानाम्, वीजानाम् “अत्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति । फलस्य प्रथमी हेतुवैकं
तदभिधीयते ॥” इतिदर्पणोक्तलक्षणानां फलस्य प्रधानकारणानाम् । न टकबहुत्वे न धीज-
बहुत्वाद्बुद्धुवचनम् । अतिगहनं नितान्तदुर्बोधम्, फलं प्रधानोद्देशम्, गूढं स्थूलबु-
द्धीनामवीभ्यतया गुप्तं यथा स्वातंशा, उद्देश्यन् सूक्ष्मबुद्धिमु प्रकाशयन् । ततस्य बुद्ध्या
नाव्यशास्त्रज्ञानेन, विमर्शं “यत्र मुख्यफलोपाय उद्धिक्रो गर्भं तोऽधिकः । शापाद्यैः साम-
र्थायश्च स विमर्शं इति चृतः” इतिदर्पणोक्तलक्षणं विमर्शसन्धिम्, कुर्वन् । ततोऽपि

तदपि नाम दुरात्मा चाणक्यवटुः—(च)

उपस्थित दीवारिकः । जेदु जेदु । (जयतु जयतु) ,

राज्ञसः । **अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्—(क्ष)**

“प्रसृतं विसृतमपि, कार्यजातम् अभिनेधार्थं समूहम्. पुनः, संहरन् समापयन्,
“दीजवल्ली मुख्याद्यर्थी विप्रकीर्णा यथायथम् । एकार्थं सुप्रबोधने यथा निवृहणं हि
तत् ॥” इतिदर्पणोक्तलक्षणम् उपसंहारसन्धिं कुवृत्रिव्यर्थः । अन्यत् समानम् ।

अत नाटककर्त्ता अप्रस्तुतः अस्त्रविधश्च प्रस्तुत इत्युभयोरनुभवतीत्येकथा क्रियया
सन्धान्तीपकमलङ्कारः पदश्चैषशानघीरङ्गाङ्गाभावेन सञ्चरः । स्वग्नरा इत्तम् ।

अहो ! उभयोरेव पक्षयोः सुन्दरयोजनाच्चमत्कारिणीयं रचनाचातुरी ॥३॥

[च] तदिति । तदपि तथापि उक्तविधक्तं शानुभवे सन्योग्यर्थः । नाम सन्धा-
नायाम् ।

[क्ष] राज्ञस इति । **अभिसन्धातुं अस्त्राभिः प्रतारयितुं प्रतारण्या प्राभवित-**
मित्यर्थः । आगक्यश्च उभिसन्धातुं शक्यः आदिनि राज्ञमस्याभिप्रायः ।

नाटकरच्छिता कविरा मूर्खसाक्षते संक्षिप्तुभावे अडिनेय विषयेर
अवतारणा, अतिमूर्खसक्षिते ताहारइ बिस्तार, गड्डनक्षिते प्रधान कार-
णेव अतिदृक्षर फलके गुप्तभावे सम्पादन, नाट्यशास्त्रज्ञ बुद्धिमारा विमर्श-
क्षि एवं विस्तृत हइया थाकिलेओ अडिनेय विषयगुलिर आवार उप-
संहार (उपसंहारसक्षि) करिया थाकेन ; आव, राजादेव गत्तिग्निद-
श्वमे सामदानप्रत्यक्षित उपायेर शूलभावे प्रयोग, ताहार पव ताहारइ
बिस्तार, तेपरे फलमस्पादने उत्तत उपायगुलिर अतिदूर्बोध फल-
गुलिके विपक्षेर अविदितभावे प्रकाश, तार पव शूलबुद्धिमारा
विवेचना एवं तदनन्तर विस्तृत कार्यगुलिर आवार उपसंहार करिया
थाकेन । शुतराः नाटकरच्छिता कविरा एवं आमार मत गत्तीरा एहि
जातीय क्लेश अवश्य अहूभव करिया थाकेन ॥३॥

तथापि सन्तावना करि—द्वराआ चाणक्यवटु—

द्वेषादक । (निकटे घाइया) जय करन जय करन ।

दौवारिकः । अमच्छो । (अमायः) (ज)

राचसः । वामाच्चिस्पन्दनं सूचयित्वा आत्मगतम् । दुरात्मा चाणक्य-
वट् ज्येष्ठु, अभिसन्धातुं शक्यः स्यादमात्य इति वागीश्वरी
वामाच्चिस्पन्दनेन प्रस्तावगता प्रतिपादयति (भ) । तथापि
नोद्यमस्त्राज्यः । प्रकाशम् । भद्र ! किमसि वक्तुकामः ? (ज)

[ज] दौवारिक इति । अमायः खलु राचसो भवान्; जयतु जयतु इति इति
दौवारिकस्याशयः ।

[भ] राचस इति । सूचयित्वा अभिनौय । तत्सूचनेन चामङ्गलसूचनं चेदि-
तव्यम् । प्रकाशगता प्रकरणेनीपस्थिता मया दौवारिकेण चोक्तयोर्बाक्ययोः पदानामास-
त्तिक्लेण सर्व था स लग्ने त्वर्थः, ईश्वरी अणिमाद्यै श्वर्यश्चलिनी, अतएव चेट्टमविष्ट-
म्चनशक्तिरिति भावः, वाक् सरस्तौदेवौ प्रतिपादयति भाविनं विषयं सूचयति ।
अते दसवधीयम्—‘दुरात्मा चाणक्यवट् अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्’ इति राचसवाक्यसमु-
दायात् चाणक्यपराभव एव राचसेनाभिप्रेतः; किन्तु ‘चाणक्यवट्’ इत्युक्तेः परमेव
दौवारिकेण ‘जेदु जेदु’ इत्युक्त्वात् ‘चाणक्यवट् रतिश्चयेन जयतु’ इति वागीश्वरी सूच-
यति । तथा ‘जे दु जे दु अमच्छो’ इति दौवारिकवाक्यसमुदायात् राचसज्य एव दौवा-
रिकेणाभिप्रेतः, किन्तु ‘अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्’ इत्युक्तेः परमेव दौवारिकेण ‘अमच्छो’
इत्युक्त्वात् ‘अमाय एव अभिसन्धातुं शक्यः स्यात्’ इति वागीश्वरी सूचयति । एतदेव
चामङ्गलं राचसो वामाच्चिस्पन्दनसूचनपूर्वकं ‘दुरात्मा चाणक्यवट् ज्येष्ठु’ इत्यादिना
अनुवदतीति ।

अतएव चेद् लक्षीयं पताकास्थानग । यथा साहेत्यदप्याणः =

“अर्थोपचेपक” यत् लीनं सुविनयं भवेत् ।

· श्विष्टप्रत्युक्तरीपेत् लक्षीयमिदमुच्यते ॥”

अस्याथैकवत्यमदौष्टीकायामत्सन्धेयः ।

अहो । महासुन्दरमिद स्यानम् ।

राक्षस । —पराञ्जित इहेरे ।

दौवारिक । अगात्म ।

दीवारिकः । अमच्च ! करभक्षो दुआरे चिठ्ठिदि । (अमात्य ! कर-
भक्षी दारे तिष्ठति) (ट) ।

रात्रसः । शीघ्रं प्रवेशय ।

दीवारिकः । तह । इति निष्कृत्य पुरुषमुपस्थित्य । भद्र ! उपस्थित्य
अमच्च । [तथा । ...भद्र ! उपसर्व अमात्यम्] [ठ] ।

करभवः । उपस्थित्य । जेदु अमच्चो । [जयतु अमात्यः] ।

रात्रसः । भद्र ! उपविश ।

[अ] तथापीति । स्वयं वागीश्वर्या उक्तविधार्थं सूचनेऽपीत्यर्थः, उद्यमः आप्यक्ष-
पराभवं प्रति अध्यवसायः, तत्त्वात्मः, मयेति ग्रंष्ठः, लोके कापुरुषतापवादसम्बान्,
कदाचिद्दीडशार्थं सूचनस्य मिथ्यात्वदर्थं नास्तेति भावः । किं कं विषयं वक्तुकःमीऽ-
स्त्रीत्यन्वयः ।

[ट] दीवेति । करभक्षी नाम वस्त्रिज्जनः ।

(ठ) दीवेति । तथा तप्रकारं कर्णमि शीघ्रमेव प्रवेशयामीत्यर्थः ।

राक्षस । (बामन्यनस्पदन अभिनय करिया स्वगत) 'दुरात्मा चाणकाबहु-
जय कर्मन ; आर पराजित हइबे अमात्य' इहाइ स्वयं वाग्देवी उत्तम
वाक्येर सामङ्ग्लश्च अनुसारे संलग्न हइया सूचना करिलेन । तथापि
आमि उद्यम त्याग करिब ना । [प्रकाशे) भद्र ! कोन् विषय बलिते
इच्छा करितेछ ?

दीवारिक । मन्त्रिमहाशय ! द्वारदेशे करभक्ष अवस्थान करितेछे ?

राक्षस । शीघ्र ताहाके प्रवेश कराओ ।

दीवारिक । ताहाइ । [एই बलिया निष्कृत्ति हइया, मेहि पुरुषेर
निकट याइया] भद्र ! मन्त्री महाश्वेर निकट याओ ।

करभक्ष । [निकटे याइया] अमात्य ! आपनार जय हউক ।

राक्षस । भद्र ! उपवेशन कर ।

करभकः । जं अमश्चो आग्नेये । इति भूमात्रपविष्टः । (यदमात्रा आज्ञापयति) ।

राज्ञसः । आत्मगतम् । अथ कस्मिन् प्रयोजने मयाय' प्रहित इति प्रयोजनानां बाहुल्याद्व खल्खवधारयामि । इति चिनां नाट्यति [ड] ।

ततः प्रविशति वेदपाणिर्तीयः पुरुषः ।

पुरुषः । ओसलेह ओसलेह । आअदो । अवेह अवेह माणवा । । किं गा पेक्खह । (अपसरत अपसरत । आगतः । अपेत अपेत मानवाः । । किं न प्रेक्षधे) [ड]

[ड] राज्ञस इति । अयं करभकः । अवधारयामि अवधारयितुं निश्चेतुं शक्तोमीर्यर्थः ।

[ड] पुरुष इति । अपसरत हे गलारः । यूयम्, पथः पार्श्वाद्दूरं गच्छत । लराधां विक्षिः । येन हि आगतः मस्तकेतुरिति श्रेष्ठः । हे मानवाः । अथ तिष्ठन्ता मनुषाः । यूयमपि अपेत पथः पार्श्वादपसरत । अन्नापि लराधां विक्षिः । किं न प्रेक्षधे न जानीये अर्थः ।

करभक । गन्त्रौ महाशय याहा आदेश करेन । [এই বলিয়া ভূমি-তেই উপবেশন করিল]

রাক্ষস । (স্বগত) এই করভককে আমি কোন্ প্রয়োজনে পাঠাইয়া-চিলাম ইহা প্রয়োজনবাহুন্যবশতः নিশ্চয় করিতে পারিতেছি না । [এই বলিয়া চিন্তা করিতে লাগিলেন]

তদনন্তর বেত্রহস্ত অন্ত পুরুষের প্রবেশ ।

অন্ত পুরুষ । হে পাহুগণ ! সরিয়া যাও সরিয়া যাও । আসিয়া-ছেন । মহুয়গণ ! দূরে যাও দূরে যাও । তোমরা কি জান না যে,—

दूले पञ्चासतीः दं सणमवि दुःखहं अधर्षेहि ।
कल्याणकुलघराणं देवागच्छ भूमिदेवाणं ॥४॥

[दूरे प्रत्यासन्ति: दर्शनमपि दुर्लभमधर्षेः ।

कल्याणकुलगटहाणा देवानाच्छ भूमिदेवानाम् ॥४॥

आकाशे । अज्ञा ! किं भणाध 'कि' गिमित्त' एसा ओसालणा करीअदित्ति ? । अज्ञा ! एसो क्व, कुमालो मलभकेदु समुप्पस्सीसवेअणं अमच्चरक्वसं सुणिअ पेक्खिदुं इह ज्वेव आश्चक्षुदि । एदिणा कालणिग ओसालणा करीअदि । इति

अन्वयः = कल्याणकुलगटहाणा देवानां भूमिदेवानाच्छ प्रत्यासन्ति: दूरे [तिष्ठतु], अधर्षेः दर्शनम् अपि दुर्लभम् ॥४॥

किं जानीम इत्याह दूर इति । कल्याणानां सर्वविधमङ्गलानां कुलगटहाणि कौलिकावासस्त्रपाणे षां चिरमङ्गलाश्याणामित्यर्थः, देवानां स्वर्गीयदेवानाम्, भूमिदेवानां राज्ञाच्छ, प्रत्यासन्ति: पथिपार्श्वस्थित्यादिना नितान्तसामीप्यम्, दूरे तिष्ठत्विति शेषः ; अधर्षेः अपुण्यवङ्गिर्जनैः, दर्शनं तेषां साक्षात्कारीपि, दुर्लभं दुष्टपम् ; स्वेषामपुण्यवत्त्वात् तेषाच्छ कल्याणकुलगटहत्वेन पुण्यमयत्वात् । अतएव अपसरत अपत्त चेति भावः ।

अवाप्स्तुतभूमिदेवसामान्यात् प्रस्तुतमलयकेतुष्पभूमिदेवविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतमश्च सालग्नारः, देवानां भूमिदेवानाच्छ एकदर्शनक्रियासम्भान्तुल्यधेगिता, कल्याणात्यादौ निरङ्गं क्रियत्वक्षेत्रे तेषामङ्गलाङ्गिभावेन सङ्गरः । तिष्ठत्विति पदानुकार्यपि न न्यूनपदतादोषः प्रत्यत गुण एव ; वक्तु ख्वरामग्रत्वात् “उत्तावानन्दमग्रादिः खान्त्रुनपदता गुणः” इति साहित्यदप्यात् ।

“सुकृती पुण्यवान् धन्वः” इत्यमरः ॥४॥

চিরকাল মঙ্গলের আশ্রম দেবগণ ও রাজগণের নিকটে থাকা তু দূরের কথা, কিন্তু পূর্ণহীন লোকের পক্ষে তাঁহাদের দর্শন লাভ করাও দুষ্কর ॥४॥

निष्ठात् पुरुषः । [“आर्यः । किं भवति किं निमित्तम् एषा अपसारणा क्रियते” इति । आर्यः । एष खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नश्रीष्टवेदम् अमाय-राज्ञस् शुद्धा प्रेचितुम् इहैव आगच्छति । एतेन कारणेन अपसारणा क्रियते] [ग] ततः प्रविशति भागुरायणे कञ्चुकिना आनुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मलयकेतुः । लिप्तस्यात्मगतम् । अद्य दशमो मासस्तातस्योप-रतस्य । न चास्माभिष्टुँथा पुरुषाभिमानमुद्दहङ्गस्तमुहिश्य नोयाञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत् पुरस्तात्—(त)

[ग] आकाश इति । “किं नवीषीत यदाक्यं विना पात्रं प्रयुज्यते । शुल्वे-तानुक्तमप्यथै तत् स्यादाकाशभाषितम् ।” इतुशक्तलचरणे शूल्य इत्यर्थः । अपसारणा राज-मार्गतो लोकानां आनान्तरे प्रेरणम् । “नासूचितं विशेषं पात्रम्” इति भरतीक्तनिय-मादेन मलयकेतोः प्रविशः सूचितः ।

[त] मलयेति । तातस्य पितुः पर्वतकस्य, उपरतस्य चृतस्य । उद्दहङ्गधार-यङ्गः, तोयाञ्जलिरपि शाङ्कादौ का कथा अञ्जलिपार्वमततप्णजलमपि, आवर्जिती दत्तः । कथं नावर्जित इत्याह प्रतिज्ञातमिति । येन हि, पुरस्तात् पूर्वम्, एतत् अनुपदमुच्यमानम् ।

(शृङ्गे) माननीयमहाशयगण ! आपनारा कि इहा जिज्ञासा करितेछेन ये, “कि जन्म एই अपसारणा करितेछ” [लोकगुलिके सराइया दितेछ] ? माननीयगण ! अमात्य राक्षसेर शिरःपौड़ा जन्मियाछे इहा शुनिया कुमार मलयकेतु ताहाके दैर्घ्यबार जन्म एই थानेहै आसितेछेन । एই कारणेहै अपसारणा करितेछि । [एই बालिया मे लोकटा चलिया गेल]

तदनन्तर गलयकेतु प्रवेश करिलेन ; ताहार पिछने पिछने भाण्ड-बायण ओ कঙ्काली उपस्थित हइलेन ।

गलयकेतु । [निशास त्याग करिया श्रगत] पितृदेव लोकान्तरे चलिया गियाछेन ; आज ताहार दशम मान उपस्थित हइल । किञ्च

वचस्ताङ्गनभिन्नरत्ववलयं भष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेतुप्रचरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरुक्षालकम् ।
ताट्डमाटजनस्य शोकजनितं सम्प्रत्यवस्थान्तरं
शब्दस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः ॥५॥

अन्वयः—मया वचस्ताङ्गनभिन्न-रत्व-वलयं भष्टोत्तरीयांशुकं हाहेतुप्रचरितार्त्तनाद-करुणं भूरेणुरुक्षालकं शोकजनितं ताट्डमाटजनस्य अवस्थान्तरं सम्प्रति शब्दस्त्रीषु विधाय गुरवे निवापाञ्जलिः देयः ॥५॥

वच इति । मया, वचसि ताङ्गेन कराघातकरमेन भिन्नानि भग्नानि रत्ववलयानि यस्मिन् तत्, भष्टानि पतितानि उत्तरीयांशुकानि उत्तरीयवस्थानि यस्मिन् तत्, हा इति इत्यम् चञ्चरितैः उत्तितैः आर्तनादैः करुणं कारुक्ष्यजनकम्, तथा भूरेणुभिं धूलिभिः रुक्षा अचिक्षणाः अत्तकाः स्वात्मतकेशाः यस्मिन् तत्त्वः, ताट्डक् अनिवृचनीयम्, माटजनस्य पर्वतकभार्यागणस्य, अवस्थान्तरं स्वाभाविकेतत्सं दशां वैधव्यमित्यर्थः, सम्प्रति इदानीमेव, शब्दस्त्रीषु विधाय शब्दवधेन तदौयस्त्रीणामपि वैधव्यं जनयित्वैत्यर्थः, मुरवे पित्रे पर्वतकाय, निवापः पितृदानं तद्रूपः अञ्जलिः निवापाञ्जलिः तर्पण-जलादिकमिति तात्पर्यम्, देयी दातव्यः, न पुनस्तपूर्वमित्यर्थः । एतदैकं पुरस्तात् प्रतिज्ञातमिति भावः ।

अत्र अन्तर्दीयावस्थान्तरस्य अन्वयव विधानामस्मदेन शब्दस्थान्तरमिव अवस्थान्तरमिति रुक्षाट्टश्माच्छेपादसम्भवदस्तु सम्बन्धा निदर्शनालक्षण्यः । अतः श्रीरा रसः, प्रसादो गुणः, वैदमी च रीतिः ।

“पितृदानं निवापः धात्” इत्यमर्हः । ॥५॥ नार्तकोऽग्निः द्वप्तम ॥५॥

आमरा পুরুষের অভিমান বহন করিয়া থাকি ; অথ চ তাহার উদ্দেশ্যে এক অঙ্গ ন উপর্যের জলাশ দিলাম না । কাবণ, পূর্বে এই প্রতিজ্ঞা করিয়াছিলাম যে, —

বক্ষে করাঘাত করিতে থাকায় রত্বমন্ত্র বলয়গুলি ভাঙ্গিয়া ষাইতে-ছিল, উত্তরীয় বসন পড়িয়া ষাইতেছিল, ‘হায় হায়’ এইরূপ আর্তনাদ

किमत बहुनां – (य)

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाजिविहितेन पितुः पथा वा ।
आच्छद्य वा स्वजननौजनलोचनेभ्यो
नेयो मया रिपुबध्नयनानि वाष्पः ॥६॥

(थ) किमिति । अव शब्दुदमनविषये, वहना प्रचुरेण उक्तेन, किं प्रयोजनम्, अपि तु किमपि नेत्यथः । संचिपत इदं ब्रवौमीति मावः ।

अन्वयः—अकापुरुषानुरूपां भुरम् उद्दयच्छता मया आजिविहितेन पितुः पथा
वा गलव्यम्, वाष्पः स्वजननीजनलीचनेभ्यः आच्छद्य रिपुबधमयनामि वा नेत्रः ॥६॥

किं तदित्याह उद्यच्छतेरि । अकापुरुषः कापुरुषेन री महापुरुषः तस्य अनुरूपं योग्याम्, भुर् राजकार्यभारम्, उद्यम्य धारयता भया, आजिविहितेन युज्ञतेरि, पितुः पर्वतकस्य, पथा परलोकगमनवर्त्मना, वा, गन्तव्यम् । वाष्ठो नयनजलम्, स्वजननौजनानां लोचनेभ्यः, आच्छ्रद्धा आकृष्णानोय, रिपुबध्नुं शत्रुस्त्रीणां नयनानि, वानेभ्यः मापणीयः । युज्ञे स्वयं वा मत्तव्यं शत्रुहन्द वा मारयितव्यमिति भावः ।

अथ युद्धे मरणमारण्याकृभयीरेव सम्भवपरतया तुल्यबलत्वात् वाक्यहयमङ्गाऽप्नीयाद्याम्। प्रतिपादनेन चातुरीधतत्वाद्विकल्पा नामालङ्घारः, “विकल्पस्तुल्यबलपाद्याविरोधश्चातुर्यैयुतः” इति लक्षणाम्; वाक्यव्याख्यां प्रति प्रथमपादगतपदानां हेतुत्वान् पदार्थं हेतुकं कार्यालङ्घम्; जननौजनेति स्त्रेकानुप्राप्त्ये ल्यतेषां संस्कृतिः। लीचनपदेन प्रकल्पनयनपदाभिधानाङ्गप्रक्रमतार्दोषः; स च ‘आच्छिट्य वा नयनती जननौजनानाम्’ इति उर्ध्वित्त इतिते थाकाय अन्तेबও शोক जग्नाइতेछিল এবং ধূলি লাগিতে থাকায খোলা চুলগু'ল কুক্ষ ইতেছিল; এইক্রমে মাতৃগণের মেই অনি-
ক্রচনৌয় অবস্থাটা শক্তস্তুগণের ও বিধান করিয়া, পরে আমি পিতৃদেবকে
তর্পণের জন্ম দিব ॥৫॥

(६) ... पाजि नधनेन ... ।

प्रकाशम् । आर्य ! जाजले ! उच्चतामत्त्वद्वनादनुयायिनो
राजानः—‘एक एवाहममात्यराज्ञस्यात्किंतगमनेन प्रीति-
मुत्पादयितुमिच्छामि । तत् कृतमनुगमनक्षेत्रेन’ इति (द) ।

कञ्चुकी । यदाज्ञापयति कुमारः । इति परिकल्पाकाशि । भो भो
राजानः ! कुमारः समाज्ञापयति—“न खल्वहं केनचिदनु-
गतव्यः” इति । विष्णोक्य सहर्षम् । कुमारस्याज्ञानल्लरभेव सर्वे
राजानः प्रतिनिष्ठाः । पश्यतु कुमारः—

पाठेन समाधीयः । वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वंदर्भां च रीतिः । आत्मोत्कर्ष-
प्रतिपादनादुदाहरणं नाम गम्भेयरङ्गम्, “उदाहरणमुत्कष्युक्तं वचनसुच्यते” इति
स्त्रज्जात् । वस्त्रतिलका वस्त्रम् ॥६॥

(द) प्रकाशमिति । जाजले इति नामा कञ्चुकिनः स्त्रीधनम् । तत् तस्मात्
लतम् अलम् ।

এ বিষয়ে অধিক বলিবার প্রয়োজন নাই—

আমি মহাপুরুষের ঘোগ্য ভাবই বহন করিতেছি, স্থতবাঃ যুক্ত-
বিহিত পিতার পথেই যাইব; অথবা আপন জননীগণের নয়ন হইতে
অঙ্গজল আনিষ্ঠা, তাহা শক্রস্ত্রীগণের নয়নে উপস্থিত করাইব ॥৬॥

[প্রকাশে] আর্য ! জাজলি ! আপনি আমার কথামুসাবে অনুগামী
রাজগণকে বলুন যে, আমি একাকীই অত্কিংত গমন দ্বারা মন্ত্রী রাজ্ঞ-
মের সন্তোষ জন্মাইতে ইচ্ছা কবি । অতএব আমার অনুগমন করাব
কষ্ট স্বীকার করায় তাহাদের কোন প্রয়োজন নাই ।

কঙ্কুকী । কুমার যাহা আদেশ কবেন । [এই বলিয়া পাদক্ষেপ
করিয়া শৃঙ্গে] রাজগণ ! কুমার আদেশ করিতেছেন যে, ‘কেহউ আমার
অনুগমন করিবেন না’ । [দেখিয়া আনন্দেব সহিত] কুমারের আদে-
মের পরই সমস্ত রাজারা ফিরিয়াছেন । কুমার দেখুন--

सोत्‌सेधैः स्कन्धदेशै मुखरकविकथाकर्षणात्यर्थभुग्नैः
अश्वाः कौशिचिरज्ञाः खमिव खुरपुट्टैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।
केचिच्छात्मामुख्यैर्विहतजबतया मूकघण्टैनिवृत्ताः
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव ! नोऽन्तर्घयन्ति ॥७॥

अन्तयः— कौशित् मुखर - कविकथा आकर्षणात्यर्थभुग्नैः सोत्‌सेधैः स्कन्धदेशैः
खुरपुट्टैः पुरस्तात् खण्डयन्तः इव [स्थिताः] अश्वाः निरुद्धाः । केचित् विहतजबतया
मूकघण्टैः मात्मामुख्यैः निवृत्ताः । [हे] देव ! भूमिपाला जलधयः इव ते मर्यादां
न उन्नत्यन्ति ॥७॥

सोत्‌सेधैरिति । कौशिहूमिपालैः, मुखरा हठादाकर्षणात् शब्दायमाना या
कविका खलीनं तया, आकर्षणं अत्यर्थभुग्नैः पाञ्च अतीव वक्रौभूतैः, अथ च सोत्‌
सेधैः स्वभावत एषीन्नतैः, स्कन्धदेशैः, विशिष्टा इत्यर्थः, तया खुरपुट्टैः खुराणामय-
देशैः, पुरस्तादयतः, खम् आकाशम्, खण्डयन्त उत्तर्वितत्वाच्छन्दन्त इव स्थिता अश्वाः,
निरुद्धा गमनान्विवारिताः । अपरे केचिच्छामिपालाय, विहतजबतया निवारितविंगतया
हेतुना, मूका निःशब्दा घण्टा येषां तैः, मात्मामुख्यैर्बाह्यौभूतहस्तश्चेष्टैः करणैः,
निवृत्ता अनुगमनादिरक्ताः । अतएव हे देव ! राजन् ! भूमिपाला अनुगामिना
राजानः, जलधयः समुद्रा इव, ते तव, मर्यादाम् आदेशगौरवं तौरदेशस्त्र, न उन्नत्य-
यन्ति नातिक्रामन्ति । अतएव त्वं पृथिव्यामप्रतिहतादेशोऽसौति भावः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलज्जारः, खण्डयन्त इति वाच्या क्रियोत्पैच्चा, जलधय इव इति च
पूर्णोपमा ; इत्येतेषामङ्गाङ्गामावेन सङ्करः ; सोऽपि च प्रथमार्ज्जगतवृत्त्यनुपासेन
संस्तुत्यते । प्रसादी गुणः, वैदम्भी च रीतिः ।

स्कन्धदेशैरिति विशेषणे तृतीया । स्वधरा हृतम् ॥७॥

कठकछुलि राजा आपन आपन घोड़ाछुलिके अवक्क बालेन,
ताहाते शक्ककारी लागाम द्वारा आकर्षण कराय ऐ घोड़ाछुलिर शक्क

मलयकेतुः । आर्य ! त्वं पि सपरिजनो निवच्छस्त्र । भागुरा-
यण एक एव मामनुगच्छतु (ध) ।

कचु की । तथा । इति सपरिजनी निष्कृतः ।

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! विज्ञप्तोऽहमिहागच्छद्वि-
भैद्रभट्टप्रभृतिभिः यथा 'न वयममात्यराच्चसद्वारेण कुमार-
माश्चयणीयमाश्चयामहे । किन्तु कुमारस्य सेनापतिं शिखर-
सेनं द्वारीकृत्य दुष्टामात्यपरिगृह्णोताच्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः सन्तः

[ध] मलयेति । परिजनैर्मलयकेतोरेव रच्चिभृत्यादिभिः सहिति सपरिजनः,
भागुरायण एक एवेत्यभिधानात् ।

[न] मलयेति । विज्ञप्तो निवेदितः । एह मन्त्रपते । अमात्यराच्चसद्वारेण अमात्य-
राच्चसस्य प्रीचनया, आश्चयणीयं श्रीर्यौदार्यादिगुणशालित्वादबलस्थनीयम्, कुमारं
भवत्तम्, आश्चयामहे प्रभुत्वेन अबलस्थामहे । द्वारीकृत्य शिखरसेनस्य प्रीचनया
सम्मतीभूयेत्यर्थः, दुष्टेन अमात्यस्य चाणक्येन परिगृहीतात् आयतीकृतात्, अतएव

देश अत्यन्तवक्तु हइल एवं उचू हइल , आर ऐ घोड़ा गुलि उत्तोलित
बुराग्र द्वारा सम्मुखेर आकाशके येन छेदन करिते थाकिल । अपर
कतकगुलि राजा आपन आपन बाहन हातीगुलिर सहित निरुत्ति पाइ-
लेन ; ताहाते हातीगुलिर बेग ना थाकाय ताहादेर घटोगुलि नौरव
हइसा गेल । अतएव सम्भवान् । (राजा द्वारा समुद्रेर ग्राम आपनार
आदेशेर गोरव लज्जन कर्म न ॥ ७ ॥)

मलयकेतु । आर्य ! आर्यनि, आमार भृत्य ओ रक्षिप्रभृतिर
सहित फिरिया यान , एकमात्र भागुरायणह आमार अमुगमन करक ।

कक्षुक्षे । भाहाहि । (ऐ बलिया कुमारेर भृत्यप्रभृतिर सहित
चलिया गेलेन)

मलयकेतु । सखे ! भागुरायण ! भद्रभट्टप्रभृति आमार पक्षे

कुमारमाभिरामिकगुणयोगादाश्रयसीयमाश्रयामह इति । तत्र
मया सुचिरमपि विचारयता तेषां वाक्यार्थोऽधिगतः (न) ।

भागुरायणः । कुमार ! न दुर्बीधोऽयमर्थः । विजिगीषुमात्र-
गुणसम्बन्धं प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय
एवायमर्थः (प) ।

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! नन्वमात्यरात्मसोऽस्माकं
प्रियतमो हिततमश्च (फ) ।

अदुष्टादपि दुष्टैभूतादित्यर्थः । आभिरामका आभिरामकरा लोके प्ररोचकाः श्रीर्थै-
दार्थादयो ये गुणास्तेषां योगात् सम्पर्कात् । एतेन त्वमपि चेत् दुष्टामात्येन परि-
गृह्णती भविष्यसि, तदा त्वामपि परित्यक्ष्यामः । रात्मसत्त्वं इदानीमपि दुष्टतया अदुष्ट-
तया वा न परिचित इति च्छलं सूचितम् ।

[प] भागुरेति । विजिगीषु विजे तु मिच्छुम् उत्साहशीलमित्यर्थः, आत्मनो
गुणैः श्रीर्थैदार्थादिभिः सम्पन्नं विशिष्टम् ; न पुनः शरीरगुणेनापि सौन्दर्यादिना सम्पन्न-
मिति भावः । प्रियः प्रीतिकरः हितो हितकरश्च र्थो जनः स एव द्वारं प्ररोचकस्ते न ।
इति नीतिनियमादित्यर्थः ।

आसिबाबृ समये आमाके जानाइयाछलेन ये, आमरा मन्त्रा राक्षसेर
प्ररोचनाय आश्रययोगज आपनाके आश्रय करि नाइ ; किन्तु आपना-
रहि सेनापति शिखरसेनेर प्ररोचनाय, आर आपनि स्पृहनीय—गुण-
सम्पन्न बलिया आमवा छुष्ट मन्त्रीर अधीन चल्णुप्त हइते अपरक्त हइया,
आश्रय-योगज आपनाके आश्रय करियाछि । आमि किन्तु दीर्घकाल
भावियाओ ताहादेर एই कथागुलिर अर्थ बुझिते पारि नाइ ।

तागुरायण । कुमार ! इहार अर्थ छुर्कोध नहे । प्रिय ओ हितेषो
ब्यक्तिर प्ररोचनाय उत्साहशील ओ आश्रुगुणशालौ आश्रययोगज अत्तुके
आश्रय करिबे एই नीतिशास्त्रेर उपदेश अनुसारे इहार अर्थ न्यायसङ्ग-
तहि बटे ।

भागुरात्रणः । एवमेतत् । किञ्चिमात्यरात्रसञ्चाणक्ये बञ्जवैरो
न चन्द्रगुप्ते । तद्यदि कदाचिच्छाणक्यमतिजितकाश्चिनमसह-
मानः स साचिव्यादवरोपयेत्ततो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वय
एवायमिति सुहृज्जनापेक्ष्या चामात्यरात्रसञ्चन्द्रगुप्तेन सह
सन्दधीत । चन्द्रगुप्तोऽपि पिण्डपर्यायागत एवायमिति सन्धि-
मनुमन्येत । एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्यमेषां
वाक्यार्थः (ब) ।

[फ] मलयेति । नान्वति प्रश्ने प्रियतमा हिततमश्चेत्यर्थे तव किं मतमित्यर्थः ।

[ब] भागुरेति । एवमेतत् त्वया यत् प्रियतमी हिततमश्चेत्युक्तं तत् सत्य-
मित्यर्थः । तत्स्मात् अतिशयेन जितेन जयेन काश्चते दपेण दीप्यत इति अतिजित-
काश्चो तग् अतीवगर्वितमित्यर्थः; अतएव असहमानो मन्त्रिहपेण सोटुमशक्तुष्वन्, स
चन्द्रगुप्तः, साचिव्यात् मन्त्रिपदात्, अवरोपयेत् प्रच्छाकर्येत्, तत्स्तदा, अयं चन्द्रगुप्तः, नन्दा-
न्वय एव नन्दवंशीय एव, इति हितोः, सुहृज्जनानां चन्द्रनदासादीनाम् अपेक्षया अनु-
रोधेन च, सन्दधीत सन्धिं कुर्यात् मन्त्रिहपेण सम्मिलितो भवेदित्यर्थः । पितुः पर्याय-
येण क्रमेण आगतो मन्त्रिभावेन आयातः, अयं रात्रसः, इति हितोः, सन्धिं राजभावेन
मन्त्रिभावेन च सम्मेलनम् । एवं सति चन्द्रगुप्तरात्रसयो राज-मन्त्रिभावेन सम्मेलने
सति, अस्मासु भद्रभटादिषु, कुमारो भवान्, न विश्वसेत् । एषां भद्रभटादीनाम् ।
अवायसाशयः भद्रभटादयी यदि रात्रसेनानीताः स्युक्तदा रात्रसेन सहैव तेषां सम्पर्कात्
रात्रसस्य विपक्षगमने तेषामपि विपक्षगमनसम्भावनया तेष्वविश्वासो भवेत् ; सेनापतिना
शिखरसेनेन यदि भद्रभटादय आनीताः स्युक्तदा रात्रसस्य विपक्षगमनेऽपि तेन सह
भद्रभटादीनां सम्पर्काभावेन विपक्षगमनसम्भावनाया अप्यमावान्न खल्वविश्वास इति ।

मलयकेतु । सथे ! भागुरात्रण ! गङ्गो राक्षस आमार अत्यनु प्रिय
एवं अज्ञान्ते हितैषो, ना ? ।

भागुरात्रण । ताहा बडें ; किञ्च चानक्येर सहितै है गङ्गो राक्षसेर
चिरशक्ता, चन्द्रशक्तेर सहित नहे । शूतरां यदि कथनও चन्द्रशक्त,

मलयकेतुः । युज्यते । अमात्यस्य गृहमादेश्य (भ) ।
 भागुरायणः । इति इतः कुमारः ।
 उभौ । परिक्रामतः [म] ।
 भागुरायणः । इदममात्यगृहम्, प्रविश्यतु कुमारः ।
 मलयकेतुः । एष प्रविश्यामि ।
 राज्ञः । आत्मगतम् । अये स्मृतम् । प्रकाशम् । भद्र ! अपि
 हृष्टस्त्वया कुसुमपुरे स्तनकालशः ? (य) ।

इदन्ति मलयकेतुराज्ञसंघीभे'दजननाय चाणक्यचरस्य भागुरायणस्य च्छलकृप' वाक्यमिति
 बीज्यम् । अतएव अभूताहरणं नाम गर्मसम्बेरङ्गम्, "तत्र व्याजाश्य" वाक्यमभूता-
 हरणं मतम्" इति लघुणान् ।

[भ] मलयेति । युज्यते त्वया यः खल्वर्धोऽवधारितः, स एष सङ्गकृते ।

[म] उभाविति । परिक्रामतः अमात्यगृहः गल्तु' पादच्चिप' कुरुतः ।

अत्यनुगर्वित बल्लिया सह करिते ना पारिया चाणक्यके मन्त्रिपद इहते
 बिच्छ्रात करेन, तबे मन्त्री राक्षस नन्दवंशेर प्रति अनुरागवशतः एवं
 बक्तुज्ञनेर अनुरोधे, आब इनि नन्दवंशीइ बटेन एই कारणे चन्द्र-
 ग्रुप्तेर सहित गिलित हइबेन ; 'इनि कूलक्रमागत मन्त्रीइ बटेन' इहा
 भाविया चन्द्रग्रुप्तउ से सम्झेननेर अनुमोदन करिबेन । इहा हइले,
 कुमार आमादेर उपरे विश्वास करिबेन ना । इहाइ भद्रभट्टप्रभृतिर
 ऐ वाक्येर अर्थ ।

गलयकेतु । इहाइ सन्दत बटे । मन्त्रीर बाड़ीर पथ बल ।

भागुरायण । कुमार एই एই पथ दिया आस्नन ।

द्वृहि जनेहि । (पोदक्षेप करिते लागिलेन)

भागुरायण । एই अमात्येर बाड़ी, कुमार प्रवेश करन ।

मलयकेतु । एই प्रवेश करितेछि ।

ପୁରୁଷ ! ଅମଜ୍ଜ ! ଅହୁଙ୍କ ! [ଅମାତ୍ୟ ! ଅଥକିମ]

मलघक्तेः । आकर्ष्य ! भागुरायण ! कुसुमपुरहस्तान्तः प्रसू-
यते । न तच तावदुपसर्पावः । शृणुवस्तावत् । कुतः—(र)
सह्वभङ्गभयाद्वाज्ञां कथयन्तप्रन्यथा पुरः ।
अवाशा बिहवार्षेष स्तैरात्मामिष महिमाः ॥८॥

(य) राचस्तु इति । वृत्तम्-यच्चिन् प्रथाजने अयं करभकः प्रेरितः, तत् प्रयो-
जनं अत्या प्राप्तम् । स्तनकलशो नाम प्रागुक्तो वै तालिकः ।

[८] मत्तयेति । प्रस्तुयते वक्तुः श्रोतुष्वारभ्यते । तत्र तत्प्रस्तावस्थाने नीप-
चर्पावः आदां न गच्छावः ।

अन्वयः— मन्त्रिः अन्यथा विहतादेषु स्वरालापेषु राजां पुरः सत्त्वभङ्गभयात्
अन्यथा कष्टयन्ति ॥८॥

सत्त्वं सि । मन्त्रिणः सचिवाः, अन्यथा अन्ये न पकारेण, विष्वताः शास्त्रिकविष्वरयोनि
स्थानीभूता अर्था अभिधेयानि देषां नेषु अन्यपकारार्थदाखलेच्छित्यर्थः, स्वैरालापेषु
मध्ये क्षुकश्चोपकथनेषु विषयेषु, राज्ञां पुरः सम्बन्धे, सत्त्वस्य स्वव्यवसायस्य निजत्वे इति-
र्थे त्यर्थः भद्रमग्रात् प्रकाशमयात्, अन्यथा प्रक्रान्तपैक्षया अन्वभावेन, कथयन्ति । अती
ममापि तथा सम्बन्धे प्रकृततत्त्वीपलभ्यासम्भवात् नीपसर्वाव इति भावः ।

अव्याप्रस्तुतान्मन्त्रिसामान्यात् प्रस्तुतराद्यसरूपमन्त्रिविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतपश्चं सा

ରାକ୍ଷସ । (ସ୍ଵଗତ) ଓ ! ଶ୍ଵରଣ ପଡ଼ିଯାଛେ । (ପ୍ରକାଶେ) ଭଦ୍ର ! ତୁ ମୀ
କୁଳମପୁରେ ଶୁନକଲାଶକେ ଦେଖିଯାଛ ?

পৰুষ ! মন্ত্ৰিমহাশয় ! দেখিয়াছি ।

ମଳୟକେତୁ । (ଶୁଣିଯା) ଭାଗ୍ରବାୟନ ! କୁଞ୍ଚମପୁରେର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଆରଣ୍ୟ
ହିଟ୍ଟାଛେ ; ଅତଏବ ସେଥାନେ ଆମରା ଯାଇବ ନା, (ଏହିଥାନ ହିତେଇ)
ସମ୍ମତ କଥା ଶୁଣିବ । କେନ ନା ; —

ଅନୁପ୍ରକାର ଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଇଚ୍ଛାମୁସାରେ ଆଲାପ ଚଲିତେ

भागुरायणः । यदाज्ञापयति कुमारः ।
 राचसः । भद्र ! अपि तत् कार्यं सिद्धम् (लं) ।
 पुरुषः । अमञ्चप्पसाएण सिद्धं । [अमायप्रसादेन सिद्धम्]
 मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! किं तत् कार्यम् ?
 भागुरायणः । कुमार ! गहनः खलु सचिववृत्तान्तः । नैतावता
 यरिक्षेत् शब्दते । अवहितस्तावच्छृणु (व) ।
 राचसः । भद्र ! विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।
 पुरुषः । सुगादु अमञ्चो । अत्यि दाव अहं अमञ्चेणाणतो :

ज्ञानार । क्रमा नाम गम सम्बेरज्ञच, “भावतत्त्वापलाभ्यस्तु क्रमः स्यान्” इति
 लघुणात् ।

“इच्यामुच्यवसायिषु सत्त्वमस्त्री तु जन्मन्” इत्यमरः ॥८॥

(ल) राजस इति । तत् कार्यं आगक्षमन्द्रगुमयोभेदमन्द्रादनकर्म ।

(व) भागुरेति । गहनः अतिबाहुल्यात् दुर्बोधः । अतएव एतावता स्वल्प-
 मावेण, परिक्षेत् निष्ठे तम् । अवहितः कृतमनायीगः ।

थाकिले, सेथाने हठां झाजारा उपस्थित हইলে, मন्त्रीরा आপনাদের
 अভिश्राय श्रुकाश पाइবার ভয়ে অগ্রসর বলিয়া থাকেন ॥৮॥

ভাগুরাযণ । কুমার যাহা আদেশ করেন ।
 রাক্ষস । ভদ্র ! সে কার্য সিদ্ধ হইয়াছে কি ?
 পুরুষ । অমাত্য মহাশঘের অঙ্গগ্রহে সিদ্ধ হইয়াছে ।
 মলয়কেতু । সথে ! ভাগুরাযণ ! সে কার্যটা কি ?
 ভাগুরাযণ । কুমার ! মন্ত্রীর বৃত্তান্ত একেই দুর্বোধ ; তাহাতে
 অতটুকু ছারা কোন নির্ণয় করা যায় না । মনোযোগ দিয়া সমস্ত শুন
 রাক্ষস । ভদ্র ! বিস্তৃতভাবে শুনিতে ইচ্ছা করি ।

यह—‘करभश ! कुसुमपुर’ गच्छ । मह वशेण भण वेआ-
लिओ थणकलस’ जह चाणकहदएण तेसु तेसु अस्त्राभज्जे सु
अणुचिद्वोअमाणेसु चन्दउत्तो उत्तेभणसमत्येहिं सिलोएहिं
उवसिलोअद्वद्वी च्छि । [श्णोतु अमाणः । अस्ति तावन् अहममाणेनाश्रमः,
यथा ‘करभक ! कुसुमपुर’ गच्छ । मम वचनेन भण वैतालिक’ स्त्रकलशम्, यथा
चाणकहतकेन तेषु तेषु आज्ञाभज्जे षु अनुष्टीयमानेषु चन्दगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः श्वीकैः
उपश्चाक्यितव्यः’ इति] [श]

राज्ञः । भद्र ! ततस्ततः ।

करभकः । तदो मए पाड़लिउत्त’ गदुआ सुणाविदो अमच्च-
स’देस’ वेआलिओ थणकलसो । एत्यन्तरं गान्दउलविणासदूणस्म
पोरजनस्म परितोम’ समुप्पादअन्तेण उखा आधासिदो कौमुदी-
महीमवो । सोअ चिरकालपरिवटमाणो जगादपरिचओ अभि-
मदबधूजणसमागमो विअमसिणेहिं माणिदो गाअरजणेण ।

(श) पुरुष इति । आत्त तावन् एष उत्ताल इति श्वेषः । अस्तीत्यव्ययः वा,
तव च अस्तात्यर्थः । उत्त जने क्रीधजनने समर्थैर्धोग्यैः, उपश्चाक्यितव्यः त्वया
स्तीतव्यः ।

(ष) करभक इति । अमाणव्य भवतः सन्तेष्व वाचिकम् । अवालदि अस्ति-
पुरुष । मस्त्रीमहाशय शुभुन । आमि आपना द्वारा आदिष्ट हठया-
छिलामये, ‘करभक ! तुमि कुसुमपुरे याओ, आमार बाक्य अमुसारेन
स्त्रिपाठक स्त्रनकलशके बलये, हत्ताग्य चाणक्य सेहि सेहि आज्ञा-
उत्त्र करिले, तुमि द्रोधोऽपादने योग्य श्वोकममूह द्वारा चन्दप्रप्तेर
स्त्रव करिबे ।’

राज्ञस । भद्र ! तार पर तार पर ।

वरुभक । तार पर आमि पाटिलिपुत्रे याइया मस्त्रीमहाशये

[तती मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितः अमात्यसन्देशं वै तालिकः स्तमकस्त्रः । अवान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितीषं समुत्पादयता राजा आघोषितः कौमुदी-महोत्सवः । स च विरकालपरिवर्त्तमानः जनितपरिचयः अभिमतबधूजनसमागम इव सखे हं मानिती नगरजनेन] [७]

राज्ञसः । सवाष्म् । हा देव ! नन्द !

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कौटशी सति चन्द्रेऽपि नृपचन्द्र ! त्वया विना ॥८॥

ग्रन्थसुरे, नन्दकुलस्य विनाशेन दूनस्य सन्तानस्य, राजा चन्द्रगुप्तेन । विरकालात् परिवर्त्तमानः प्रतिवन्त्सरमेवानुष्ठानादियमानः, अतएव जनितः परिचयो भग्नानन्दजनकतया स्वरूपज्ञानं येन सः, अतएव च अभिमतस्य भर्तौनीतस्य बधूजनस्य स्त्रियाः समागमः सङ्गम इव, मानितः समानान् स्त्रीकृतः ।

अन्वयः—(हे) नृपचन्द्र ! जगदानन्दहेतुना त्वया विना कुमुदानन्दे चन्द्रे सति अपि कौमुदी कौटशी ॥८॥

कौमुदीति । हे नृपचन्द्र ! राजशेष ! जगदानन्दहेतुना सत्कर्मणा पृथिवीस्थ-सर्वलोकस्यै व आनन्दजनकेन त्वया विना, कृत्सिता भद्रपानादिकुत्सितकर्मनिवन्धना सुत् आनन्दो येषां ते कुमुदी दुर्जनाः कुमुदानि कैरवाणि च तेषां तावन्यादाचामित्यर्थः आनन्दे आनन्दजनके, चन्द्रे चन्द्रगुप्ते चन्द्रमसि च, सत्यपि, कौमुदी कौमुदी-महोत्सवः ज्योत्स्ना च, कौटशी किञ्चन्ता, न कौटश्यपि सुखजनिका न भविष्यतीत्यर्थः, तत्त्वारणेन भग्नाशोकाविर्भावस्यै व सम्भवादिति भावः ।

आदेश वैतालिक स्तुनकलशके शुनाइलाम । एই समये नन्दनः शशक्षंस द्वःथे द्वःथित पुरवासिगणेर आनन्द जग्नाइवार जग्न राजा चन्द्रगुप्त कौमुदीमहोत्सवेर घोषणा करिलेन । मे यहोत्सव बहुवाल ६ठेते प्रतिवृत्सरह इडिया आसितेछिल, ताहि ताहार परिचय मेहि न्याइल । श्वतद्रां नगरवासीरा अभिमत श्रीमद्भग्नमेर ग्राम से उत्सवके मादरे, श्रीकान्न करिल ।

करमकः । तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्य
एव तस्य णिवारिदो चाणकहदएण । एत्यन्तरे थणकलसेण
चन्दउत्तसमुत्तेजिआ मिलोअपरिपाटी पवहिदा । (ततः स लोक-
सोचनानन्दभूतः अनिच्छत एव तस्य निवारितशाणकहतकेन । अवान्तरे सनकलशेन
चन्दगुप्तसमुत्तेजिका श्वाकपरिपाटी प्रवर्त्तिता) (८) ।

राचसः । कोट्ठशी सा (८) ।

अव नन्दं विना कौमुदीमहोत्सवस्य असाधुमवनाहिनोक्तिनामालद्वारः, नन्दो जग-
दानन्दजनकः चन्दस्तु कैवलकुमुदानन्दजनक इति चन्द्रापेचया नन्दस्याधिष्ठप्रतिप्रादनात्
श्वेषपुरस्तो व्यतिरेकः, लाटानुपासश्च, इत्येतेषां संस्कृष्टिः । आनन्दपदम्य दिरुक्तावपि
न कथितपदतादीषः, उद्देश्यप्रतिनिहेश्यविषयत्वात् । करुणो रसः, माधुर्यं गुणः,
श्वेदर्भं च रीतिः । अतएव भूषणं नाम नाश्चत्त्वणम्, “गुणैः सालखारैर्योगस्तु
भूषणम्” इति लचणात् ॥८॥

(८) करेति । लोकानां द्रष्टृजनानां लोचनानि आनन्दयतीति स तथीकः स
भूत इति ताट्टशः, स कौमुदीमहोत्सवः, अनिच्छत एव तस्य अनिच्छन्त तं चन्दगुप्त-
सनादत्य । चन्दगुप्तस्य समुत्तेजिका क्रीधोदीपिका, श्वाकपरिपाटी श्वाकर्णपुण्यम्, प्रवर्त्तिता
प्रदर्शयितुमारभ्या ।

[८] राचस इति । सा श्वाकपरिपाटी । समुत्तेजने समर्थं न विति ज्ञातुमयं
प्रश्नः ।

राक्षस । (अश्वपातेर सहित) हा नृपश्चेष्ट महाराज नन्द !

जगतेर आनन्दजनक आपानि व्यतीत केबल दुर्जनेर आनन्दजनक
चन्द्रगुप्त थाकिलेओ कोमुदीमहोत्सव किरप हইবে ॥८॥

क्रूरভক । তাহার পর, চন্দ্রগুপ্তের অনিচ্ছাসত্ত্বেই দুরাত্মা চাণক্য,
জনসাধারণের নয়মানন্দজনক সেই কোমুদীমহোত্সবের বাধা দিল ।
এই সময়ে স্তনকলশ নৈপুণ্য সহকারে চন্দ্রগুপ্তের উত্তেজনাজনক ঝোক
পাঠ করিল ।

पुष्टः । 'सखीद्वे कस्य' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।
 राचमः । सहस्रम् । साधु स्तनकलश ! साधु । काले भेद-
 घीजमुप्तमवश्यं फलमुपदर्शयिष्यति । कुतः—(क)
 सद्यः क्रीडारसक्षेद्द्वा प्राकृतोऽपि न मर्षयेत् ।
 किमु लोकाधिकं धाम विभाणः पृथिवीपतिः ॥१०॥
 मलयकेतुः । एवमेतत् (क) ।

(क) राचस इति । काले यथासमये । उत्तरोपितम् ।
 अन्वयः—प्राकृतः अपि सद्यः क्रीडारसक्षेद्द्वा न मर्षयेत्, लोकाधिकं धाम
 विभाणः पृथिवीपतिः किमु ॥१०॥

सद्य इति । प्राकृती नौष्ठवात् चूट्रोऽपि जनः, सद्य उत्पत्तिमावस्त्रेत्यर्थः, क्रीडाया
 आसादकरव्यापारम् यो रस आयहस्तस्य क्षेद्द्वा व्याघातम्, न मर्षयेत् न सहेत् ।
 लोकाधिकं सर्वलोकीत्तरम्, धाम तेजः, विभाणो धारयन्, पृथिवीपती राजा, किमु
 मर्षयेत्, अपि तु नैवेत्यर्थः । अतश्चन्द्रगुमीऽपि न मर्षयेदिति भावः ।

अवाप्रस्तुतपृथिवीपतिसामाज्यात् चन्द्रगुमचप्रस्तुतपृथिवीपतिविशिष्टप्रतीतेरपस्तुत-
 प्रश्नं सालङ्घारः अर्थापत्त्या सङ्कीर्त्यते । प्रसादो गुणः, वैदर्भी च वीतिः ॥१०॥

(क) मलयेति । एतत् राचसोक्तम्, एव सत्यमित्यर्थः ; आत्मनोऽपि पृथिवीपति-
 तया नथैवानुभवादिति भावः ।

बाक्षम् । से श्लोकमैपुण्य कि प्रकार ?
 करत्तक । “मत्त्रोद्देकस्तु” इत्यादि पूर्वोक्तं पाठ करिल ।
 राक्षस । (आनन्देर सहित) भाल, स्तनकलश ! भाल । यथासमये
 भेदेव बीज रोपण करियाछ, अवश्य ह फल देखाइवे । कारण,
 शूद्र लोको हठां क्रीडाकोत्तुकेर आग्रहेर व्याघात सह करेना;
 ताहाते अलोकिक तेजेर आधार राजा सह करिबेन
 बेन ? ॥१०॥

मलयकेतु । इहा एইरुपहि बটे ।

राजसः । ततस्ततः ?

करमकः । तदो चन्द्रउत्ते ग्र अम्भाभङ्गकलुसिदेण प्रसङ्गसूइदं
अमच्छगुणं प्रभं सिद्धि प्रभं सिद्धो अहिआरादो चाणकहदओ ।
(ततश्चन्द्रगुमे न आज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितम् अमात्यगुणं प्रश्न्य प्रभं श्रितः अधि-
काराचाणकाइतकः) (ख)

मलयकीतः । सखे ! भागुरायण ! गुणप्रश्नस्यादश्चिंतश्चन्द्र-
गुमे न राज्ञसे भक्तिपञ्चपातः (ग) ।

भागुरायणः । न तथा गुणप्रश्नस्या, यथा चाणक्यवटीनिराकरणेन (घ) ।

[ख] करेति । आज्ञाभङ्गेन कलुषितः कोपेनाप्रसङ्गमनास्तेन ताष्ठेन सता,
प्रसङ्गेन सूचितम् उत्थापितम्, अमात्यस्य तत्र गुणम्, प्रभं श्रितः प्रचावितः, अधिकारात्
मन्त्रिपदात् ।

[ग] मलयेति । भक्त्या अनुरागेण पञ्चपातः पञ्चगामित्वम् ।

[घ] भागुरेति । गुणप्रश्नस्या तथा तावान्, भक्तिपञ्चपातो न इश्चिंत इत्यन्वयः ;
यथा यावान् । तथा ए मन्त्रिपदे राज्ञस्यारीपणायै चाणक्यवटीनिराकरणमिति
मार्गः ।

राक्षस । तार पर तार पर ?

करभक । तार पर, आज्ञाभङ्ग कराय चन्द्रगुप्तेर हृदय कल्यित
हइल बलिया तिनि प्रसङ्गक्रमे उत्थित आपनार गुणेर प्रश्नसा करिया,
मन्त्रिपद हइते द्वावात्मा चाणक्यके नामाइया दिलेन ।

मलयकेतु । सखे ! भागुरायण ! चन्द्रगुप्त राक्षसेर गुणेव
प्रश्नसा करिया, राक्षसेव एति अहुरागनिवक्तन पक्षपात देखाइयाछेन ।

भागुरायण । गुणप्रश्नसा द्वारा तत्टा नहे, यत्टा चाणक्यबट्टेर
परित्याग द्वारा देखाइयाछेन ।

राजसः । भद्र ! किमयमेवैकः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेध-
चन्द्रगुप्तस्य चाणक्यं प्रति कोपकारणाम् उतान्यदप्यस्ति ?

मन्थकेतुः । सखे ! चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणात्वेष्णेन किं
फलमेष पश्यति ? (ङ) ।

भागुरायणः । कुमार ! मतिमांश्वाणक्यो न निष्प्रयोजनमेव
चन्द्रगुप्तं कोपयिष्यति ; न च कृतवेदो चन्द्रगुप्त एतावता
गौरवमुख्यंयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रगुप्तयोः पुष्कलात्
कारणाद् यो विश्वेष उत्पत्येत, स आत्यन्तिको भविष्य-
तीति (च) ।

[ङ] मन्थयेति । कोपकारणानाम् उत्तमिन्नानां क्रीधहेतूनाम् अन्वेषणेन अन्व-
अन्व नेन, एष राजसः । अव स श्वी नाम नाय्यलक्षणम्, “संशयोऽङ्काततत्त्वस्य वाक्ये
स्यादृगदनिश्चयः” इति क्लचणात् ।

[च] भागुरेति । प्रश्न माये मन्त्रपत्ययात् मतिमान् प्रश्नस्तुङ्कः ; अतएव
निष्प्रयोजन न कोपयिष्यतीति भावः । न च नापि, कृतवेदी चाणक्यकृतवेदहतरमहोप-
कारस्मारी ; अतएव एतावता आज्ञाभङ्गरुपकृदकारणेन, गौरवं चाणक्यस्य सम्मानम्,
न उल्लङ्घिष्यति कटुभाषणादिना न अतिक्रमिष्यति । अतएव आज्ञाभङ्गमात्रेण तथोर्यो
विश्वेषः, स नाय्यनिक इति समुदायाशयः । पुष्कलात् पर्याप्तात् । विश्वेषो भेदः ।
आत्यन्तिकः अभङ्गुरस्त्रिरस्थाशी । इति - अपरकोपकारणात्वेष्णेन राजसः फलं
पश्यतीत्यन्वयः । अत गुप्तविषयप्रकाशनात् चिमिर्नाम गर्मसम्बेरङ्गम्, “रहस्यादंस्त्र
तृङ्गेदः चिमिः स्वात्” इति लक्षणात् ।

बाक्षस । भद्र ! एই एकमात्र कोमुदीमहोऽसवेर निषेधहे कि
उपरकेब प्रति चन्द्रगुप्तेर क्रोधेव कावण ? ना अन्तु आछे ?

मलघकेतु । सथे ! चन्द्रगुप्तेर अन्तु कोणकारणेव अनुनक्ताने
इनि कि फल देखितेछेन ?

करभकः । अत्यि असुं वि चन्द्रउत्तस्य कीवकारणं । उवो-
किखदो णेण अवक्षमन्तो मलश्वकेतू अमच्छरक्षसो अत्ति ।
(अस्ति अन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कीपकारणम् । उपेष्ठितोऽनेन अपक्रामन् मलयकेतुः अमात्य-
राजसम्, इति) (कृ) ।

राजसः । शकटदास ! हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।
इदानीं चन्द्रनदासस्य बन्धनामोक्षस्तत्र च पुत्रदारैः सह समा-
गमः [ज] ।

मलयकेतुः । सखे ! भागुरायण ! हस्ततलगत इति आह-
रतः कोऽस्याभिप्रायः [भ] ।

[कृ] करेति । अनेन चालक्येन. अपक्रामन् पलायमानः ।

[ज] राजस इति । हस्ततलगतो नितालायतः, भविष्यति—चालक्याभावेन
सर्वथा सुजयत्वादिति भावः । समागमी भविष्यतीत्यन्वयः ।

डाणुरायण । कुमाव ! चाणका अत्यान्त बुद्धिमान्, श्रुतराः तिनि
विना प्रयोजनेह चन्द्रगुप्तके असम्भूष्ट करिते पारिवेन ना ; आवाव
चन्द्रगुप्तो रुतज्ञ, अत एव तिनिओ एहट्कु (आज्ञाभक्षगात्र) कारणे चाण-
क्योर गोवव लज्जन करिते पारिवेन ना । किन्तु यथेष्ट कावणवशतः
चाणक्य एवं चन्द्रगुप्तेव एव भेद जन्मिते, ताचाहि चिरस्थायौ ओ गुरुत्व
हइवे । एह फः इति देखितेचेन ।

कवत्क । चन्द्रगुप्तेव क्रोधर अन्तु कावण्व आचे । पलाइया
याटवान् मन य मलयकेतु एवं मन्त्रो राक्षसके चाणक्य उपेक्षा करिया-
चेन ।

राक्षस । शकटदास ! चन्द्रगुप्त आमार करतलगत हइवेन । आर,
एथन बक्षन हट्टते चन्द्रनदासेव मृक्ति हइवे एवं तोमाराओ श्री-पुत्रेन
सञ्चे सम्प्लेन हइवे ।

भागुरायणः । किमन्यत् । चाणक्यादपञ्चाष्टस्य चन्द्रगुप्तस्यो-
हरणे सौकर्यमवश्यमवगच्छति [अ] ।

राजसः । भद्र ! हृताधिकार. क्वा साम्राज्यमसौ वटुः [ठ] ।
करमकाः । तहि॑ एव्व पाड़लिउत्ते अहिवसदि । (तस्मिन्नेव
पाटलिपुत्रे अधिवसति) ।

राजसः । साविगम । भद्र ! तत्रैव प्रतिवसति ! तपोवनं न
गतः प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढ़वान् ? [ठ] ।

[भ] मलयेति । व्याहरतः कथयतः, अस्य राज्यसम्ब्य ।

[अ] भागुरेति । अन्यत किं ब्रवीमि एतदेव ब्रवीमीत्यर्थः । चाणक्यात् अप-
क्लष्य मेदनोतिप्रयागीण पृथक् त्रृतस्य । उहरणे जयकरणोनोत्पाटने, तस्मन्वित्स्वीका-
रेण वशीकरणे इत्यपि मूर्च्छते, सौकर्यम् अनायाससाध्यत्वम् । चाणक्यबुद्धौव परि-
चालनात् इदानीष्व तदभावादिति भावः ।

[ठ] राजस इति । हृत आकृष्ट नीतः अधिकारी मन्वित्वपदं यस्थ सः । असौ
वटुः चटब्राञ्छणाश्चाणकाः ।

[ठ] राज्यम इति । आविगीन उहे गीन सहेति साविगम । उहेगम चाणक्यस्य
तत्रैव वामीन तमपृथक्करण्यम् क्लविमत्वमन्मवान् ।

मलयकेतु सखे ! भाग्नुवायण ! ईहार (राज्यमेर) ‘करत्तल-
गत’ एই कथा बलाब अभिप्राय कि ?

भाग्नुवायण । आर कि बलिब, (एই गात्र बलिते पाबि ये,) चाणक्य
हইতে पবिभृष्ट চন্দ्रগুপ্তকে উৎখাত করাটাকে উনি অনায়াসসাধ্য বলিয়া
ঙ্গব ধারণা করিতেছেন ।

बाक्षस । भद्र ! मन्त्रिज्ञपद हहिते निष्ठाशित ऐ क्षुद्र ब्राह्मण एখন
कोঁখায় আছে ?

करভক । সেই পাটলিপুত্রেই আছেন ।

करभकः । अमच्च ! तवोवणं गच्छदि त्ति सुणोअदि ।
(अमाय ! तपीवनं गच्छतीति शूयते (ड) ।

राष्ट्रः । शकटदास ! नेदमुपपद्यते । पश्य = [ठ]

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
साग्रासनापनयजा निकृतिनं सोढा ।
सोऽयं स्वयं क्षतनगाधिपतेम् नखी
मौर्यात् कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥११॥

अतएवाव उइ गो नाम गम्भ सम्ब रङ्गम्, “वृपादिजानतामीतरहेगः परिकौर्त्तिभः”
इति लघणात् ।

[ड] करेति । गच्छति चाणकाः इति शेषः । शूयते तवस्थलीकपरम्परयेति
तात्पर्यम् ।

(ट) राष्ट्रः । इदं—चाणकारीपरि चन्द्रगुप्तस्य क्रुञ्जलम्, चन्द्रगमलते अपमाने
स्यपि चाणकारस्य च तर्पोवने अगमनं प्रतिज्ञायामसमादीहणम्, तपीवनगमनश्वणाज्ञ
लीकपारम्परिकल्पादलीकमेवेति भाषः, न उपपद्यते न युज्यते । तत्कारणं दर्शयितु-
माह पश्येति ।

अन्वयः—येन पृथिवीतलवासवस्य देवस्य अग्रासनापनयजा सा निकृतिः न
सोढा, सः अग्नं मनस्वी स्वयं क्षतनगाधिपतेः मौर्यात् इमा परिभूतिं कथं न
सहेत ? ॥११॥

देवस्येति । वैन चाणकारीन्, पृथिवीतली वासव इन्द्रस्य तमस्त्रकपस्य अर्थः;

—
राक्षस । (उद्वेगेर सहित) मेहे थानेटे आছे ! तपोबने याए
नाइ ? किम्बा आवार ग्रीतज्ञाओ कबे नाइ ?

करभक । मन्त्रिगहाशय ! तपोबने याइतेछेन शुनिलाम ।

राक्षस । शकटदास ! इहा ३ थाटे ना । देख—

(११) स्वायासनापनयलाप्निकृतिः

(मलयवेतुः । सखे ! चाणक्यस्य वनगमने पुनः प्रतिज्ञा-
रोहणे वा कास्य स्वाथं सिद्धिः ? (ए) ।

भागुरायणः । नात्यन्तदुर्बाधोऽयमथः । यावद्यावच्चाणक्य-
हतकश्चन्द्रगुप्ताहूरीभवति, तावत्तावदस्य स्वाथं सिद्धिः (त) ।

देवस्य राज्ञो नम्दस्य देवतायाश्च, तत्क्रनेति तात्पर्यम्, अग्र शेषं यत् आसनं
आङ्गभीकुञ्जालगम्य पौड़ तस्मात् अ पनथी किपातत तस्माज्जायत इति सा तथोक्ता,
निक्षितिः अपमानम्, न सोढा न सक्षा कृताः; सः अथम्, मनस्वौ मामधनलात् प्रशस्त-
मनाशाणकाः, स्वयमात्मनैव कृती यो नराधिपती राजा तस्मात्, नौर्याच्चन्द्रगुप्तात्, इमां
मन्त्रिपदाच्चिकाशनरूपाम्, परिभूतिगपमानम्, कथं नु सहेतु ? अपि तु कषमपि
नेत्यर्थः । तथा च नन्दा देवः, अयन्तु भीर्यत्वान्मुरानामकदासीपुवः इत्यपमानकर्त्तृ-
भेदः; नन्दः स्वयं पृथिवीतत्त्वासवः, चन्द्रगुप्तन्तु स्वकृत एव राजा इत्यपमानकर्त्तृ-
धीर्यत्वाभेदः; तत् चुटमासनमावग, इदन्तु प्रधानामात्मपदम्, इत्यपादानभिर्देनप-
मानभेदस्य ; इत्यमपमाने सर्वाप यच्चाणकाम्य तपःवनागमनं प्रतिज्ञायामनारोहणस्य,
तत्स्य अमात्यपदाच्चिकाशनमलीकमेवात् भावः ।

अतएवाव प्रत्ये कविश्रेष्ठस्यैव साभिप्रायप्रयोगात् परिकरो नामालङ्घारः, अर्थापतिः,
असहनं प्रति भलस्त्रिप्रभृतिपदाथ स्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यालङ्घाच्च ; इत्यतेषां
मङ्गाङ्गिभावेन सञ्चरः । विचारी नाम नात्यलक्षणम्, “विचारी युक्तवाक् र्यदप्रय-
चार्यसाधमम्” इति लक्षणात् । प्रसादो गृणः, वैदमी वैतिः, वसन्ततिलका वक्ष्य ॥१॥

(ए) मलयेति । अस्य राज्यस्य स्वार्थसिद्धिर्निंजपशीजननिष्पत्तिः ।

भृत्योर इन्द्रस्त्रकप मशाराज्ञ नन्द श्राक्षेर श्रेष्ठ आसन इत्तेते नामा-
इया दिया ये अपमान करियाछिलेन, ताहा यिनि मह करेन नाटे ; मेह
महागना चाणक्य निजेवहै कृत राजा चन्द्रगुप्त हइते एই अपमान कि
करिया मह करिबेन ? ॥१॥

मलयकेतु । सथे ! चाणक्योर धने याओयार किंवा पुनराप्त्र अतिज्ञा-
कराय ईश्वार कि स्वार्थसिद्धि हइवे ?

शकटदासः । अलमन्यथा विकल्पः । उपपद्यते एतत् ।

पश्यत्वमात्यः—(थ)

राज्ञां चूडामणीन्दुदुर्गतिखचितशिखे मूर्छि विन्यस्तपादः
खैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्यं आज्ञाविघातम् ।
कौटिल्यः कोपनोऽपि स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञां
दैवात् पूर्णं प्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायति ज्यानि भौतः ॥१२॥

(त) भागुरेति । यावद्यावत् यदवधि यदवधि । तावत्तावत् तदवधि तदवधि । चाणक्यस्यातिशयदूरीभवने अस्याप्यतिशयस्यार्थसिद्धिरित्यर्थः, चन्द्रगुप्तस्यातिशयविजय-
सौकर्यादिति वहिर्भावः; आत्मनस्य सन्वौभवने अतिशयसौकर्यादिति च गूढो भावः ।

(थ) शकटेति । अन्यथा ज्ञविमतया, विकल्पे सम्भाव्य, अलम्, चाणक्यचन्द्र-
गुप्तश्चाभेदस्य क्वविमतासुभावना न कर्त्तव्येत्यर्थः । विकल्पे ति “अलं खल्लाः प्रति-
षेधश्चीः ज्ञा वा” इति ज्ञाप्रत्ययः । एतत् चाणक्योपरि चन्द्रगुप्तस्य क्रुञ्जत्वं चन्द्रगुप्तकृते
अपमाने सत्यपि चाणक्यस्य तपोवने अगमनं प्रतिज्ञायामनारोहणम्, उपपद्यते युज्यते ।
पश्यतु उपपत्तिकारणं पर्यालीचयतु ।

अन्यथः—चूडामणीन्दुदुर्गतिखचितशिखे राज्ञां मूर्छि विन्यस्तपादः मौर्यः
खैः एव उत्पाद्यमानम् आज्ञाविघातं किमिति विषहते ? । अभिचरणे खयं ज्ञात-
दुःखः दैवात् पूर्णं प्रतिज्ञः कोपनः कौटिल्यः अपि आयतिज्ञानि भौतः (सन्) पुनः
अपि प्रतिज्ञां न करोति ॥१२॥

उपपत्तिकारणमाह राज्ञानिति । चूडामणिः राज्ञामेव किरीटरब्दम् इन्दुश्वस्त्र इव
तस्य द्रालाः प्रभया खचिता रञ्जिता शिखा किंशब्दो यस्य तस्यन् राज्ञाम् अधीमृपती-

भाषुरायण । इह अत्यनुच्छेदोधा विषध नहेत्; द्वरुआ चाणक्य
यत् यत् दूरवत्ती हइवे, ईश्वर तत् तत्त्वे श्वार्थासिद्धि हइवे ।

शकटदास । आपनि अनुप्रकार धारणा करिवेन ना । कारण, इहा
गुणवप्त्र इहते पारेत् । मन्त्रोग्रामण ताहार कारण पर्यालोचना करन—

शास्त्रः । शक्टदास ! एवमितत् । तदुगच्छ, विश्वाय कर-
भक्तम् ।

नाम, मूर्च्छा॑ मस्तके, विश्वस्त्रौ तेषां प्रण । मकाले अपि सौ पादो चरणो थेन सः, महा-
प्रभावशालीति भावः, भौर्यस्त्रयुपः, स्वैः स्वकौयं रैव जलैः, उत्पादयमानं क्रियमाणम्,
आज्ञाया विघातं भज्ञम्, किमिति जयं विषहते सोढु॑ इक्कांति, अपि तु नैवेत्यर्थः ।
अभिचरणे नन्दवशध्वं साय अभिचारकार्यानुष्ठाने, स्वयम् आत्मनैव, न पुनः प्रतिनिधिनेति
तात्पर्यं म्, ज्ञातं दुःखं क्ल शो थेन सः, दैवात् नन्दाना दुरहृष्टवशात् आत्मनो व ।
गुमाहृष्टवशात्, पूर्णा प्रतिज्ञा यस्य सः, कीपनः कीपशौलः, कीटल्यशाष्टकी॑पि,
आद्यतेः उत्तरकालस्य पुनः प्रतिज्ञाकरणे सा यदि न फलतीति परवात्तं स्वप्रभावस्य-
त्यर्थः या ज्यानिहीनिस्तस्या भीतः सन्, पुनरपि प्रतिज्ञा न करोति । अतएवोपपद्यत
इति भावः ।

अब आज्ञाविद्वातसहनाभावं प्रति विश्वस्त्रपाददिपदार्थाना॑ हितुत्वादिकं पदार्थं हितुकं
काव्यलिङ्गम्, पुनः प्रतिज्ञाकरणाभावं प्रति च ज्ञातदुःखादिपदार्थाना॑ हितुत्वादपरमपि
बथैव काव्यलिङ्गमित्यमर्थोर्मिर्थो निरपेक्षतया संस्कृतः । प्रसादो गुणः, षडभौं च
रीतिः ।

“उत्तरः काल आयतिः” इत्यमरः । “ज्या वयोहानौ” इति ज्याधातीर्भवि त्ति,
“हाज्याग्लाभ्यश्च” इति तोऽकारस्य लकारः । स्वधरा त्वम् ॥१२॥

চন্দ्रতুল্য উজ্জ্বল চূড়ারঙ্গের করণে যাহার কেশকলাপ রাখিত
হইয়া থাকে, এহেন রাজগণের মন্তকে পাদনিক্ষেপকারী যথাৰাজ চন্দ্-
গুপ্ত আপন লোকেৱ কৃত আজ্ঞাভঙ্গ কি কৰিয়া সহ কৰিবেন । আবার,
অভিচার কৰিতে যে কি কষ্ট তাহা যিনি নিজেই জানেন, দৈববণ্ঠতঃ
যাহার প্রতিজ্ঞা পূর্ণ হইয়াছিল এবং যিনি স্বভাবতই ক্রোধী, সেই চাণ-
ক্য ও ভবিষ্যতে আপন প্রভাবেৱ হানি হইতে পারে এই ভয়ে পুনৰাম্ব
প্রতিজ্ঞা কৰেন নাই ॥১২॥

রাক্ষস । শক্টদাস ! এটা এক্ষণ হইতে পারে । তবে যাও, কৱঃ
ভককে বিশ্বাম কৱাও ।

शकटदासः । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति करभकेन सह निष्क्रान्तः ।
 राचसः । अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि (द) ।
 मलयकेतुः । अहमेवाय्यं द्रष्टुमागतः ।
 राचसः । नाद्यनावलीक्य । अये ! कुमारः । आसनादुत्थाय । इद-
 मासनम्, उपवेष्टुमहंति कुमारः (ध) ।
 मलयकेतुः । अहमुपविशामि । उपविशत्वार्थः ।
 उभौ । यथासनमुपविष्टौ ।
 मलयकेतुः । आय्य ! अपि सज्जा शिरोवेदना ? (न) ।
 राचसः । कुमारस्याधिराजशब्देनातिरस्कृते कुमारशब्दे
 कुतः शिरोवेदनायाः सज्जता ? (प)

- (द) राचस इति । त्वं करभकं दिश्यामय, अहमपि इति समुच्चये अपिशब्दः ।
 (ध) राचस इति । अये इति हठान् कुमारदर्शनेन विच्छये ।
 (न) मलयेति । सज्जा सोढुं शक्या अत्यीभूता किमित्यर्थः ।
 (प) राचस इति । अधिको राजा इत्यधिराजः स एव शब्दं उपाधिस्तेन, कुमा-
 रस्य भवतः, कुमारशब्दे कुमार इत्यपाधी, अतिरस्कृते अनिवत्तिंति । यावद्वान्

शकटदास । भन्त्रौ महाशय वाहा अद्देशं करेन । (এই বলিয়া
 করভকের সহিত চলিয়া গেল)

राक्षस । आमिओ कुमारके देखिते ईछा करि ।
 मलयकेतु । आमिइ माननीय महाशयके देखिते आसियाछि ।
 राक्षस । . (অভিনয়ের প্রণালীতে দেখিয়া) কি কুমার উপস্থিত !
 (আসন হইতে উঠিয়া) এই আমন, কুমার উপবেশন করুন ।
 मलयकेतु । आमि बसिबैछ, आपनि बस्न ।
 (দুই জনেই উপযুক্ত আসনে উপবেশন করিলেন)
 मलयकेतु । आर्य ! आपनार शिरोवेदना सह हैतेछे त ॥

मलयकेतुः । स्वयमुरीक्तमेतदार्थेण न दुष्प्रापं भविष्यति ।
तत् किथन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदौ-
क्षमाणं उदासितव्यम् ? (फ) ।

राज्ञः । कुमार ! कुतोऽयापि कालहरणस्यावकाशः ?
प्रतिष्ठस्य विजयाय (ब) ।

मलयकेहः । आर्य ! अपि किञ्चित् शत्रुव्यसनमुपलब्धम् ? (भ)
राज्ञः । उपलब्धम् ।

आधिराजो न भवति, तावन्म मश्रीर्वदना स्यास्यत्वेवत्यर्थः, तदथं सेव सर्वदा चिन्तना-
दिति भावः ।

(फ) मलयेति । एतत् मम अधिराजशक्तिप्रतिपादनम्, उरीक्तम् अज्ञीक्तम् ।
संभृतानि स गृहीतानि बलानि सैन्यानि यैस्ते:, शत्रुर्यसनं विपद्म्, उदौष्माण्यै:
प्रतीक्षमाण्यै:, उदासितव्यम् उदासीनभावन स्यातव्यम् ।

(ब) राज्ञ इति । कालहरणस्य विलम्बस्य अवकाशः सम्भवः ।

(भ) मलयेति । शत्रुर्यसनं विपत्, उपलब्धं ज्ञातम् ।

राज्ञम् । ‘अधिराज’ इत्याकार उपाधि द्वारा आपनार ‘कुमार’
उपाधि लूप्त ना हइले, आमार शिरोबेदना कि करिया नहु हइवे ?

मलयकेतु । आपनि निजेह इहार अঙ्कार करियाछेन ; न्तराः
‘अधिराज’ उपाधि आमार दुर्लभ हइवे ना । तबे, आर कतकान
आमरा मैन्य संग्रह करिया, शक्रर विपद्मेर प्रतीक्षा कतरः, एইडाबे
उदासीन हइया थाकिब ?

राज्ञम् । कुमार ! आजও आर कालविलम्बेर सम्भव कोथाय ? ज़ब
करिबार जन्म यात्रा करन ।

मलयकेतु । आर्य ! शक्रर कोन विपद जानिते पारियाछेन कि २
राज्ञम् । जानिते पारियाछि ।

मलयक्तुः । कीट्टग' तत् ?

राजसः । सचिवव्यसनम् । किमन्यत्, अपक्षष्टश्वाणक्या-
चन्द्रगुप्तः (म) ।

मलयक्तुः । आर्य ! सचिवव्यसनमन्यसनमेव (य) ।

राजसः । अन्येषां भूपतीनां कदाचिद्मात्यव्यसनमव्यसनं
स्यात्, न पुनर्खन्दगुप्तस्य (र) ।

मलयक्तुः । आर्य ! नैतदेवम् । चन्द्रगुप्तप्रकृतोनां चाणक्य-
दोषा एवापरागहेतवः, तस्मिंश्च निराकृते प्रथममपि चन्द्रगुप्ते
अनुरक्ताः प्रकृतयः सम्प्रति सुतरामेव तत्रानुराग' दर्शयि-
त्वा अन्ति (ल) ।

(म) राजस इति । सचिवस्य अमात्यस्य असन भूश एः असनं विष्ट ।
अन्यत किं ब्रह्मोमीति श्रीषः । अपक्षष्टः असाभिरेव नीतिकौशलेनापसारितः । "असनं
विपदि भूशे हासे कामज्ञकीपजे" इत्यरः ।

(य) मलयेति । सचिवस्य असनं भूशः, अस्यसनं अविपद्विष, आत्मला अन्येन
सुचिवेन वा तत्कार्यकरणस्यभवाद्विति भाषः ।

(र) राजस इति । कदाचिन—न पुनर्लोमामपि सर्वदैत्याश्रयः ।

(ल) मलयेति । अन्द्रगुप्तस्य प्रकृतीनाम् प्रजानाम्, आणक्यस्य दीषा असाधारकूट-

मलयकेतु । सेटा किप्रकार ?

राज्ञस । मन्त्रिसंघकी विपदि ; आर कि बलिव, चाणक्य हइते चन्द्र-
गुप्तके मराइया दियाछि ।

मलयकेतु । आर्य ! मन्त्रिताग विपदहि नहे ।

राज्ञस । मन्त्रिताग अन्त राजादेव पक्षे घेन कोन समय विपद
ना हइते पारेव ; किञ्च ताहा चन्द्रगुप्तेर पक्षे नहे ।

मलयकेतु । आर्य ! आपनार एकथा श्रीकार करिते पारिना ॥

राष्ट्रः । मा मैवम् । ताः खलु हिप्रकाराः प्रकृतयः चन्द्र-
गुप्तसहोत्यायिन्यो नन्दानुरक्तास्तु । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्यायिनीना
चाणक्यदेशा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुरक्तानाम् । तास्तु
खलु नन्दकुलमनेन पितृभूतं धातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्र-
कृताः सत्यः स्वाश्यमलभमानास्त्रन्दगुप्तमेवानुवर्त्तन्ते । त्वादृशं
पुनः प्रतिपक्षोऽक्षरणे सम्भाव्यशक्तिमभियोज्ञारमासाद्य क्षिप्र-
मेनं परित्यज्य त्वामेवाशयिष्यन्ते इति । अत्र निदर्शनं वय-
मेव (ब) ।

कौतिप्रधोगादयः, अपरागहेतवशन्दगुप्तं प्रथेष्व विरागकारणानि, तच्चिन् चाणक्ये, निरा-
कृते अपसारिते । सुतरामत्यन्तमेव, तत्र चन्द्रगुप्ते ।

(ब) राजस इति । प्रकृतयः प्रजाः, चन्द्रगुप्तेन सह उक्तिष्ठन्ते उक्तिं लभन्त
इति चन्द्रगुप्तसहोत्यायिन्यः चन्द्रगुप्तसाहस्र्येष्व लक्ष्मोत्तय इत्यर्थः । तत्र तासु हिप्र-
कारासु प्रकृतिषु अध्ये । सा नन्दकुलानुरक्ताः प्रकृतयः, अनेन आणक्येन, पितृभूतं
अरिपालकतात् पितृतुल्यम् । अपरागामर्षाभ्यां विरागकीषाभ्याम्, विप्रकृता मनसि
चन्द्रगुप्ताद्विष्वेषिताः, स्वाश्यं चन्द्रगुप्तमित्तं निजावलंस्वनम् । पुनः किन्तु, सम्भाव्या
सुन्दारयितुं शक्या अकिः सामर्थ्यं यस्य तम्, अभियोज्ञारम् । आकृमितारम्,
आसाद्य प्राप्य, एते चन्द्रगुप्तम् । इतिशब्दे युक्त्युक्तिसमाप्तौ । अत्र विषये, निदर्शन-
नम् उदाहरणम् । अहमपि तर्थं व स्वाश्यमलभमानः सन् भवन्तमात्रितवानिति भावः ।

कारण, चाणक्येर दोषेह चक्रघुप्तेर प्रजादेव विरागेर कारण छिल;
सेह चाणक्यके अपसारित करिया थाकिले, प्रजारा प्रथमेह चक्रघुप्तेर
अति अश्वरक्त छिल; एथन ताहार अति अत्यन्त अश्वरागह देखाइवे ।

राक्षस । ना ना, एकप बलिबेन ना । से प्रजारा छह अकार;
एक—चक्रघुप्तेर सঙ्गे सङ्गे उन्नतिप्राप्तु, आर द्वितीय—नन्दवंशेर अति
अश्वरक्त । ताहार मध्ये चाणक्येर दोषेह चक्रघुप्तेर सङ्गे सङ्गे उन्नति-

मत्तयकेतुः । आर्य ! किमेतदेकमेव सच्चिदव्यसनमभियोग-
कारणं चन्द्रगुप्तस्य ? आहोस्त्रिदन्त्यदप्यस्ति ? (श) ।

राज्ञः । किमन्यैर्बहुभिरपि, एतद्वि तत्र प्रधानतमम् (ष) ।

मत्तयकेतुः । आर्य ! कथमिव प्रधानतमम् ? किमिदानीं
चन्द्रगुप्तः स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिणि आवनि वा समासज्य
स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः स्यात् (स) ।

(श) मत्तयेति । अभियोगकारणम् आक्रमणे हेतुः ।

(ष) राज्ञस इति । एतद्वि सच्चिदव्यसनमेव, तत्र आक्रमणविषये ।

(स) मत्तयेति । स्वकार्यस्य राजकर्तव्यापारस्य धूर्मार इति स्वकार्यधुरा-
ताम् । “धूरनन्दस्य च” इति राजादिलादत्प्रत्यये स्त्रियामादा । समासज्य स्याप्य ।
प्रातिविधातुम् अस्माकमाक्रमणं प्रतिकल्पुं प्रत्यक्षं राजकार्यं सम्यादयितुं वा ।

प्राप्त श्रजादेव बिरागेर कारण, किञ्च नन्दकुलाह्वरक्त श्रजादेव नहे ।
तबे चागक्य, पितृतुला नन्दवंशके बिनष्ट कराइयाछे एই कारणे नन्द-
कुलाह्वरक्त श्रजारा बिरागे ओ क्रोधे मने मने चन्द्रगुप्त हइते बिल्लिष्ट
हइयाओ, आपनादेव अग्नि आश्रम ना पाइया (अगत्या) सेह चन्द्रगुप्तेरहे
अमूसरण करितेछे ; किञ्च बिपक्षके उत्थात करिबार उपर्योगी शक्ति
आपनार आछे इहा धारणा करिया, आपनार मत आक्रमणकारौके
पाइया, सज्जरहे से चन्द्रगुप्तके परित्याग करिया, आपनाकेहे आश्रम
करिबे । एविषये आमिहे दृष्टान्त ।

मत्तयकेतु । आर्य ! एই एकमात्र मन्त्रिसम्बन्धी बिपदहि कि चन्द्र-
गुप्तके आक्रमण करिबार कारण ? ना, अग्निं आछे ?

राज्ञस । अग्नि व्यत्तर कारण दिया कि हइबे, इहाहे से बिषये
अधान कारण ।

मत्तयकेतु । आर्य ! मन्त्रिसम्बन्धी बिपद प्रधान हइबे कि प्रकारे ?

राचसः । वाढ़मसमथं एव (ह) ।

मलयकेतुः । किं कारणम् (क) ।

राचसः । स्वायत्तसिद्धिषु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमि-
पालेषु कदाचिदेतत् सम्भवति, न तु चन्द्रगुप्ते । चन्द्रगुप्तस्तु
दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धि विवादस्थितस्तुविकल्प इवा-
प्रत्यक्षसर्वलोकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः
स्यात् ? कुतः—(क)

(ह) राचस इति । वाढ़ं भूमम् । “भूश्प्रतिज्ञाधीर्वाढ़म्” इत्यमरः ।

(क) मलयेति । किं कारणम्—बुद्धिशीर्यादौ गुणे सत्यपि राजकार्यसम्पादने
असामर्थं प्रति का हेतुरित्यर्थः ।

(क) राचस इति । स्वस्य आत्मन एव आयत्ता अधीना सिद्धिः राजकार्य-
निष्ठिर्येषां तेषु, उभयस्य स्वस्य सचिवस्य च आयत्ता सिद्धिर्येषां तेषु चा, भूमिपालेषु
राजम्, कदाचित् न सर्वदेवि भावः, एतत् राजकार्यसम्पादनसामर्थम् । दुरात्मा
आलस्यौदास्यादिना मन्दबुद्धिः, नित्यं सर्वदा, सचिवस्य मन्त्रिणशाणकायस्य आयत्ता या
सिद्धिः राजकार्यनिष्ठिस्तुत्याम् अधस्थितः; अतएव चन्द्रघा विकल्पो विहीनः अस्य
इवेत्यर्थः, अप्रत्यक्षाः सर्वे लोकव्यवहारा यत्त्वा सः; अतएव तेजसमित्य इति भावः ।

चन्द्रगुप्त कि एथनु आपन कार्येर भाव अन्त मन्त्रीर उपरे, किंवा निजेर
उपरे विश्वस्त करिया, निजे राजकार्य सम्पादन करिते असमर्थ हइवे ?

राक्षस । अवश्यक्ते असमर्थ हइवेन ।

मलयकेतु । ताहार कारण कि ?

राक्षस । राजकार्य याहादेव निजेर आयत्त, वा मन्त्रीर ओ निजेर
(ऐ दूहेयेर) आयत्त ; मेह सकल राजादेवाई कथनु इहा सञ्चयपर
हइया थाके । किञ्च चन्द्रगुप्त मन्दबुद्धि बलिया सर्वदाई मन्त्रीर अधीन
राजकार्य अवलम्बन करिया रहियाछेन ; शुद्धवां अक्ष व्यक्तिर शाय्

अतुरच्छिते मन्त्रिणि पार्थिवे च
विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीखभावादसहा भरस्य
तयोर्हयोरेकतरं जहाति ॥१३॥

अन्वयः—श्रीः अतुरच्छिते मन्त्रिणि पार्थिवे च पादौ विष्टभ्य उपतिष्ठते । सा स्त्रीखभावात् भरस्य असहा [सती] तयोः इयोः एकतरं जहाति ॥१३॥

अतुरच्छिते इति । श्रीः राजलक्ष्मीः, नर्तकी च, अतुरच्छिते बुद्धिश्रीर्थादिना स्त्रीखभावेन च अतुरच्छिते, मन्त्रिणि अमात्ये, पार्थिवे राजनि च, क्षमादये च, पादौ अङ्ग-इयं चरणदध्यच्च, विष्टभ्य आश्रित्य संस्थाप्येत्यर्थः, उपतिष्ठते अवातष्टवे ; “अकर्मकाश” इत्यात्मनेपदम् । किन्तु सा श्रीनर्तकी च, आत्मनः स्त्रीखभावात्, भरस्य ताटुशभावेनावस्थाने स्त्रीरभारस्य, असहा वहने असमर्था सती, तयोर्हयो राजमन्त्रिणीमध्ये, एकतरं राजानं मन्त्रिणं वा, जहाति एकं पादमादाय परित्यजति ; तथात्वे तद्वर-सहनसमवादिति भावः । इयोरेवोच्छितत्वेऽपि एकतरस्य श्रियास्त्रागं आवश्यकः ; अन्वतरस्यातुरच्छितत्वे तु तस्याग एव सब आवश्यकः । एवस्य अन्द्रगुप्तस्यैवातुरच्छितत्वादत्व-वस्याग एव ध्रुव इति समुदायाश्यः ।

अत्र प्रस्तुतायां श्रियां कार्ये णामस्तुताया नर्तक्या अवस्थारसमारोपात् समाप्तोक्ति-रस्त्रारः । प्रसादो गुणः, वैदर्भीं रीतिः, इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीयोमेंलनादुपजातिश्वहतम् ॥१३॥

तांहार सम्मुख लोकव्यवहारहे अप्रत्यक्ष रहियाछे । अतएव तिनि कि करिया निजे राजकार्य सम्पादन करिते समर्थ हইবেন ? । कारণ,

राजलक्ष्मी, अतुरच्छिते मन्त्री ओ राजार उपरे पाद स्थापन करिया अव-स्थान कরेन ; कিন्तु तिनি श्रीलोकेर अभाबवशतः মে ভাবে অধিক सময় আপন ভার সহিতে না পারিয়া, সেই দুই জনের একজনকে ত্যাগ করেন । । । ।

अपि च, लृपोऽपक्षषः सचिवात्तदप॑शः
स्तनन्धयोऽत्यन्तशिशुः स्तनादिव ।

अट्टलोकव्यवहारमूढधी-
मुङ्हत्तमपुग्रत्सहते न वर्त्तितुम् ॥१४॥

मलयकेतुः । आत्मगतम् । दिष्या न सचिवायत्ततन्मोऽस्मि ।
एकाशम् । अमात्य ! यद्यप्येवं तथापि खलु बहुष्वभियोगकार-

अन्वयः—स्तनन्धयः अत्यन्तशिशुः स्तनात् इव सचिवात् अपक्षषः तदप॑शः
अट्टलोकव्यवहारमूढधीः लृपः मुङ्हत्तम् अपि वर्त्तितुं न उत्सहते ॥१४॥

लृप ईति । स्तनन्धयः स्तनदुग्धपायी अत्यन्तशिशुः, स्तनादिव, सचिवादमात्यात्,
अपक्षषः अपक्षष्य पृथकृतः, तद्यन् सचिवे स्तने च अपर्णमात्मन्याद्यो यस्य स ताढशः, न
दृष्टा अचमत्वात् आलस्यादेश न पर्यालीचिता लोकानां व्यवहारा वेन स चासी तत
एव च मूढधीः सर्वकार्ये अचमबुद्धिश्चेति स तथीक्षः, लृपी राजा, मुङ्हत्तमत्यत्पकाल-
मपि, वर्त्तितुं स्थातुम्. न उत्सहते न शक्नोति ; अतश्चन्द्रगुणोऽपि तथात्वात् आशक्य-
विना मुङ्हत्तमपि वर्त्तितुं नोत्सहते वेति भावः ।

अतएवाव अप्रस्तुतलृपसामान्यात् प्रस्तुतचन्द्रगुमक्षपनृपविश्वसपतीतेरप्रस्तुतप्रश्नसा-
लङ्घारः, पूर्णोपमा चालयारङ्गाङ्गभावेन सङ्करः । गुणरीती पूर्ववत् । मार्गे नाम
गर्भसन्धेरङ्गम्, “तत्त्वार्थकथनं मार्गः” ईति लक्षणात् ।

स्तनौ धयति पिवतीति स्तनन्धयः, “शुनौस्तनमुञ्जकुल्यास्यपुष्पेषु धेष्टः” इति खम् ।
व शस्त्रविलः छत्तम् ॥१४॥

[ख] मलयेति । दिष्या भाग्येन, सचिवस्य मन्त्रिय आयत्तमधीनं तन्म् यस्य

आर, थे राजा मन्त्रार उपरेहि समस्त डार अर्पण करेन एवं सेहि
जग्नहि गोकेर ब्यवहार ना देखाय मृच्छति हइया पडेन, सेहि राजा
मन्त्रौ हइते विश्विष्ट हइया, त्तन हइते विश्विष्ट त्तनपायी अत्यस्तशिशुर
शाय अत्यन्न कालेष थाकिते पारेन ना ॥१४॥

शेषु सत्सु सचिवव्यसनमभिश्चानस्य शशुमभियोक्तुर्नैका
त्तिकौ सिद्धिर्वति (ख) ।

राजसः । ऐकान्तिकीमेव कार्यसिद्धिमवगन्तुमह्ति कुमारः ।

कुतः—(ग) ।

त्वयुत्कृष्टबलेऽभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
दाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि ।
स्वाधीने मयि—इष्ठोक्ते लज्जां नाटयन्

मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे

त्वद्वाच्छान्तरितानि सम्पति विभो ! तिष्ठन्ति साध्यानि नः ॥१५॥

सः । एवं पूर्वश्चोक्तव्यपदर्शितं निदर्शनम्, तिष्ठतीति शेषः । अभियोगकारणेषु
आक्रमणहेतुषु । सचिवव्यसनं केवलमन्त्रिभश्चपां विपदम्, अभि लक्ष्योक्त्य, युज्ञा-
नस्य उदयोगपरायणात्, शब्दुम्, अभियोक्तुः आक्रमणशीलस्य, ऐकान्तिकी सम्पूर्ण
निश्चिता च, सिद्धिर्जयलाभः, न भवति ; अपरमन्त्रिष्यापि तत्स्थानपूरणेन तस्यापि
प्राबल्यसम्भवादिति भावः ।

अभियोक्तुरिति ताच्छील्ये दृश्य । अतएव तस्य निष्ठादितया षष्ठीनिषेधान् शब्द-
मिति कर्त्तव्ये हितीयैव ।

[ग] राजस इति । ऐकान्तिकीमेव सम्पूर्णं निश्चिताच्चैव ।

मलयकेतु । (स्वगत) भाग्यवशतः आमार राज्य मन्त्रीर आश्रुत इम
नाइ । [प्रकाश्ये] मन्त्रिमहाशय ! यदिओ एইरूप दृष्टान्त आছे, तथापि
आक्रमणेर बहुतर कारण थाकिते, केवल मन्त्रिमन्त्रकौ विपद लक्ष्य
करिया यिनि शक्तके आक्रमण करिते उद्गत हन, ताहार सम्पूर्ण कार्य-
सिद्धि हम्म ना ।

राक्षस । आमादेव सम्पूर्ण कार्यसिद्धिइ हईवे इहा कुमार निश्चय
करिते गारेन । कारण,

मत्तयकेतुः । यद्येवमभियोगकालमार्यः पश्यति, तत् किंमा-
स्तते । पश्य—(घ)

अन्वयः = [ह] विभी ! उत्कृष्टबले तथि नृपे अभियोक्तरि, पुरे नन्दानुरक्ते,
आण्के चालिताधिकारविमुखे, मौर्खे नवे राजनि, स्वाधीने मयि मार्गमावक्षण-
व्यापारधीगोद्यमे [च सति] नः साध्यानि सम्राति त्वदाव्यान्तरितानि तिष्ठन्ति ॥१५॥

तथीति । हे विभी ! प्रभो ! उत्कृष्टानि बलानि सैन्यानि यस्तत्त्विन् तथि
नृपे, अभियोक्तरि आक्रमितरि सति, पुरे कुसुमपुरे, नन्दानुरक्ते नन्दवश्पत्तिनि
सति, तथात्वे च तदापि नन्दवशीथलात् त्वयप्यनुरक्तलं तस्येति भावः, आण्के,
चलितेन विचुरेतेन अधिकारेण हेतुना विमुखे कार्यदर्शनपराक्षुखे सति, मौर्खे
चक्रगुप्ते, नवे राजनि सति, नवस्य राज्ञः अक्षदमूलतया स्वत एव दुर्बलत्वमित्याश्रवः,
स्वाधीने त्वदादेशानपेचि, तेन च मम कार्यदर्शनसौकर्यमभिप्राप्तः मयि । साधीम-
पदोचारणेन कुमारानधीनत्यस्य स्वगीरवस्य च प्रकाशात् लज्जानाटनमिति जीर्घम् ।
मार्गमावस्थैव क्षणं शिर्जितसैन्यत्वात् आक्रमणपञ्चतिनिहेश एव व्यापारः स एव च
योग सपायस्तस्य उद्यमो यज्ञान् ताढ़शे सति च, न अस्माकम्, साध्यानि सम्यादनीयानि
श्वविज्ञादिकर्माणि, सम्राति तव वाच्यया विलम्बकारिण्या इच्छया अन्तरितानि व्यव-
हितानि, तिष्ठन्ति ; इदानीमेव चेत्तदाक्रमणेच्छा स्य तदा इदानीमेव विजयी भवेदिति
भावः ।

अव कार्यसिद्धिं प्रति बहुतरकारणोपचासात् समुच्चयोऽलङ्घारः । वैरो रमः,
प्रसादी गुणः, वैदमीं रीतिः, शार्दूलविक्रीडितस्य हतम् ॥१५॥

अह ! आपनि राजा एवं आपनारूपैत्य उत्कृष्ट, एह अवस्थाय
आपनि आक्रमण करितेछेन ; कुसुमपुर नन्दवंशेरहे अनुरक्त रहि-
याछेह ; मन्त्रित ना थाकाय चाणक्य समष्ट कार्य इहैते विरत हइयाछेह ;
चक्रगुप्त नृतन राजा हइयाछेन ; एवं आमि स्वाधीनभावे (ए) अर्क
बलिवार पर लज्जा अभिनय करतः) आक्रमणेर प्रणालीमात्र बलिवार
ज्ञात उत्कृष्ट रहियाछि ; ए अवस्थाय आमादेर सम्पादनीय कार्यागुलि एथन
केवल आपनारूपैत्य द्वाराइ व्यवहित रहितेछे ॥१५॥

उत्तुङ्गासुङ्गकूलं स्तुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलं
श्यामाः श्यामोपकण्ठमलिमुखराः कल्पोलमुखरम् ।
स्त्रीतःखातावसौदत्तमुरुदशने रुत्सादिततटाः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः ॥१६॥

(घ) मलयेति । आर्यो भवान् राच्चसः, अभियोगकालम् अक्रमणसमयम् ।
तत् तदा, आस्ते निष्कृयं स्थोयते असाभीरति श्रेष्ठः ।

अन्वयः—उत्तुङ्गाः स्तुतमदसलिलाः श्यामाः अलिमुखराः उरुदशनैः उत्त-
सादिततटाः सिन्दूरशोणाः शतशः मम गजपतयः तुङ्गकूलं प्रस्यन्दिसलिलं श्यामोपकण्ठं
कल्पोलमुखरं स्त्रीतःखातावसौदत्त शोणं पास्यन्ति ॥१६॥

उत्तुङ्गा इति । उत्तुङ्गा अतुरचाः, स्तुतम् उत्तसाहादमलितं मदसलिलं दान-
जखं येषां ते, श्यामाः कृष्णवर्णाः, अखिभिर्दज्जलसौरभेनागतैः सरैः मुखराः शब्द-
शालिनः, उरुदशनैर्विशालदन्तैः, उत्तसादितानि भग्नानि तटानि शोणस्यैव तीराणि
यैक्षे, तथा सिन्दूरेण सिन्दूरलीपनेन शोणा रक्तवर्णैभूताः, शतशः शतशतसंख्याकाः,
मम, गजपतयो इस्तशे षाः, तुङ्गमुखं कूलं तौरं यस्य तम्, प्रस्यन्दौनि प्रवाहौषिं सुखि-
खानि जलानि यस्य तम्, श्यामास्त्रुदलसादिभः कृष्णवर्णा उपकण्ठाः समीपदेशा यस्य
तम्, कल्पोलैर्महातरङ्गैर्मुखरः शब्दायमानसम्, तथा स्त्रीतसा स्त्रीतोवेगेन खातं
विच्छिन्नम् लम् अतएव अवसौदत् पतत् तटं तौरं यस्य तम्, शोणं शोणाख्यं मार्ग-
वर्णिनं नदम्, पास्यन्ति पानेनाभिभावश्चान्ति ।

अत पानेनाभिभवः मूच्यते, तेन च शोणापेत्यथा गजपतीनामाधिक्यसूचनाद्यतिरेकोऽखड्डारः । रसादयः पूर्ववत् ।

सुवदना नाम हतम्, “ज्ञेया सप्ताश्वषङ्गमिमरभनययुता स्त्रौ गः सुवदना” इति
लक्षणात् ॥१६॥

मलयकेत्तु । आपान यदि एहेक्कपहं आकृगणेन समयं दूरित्वा थाकेन
उवे आमद्रा वसिया आच्छि केन । आपन ठिक् जाह्नव—
अजूरुक्ष शदज्जलसावौ, कृष्णवर्ण, अग्नवद्वारा शकायमान, विशाल दक्ष

अपि च, गच्छौरमजिंतरबाः स्वमदाभ्युमिश्र-
मासारवष्मिव श्रीकरमुहिरन्ध्यः ।
विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला
रन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥१७॥

इति भागुरायणेन सह निष्कृतो मलयकीतः ।

• अन्वयः—गम्भीरगांजं तरवाः आसारवष्म् इव स्वमदास्यु मिश्रं शीकरम्
सुदृगिरल्लः मद्दीयः वारणघटाः विकीर्ण सलिलाः मेघमालाः विष्णम् इव नगरं
रुत्थन्तु ॥१७॥

गम्भीरेति । गम्भीराः गर्जितरवा गर्जनशब्दा यासा ताः, तथा आसारेण धारा-
म्ब्यातेन वर्षे वृष्टिस्तदिव, स्वमदाख्यु मिथ्यं निजमदजलयुक्तम्, शीकरं मुखगृहीतजल-
विन्दून्, उद्भरन्तः विच्छपन्तः सदैयाः, वारणघटा हर्षिसमूहाः, विकीर्णानि विच-
मानि सलिलानि जलानि याभस्तःः, मेघमालाः, विम्ब्यं पर्वतमिव, नगरं पुष्पपुरम्;
दक्षन्तु आयसीकच्॑ परिवेष्टनाम् ।

अत श्रीतोपमाद्यस्य परस्परसापेचत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । रसादयः पूर्ववत् ।

“गजानां घटना घटा” इत्यमरः । वसुन्नातलका दृत्तम् ॥१७॥

ଦ୍ୱାରା ତୌରଭଞ୍ଚକାରୀ ଏବଂ ଶିଳ୍ପରଲେପନେ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଆମ୍ବାର ଶତ ଶତ ହତ୍ସି-
ଶ୍ରେଷ୍ଠ ; ଉଚ୍ଚ ତୌର, ଜଳପ୍ରବାହଶାଲୀ,, ତୌରବଞ୍ଚୀ ତରୁଳତାଦି ଦ୍ୱାରା କୁଷବର୍ଗ-
ସମ୍ପିଳିତଦେଶ, ମହାତରଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଶକ୍ତ୍ୟମାନ ଏବଂ ଶ୍ରୋତେର ବେଗେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ
ଓ ଭୟତୀର ଶୋଧନଦକେ ପାଇ କରିବେ ॥୧୬॥

ଆବ, ଜଲବର୍ଷଣକାରୀ ମେଘସମୃଦ୍ଧ ଯେମନ ବିଷ୍ଟ୍ୟପର୍ବତକେ ଅବରୁଦ୍ଧ କରେ ;
ମେଇକ୍ରପ ଧାରାସମ୍ପାଦନଶୁଣୁ ଆପନ ଆପନ ମଦଜଳର୍ମାଣ୍ଡିତ ଜଲବିନ୍ଦୁବର୍ଷଣକାରୀ
ଗଞ୍ଜୀରଗର୍ଜନଶାଖୀ ଆମାର ହଙ୍କିଗଣ କୁଷମପୁର ନଗରକେ ଅବରୁଦ୍ଧ କରୁକ ॥୧୭॥
(ଏହି ବଲିଯା ଗଲିଯାକେତୁ ଡାକ୍ତରାଫ୍ରିଂଗେର ମହିତ ଚଲିଯା ଗେଲେନ)

(१७) ... रोतस्यानि वारणघटा; ... ।

राजसः । कः कोऽन्न भीः ।

प्रियं पुरुषः । आत्मवेदु अमच्चो । [आज्ञापथतु अमात्यः]

राजसः । प्रियं वदक ! ज्ञायतां सांवत्‌सरिकाणां इति
कस्तिष्ठति (क) ।

प्रियं वदकः । क्वचण्णश्चो । (अपणकः) (च) ।

राजसः । आत्मगतम् अनिमित्तं सूचयिता । कथं प्रथममेव च्छप-
श्चकदर्शनम् (छ) ।

प्रियं वदकः । जीवसिद्धी । (जीवसिद्धिः) (ज) ।

राजसः । [प्रकाशम्] अबीभत्‌सदर्शनं कृत्वा प्रवेश्य (भ) ।

[क] राजस इति । सांवत्‌सरिकाणां ज्यौतिषिकाणां मध्ये, कः । “सांकृतरी
ज्यौतिषिकी दैवज्ञगणकावपि” इत्यमरः ।

(च) प्रियमिति । च्छपणकी बौद्धसम्प्राप्ती ।

(छ) राजस इति । अनिमित्तम् अशुभलक्षणं यामनयनस्यन्दनादिकम् ।

[ज] प्रियमिति । जीवसिद्धिर्नाम अस्तीति शिषः । च्छपणकी जीवसिद्धिरित्यक-
र्त्तिवाक्यम्, तन्मध्ये कथमित्यादिराज्ञीक्षिरिति बीज्ञम् ।

[झ] राजस इति । न बीभत्सुं वस्त्रपरिधानान् कृत्सितं दर्शनं यस्तु तं
ताटशम् । च्छ्रकौपीनमावधारणात् च्छपणकानां दर्शनं बीभत्‌समेवेति भावः ।

राज्ञस । এখানে কে কে আছ হে !

কোন পুরুষ । (প্রবেশ করিয়া) মন্ত্রী মহাশয় আদেশ করুন ।

রাজ্ঞস । প্রিয়ঃবদক ! জান দেখি—গণকদিগের মধ্যে দ্বারে কে
আছেন ।

প্রিয়ঃবদক । বৌদ্ধসম্প্রাপ্তী—

রাজ্ঞস । [অন্তভুক্ষণ অভিনন্দন করিয়া অগত] হাস্য, প্রথমেই বৌদ্ধ-
সম্প্রাপ্তীর দর্শন হইবে ।

प्रियं वदकः । तहु । [तथा] इति निष्कृतः ।

प्रविश्य च पत्तकः—

शासनमलिहस्ताणं पड़िवज्जाह मोहवाहिवेज्जाणं ।

जे पठमभीत्तकडुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥१८॥

[शासनमर्हता प्रतिपद्यध्वं मोहवाधिवैद्यानाम् ।

ये प्रथममावकटुकं पश्यात् पथमुपर्दिशन्ति ॥]

**उपष्ट्यं धर्मसिद्धी होदु सावकाणां । [धर्मसिद्धिर्भवतु उपासका-
नाम्] [अ] ।**

**राचसः । भद्रन्त ! निरुप्यतां तावदस्मत्प्रस्थानयोग्य-
दिवसः (ट) ।**

शासनमिति । हे जनाः ! “मोहः अज्ञानमेव व्याधिस्तव वैद्यानां वैद्यस्त्रपाणाम्
अज्ञानाशकानामित्यर्थः, अहंता ज्ञानित्वात् प्रशंसाभाजां बौद्धसन्नासिनाम्, शासन-
मुपदेशम्, प्रतिपद्यध्वम् अज्ञोकुरुत । ये अहंताः, प्रथममावकटुकम् आपातत एव
विरसम्, पश्यात् परिणामे, पथं इतम्, उपदिशन्ति । अतएव तंषां शासनं प्रति-
पद्यध्वमिति भावः ।

**अब मोहव्यादौ निरङ्गं कैवल्यपक्षस्तद्वाराः । स्वस्य उपदेशं स्वीकुरुतेति शब्द-
अन्तिमूली वस्तुध्वनिः, न पुनरप्रस्तुतप्रशंसा व्याख्यस्याप्यप्रस्तुतत्वात् ॥१८॥**

[अ] उपष्ट्येति । उपासकानां धर्मसाधकानाम् ।

प्रियं वदक । जीवसिद्धि आचेन ।

राक्षस । अबीत्तसदर्शन करिया प्रवेश कराओ ।

प्रियं वदक । ताहाइ । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

বৌদ্ধসন্ন্যাসী । (প্রবেশ করিয়া) হে মানবগণ ! অজ্ঞান বোগের
চিকিৎসক বৌদ্ধসন্ন্যাসীদিগের উপদেশ গ্রহণ কর । যাহারা, পথমে
বটু এবং পরে হিতকারী উপদেশ দিয়া থাকেন ॥১৮॥

(নিকটে যাইয়া) উপাসকদিগের ধর্মসিদ্ধি হউক ।

चपणकः । [नाव्ये न चिलयित्वा] सावका ! शिलुविदे मुहुत्ते ।
 आमज्ञसादो शिव्वत्सव्वक्षाणा सोहणा तिही, संपुखचन्दा
 पुखमासी ; (ठ) तुद्धाणं उत्तलाए दिमाए दक्खिणां दिसं
 पथिदाणं दक्खिणादुवालिओ खक्खत्तशी । अवि आ, (ड)
 [उपासक ! निरुपित मुहुर्त्तम् । आमध्याङ्गात् निर्भृतसप्तशक्ता शोभना तिथिः

[ट] राचस इति । भद्रतीत बौद्धसम्प्रदायसिद्धं चपणकस्य नाम । अस्माकं
 प्रस्थाने कुसुमपुराक्रमणाय यावाविषये योग्यदिवसः शुभसूचकतया उपयुक्तः कालः ।

(ठ) चपणक इति । उपासक इति राचसस्य धार्मिकतासूचनेन प्रश्नसार्थकं
 सञ्चोधनम् । मुहुर्त्त्युधाकं तव यावायाः चणः, निरुपित मया निर्भारितम् ।
 कौटुम्बं तन्मुहुर्त्त्युधाकं त्वा मध्याङ्गात् सौरदिवसस्य मध्याङ्गकालमध्ये, “प्रागाव्यन्ना-
 दङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिलसूत्रस्य शुभकर्ममात्रपरतया मध्याङ्गपर्यन्तकालस्यै व
 यावायामपि शुभसूचकत्वादिति भावः । निर्भृतानि उक्तगोभिलवचनादेव निष्पन्नानि
 सर्वाणि कल्याणानि मङ्गलानि यस्मां सा । शोभना ज्योतिर्द्वामयत्वादिता मनोहरा ।
 सम्पूर्णः बौद्धशभिरेष कलाभिः परिपूर्णशब्दो यस्मां सा । पौर्णमासी पूर्णिमा ।
 अतएव तव परमशुभमनेव मुहुर्त्त्युधाकं भित्त्याशयः ।

पद्मान्तरे तु आमध्याङ्गात् तस्याः पौर्णमासा एव पूर्वार्षमध्ये ; पूर्तिमापूर्वार्षमध्ये
 विष्टिभद्रासंज्ञकतया तव यावानिषेधे नामङ्गलसूचनात् “हृतीयादशमीश्चिते तत्पञ्चमात्तु
 पूर्वतः । क्लेषं विष्टिः सिते तद्वत् तास्मा परतिष्ठित्वपि । विष्टाय विष्टरौद्राण्डिष्टिः
 सर्वं व वर्णयेत्” इति ज्योतिःशास्त्रादिति भावः । निर्भृते ति निर्मितिकादिवत् अभा-
 वाये लिःशब्दः । तेन निर्भृतानि विष्टिपत्वादेव असम्पन्नानि सर्वाणि कल्याणानि

राक्षस । भद्रत्त ! आमादेर यात्रार उपयुक्त समय निरूपण कर ।

क्षपणक । (अभिनयेर श्रुतारे चिन्ता करिया) उपासक ! आवि
 यात्रार समय निरूपण करिलाम,—मध्याङ्गकालेर मध्ये पूर्णचल्लयुक्त, सर्व-
 प्रकारमन्त्रनज्ञनक पूर्णिमा तिथि ; आपनारा उत्तर दिक् हइते दक्षिण
 दिक् याइवेन, ताहाते दक्षिणारौ नक्षत्र हइवे । आर,—

सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी ; [३] युधाकमुत्तरसा दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां
दक्षिणादिकं नचवन् । अपि च,] [३) ।

अत्याहिमुखे सूले उदिदे सम्पूर्णमण्डले चन्द्रे ।

गमनं बुधस्य लग्ने उदिदत्यमिदे अ केदुम्भि ॥१८॥

[अक्षाभिमुखे सूरे उदिते सम्पूर्णमण्डले चन्द्रे ।

गमनं बुधस्य लग्ने उदिताक्षमिति च कैतौ ॥]

बस्तां सा, शाभना हृष्टिमाव एव सुन्दरी । अस्यात्मिथे रेव शुभलं “पञ्चान्ते निष्फला
बावा मासान्ते मरणं भ्रुवम्” इति ज्योतिषादित्यभिप्रायः ।

(३) युधाकमिति । उत्तरसा दिशः सकाशात् । प्रस्थितानां प्रस्थातुं प्रहन्ता-
नाम् । दक्षिणमनुकूलं दारं हेतुभूतं शुभजनकतया आनुप्रस्थकरमित्यर्थः । नचवं
पूर्वभाद्रपदम्, स्वरूपतो निषेधाभावात् शुभसूचकमिति भावः ।

पञ्चान्ते तु दक्षिणादिर्यमद्वारं प्रापयतीति दक्षिणादिकं चतुर्सूचकमित्यर्थः,
नचवश्चलसम्भवात् “प्राचीं श्रवणशक्ताभ्यां भद्राश्चिन्याश दक्षिणाम् । प्रतीचीं पुष्टरोहिण्याः
कराय्यं भव्यि चीतराम् । एतावदौ भश्लानि वाञ्छताव्यपि दैवतैः । यदि प्रसादतो
गच्छेत् जीवनं तस्य नश्यति ।” इति ज्योतिषादित्याश्रयः ।

अक्षेति । सूरे सूर्ये, अक्षाभिमुखे अक्षाचलगमनप्रहन्ते सति, सम्पूर्णमण्डले
पूर्णमातिथिवशात् परिपूर्णविवर्षे, चन्द्रे चन्द्रमसि, उदिते सति, राहुकेलीरेकश्चरीर-
त्वादव केतुपदेन तथोरुभयोरेव यहणम् । तब तथोरुभयोः समसप्तके अवस्थानात्
राहीरुदये केतोरक्षमितिः केतारुदये च राहीरक्षमितिरिति मिष्ठानः । ततश्च
केतोरुपदेव उदयाक्षमिती सम्भवत इत्यवधीयम् । तेन च केतौ राहुकेतु-
रुदयये च, उदितशासी अक्षमितश्चेति तमिन् सति, बुधस्य सौम्यग्रहस्य, लग्ने चिवे
मिथुने कल्पाथां वा, तथोरुभयोरेव बुधाधिष्ठितत्वात् । एतेन तदानीं पौषमाघश्चैव-
मासी वा प्रकौर्यते ; उदयलयात् सप्तमलये सूर्यास्त्रियमात् अव च मिथुनस्य यहणे
घनुषक्षत्सप्तमतया पौषसम्भवात् कल्पाया यहणे च मौनस्य तत्सप्तमतया चैवसम्भ-

स्य अष्टगमनोग्न्यु इहैले, पूर्णमण्डल चक्र उदय पाइले, आव॑ रात्र॑

राजसः । भद्रत ! अपरैः सांवंत् सरिकैः सह संवाद-
ताम् [ग] ।

क्षपणकः । संवादेतु सावके, अहं गिर्वं गीहं गमिस्त्वं ।
[संवादयतु उपासकः । अहं निजं गीहं गमिष्यामि] [त]

राजसः । न खलु कुपितो भद्रतः ? [थ] ।
क्षपणकः । ए कुविदे तु द्वाणं भद्रते । [न कुपिती दुष्टाकं
भद्रतः] [द] ।

राजसः । कस्तुहि ? [ध] ।

अत्रापि द्वितीयोऽर्थः शब्दशाक्तमूलं वस्तुध्वनिः ॥२१॥

(ग) राजस इति । सांवंत् सरिकैदैवज्ञैः, सह, संवादताम् एकमनीक्रियताम्
आलीच यावासुमधी निर्जार्यं तामिष्यर्थः ।

(त) क्षपणक इति । उपासको धर्माराधकः । अभान्तनिष्ठपणान्मम संवादन-
प्रयोजनं लाभ्यते ; तथ तु सन्देहश्च तदा त्वमेव स वादयेति भावः ।

(थ) राजस इति । भद्रती भद्रान्, न खलु कुपितः ? भद्रदीयवाकारे सन्देह-
करणान्ममीपरि कुञ्जी न जातः ? इति काकुवशान् प्रश्नः ।

(द) क्षपणक इति । युष्माकमुपरि भद्रतीहं न कुपितः ; अन्यतु कर्षित-
कुपित इत्याशयः ।

[ध] राजसः । तर्हि कः कुपित इत्यन्वयः ।

आर, लग्न शुभलग्न हইবে, তাহাতে পাপগ্রহের ঘোগ পরিত্যাগ
করন ; চন্দ্ৰেৰ বলে যাত্ৰা কৱিয়া শৈষ্টই শুক্রতৰ লাভ কৰন ॥২১॥

রাক্ষস । ভদ্র ! অগ্নাত্ম দৈবজ্ঞেৰ সহিত আলোচনা কৰ ।

ক্ষপণক । আপনি আলোচনা কৰন ; আমি নিজেৰ বাড়ী যাই ।

রাক্ষস । ভদ্র কুক্ষ হইল না ত ? .

ক্ষপণক । ভদ্র আপনাদেৱ উপৱে কুক্ষ হয় নাই ।

चरणकः। भश्वरं कदन्ते। जेण अहशो पक्षं उज्जितं
परपक्षं प्यमाणीकलेसि। [भगवान् कृतानः। येन आत्मनः पक्षम् उज्जिता
परपक्षं प्रसाणीकरीषि] [न]। इति निष्कृत्यः चपणकः।

राजसः। प्रियं वदक ! ज्ञायतां का वेला वर्त्तत इति [प]।
प्रियं वदकः। अत्याहिलासी भश्वरं सूरो। (असामिलाषी भगवान्
सूरः) (असामिलाषी भगवान् शूरः) (अर्थभिलाषी भगवान् शूरः) (क)।

(न) चपणक इति। कृतान्तो दैवम्। आत्मनः पक्षं सानुरक्तं माम्। (परपक्षं पक्षान्तरवर्त्तनमन्तं दैवश्च, प्रमाणीकरीषि यामासुमथित्पद्ये अक्षान्तत्वे न
निषिनीषि। दैवस्य कुपितत्वाभावे एवं विपरितबुद्धिर्व्यादिति भावः। शब्दशक्ति-
मूलो वस्तुभवित्वा = कृतान्ती यमः। अनुरक्तत्वात् आत्मनः पक्षं अन्द्रगुप्तम्, विरक्तत्वात्
परपक्षं मलयक्तेतुम्, प्रसाणीकरीषि हितकारित्वे न लिषिनीषि।—तेन यमः कुपितः
सन् शीघ्रमेव तप्तफलं दास्यतीति भावः। “कृतान्ती यमसिद्धान्तदैवाक्षण्यकर्त्त्वं”,
इति मेदिग्नी।

[प] राजस इति। वेला समयः।

(फ) प्रियं वदक इति। भगवान् माहात्मावान्, सूरः सूर्यः, असामिलाषी
अन्तर्गमनीन्द्रियः इत्यर्थः।

अश्वपक्षहये तु भगवान् राजलक्ष्मीष न्, शूरी द्वीर्घी मलयक्तिर्व्यादित्यान्तर्गमनीन्द्रि
असामिलाषी भूत्याक्षुद्रः। भगवान् बुद्धिनीपुम्हादृद्यमस्ती, शूरी द्वीर्घ राजसः, चाणक्यन्
प्रदद्वितच्छलीन अन्द्रगुप्तान्तिकं अर्थभिलाषी। “ऐश्वर्यस्य च वीर्यस्य यिथो यमस्य
एव च। ज्ञानवैराग्ययोर्वैष यज्ञां भग इतीहासा॥” इति कात्यन्यायामारः।

राक्षस। तवे, के त्रुद्धि हईल ?

क्षपणक। भगवान् दैव। ये हेतु, आपनि निजेर पक्ष परित्याग
करिया परपक्ष आश्रय करियाछेन। (ऐ बलिया क्षपणक चलिया गेल)

राक्षस। प्रियं वदक ! जान देखि=एथन कोन् वेला हईयाछेह।

प्रियं वदक। भगवान् सूर्य एथन अन्तगमनोन्मुख हईयाछेह।

राजसः । चासनादुत्थाय विर्णाक्ष च । अये ! अस्ताभिलाषी भगवान् सहस्रदीधितिः । तथाहि—(ब)

आविभूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेऽज्ञिहानस्य भानोः
पत्रच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।
एते तस्मिन् निवृत्ताः पुनरपरगिरिप्रान्तपर्यस्तविष्वे
प्रायो भृत्यास्तप्रजान्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः ॥२३॥
इति निष्ठानाः सत्रे ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥०॥

(ब) राजस इति । अर्थ इति प्रथ वदकांक्षस्य 'सूरी' इति पदस्य सूर्यपरत्वारणे । 'अतएव सस्य 'सूरी' इति पदस्य शूरपरतया मलयकेतुषोधनात स्वाधनाच या अनिष्टाङ्कः। जाता तज्जिवन्त्यये केवलसूर्योधक सहस्रदीधितपदमुक्तमिति बाध्यम् । "अये कोषं विषादे च सम्भूमे व्यरणोऽप च" इति मंदिनी ।

अन्त्यः—एते उपवनसरवः क्षणम् आविभूतानुरागाः (सन्तः) पवच्छायैः उदयगिरेः उज्जिहानस्य भानोः पुरस्तात् आशु दूरं गत्वा, तस्मिन् पुनः अपरगिरिप्रान्तपर्यस्तविष्वे (सन्ति) निवृत्ताः इव । सेवमानाः भृत्याः प्रचलितविभवं स्वामिनं प्रायः त्यजन्ति ॥२३॥

स्वप्तं सूर्यास्तगमनं वण्णग्रन्थपि दुदैवात् स्वपञ्चानिष्टमेव धनयति आविभूतेति । एते उपवनसरव उद्यानवृत्ताः, क्षणम् उदयकालसावं सम्पत्कालमावच्च, शुभाविभूतो रात्रिकिरणप्रातात् लाभाश्वावशाच्च उत्पन्नः अनुरागी रक्तिमा भक्तिश येषां ते ताहशाः सन्तः, पवाणां दलानां क्षाया इति पवच्छायानि तैः करणैः, उदयगिरेः उदयपर्वतात् गिरितुत्यविशालमुदैवाच्च, उज्जिहानस्य उदयमानस्य अभ्युदयं प्राप्नुवित्वा, भानोः सूर्यस्य भानुत्यपतापिनः स्वामिनश्च, पुरस्तादयतः, आशु शीघ्रम्, दूरं गत्वा । उच्छायानि उदयकाले भानोः, भक्ता भृत्याश्च स्वामिनः सम्भूत्वं गच्छन्ति । तस्मिन् भानो स्वामिनि

द्राश्र्मस । [आमन इतेते उठिग्रा एवं देशिग्रा) उत्ते । उग्वान् शृणुदेव अस्ताभिलाषी इश्वाचेन । काऽवृ,

च, पुनः, अपरगिरिप्राणे असपर्वतश्च विषदि च पर्यक्षं पतितं लक्ष्य विष्वं
मल्ललं ऐश्वर्यं च यस्तथा तथा तादृशे सति, निहताः प्रत्याहता इव, इदानीं सम्भाकाले-
इपि तर्थं च निडित्तिदर्शनादिति भावः । तथा च सेषमानाः शुश्रूषापरायणा भृत्याः,
प्रचलिती गतः विभवः प्रतापः धनसम्पद यस्तत तादृशम्, स्वामिनः प्रभुम्, प्रायो बाहु-
ल्येन, त्यजन्ति ।

अव सामान्ये न विशेषसमर्थं नहपीडिर्थान्तरन्वासीडिलङ्कारः, वाञ्छा क्रियोत्पे चा आन-
योरङ्गाङ्गिभावेन सज्जरः । तथा उत्पे द्वितार्थं समर्थं नादनुचितार्थं त्वदीषः ; स च
'सम्भाकाले किलाधिन् विलयमुपगताः कीवलं चिललीयाः' इति चतुर्थं चरण-
पाठेन समाधेयः । प्रसादी गुणः, दैदभीं रीतिः, स्वधरा च हृतम् ।

पूर्वं प्रियं वदकीक्षिवशात् एतच्चोक्तवशाश्वायं भवत्यः प्रत्येत्यः । यथा स्वयं
राजसश्चाणक्यकौशलकमेण चन्द्रगुप्तमिकटे अर्थाभिलाषी ; मलूघकेतुश आणक्यहक्ष-
गमनेत अस्ताभिलाषी ; तथात्वे च चाविभूतानुरागा अपि भट्टभट्टभागुरायणादयो
भृत्या राजसं मलूघकेतुश परिष्वत्यन्तीति । अतएवेदं साहित्यदर्शीता द्वितीयं
पताकास्थानम् । यथा तत्रेव —

“वद्धः सातिशयश्चिद्द्वात् नामावन्धसमाशयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥”

पतक्षायैरिति “षष्ठ्यास्त्राया वहनात्वे त्” इति नपुं सकत्वम् । उज्जिहानस्ते ति
“श्रीहाङ्ग गतौ” इति हाधातीरानश्च प्रथीगः ॥२३॥

इति श्रीहरिदासमित्रान्वागीश्विरचितायां मुद्राराजसमाटकटीकायां

चाणक्यात्मरौपमत्याया चतुर्थङ्कविवरणम् ॥०॥

स्वर्यं यथन उदयपर्वत इत्तेऽर्थिते थाकेन, तथन उत्तानेन एই
बृक्षगुलि क्षणकालेन जग्न रक्तवर्णं हईया, पत्तेव छाया द्वारा सेहि स्वर्येर
सम्मुखे ताड़ाताड़ि गमन कवे ; आवार सेहि स्वर्यमग्नल अस्तपर्वतेव
प्रान्तभागे पतित हईले, एই उत्तानेन बृक्षगुलि सेहि पत्तेव छाया ।
द्वाराइ येन निरुत्ति पाइया याय । कारण, शुश्रूषापरायण भृत्येरा अभाव-
शून्त अभूके प्रायै त्याग करिया थाके ॥२३॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

— : * : —

ततः प्रविशति लेखमलजुरणस्तगिकाष्ठ समुद्रामादाय सिद्धार्थकः (क) ।

सिद्धार्थकः । हीमाणहे हीमाणहे ! (ख) ।

बुद्धिजलशिखरेहि॒ं सिद्धन्ती॑ देशकालकलसेहि॑ ।

दृ॑सद्वस्त्रदि॑ अज्ञा॑ फल॑ गुरुग्र॑ चाणकगोदिलदा ॥१॥

आशय॑ माशर्थ्यम् ।

(बुद्धिजलनिभ॑रे॒ः सिद्धमाना॑ देशकालकलस्तु॑ः ।

दृ॑यिष्यति॑ अद्य॑ फल॑ गुरुक॑ चाणकनौतिलता ॥१॥)

(क) तत इति । लेखं पबम्, मुद्रया पेटिकोपर्येव दन्तेन राजसमामाकिता-
हु लीमुद्राक्षिणीन सह विद्यमाना इति लमुद्रा ताम्, अलजुरणस्तगिकाम् अलजार-
पेटिकाष्ठ ।

(ख) सिद्धे॒ति । हीमाणहे॑ इत्येकमेवाशय॑ द्वीतकमव्यय॑ तस्मातिशये॑ दिवत्ति॑ ।
आशय॑ च चाणकनौतिनै॒पुष्ट्यचिन्तावशात् ।

बुद्धीति॑ । देशकाला॑ एव कलसाः कुम्भास्तु॑ः, बुद्ध्य एव जलानि॑ तेषां॑ निभ॑रे॒ः
प्रवाहिः॑ सिद्धमाना॑ आद्रीकियमाणा॑ पुष्टीकियमाणा॑ च, चाणकयस्य॑ नौतिरेव॑ लता॑ सा, अद्य,

तद्दैमस्त्रर॑ शुद्धाक्षित॑ पत्र॑ ओ अलकारेव॑ थलि॑ लष्टया॑ मिद्धार्थक॑ प्रवेश॑
करिल॑ ।

मिद्धार्थक॑ । आशर्य॑ आशर्य॑ ।

देश॑ ओ कालक्रप॑ कलस॑ हइते॑ निर्गत॑ बुद्धिक्रप॑ अलोव॑ अवाह॑ धारा॑
सिक्त॑ कराय॑ चाणकेय॑ नौतिक्रप॑ लता॑ आज॑ गुरुत्तर॑ फल॑ देख॑हिवे ॥२॥

ता गहीदो मए अज्जचाणकेरा पढ़मलेहिदो अमश्वरक्ष-
सस्त्र मुहालंच्छओ अग्रं लेहो, तस्य ज्ञेव मुहालंच्छआ
इश्रं आहरणपेड़िआ । चलिदोऽन्नि किल पाढ़लिउत्तं ता जाव
गच्छामि । परिक्रम्यावलीक्ष ए । कहं क्षवणाओ आशच्छदि ? ता
जाव मे असउणभूदं इमस्य दंसणं, ता आदित्तोदंसणेण
पड़िहणामि । (तद गहीती मथा आर्यचाणक्येन प्रथमलेखितः अमात्यराजसस्त्र
मुद्रालाङ्कितः अयं लेखः, तस्येव मुद्रालाङ्किता इथम् आभरणपेटिका । चलितोऽन्नि
किल पाटलिपुवम् । तदयावदगच्छामि । ... कथं चपणक आगच्छति । तद-
यावन्म अशकुनभूतम् अस्य दर्शनम्, तदादित्यदर्शनेन प्रतिहन्मि) (ग) ।

गुरुकं महत्, फलं शस्य कार्यसिद्धिं, दर्शयिष्यति । धर्थीयं चाणक्यनीतिरिति
भावः ।

अत द्विष्टं साहृं रूपकमलद्वारः ॥१॥

(ग) तदिति । तत्त्वात् चाणक्योदैश्चाधमस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । मुद्रया
राजसनामचिक्रितेन मुद्राप्रदानयन्त्रेण साङ्क्रतशिक्रितः । लेखः पतम् । तस्येव
राजसम्येव । आभरणपेटिका अलङ्घारमञ्जुषा । किलेत्यलीकि, आमनः पाटलिपुव-
चलनं क्लेमावसित्याशयः । परिक्रम्य पाटलिपुवचलनाय कतिपयपादचेपं कृत्वा,
अवलीक चपणकमेव हृष्टा । अशकुनभूतम् अमङ्गलसूचकीभूतम्, अस्य चपणकस्य
दर्शनमिति यत्, तत् आदित्यदर्शनेन सूर्यावलीकनेन, प्रतिहन्मि नाशशामि अस्य अम-
ङ्गलसूचकतां लिवारयासीयथः । आदित्यदर्शनस्य मङ्गलकरत्वात् “लोकेऽन्निमङ्गलान्वस्तौ
ब्राह्मणी गौहृं तामनः । हिरण्यं शर्विरादित्य आपो राजा तथाऽप्तमः” इति अृत-
रिति भावः ।

आर्य चाणक्य याहा प्रथम लेखाइयाछिलेन एवं अमात्यराज्यमेर
नाममूद्रा द्वारा याहाके चिह्नित करा हईयाछिल, एই सेहे पत्र आमि
लेइयाछि; आर राज्यमेरहे नाममूद्रा द्वारा चिह्नित एই अलक्षारेव
पेट्राटीও लैयाछि; एवं चलियाछि ओ पाटलिपुत्रेर दिके । ता,

प्रविष्ट्य चपणकः ।

अलिहन्ताणं पणमामो जे दे गम्भीलदाए बुझौए ।

लोउत्तरेहि लोए सिद्धिं मग्गेहि मग्गन्ति ॥२॥

(अहं तां प्रणमामः ये ते गम्भीरतया बुझेः ।

लोकोत्तरे लोके सिद्धिं मागें मार्गं यन्ति ॥२॥).

सिद्धार्थकः । भद्रत ! वन्दामि । [भद्र ! वन्दे] [घ]

चपणकः । सावका ! धम्मालाहो दे होदु । सिद्धार्थकं निर्वग्यं

अहं तामिति । अहं ताम् अलौकिकबुद्धिमत्तादिना प्रश्नसामाजनां चाणकार्दी तेभ्य इत्यर्थः, प्रणमामो गम्भूर्मः; ते प्रसिद्धाः, ये चाणकाग्राठयः बुझेः, गम्भीरतया अगाधतया अन्वे रज्ञेयतया हेतुना, लोके जगति, लोकोत्तरे रलौकिकैः, मार्गेः पथिभिः उपार्थे रित्यर्थः, सिद्धिं निजकार्यं निष्पत्तिम्, मार्गं यन्ति अन्विष्यन्ति कर्तुमिच्छन्तीति तात्पर्यम् ।

अब चाणकार्दीतः प्रश्नसा सूचितेति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

अहं तामिति “अहः प्रश्नसायाम्” इति शब्दृक्, “वनुर्थं थे जही” इति पिङ्गल-सूत्रे ए ए वनुर्थं थे षष्ठी ॥२॥

[घ] सिद्धिति । वन्दे भद्रतं प्रणमामि ।

याइते थाकि । (कठिपय पदक्षेप करिया देखिया) क्षपणक आसत्तेच्छ ये ! उहार दर्शनटा ये आमार अमञ्जलशृचक हईन ! ता याहा हड्क, शृद्यदर्शन धारा उहार अमञ्जलशृचकता नष्ट करि ।

क्षपणक । (प्रवेश करिया) प्रश्नसनीय लोकदिग्के आमि नमस्कार करि, औसिद्ध ये सकल प्रश्नसनीय लोकेरा बुद्धिर अगाधतानिवक्षन जगते अलौकिक उपाय धारा आपन आपन कार्यसिद्धि करिते इच्छा करेन ॥२॥

सिद्धार्थक । भद्रत ! आपनाके नमस्कार करि ।

सावका ! समुद्र-सन्तलण-किद-व्यवसाय' विश्व है हिंश्व'
येकखामि । [उपासक ! धर्मलाभजे भवतु । उपासक ! समुद्र-सन्तरण-त्रैषं
व्यवसायामि ते हृदय' पेत्ते] [५] ।

सिद्धार्थकः । कह' भद्रतो जाणादि । [कथ' भद्रतो जाणाति] ।

उपरकः । सावका ! कि' एत्य जाणिदव्व' ? । गा' एसो
ज्ञेव मग्न आग्नो-कस्तुधारे लेहे सूत्रेदि । [उपासक ! किमव ज्ञात-
ध्यम् । ननु एष एव मार्ग-नौ-कण्ठारः लेखः सूचयति] [६] ।

सिद्धार्थकः । जाणिद' भद्रते षां देसन्तलं चलिदोऽङ्गि । ता

(५) उपरेति । समुद्रसन्तरणे हतो व्यवसायीऽध्यवसाय उद्यमो येन तत् तादृशमिव,
ते तव हृदयम्, पेत्ते सभावयामि । तथा च त्वमिदानीं समुद्रसन्तरणमिव किञ्चित
गुरुतरं कार्यं कर्तुं प्रवक्तोऽसीति सभावयामीति भावः ।

(६) उपरेति । अब समुद्रसन्तरणतत्त्ववसायत्वे, कि' ज्ञातव्य' कि' कारणम्
अनुसन्धेयमल्लि ? अपि तु किमपि नेत्र्यर्थः, तस्य घटापलश्चादिति भावः । तहि'
इह तत् स्पष्टोपलभ्यं कारणमित्याह नन्विति । मार्गः पाटलिपुत्रगामी पन्ना एव
नौर्नीका तथाः कण्ठधारो नाविकस्तुष्टपः, एष लेखः पत्रमेव, सूचयति समुद्रसन्तरणवत्
दुक्षरकार्यं हतत्यवसायता दीतयति । तथा च नाविको यथा नौका समुद्रं सन्ता-
वयति, तथा अयं लेख एव त्वां दुग्मं पन्नान् सन्तावयतीति भावः । अतएवाव
परम्यवितं छपकमलङ्कारः ।

क्षपणक । उपासक ! तोमार धर्मलाभ इट्टुक । (सिद्धार्थकके
भाल करिया देखिया) उपासक ! तोमार मन येन समृद्ध सन्तुरण करि-
वार झग्नु उद्गम करियाछे बलिया आमि मने करि ।

सिद्धार्थक । आपनि कि करिया जानिलेन ?

क्षपणक । उपासक ! एविषये कि जानिते हइबे ? पथरुप
नौकार नाविकरूप एই पत्रानाहि सूचना करितेछे ।

कधे दु भदन्तो कौदिसो अज्ञा दिश्चसो । (ज्ञातं भदन्ते न देशान्तरं
चलितोऽस्मि । तत् कथयतु भदन्तः कौदिशः अव दिवसः) [कृ] ।

चपणकः । विहस । सावका ! मुख्णं मुख्णित्र तुम एकदत्ताणि
पुच्छसि । [उपाधक ! मुख्णं मुख्णित्वा त्वं न ददाणि पृच्छसि] [ज.] ।

सिद्धार्थकः । भदन्त ! सम्पदं पि किं जादं ; ता कधे हि ।
अदि अत्तणो अणुजलं भविस्तुदि, ता गमिस्सं, अस्मधा शिव-
त्तिस्सं । (भदन्त ! साम्यतमपि किं जातं तत् कथय । यदि आत्मनः अनुकूल
भविष्यति, तद्वग्निष्वासि, अन्यथा निवर्त्तिष्य] [भ.] ।

चपणकः । सावका ! ण सम्पदं एदस्सि॑ मलश्चकेदुकड़ए

[कृ] सिद्धेति । कौदिशः यावाशां शुभः अशुभां वा ।

[ज.] चपेति । मुख्णं मलकम्, मुख्णित्वा वापयित्वा सर्वान् वेशान् छेदयित्वे-
त्वर्थः । तथा च भरत्यादिनच्चवेषु मुख्णन् निषिद्धम्, हस्तादौ च विहितम् । ततश्च
मलकमुख्णनानन्तरं तत्त्वज्ञासा विष्वासा निष्फला विष्वितनच्चवकर्त्तव्यस्य मुख्णनस्य
प्रागेव ज्ञातत्वान्, तथा यावाकरणानन्तरं तत्र विष्विताविष्वितदिवसज्ञासा पि निष्फलैव
नस्या अपि प्रागेव ज्ञातत्वादिति भावः । अतएव कौतुकाविहसेत्यत्तम् ।

[भ.] सिद्धेति । किं जातं गमनस्येति श्रेष्ठः अपि तु किमपि नित्यर्थः ; गमना-
वस्थमावमिति भावः । कथय अस्य दिवसस्य शुभं शुभत्वामति र्गषः । अनुकूलं शुभ-
त्वान् शुभफलज्ञनकं दिनम् ।

सिद्धार्थक । आपानि बृंदते पारियाछेन ये, आर्मि अग्नि देशे
चलियाँछ । अतएव बलून, आज्ञाकार दिन केमन ।

क्षपणक । (हास्त कारया) उपासक ! तुमि यत्कम्युग्न करिया, परेहे
ताहार विहिताविहित नक्षत्र जिज्ञासा करितेछ ।

सिद्धार्थक । भद्रस्त ! एथनेह गमनेन विहित इयाछेह ; अतएव बलून ।
वदि निजेर अनुकूल हय, तबे षाहेब ; ना हइले फिरिब ।

अणुजलं भविस्तदि । [उपासक ! न साम्रतमेतच्चिन् मत्यकटके अग्रकूलं
भविष्यति] [अ] ।

सिद्धार्थकः । भद्रत ! कहेहि कुदो एहं । [भद्रत ! कथय कुत
एतत्] [ट] ।

कपणकः । सावका ! णिसामेहि, पढ़मं दाव एत्य कड़ए
लोअस्त्वा अणिवारिदो णिगमप्पवेसो आसी । दाणि पञ्चासस्त्वे
कुसुमपुले ए कोवि अमुहालंछिओ णिगमिदुं पवेट् वा
अणमोदोअदि । ता जदि भाउराअणस्त्वा मुहालंछिओ, तदो
गच्छ विस्तज्जो, अख्याहा चिठ्ठ । मा गुम्माहिअरिएहिं संज-
मिअकलचलणो राअकुलं पवेसीअसि । [उपासक ! निशामय, प्रथम-

[अ] चपेति । साम्रतं कारणविशेषादिदानोम् । स च कारणविशेषः पर-
बाके स्यज्ञेभविष्यति । मत्यकेतोः कटके शिविरे, अग्रकूलं शुभमच्चवादिसत्त्वेऽपि
शुभजनकम्, न भविष्यति, दिनमिति शेषः ।

[ट] सिद्धेति । एतदनुकूलभवतम्, कुतः कथम् ।

[ठ] चपेति । निशामय शण । कटके शिविरे । प्रत्यासम्भवे निकटवर्त्तिनि
सति । अनुमोद्यते अनुज्ञायते ; अपरौद्धितया शवीरपि निर्गमपवैश्वसम्भवादिति भावः ।
धिष्म्भ आश्वस्त्वितः सन्, अथथा अमुद्रालाङ्कितश्चेत् तदा तिष्ठेत्यर्थः । गुआधि-
कारिकैः सैवासदाररचकैः, संयमितौ बद्धौ करौ हस्तौ अरणौ पादौ च घस्य स

क्षपणक । उपासक ! एथन एই मलयकेतूर शिविरे अग्रकूल
हइवे ना ।

सिद्धार्थक । भद्रत ! बलून देखि—अग्रकूल हइवे ना केन ?

क्षपणक । उपासक ! शोन, प्रगम एই शिविरे लोकेर निर्गम
ष्ठ प्रवेश अनिष्टक्षेत्र हिल । किञ्च एथन कुसुमपुर निकटवर्त्ती हइयाचे
बलिया, अमूर्त्रांचहित अवस्थाय काहाकेओ वाहिर हइते किंवा प्रवेश

तावत् अब कटके लीकस अनिवारितो निर्गमप्रवेशी आलाम् । इहाँ प्रथमः
कुसुमपुरे न कोइपि अमुदालाङ्कितः निर्गन्तु प्रवेष्टु वा अनुमीदयते । तद याद
भागुरायणस मुद्रालाङ्कितः, ततो गच्छ विष्वधः, अवधा तिष्ठ । मा गुलाधिकारिकैः
संयमितकरचरणः राजकुलं प्रवेश्यसे] [३] ।

सिद्धार्थकः । किं ए आग्नादि भद्रतो, जधा अमच्चरकवसस्म
केलिप्ररो अन्तिओ सिद्धत्यओ अहं त्ति । ता अमुदालाङ्कितं
पि मं णिक्कमन्तं कस्म सत्ती णिवारेदुं । (किं न जानाति भद्रतः,
यथा अमात्यराचसस केलिकरः अन्तिकः सिद्धार्थकः अहमिति । तत् अमुदा-
लाङ्कितमपि मां निष्क्रमन्तं कस्य अक्षिर्निवारयितुम् ?] (३) ।

अपणकः । सावका ! रक्खसस्म पिसाचस्म वा केलिअहो

ताहशख्तम्, राज्ञः कुलं गृहम्, मा न प्रवेश्यसे, अमुदालाङ्किततया अवावस्थाने
इत्यर्थः ।

“ग्रामः सेनाघटभिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः । सम्बै लियामामलक्ष्येलावनीषस्त्र-
वशमसु” इति मेदिभी ।

(३) सिद्धेति । केलिकरी हासपरिहासादिना कौतुकजनकः, अनिकः सर्वदा
निकटवर्ती । सर्वाञ्चस्य राचसस परमनिवमहमिति भावः ।

करिते अमूर्मति देश्या हय ना । श्रुतराः यदि भाण्डरायणेर मूज्जाचिक्रित
हईया थाक, तबे विश्वस्त्रिते थाओ, ना हईले एই थानेह थाक ।
टैम्प्ट्राषाम्सेर द्वाररक्षकगणकर्त्तुक हत्ते ओ पदे बद्ध हईया राज्ञार गृहे
अवेशित हईও ना ।

सिद्धार्थक । भद्रत कि जानेन नाये, आमि यन्त्री राज्ञसेर इयाकिर
लोक एবं सर्वानि निकटवर्ती सिद्धार्थक । अतएव आमि अमूज्जाचित
अवश्य बाहिर हईते लागिलेओ, काहार शक्ति आছे आमाके बारण
করে ।

होहि । अत्य उण दे असुहालं छिदस्त णिकमणोदाशो ।
(उपासक ! राज्ञस्य पिशाचस्य वा केलिकरी भव । नास्ति पुनस्ते असुद्राखाज्ञितस्य
निष्क्रमणोपायः) (ट) ।

सिद्धार्थः । भद्रन्त ! वा कुप्प, भण मे कज्जसिष्टौ होदुत्ति ।
(भद्रन्त ! वा कुप्प, भण मे कार्यमिति भवतु इति) (थ) ।

चपणकः । सावका ! गच्छ होदु दे कज्जसिष्टौ । अहं
पि भागुराघणादो पाढ़लितत्तं गन्तुं मुहं पड़िच्छेमि ।
(उपासक ! गच्छ, भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुराघणात् पाटलिपुत्रं
गन्तुं मुद्रां प्रतीच्छामि) [त] ।

इति निष्क्रान्तो । प्रवेशकः । (थ)

(ट) अपेति । राज्ञस्य पिशाचस्य वेति पिशाचसाहचय्येण अमाघराज्ञस्य
दुर्जनता सूचिता ।

[थ] सिद्धेति । चपणकस्य बौद्धसम्प्राप्तितथा प्रभावस्त्वसम्भावनावशात् वाक्-
सिद्धिसम्भावनया भणेत्यादिकमुक्तमिति बाध्यम् ।

(त) अपेति । प्रतीच्छामि गद्धामि ।

[थ] प्रवेशक इति । प्रवेशयति परवर्त्तिपात्रप्रविश्य मूर्खतीति प्रवेशकः । तथा
अ दर्पणी—

क्षपणक । उपासक ! तुमि राज्ञसेर किम् पिशाचेरह इयारकिर
लोक हओ ; तथापि किञ्च अमूद्राक्षित अवस्थाय तोमार बाहिरे याइ-
बार उपाय नाइ ।

मिष्ठार्थक । डदन्त ! आपनि कुक्ष हइबेन ना ; बलून ये, आमार
कार्यसिद्धि हउक ।

क्षपणक । उपासक ! याओ, तोमार कार्यसिद्धि हउक । आमिओ
पाटलिपुत्रे याइबार जग्न भागुराघणेर निकट हइते मूद्रा [टिकिट] लाइ ।

ततः प्रविशति पुरुषेणागुगम्यमानो मागुरायणः ।
 भागुरायणः । सगतम् । अहो वै चित्रमार्यचाणक्यनीतिः (द) ।

मुहुर्लभ्योऽदेहा मुहुरधिगमाभावगहना
 मुहुः सम्पूर्णाङ्गी मुहुरतिक्षशा कार्यवशतः ।
 मुहुर्नश्चादीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-
 त्वहो चित्राकारा नियतिरिव नीतिनं यविदः ॥३॥

“प्रवेशकोऽनुदानीक्षा नीचपावपयोजितः ।

अङ्गदयान्तविंश्चयः श्रीष्ठ विष्णुके यथा ॥”

“श्रीष्ठ विष्णुके यथा” इति विष्णुकवदेवाव हत्यर्चिं अमाणकथाश्चनिदर्शकत्वं तं चित्रार्थत्वं प्रश्नीज्यमित्यर्थः । तथा चाव “गहीदो मए अज्ञचाणके ण पढ़मलेहिदो लेही” इत्यादिना छलकथांशानां निदर्शनम् । “अहो पि भागुरायणात्” इत्यादिना च वत्ति अमाणकथा शानां निदर्शनं ज्ञेयम् ।

(द) भागुरेति । वै चित्रा अमत्कारिता ।

अन्वयः—मुहुः लक्ष्योऽदेहा, मुहुः अधिगमाभाव-गहना, कार्यवशतः मुहुः सम्पूर्णाङ्गी, मुहुः अतिक्षशा, मुहुः नश्चादीजा, मुहुः बहुप्रापितफला । अपि नवविदः नीतिः नियतिः इव चित्राकारा रूपे अहो ! ॥३॥

वै चित्रमेव दर्शयति मुहुरिति । मुहुर्वारं वारम्, लक्ष्यः दक्षदर्शनेनाग्निमेयः

(ইহার পর উভয়ে চলিয়া গেল)

প্রবেশক ।

তদনন্তর ভাণ্ডরায়ণ প্রবেশ করিলেন ; তাঁহার পিছনে আর একজন পুরুষ প্রবেশ করিল ।

ভাণ্ডরায়ণ । (স্বগত) কি.আচর্য ! আর্য চাণক্যের নীতি অঙ্গ-
 তই বটে । কারণ,

উহার প্রকাশ বার বার লক্ষ্য হয় ; আবার বার বার ~ বুঝিতে

प्रकाशम् । भद्र ! भासुरक ! म जाँ दूरीमवन्तमिच्छति
कुमारः । अतोऽस्मिन्वे वास्यानमण्डपे विन्यस्यतामासनम् (ध) ।
पुरुषः । एह आसणः, उपविसदु अज्ञो । [एतत् आसनम्,
उपविशतु आयः])

एहे द आविर्भवी यस्याः सा ; मुहः, अर्धगमस्य नीतिविषयकस्यैव ज्ञानस्य अभावेन
गहना दुःखा ; कार्यवश्वतः प्रयोजनवशात्, मुहः, सम्पूर्णानि साकल्येन प्रकाशितानि
अङ्गानि यस्याः सा ; मुहः, अतिक्षेपा साकल्येन प्रकाशाभावात् नितान्तसूक्ष्मा ; मुहः
नश्यत् अद्व्यग्नमानं वौजं कारणं यस्याः सा, मुहः, वह प्रचुरं यथा स्यात्या प्रापित-
मुत्पादितं फलं यथा सा, अपि च ; नयविद्वी नीतिशब्द चाचक्ष्य नीतिः, नियति-
दं वसिष, चिदाकारा आश्वर्यङ्गपा ; इति अहो आश्वर्यम् ; पुरुषान्तरे दृष्टशा-
दर्शनादिति भावः ।

पव चिदाकारत्वं पति मुहर्लक्ष्योद्देहादिपदार्थानां हितुत्वात् पदार्थं हितुकं काश-
लिङ्गमलङ्घारः श्रौती पूर्णोपमा चानयीरडाङ्गिभावेन सङ्करः । वारं वारं मुहःपदाभि-
धानादनवीक्षणत्वदीषः, “सहा चरति खे भासुः” इत्यादिदर्पणीदाहरणत्वं ; स चामूल-
श्चीकापरिवर्त्तनव्यतिरिक्षापरिहाय्य एव । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, शिखरिष्ठी च
हत्तम् ॥३॥

(ध) प्रकाशमिति । दूरीमवन्तम् खालान्तरे स्थितम् । अतएव मुद्रादानाय
शिविरहारे न गन्तुमर्हमीति भावः । अस्यानमण्डपे समाप्तहे, विन्यस्यता स्याप्यताम् ।

ना गाराय दुःख बलिष्ठा मने हय ; प्रयोजन अमूसारे वार वार पूर्णाङ्ग
हय ; आवार वार वार अतिश्च इहैमा याय ; वार वार कारण देखा
याय ना, आवार वार वार प्रचुर फल उपादन करे । अतएव नीति-
ज्ञेर नीतिटा नियतिर ग्रायह अस्तुत ; इहा आश्वर्य बटे ॥३॥

(प्रकाशे) भद्र ! भासुरक ! कुमार मलरकेतु आमाव दूरे थाकटा
इच्छा करेन ना । अतएव एই सत्तामण्डपे आसन शापन कर ।
पुरुष । एই आसन ; आपनि उपवेशन करन ।

भागुरायणः । उपविश । भद्र ! यः कश्चिमुद्रार्थी मां दृष्टु-
मिच्छति, स त्वया प्रवेशयितव्यः ।

पुरुषः । जं अज्ञो आणवेदि । इति निष्क्रान्तः । [यत् आर्य
आज्ञापयति)

भागुरायणः । स्वगतम् । कष्टम्, एवमप्यस्मासु स्त्रे हवान्
कुमारो मलयकेतुरतिसन्धातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा = (न)
कुले लज्जायाच्च स्वयशसि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकधनलोभाष्टनवति ।
तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितमित्येतदधुना
विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रो विमृशति ॥४॥

(न) भागुरेति । एवमपि इत्यसेव मम किञ्चिहूरीभवनेऽपि उनिष्ठादिनेत्यर्थः ।
अतिसन्धातव्यः चाणक्यादेशान्यथा प्रतारयितव्यः, इत्यहो दुष्करं दुःखेन मया तदति-
सन्धानं कर्त्तव्यम् ; तदेव च कष्टमित्यर्थः । तथापि तदेव कर्त्तव्यमिति समर्थ्यति
अथवेति ।

अन्त्ययः—परतन्त्रः कुले लज्जायाच्च स्वयशसि च माने च विमुखः (सन्)
क्षणिकधनलोभात् धनवति शरीरं विक्रीय तदाज्ञां कुर्वाणः (सन्) एतत् हितम् एतत्
अहितम् इति विचारातिक्रान्तः ; (अतएव) अधुना इति किं विमृशति ॥४॥
कुल इति । परतन्त्रः पराधीनी जनः, कुले निजवंशी, लज्जायाच्च, स्वयशसि च,

भागुवायण । (उपबेशन करिया) भद्र ! ये केह मूद्रार्थी हइया
आमाके देखिते हैच्छा करिबे, ताहाकेह तुमि प्रवेश कराइवे ।

पुरुष । आपनि याहा आदेश करेन । (ऐ बलिया चलिया गेल)

भागुवायण । (स्वगत) हाय कि कष्ट ! कुमार मलयकेतु आमार
प्रति ऐ भाबेह श्वेह करेन ; तथापि ताहाके प्रतारित करिते
हैइवे ; इहा अत्यन्तदृकरह बठे । अथवा—

ततः प्रविश्यति प्रतिष्ठार्य तु गम्यमानी मख्यकेतुः ।

मलयकेतुः । स्वगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुस्यादा-
कुला मे बुद्धिनं निष्ठयमधिगच्छति । कुतः—(८)
भृत्या नन्दकुलानुरागट्टया नन्दान्वयालम्बिना
किं चाणक्यनिराकृतेन कृतिना मौर्येण सम्भास्यते ।

माने गौरवे च, विमुखः पराद्युखः सन्, द्युषिकस्य अचिरस्थायिनो धनस्य लीभात्, धनवति धनिजनास्ति के, श्रौरै विक्रौय, तस्य धनवतः आज्ञाम्, कुर्वणः सम्पादयन् सन्, एतत् हितम्, एतस्य अहितम् इति विचारातिक्रान्ती विवेकमतीतः ; शरीरविक्रया-दंर्वति भावः । अतएव अधुना, इति एवभूतविषये, किम्, विमृशति कर्तव्याकर्तव्य-तथा विचारयति ; शरीरविक्रयादविचार्यैव तत् करोत्वित्याशयः ।

अवप्रस्तुतपरतन्वसाभास्याभिधानात् प्रस्तुताक्षणपरतन्वविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतपश्चसा-
लङ्घारः, विमर्शभावं प्रति विचारातिक्रान्त इति पदार्थस्य हेतुवात् काव्यलिङ्गच्च,
अनयारङ्गाद्विभावेन सङ्करः। गुणाद्यः पूर्ववत् ॥४॥

[७] मत्तयेति । विकल्पबाहुत्यात् संश्यातिरेकान्, आकुला व्यतिश्चक्षा । अधि-
गच्छति प्राप्नोति ।

ପରାଧୀନ ଲୋକ ସଂଶ, ଲଜ୍ଜା, ନିଜେର ସମ୍ମାନର ପରାମର୍ଶ ପରାମର୍ଶ
ହିସ୍ତା, ଅସ୍ଥାସ୍ଥା ଧନେର ଲୋଭେ ଧନୀର ନିକଟ ଶରୀର ବିକ୍ରମ କରିଯା, ମେହୁ
ଧନୀରଙ୍କ ଆଦେଶ ପାଲନ କରିତେ ଥାକିଯା, ‘ଏଟା ହିତ, ଏଟା ଅହିତ’ ଏହିକଥ
ବିଚାରେର ପଥ ଅତିକ୍ରମ କରିଯା ଥାକେ । ଅତଏବ ଏଥିନ ଏକଥିବିଷୟ
କି ବିଚାର କରିବେ ॥୫॥

তাহাৰ পৰ মলয়কেতু প্ৰবেশ কৱিলেন ; তাহাৰ পিছনে প্ৰতী-
হাৰীও প্ৰবেশ কৰল ।

ମନୟକେତୁ । (ସ୍ଵଗତ) ରାକ୍ଷ୍ମେର ପ୍ରତି ଅତିରିକ୍ତ ସନ୍ଦେହ ଥାକ୍ଷଣ୍ଡ
ଆମାର ବୁଦ୍ଧି ଆକୁଳ ହିୟା କୋନ ପକ୍ଷ ନିଶ୍ଚୟ କରିତେ ପାରିତେଛେ ନା ।
କାରଣ—

स्यैर्यं भक्तिगुणस्य वा विगणयन् कि' सत्यसम्बो भवेत्
इत्यारुद्धकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भाष्यति ॥५॥

अन्वयः— [राष्ट्रसः] नन्दकुलाग्रागद्वया भक्ताः। नन्दान्वयालभिना। चाणक्य-
निराकृतेन कृतिना मौर्येण [सह] कि' सन्धासते ; कि' वा भक्तिगुणस्य स्यैर्यं विगण-
यन् सत्यसम्बो भवेत् ; इति आरुद्धकुलालचक्रम् इव मे चेतः चिरं भाष्यति ॥५॥

भक्तारेति । राष्ट्रसः, नन्दकुले योऽग्रागसेन दृढया चिरस्यायित्वा भक्ताः। नन्दकुलं
प्रत्येव आसक्ताः हेतुना, नन्दस्य अन्वयं कुलम् आलक्षते तथा। दुष्प्रब्रत्वेनैव आश्रयतीति
तेज, अतक्षत भक्तियुक्तैवेति भावः । चाणक्येन निराकृतः कल्पद्वकरणात् परित्यक्त-
क्तेन ; अतश्चोपयुक्तसचिवाभावामौर्येण सन्धिः सन्धवत्येवेत्याश्रयः । तथा कृतिना
लभ्वराज्यतया कृतकार्येण ; अताऽपि च तत्साचिव्ये विशिष्यायासासन्नवान् सन्धियु-
ज्यत एवेत्यभिप्रायः । मौर्येण चन्द्रगुप्तेन सह किम्, सन्धासते सन्धिं करिष्यति मौर्य-
स्यैव मान्वत्वं यद्वीष्टीत्यर्थः । कि' वा, भक्तिरेव गुणस्य नन्दकुलं प्रत्येव तथा
आसक्तेः, स्यैर्यम् इदानीमपि स्थायित्वम्, विगणयन् मौर्यस्य दासैपुवतया नीचत्वात्
वा अयाह्नीकुर्वन्, सत्या सन्ध्या 'मौर्यं विजित्य तुम्हं राज्यं दास्यामि' इति प्रतिज्ञा यस्य
स ताहृशो भवेत् । इति इत्यं सन्देहः, आरुद्धकुलालस्य कुम्भकारस्य चक्रं द्येन
तत्तादशम्, मे मम, चेती ममः चिरं भाष्यति घूर्णते ।

अत नन्दान्वयालभिनेत्यादियशेषणवयस्य साभिप्रायप्रयोगात् परिकरोऽलङ्घारः,
आरुद्धेत्यादी वाच्या भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेक्षा, कृतिनेति च्छेकानुप्राप्तश्चेत्येतिषां मिथी
निरपेक्षतया संस्कृष्टिः । राष्ट्रसपदस्य प्रकरणादेव लभ्वतया तदनुकार्यपि न त्यूनपदता
द्वौषः । गुणरोती पूर्ववत् । शार्दूलविकौडितं उत्तम ॥५॥

नन्दवंशेर प्रति राक्षसेर अद्वरांग आच्छ एवः ताशाते से वंशेर
प्रति तांशार आसक्तिओ दृढ़ै रहियाछेह ; एदिके चक्रश्चेष्ट नन्दवंशीय,
चाणक्यकर्त्तुक परित्यक्त एवं कृतकार्यं ; चृतरां राक्षस सेह चक्रश्चेष्टेर
सहित कि सन्धिलित हइवेन ? किंवा से उक्तिर शाश्वित्र अग्राह करिया

प्रकाशम् । विजये ! क्षमा भागुरायणः ।

प्रतीहारी । कुमार ! एसो क्षु कड़आदी शिक्षितुकामस्त
सुहासम्पदानाधिकारि चिट्ठिं । (कुमार । एव खलु कटकात् शिक्षि-
मितुकामस्त सुद्रासम्पदानाधिकारि तिष्ठति) (क) ।

मलयकेतुः । विजये ! सुद्धन्तं मसच्चारा भव, यावदस्त पराण् ।
सुखस्ये व पाणिभ्यां नयने पिदधामि (ब) ।

प्रतीहारी । अ' कुमारो आगवेदि । (यत् कुमार आज्ञापयति)

प्रविश्य पूर्वः । अज्ञा ! एमो क्षु खवणाश्चो सुद्धाणिमित्तं

(फ) प्रतीहारीति । एव भागुरायण, कटकात् शिविरात्, शिक्षिमितुकामस्त
निर्गत्तुमित्ततो जनस्त, सुद्राया शिर्मपवेशत्तुचक्षित्तस्य सम्पदानाधिकारि सम्पदान-
काये ।

(ब) मलयिति । न विद्यते सज्जारः पदस्त्रीयस्ताः सा ताष्ट्री भव ; पदशब्द-
निवारणार्थम्, अस्था पदशब्दश्वस्त्रादयहि भागुरायणी सुद्धं परावर्त्यति, तदा मम
कौटुकच्च एव अर्था भवेदिति भावः । अस्य भागुरायणम् । पिदधामि आहस्तीमि ।

मत्यप्रतिज्ञ हइवेन ? एह भाबे आभार चक्षु कुष्ठकारेर चक्रे
आरोहण करियाई धेन वहकाल धाव९ उमण करितेछे ॥५॥

(प्रकाशे) विजया ! भागुरायण को याम ?

अतीहारी । कुमार ! शिविर हइते निर्गमनकामी लोकदिगेय
मूल्ला दानकार्ये भागुरायण व्याप्त आছेन ।

मलयकेतु । विजया ! किछुकाल पमक्षेप करिओ ना ; भागुरायण
मूथ फिराइया रहियाछे ; एह अवस्थाय आमि हस्तयुगल धारा उदार
नमनयुगल आयुत करिब ।

अतीहारी । कुमार धाहा आदेश करेन ।

अज्ञं पेक्खिदुमिच्छदि । (आर्य ! एव खलु अपणकः मुद्रानिमित्तम्
आर्यं प्रेषितुमिच्छति) (भ) ।

भागुरायणः । प्रवेशय ।

पुरुषः । तह । इति निष्कृतः । (तथा)

प्रविश्य अपणकः । सावकाणं धर्मसिद्धी होदु । (उपासकानां
धर्मसिद्धिभूवतु) [म] ।

भागुरायणः । नार्यं नावलीक्य स्वगतम् । आये ! राज्ञसस्य मित्रं
जीवसिद्धिः । प्रकाशम् । भद्रत ! न खलु राज्ञसस्य प्रयोजन-
मेव किञ्चिदुहिष्य गम्यते ? (य)

चपणकः । कर्णौ पिधाय । सन्तं पापं सन्तं पापं सावका !
तहि ज्ञेव गमिस्थां, जहि रक्षसस्म पिसाचस्थ वा णामं पि ण
सुणोअदि । (शालं पापं शालं पापम् । उपासक ! तथिन्नेव गमिष्यामि
र्यासन् राज्ञसस्य पिशाचस्य वा नामायि न श्रूयते) (र) ।

(भ) प्रविश्येति । आर्यं माननीयं भवत्तं भागुरायण ।

[म] प्रविश्येति । उपासकानां धर्मसाधकानां युग्माकम् ।

(य) भागुरेति । भद्रते ल्याटौ काङ्का प्रस्त्रा अज्यते ।

पुरुष । (प्रवेश करिया) आर्य ! एই क्षपणक मूद्रार जन्तु आप-
नार सঙ्गे साक्षात् करिते इच्छा करेन ।

भागुरायण । प्रवेश कराओ ।

पुरुष । ताहाइ । (एই बलिया चलिया गेल)

क्षपणक । [प्रवेश करिया] उपासकदिगेर धर्मसिद्धि हউক ।

भागुरायण । [अভिनयের প্রণালীতে দর্শন করিয়া স্বগত] ও ! রাজ্ঞ-
মের বক্তু জীবসিদ্ধি । [প্রকাশে] ভদ্র ! রাজ্ঞমেরই কোন প্রয়োজন
উদ্দেশ্য করিয়া যাইতেছ না ত ?

भागुरायणः । बलीयांस्ते सुहृदि प्रणयकीपः । तत् किमप-
राष्ट्रं राज्ञसेन भदन्तस्य ? (ल)

क्षपणकः । सावका ! ए मम किं पि रक्षसेण अबलष्टं ।
सत्रं ज्ञे व मन्दभाओ अत्तणो कम्मसुं लज्जामि । [उपासक !
न मम किमपि राज्ञसेनापराष्ट्रम् । स्तथमेव मन्दभाग्य आत्मनः कर्मसु लज्जे) (व) ।
भागुरायणः । भदन्त ! वद्यसि मे कुतूहलम् (श) ।

[र] क्षपेति । शान्तं पापं “राज्ञसस्य प्रयोजनम्” इति न निदेश्यमित्यर्थः,
“शान्तं पापमनिदेश्ये” इत्यभिधानात् । अनिदेश्यत्वातिशये विहक्तिः । पिशाचस्य
वेत्यनेन राज्ञसस्य पिशाचसाहश्यं दीत्यते ।

[ल] भागुरेति । बलीयान् अत्यन्तः । प्रश्नयेनं कीपः प्रणयकीपः अभिमान
इत्यर्थः । अपराष्ट्रम् अपराधः कृतः ।

[व] क्षपेति । मन्दभाग्यो दुर्भाग्यः अहम्, आत्मनः स्त्रय ।

[श] भागुरेति । वद्यसि बाहुल्ये नीत्पादयस्तीत्यर्थः, स्वकर्मणैव स्त्रय खज्जा-
मिधानादिति भावः ।

क्षपणक । [कर्णयुगल आवृत करिया] ओ कथा बलिबेन ना, ओ कथा
बलिबेन ना । उपासक ! मेरै स्थाने याइब, येथाने राक्षसेर वा
पिशाचेर नाम्नु शुनिते पाइब ना ।

भागुरायण । बद्नुर प्रति तोमार त गुरुतर अभिमान हइयाछे
देखितेछि । स्त्रतरां राक्षस तोमार कि अपराध करियाछेन ? ।

क्षपणक । उपासक ! राक्षस आमार कोन अपराध करेन नाइ ।
किन्तु आमि दुर्भाग्य कि ना ; ताइ निजेह निजेर कार्ये लज्जित हइ-
तेछि ।

भागुरायण । भदन्त ! अधिकपरिमाणे आमार कोतुक उৎपादन
करितेछ ।

मत्तयकेतुः । खगतम् । मम च । (ष)

भागुरायणः । श्रोतुमिच्छामि (स) ।

मत्तयकेतुः । खगतम् । अहमपि (इ) ।

अपश्चः । सावका ! किं एदिष्ठा असुषिद्व्येष सुखिदेण ।

[उपासक ! किम् एतैव अशीतव्येन श्रुतेन] [च] ।

भागुरायणः । भद्रत ! यदि रहस्यम्, तदा तिष्ठतु (क) ।

अपश्चः । सावका ! एहि रहस्यं । (उपासक ! नहि रहस्यम्) ।

भागुरायणः । तहि कृथ्यताम् ।

अपश्चः । सावका ! एत्य एदं । तधावि ए कधइस्यं
अदिणिसंसं । [उपासक ! नाहि एतत् । तथापि न कथयिष्यामि अति-
नृशंसम] [घ]

[ष] मत्तयेति । मम च क्रूरूहल्लं वज्रं यस्तीत्यन्वयः ।

[स] भागुरेति । श्रोतुमिच्छामि तं क्रूरूहल्लवज्रं कं हृताम्भनिति श्रेष्ठः ।

(इ) मत्तयेति । अहमपि श्रोतुमिच्छामीति सुव्यव्यः ।

[च] अपेति । अशीतव्यलन्तु एकव गोपनीयत्वात् अन्वत् अतिनृशंसत्वादिति
मात्रः ।

[क] भागुरेति । रहस्यं गोपनीयम् । तिष्ठतु अस्तुतमेव वर्त्तताम् ।

मलम्बकेतु । [स्वगत] आमारुष ।

भागुरायण । मे हि बृत्तान्त शुनिते इच्छा करि ।

मलम्बकेतु । [स्वगत] आमिष ।

क्षपणक । उपासक ! एই अश्वोतव्य बृत्तान्त शुनिया कि हईबे ।

भागुरायण । भद्रत ! यदि गोपनीय हय, तवे था'कृ ।

क्षपणक । उपासक ! गोपनीय नहें ।

भागुरायण । तवे बल ।

भागुरायर्थः । भद्रत ! अहमपि मुद्रांन दास्यामि (ग) ।
 अपवकः । स्वगतम् । युत्तमिदानीमथिंने कथयितुम् । पक्षाश्वम् ।
 का गदो, एसे णिवेदेमि, सुशादु सावको । अत्य दाव हगे
 अधस्त्रो पढ़मं पाड़लिउक्ते णिवसमाणो लक्खसस्त्र मित्तत्त्वं
 उवगदे । तहिञ्च अवसले लक्खसेण गूढं विषकसापचोअं
 समुप्पादिअ घादिदे देवे पञ्चदीसले । [का गतिः, एष निवेदयामि,
 अर्थात् उपासकः । अज्ञि तावत्, अहम् अधर्वः प्रथमं पाटलिपुवे निवसन् राजसल
 निवत्सुपगतः । तस्मिंश्च अवसरे राजसेण गूढं विषकसाप्रयोगं समुत्पाद घातितो
 देवः पर्वतेश्वरः] [घ] ।

(ख) अपेति । एतत् रहस्यम्, नाल्लि न भवतीत्यर्थः । अकथम् प्रति हेतुमाह
 अतिवृशं समिति । अतिनिष्ठुरमित्यर्थः ।

[ग] भागुरेति । यदि न कथयसीति भावः ।

[घ] अपेति । अथिंने शब्दाभिलाषिणे भागुरायर्थाय । का गतिः अकथने क
 उपायः । अतएव एष निवेदयामीत्यर्थः । अज्ञि तावत् ईट्टश्च इति श्रेष्ठः ।
 अधर्वः अपुत्त्वान् । अवसरे समये । गूढं गुप्तं यथा स्वात्मा । विषकसायाः प्रयोगं
 प्रेरणम् ।

क्षपणक । उपासक ! गोपनीय नहे बठें, तथापि बलिव ना ।
 कारण, अत्यन्तनुशःस बृत्तान्त ।

भागुरायण । भद्रत ! ताहा हईले आमिओ मूद्रा दिव ना ।

क्षपणक । [स्वगत] एथन श्रवणार्थीर निकट बला उचित । [प्रकाश्टे]
 उपाय कि, एই बलितेछि, उपासक शुभ्न । एই षट्ना छिल षे,
 पुण्यविहीन आमि प्रथमे पाटलिपुत्रे बास करिबाय समये राक्षसेर
 बक्तु लाभ करिबाछिलाम । सेहि समये राक्षस गोपने विषकसा
 प्रेरण करिबा राजा पर्वतेश्वरके बध कराइयाछिल ।

• सहयकितुः । सवाष्मासमगतम् । कथं राज्ञसेन घातितस्तातो न
चाणक्ये न (ड) ।

भागुरायणः । भद्रन्त ! ततस्ततः ?

अपणकः । तदो हगी लक्खसस्स मित्तं प्ति कदुञ्च चाणक्क-
हदएण सणिकालं एश्वरादो णिव्वासिदो । दाणि पि लक्ख-
सेण अणीश्च-कज्ज कुसलेण किं पि तादिसं आलभीश्चदि,
जेण हगी जीश्वलोआटो निव्वासिज्जेमि । [ततः अहं राज्ञस्य
मिवसिति छला चाणक्यहतकेन सनिकारं नगरात् निर्वासितः । इदानीमपि राज्ञ-
सेन अनेककार्थकुशलेन किमपि ताटशम् आरभते । येनाहं जीवलोकात् निर्वा-
सित्ये] [ष] ।

[ह] सलयेति । सम्भूमे कथंश्वदः । सम्भूमश सहसा भिन्नप्रकारेण पितृवध-
श्वदणात् । “कथं प्रश्ने सम्भूमे च प्रकाराथे च सम्भवे” इति विश्वः ।

[ष] अपेति । इति छला विभाष्य । सनिकारं सतिरस्कारं यथा स्यात्या ।
अनेकेषु सदसच्चादिना नानाप्रकारेषु कायेषु कुशलो निपुणस्तेन । ताटशमतिनृशंसं
कार्थम्, आरभते कर्तुमुपक्रम्यते । निर्वासित्ये निर्वासिती भविष्यामि युग्माभिरेव
लिहतो भविष्यामीत्यर्थः ।

मलयकेतु । (अঙ्गपातेर सहित श्वगत] आ, राङ्क्षस पितृदेवके
बध कराइयाछे, चाणक्य नहे । ।

डागुरायण । भद्रन्त ! तार पर तार पर ?

क्षपणक । तार पर, आमि राङ्क्षसेर बक्कु बलिया, दुवात्ता चाणक्य
आमाके तिरक्षारेर सहित पाटलिपुत्रनगर हइते बाहिर करिया
दियाछे । राङ्क्षस नानाबिध कार्ये है निपुण ; ताहि से एখनও मेह
प्रकारहै कोन कार्य करिबार उपक्रम करियाछे, याहाते आमि जीव-
लोक हइतेहै निर्वासित हइब ।

भागुरायणः । प्रतिशुतराज्याहौ समदानमनिच्छुता चाणक्य-
हृतकेनेदमकार्यमनुष्ठितम्, न राज्ञसेनेति शुतमस्माभिः (क) ।

चपणकः । कण्ठे पिधाय । सन्त' पाव' । सावका ! चाणक्ये रु-
विसकणाए णाम' वि ष्णु सुदं । [शन्त' पापम् । उपासक ! चाण-
क्ये न विषकन्वाया नामापि न शुतम्] [ज]

भागुरायणः । भद्रन्त ! कष्टमिदम् । इयं मुद्रा दीयते । एहि
कुमारं श्रावय (भ) ।

मलयकेतुः । उपस्थ । शुतं सखे ! श्रवणविदारणं वचः
सुहृन्मुखाद्रिपुमधिक्लत्य भाषितम् ।
पितुवंधश्यसनमिदं हि येन मे
चिराटपि हिगुणमिवाद्य वर्षते ॥६॥

(क) भागुरेति । प्रतिशुतं पर्वतेश्वराश्वं अर्पयितुमङ्गीकृतं यत् राज्याहौ तस्म
समदानं सम्पूणम् । इदं पर्वतेश्वरघातमकपम् ।

[ज] चपेति । शन्तं पापम् इदं न लिहेश्यं न वाचमित्यर्थः । नामापि न
शुतमिति तत् कथं आणक्येन तस्याः प्रशीगः, कथं वा एतदकार्यानुष्ठानमिति भावः ।

(भ) भागुरेति । श्रावय एतमेव ब्रह्मान्तमिति शीषः ।

अन्वयः—[हे] सखे ! द्विपुम अधिक्लत्य भाषितं श्रवणविदारणं वचः सह-

भागुरायण । दुराआ चाणकाइ, अतिश्रुत अर्द्धराज्य दान करिते
अनिच्छु हईया एই अकार्य करियाछिल, किन्तु राज्ञस नहेन इहा आगरा
शुनियाछि ।

क्षणक । [कर्णयुगल आवृत करिया] ओ कथा बलिवेन ना । उपा-
मक ! चाणक्य विषकन्वार नामण शोने नाइ ।

भागुरायण । भद्रन्त ! इहा बड़ह कष्ट । एই मुद्रा दितेछि ।
आइस, एই बृतान्त कुमारके शुनाओ ।

अपवकः । खगतम् । अये ! श्रुतं मलयकेतुहतकैन् । हन्त !
क्षतार्थीऽस्मि । इति विज्ञानः [अ] ।
मलयकेतुः । प्रथच्छदाकाशे लक्ष्यं ब्रह्म । रात्रस ! युक्तमिदम् (ट)

न्मुखात् श्रुतम् ; येन मे पितुः इदं वधव्यसुनं चिरात् आप अद्य हिगुणं (सत्) इव
बहुतै ॥६॥

श्रुतमिति । हे सखे । रिपुं पिटघासित्वात् शब्दं रात्रसम् अधिकाश्य आश्रित्य,
मावितम् उक्तम्, श्रवणाभिटारकं कर्णं पौड़ाजनकम्, वचो वाक्यम्, सुहटो रात्रसम्बैव
मिवस अस्य अपणाकस्य मुखात्, श्रुतम् ; सुहन्मुखात् श्रुततर्थैव एतत्वचः सर्वथा
सत्यमिति भावः । येन श्रुतत्वे हेतुना, मे मम, पितुः, इदं वध एव व्यसुनं विपत्,
चिरादपि चिरकालीनमपि पुरातनमवीत्यर्थः । अद्य हिगुणं सदिव बज्जैति । अतो
जासास्य पुनः श्रावणापेक्षेत्याश्रयः ।

अब वाचा गुणान्प्रेक्षालक्षारः, प्रसादो गुणः, वैदर्भीं रीतिः, रुचिरा च वृत्तम् ॥६॥
(अ), चपेति । अये इति विज्ञाये । हन्त दृति हषेऽ । क्षतार्थीऽस्मि क्षतकार्थीऽस्मि ।
इममलयित्वभिज्ञानेन मदुक्तवाक्ये अस्य सहस्रधा विज्ञानात्, तेन च रात्रसं
प्रति महाविहेषसम्भवात् “श्रुतं सखे” इत्याद्युक्तम्भाके रात्रसं लक्ष्यीकृत्यैव रिपुपदप्रया-
गीष्य तत्प्रकाशादिति भावः ।

(ट) मलयेति । इदं कारणमन्तर्हेण मन्त्रितर्हेणम्, युक्तम् तव उचित-
मासीन, “उपकृतं बहु तम किमुच्चते” इत्यादिदर्पणादाहरणत् विपरीतलक्षण्या
अनौचित्यस्य पराकाष्ठैव तथा दर्शितैत्यर्थः ।

मलयकेतु । [निकटे थाइया] सखे ! शक्तके लक्ष्य करियाहे एই
कर्णविश्वरक वाक्य उक्त हइयाछे ; इहा आयि सेहे शक्त्र बन्धु र मुख
हड्डेहै शुनिलाम ; याहाते आमार पितार बिनाशकूप एই बिपन्न-
पूरात्म हड्डेलेओ आङ्ग द्विशुण हड्डेहाटे येन बृक्षि पाहियाछे । ६॥

क्षपणक । [स्वगत] ओ ! दुरात्मा मलयकेतु शुनियाछे । बेश् !
कुतकार्ग्य हईलाम । (एই बलिया छलिया गेन) ।

मित्रं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्तिः
विस्तुभृतख्यि निवेशितसर्वकार्यः ।
तात् निपात्य सह बन्धुजनाच्छितोयैः
अन्वर्थतोऽपि ननु राज्ञस ! राज्ञसोऽसि ॥७॥

भागुरायणः । खगतम् । रक्षणीया राज्ञसस्य प्राणा इत्यार्था-

अन्वयः—अथं मम मित्रम् इति निर्वृतचित्तवृत्तिः (सन्) विस्तुभृतः ख्यि । नव-
शितसर्वकार्यः अथि । ननु राज्ञस ! (लम्) बन्धुजनाच्छितोयैः सह तात् निपात्य
अन्वर्थतः अपि राज्ञसः असि ॥७॥

अयुक्ततां प्रतिपादयति मित्रमिति । अथं राज्ञसः, मम मित्रं बन्धुः, इति हेतीः,
निर्वृता उह गमावान् सुख्या चित्तवृत्तिर्यस्य स तादृशः, सद्गुरुम्, विस्तुभृता विश्वासान्,
ख्यि, निवेशितानि अपि तानि सर्वाणि कार्याणि राज्ञसासनादीनि येन स तादृशोऽसि ।
अथ च ननु हे राज्ञस ! लम्, बन्धुजनानाम् अच्छितोयैर्यनजलैः सह, तात् मत्-
पितरम्, निपात्य निहत्य पातयित्वा च, अन्वर्थतोऽपि न कैवल्यं नामतः योगार्थतोऽपि
राज्ञस एवासि । तथा च रक्षाया इमे इति राज्ञा रक्षणीयाक्तान् खति अन्तं नयतीति
राज्ञसः । इत्यस्य रक्षणीयं तात् निपात्य वस्तुत एव त्वं राज्ञसोऽसीति भावः ।

अब तातनिपातनं कारणं बन्धुजनाच्छितीयनिपातनस्तत्कार्यम्, अथ च सह-
शब्दप्रयोगेण तयोर्धौर्गपदाप्रतीतिः तेन च कार्यकारणयोः पौर्वापय विपर्ययकप्रती-
तिः यांकिमूलतया सहाय्यकरक्षुद्धारः । प्रसादी गुणः, वैदम्भी रौतिः, वस्त्रतिक्षका
हतम् ॥७॥

गलघकेतू । (प्रताक्षेत्र ग्राम शृङ्गे लक्ष्य करिया) राक्षस ! हेहा
तोमार सक्षतहे हइयाछे ।

‘हेनि आमार वक्तु’ एहे कारणे आमि सूक्ष्मिक्त हइया तोमार उपरे
समक्ष कार्य समर्पण करियाछि । अथच राक्षस ! तुमि बक्तुजनेर नम्नन-
जलेर सहित पितृदेवके निपातित करिया, घोगार्थ अमूसार्वेष राक्ष-
सहे बट ॥७॥

देशः । भवत्वे वं तावत् । प्रकाशम् । कुमार ! अलमावेगेन ।
आसनस्थं कुमारं किञ्चिद्दिङ्गापयितुमिच्छामि (ठ) ।

मलयकेतुः । उपविश्य । सखे ! किमसि वक्तु कामः (ड) ।

भागुरायणः । कुमार ! इच्छ खल्वथं शास्त्रव्यवहारिणामयं वशा-
दरिमित्रोदासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव स्वेच्छावशात् ।
यतस्तस्मिन् काले सर्वायं सिद्धिं राजानमिच्छतो राज्ञसस्य
चन्द्रगुप्तादपि बलौयस्तथा सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर
एवायं परिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिंश्च काले राज्ञसे-

(ठ) भागुरेति । आर्थ्य चाणक्यसादेशः । एवं तावत् ब्रह्मीमीति शब्दः ।

(ड) मलयेति । किं कं विषयम्, वक्तु कामीऽसि ।

(ट) भागुरेति । इह जगति, अर्थं शास्त्रव्यवहारिणां नीतिशास्त्रानुसारेण कार्य-
कारिणां राज्ञसादीनाम्, अर्थं वशात् प्रयोजनानुसारात्, अरिः शब्दः मित्रं बन्धुः, उदा-
सीमः शब्दु मित्रत्वनिरपेक्षस्तुषां अवस्था नियमी वर्त्तते इति शेषः । किन्तु लौकिकानां

भागुरायण । (स्वगत) राक्षसेर प्राण रक्षा करिते हইবে ইহাট
আর্য চানকের আদেশ আছে । হউক, এইকপ বালি । [প্রকাশে)
কুমার ! শোকাবেগ নিবৃত্ত করুন । আপনি আসন গ্রহণ করিলে, আপ-
নাকে কিছু নিবেদন করিত ইচ্ছা করি ।

মলয়কেতু । (উপবেশন করিয়া) সখে ! কি বলিতে ইচ্ছা করি-
তেছ ?

ভागुরायण । কুমার ! এই জগতে নীতিশাস্ত্রানুসারে কার্যকারী-
দিগের প্রয়োজন অনুসারেই শক্ত, মিত্র ও নিরপেক্ষের ব্যবস্থা হইয়া
থাকে ; কিন্তু সাধারণ লোকের গ্রাম্য আপন আপন ইচ্ছানুসারে নহে ।
মেই সময়ে যে হেতু রাক্ষস সর্বার্থসিদ্ধিকেই রাজা করিবার ইচ্ছা
করিতেছিলেন ; স্বতরাং তখন প্রাতঃস্মৃতীয়নামা মহারাজ পর্বতে-

**नैदमनुष्ठितमिति नातिदोषमिवात्र पश्यामि । पश्यतु
कुमारः (द) ।**

मिवाणि शत्रुत्वमुपानयन्तो मिवत्वमप्यर्थवशात् शत्रून् ।

नौतिन्यत्यस्मृतपूर्वहृत्तं जन्मान्तरं जीवत एव पुंसः ॥८॥

साधारणजनानामिव, स्वेष्टावशात् उपकारापकारादिना निजेष्टानुमारात्, न आर्यादि-
ष्ववस्थे अन्वयः । तद्यन् काले नन्दव शध्वं सानन्तरसमये, सर्वार्थसिङ्गे राजत्वसम्पा-
दनकार्यमितिबन्धकः । अतएव इदं पर्वतेष्वरविनाशनम् । पश्यतु पर्यालोचयतु ।

**अन्वयः = नौतिः अर्थवशात् मिवाणि शत्रुत्वं शत्रूम् अपि च मिवत्वम् उपा-
नयन्ती (सती) जीवतः एव पुंसः असृतपूर्वहृत्तं जन्मान्तरं नर्यति (इव) ॥८॥**

मिवाणीति । नौतिः, अर्थवशात् प्रथोजनानुसारात्, मिवाणि शत्रुत्वम्, शत्रून्पि
च मिवत्वम्, उपानयन्ती प्रापयन्ती सती, जीवत एव, पुंसः पुकषान्, न अृतानि पूर्वाणि
हृत्तानि हृत्तान्ता यस्मिन् तत् ताडग्नम्, जन्मान्तरम्, नर्यति प्रापयतीव । ततस्य नौतिरेव
सर्वार्थसिङ्गे राजत्वसम्पदनकृपप्रयोजनवशात् मिवमपि पर्वतेष्वरं राज्ञस्य शत्रुं कुर्वती
सती पूर्ववर्त्तिमिवत्वहृत्तान्तमन्तरायन्तो जीवत्समेव राज्ञसं जन्मान्तरं प्रापितवतीव, तत
एव च राज्ञसेनेदमकार्यं ज्ञातमिति भावः ।

**अतएवात्र अप्रस्तुतपुंसामान्त्राभिधानात् राज्ञसकृपप्रस्तुतपुंषिशप्रतीतेरप्रस्तुत-
प्रश्नसालङ्कारः, प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा आशयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः,
वैदर्भी रौतिः, इन्द्रवज्रा हृतम् ॥८॥**

शरहे राक्षसेर निकट चक्रगुप्त अपेक्षा ओ प्रधानतः कार्योर ग्रन्तिवक्त
छिलेन ; ताइ तिनि राक्षसेर ग्रधान शक्त हइया पड़िया छिलेन । सेहे
समयेहे राक्षस एই कार्य करियाछिलेन ; श्रुतरां आमि ए विषये गुरु-
तर दोष येन देखितेछि ना । कुमारउ पर्यालोचना करिया देखुन ये,

नौति, श्रोजनवशतः मित्रके शक्त एवं शक्तके मित्र करतः,
जीवित पुक्षदिगकेहे जन्मान्तरे उपस्थापित करिया थाके । तथन से
पुक्षयेरा पूर्व वृत्तान्त स्वरण करिते पारे ना ॥८॥

तदत् वस्तुनि नोपालभ्यनीयो राज्ञसः पा नन्दराज्यलाभा-
दुपथाह्यश्च । परतस्तस्य परिग्रहे परित्यागे वा कुमारः प्रमाणं
भविष्यति (ए) ।

मलयकेतुः । एवं सखे ! सम्यग् हृष्टवानसि । यतोऽमात्य-
वधे प्रकृतिश्चोभः स्यात् । एवज्ञ सन्दिग्धो विजयः (त) ।

प्रविश्य पुरुषः । जग्नदु जग्नदु कुमारो । अश्च अज्ञस्ता
गुम्भट्टाणाधिकिदो दीहचक्षु अज्ञं विस्तवेदि, एसो क्षु-
अद्वीहिं कड़आदो शिक्कमन्तो अगहोदमुहो सलेहो पुरिसो

(ए) तदिति । तत् तथात्, अब वस्तुनि पर्वतेश्वरघातनविषये, न उपालभ्यनीयो
न तिरस्कर्त्यः ; आ नन्दराज्यलाभात् विजयेन नन्दराज्यप्राप्तिपर्यन्तम्, उपयाह्यी
अहण्योयः स्वपद एव स्थापनौथस ; अन्वथा तस्यापरागवशाह्वजयव्याघाती भवेदिति
भावः । परिग्रहे स्वपद एव स्थापने । प्रमाणं स्वेच्छया एकमात्र एव कारणम् ।

(त) मलयेति । हृष्टवान् मनसा आलीचितवान् । प्रकृतीर्णा सेनापतिप्रभृति-
प्रजानां ओभो विरागादुह्मिलनम् । एवज्ञ प्रकृतिश्चीमे च चति, विजयः सन्दिग्धो भवेत् ;
सेनापतिप्रभृतीर्णा दुर्जादाधमनोयोगापाताहित्याक्षयः ।

(थ) प्रविश्येति । अथमित्यादिर्भाग्यरायणं प्रति उक्तिः । आर्यं स भवती भाग्य-
रायस्तस्य, गुरुस्त्वानि शिविरहारे अधिकृतो नियुक्तः, दीर्घं वद्यनाम कस्ति॒ पुरुषः, आर्यं ॥

अतएव एविषये राक्षसके तिरक्षार करा उचित नहे एवं नन्द-
राज्य लाभ होम्यापर्याप्त ताहाके राखा उचित । परे, तेहार राखाम्
किंवा परित्यागे आपनार इच्छाह एकमात्र कारण हइवे ।

मलयकेतु । सथे ! तूमि एहैकुप ये आलोचना करियाछ, ताहा
ठिकइ करियाछ । येहेतु, मात्रवध करले प्रजादेव चित्ते विराग
अन्विते ; ताहा हइले आमार झमलाभ करा सन्दिक्ष इहैवे ।

कोन पुरुष । (प्रवेश करिया) कुमारेव अस्ति हउक । आपनार

गङ्गोदो ; ता पञ्चक्षीकरेदु एं अज्ञोति । [जयतु वयतु कुमारः ।
अथम् आर्यस्य गुणस्थानाचिह्नतः दीर्घचक्रः आर्यं विज्ञापयति, एव चक्रं अज्ञानः
कटकात् निष्ठा॒मन्॑ पर्गत्तीत्मुद्रः सलेखः पुरुषः गङ्गोदो ; तत् प्रत्यक्षीकरीतु एतम्
आर्यं इति॑ (ए) ।

भागुरायणः । भद्र ! प्रवेशय ।

पुरुषः । तद्ध । इति॑ निष्ठा॒मनः । [तथा]

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतः सिद्धार्थ'कः [द] ।

सिद्धार्थ'कः । स्वगतम् ।

आणन्तीए गुणेसु दोसेसु परं मुहं कुणन्तीए ।

अस्त्रारिसजणणोए पणमामो सामिभत्तोए ॥८॥

भवत्तं॑ भागुरायणम् । कटकात् शिविरात् । न गङ्गोदा मुद्रा थीन सः, सलेखः
पद्मयुक्तः ।

(द) तत इति॑ । संयती वद्धावस्थः ।

आनयन्ती॑ इति॑ । गुणेषु स्वामिपञ्चपातादिषु उत्तम्ये॑त्, आनयन्ती॑ क्रमीण॑ उप-
स्थापयन्ती॑, दीर्घिषु विष्वासघातादिषु अपकष्टे॑त्, पराञ्चुत्त्र॑ लिङ्गतम्, कुर्वन्ती॑, अतएव

शिविरद्वारनियुक्त एই दैर्घ्यचक्र आपनाके जानाइतेछे ये, 'एই एकटा
लोक मूर्दा ना लाइया एकथाना पञ्च निया शिविर हइते बाहिर हइते-
छिन, तथन आमरा ताहाके धरियाछि । अतएव आपनि ताहाके
अत्यक्ष करन' ।

डाण्डरायण । भद्र ! ताहाके प्रवेश कराओ ।

पुरुष । ताहाइ । (एই बलिङ्गा चलिया गेल)

तदनन्तर बक्ष अवस्थाघ सिद्धार्थक प्रवेश करिल ; ताहार पिछने एक-
जन पुरुषउ प्रवेश करिल ।

सिद्धार्थक । (स्वगत) ये, गुणेर दिक्के टानिया आने, दोषेरे

[आनयन्ते गुणिषु दीषेषु पराङ्मुखं कुर्वते ।

अथाहशजनन्ते प्रणमामः स्वामिभक्तैः ॥६॥]

पुरुषः । अज्ञ ! अग्रं सो पुरिसो । [पार्थ ! अथं स पुरुषः]

भागुरायणः । नाक्षे नावलीक्ष । भद्र ! किमयमागन्तुकः, आहोस्ति-
दिहैव कस्यचित् परिग्रहः ? (ध) ।

सिंहार्थकः । अज्ञ ! अहं क्वतु अमच्छरक्खसस्त्रं सेवन्तो । [पार्थ !
अहं खलु अमात्यराजसस्य सेवकः] (न) ।

भागुरायणः । भद्र ! तत् किमगृहीतमुद्रः कटकान्तिष्ठान-
मसि ? (प) ।

अथाहशानां जनानां जनन्ते मात्रस्त्रपाथै, स्वामिभक्तै प्रभुभक्तै, प्रणमामः । ताहश-
स्वामिभक्तिवशादेवाहमद्य ईदृशं दुष्करं दृशं सकार्थं कर्तुं प्रहस्तीऽस्मीति भावः ।

अत अथाहशजनन्ते इति निरङ्गं केवलपक्षमलङ्घारः ॥६॥

[ध] भागुरेति । आगन्तुकः स्वानाल्लरादागमः अवत्यानां सम्यक्हीन इत्यर्थः,
आहोस्ति अथवा, परिगृह्णते प्रतिपाल्यते न स्वीक्रियत इति परिग्रहः सेवक इत्यर्थः ।

[न] सिंहेति । सेवकः शुश्रूषाकारी दास इत्यर्थः । राजसेन दृढसम्पर्क-
मूर्खनाथं मिदमुर्खमिति वीथ्यम् ।

[प] भागुरेति । कटकात् शिविरात्, निष्ठामसि वहिंगं ज्ञसि ।

निके पराङ्मुख करेएवं आमादेर मत लोकेर जननौष्ट्रपा ; सेहि
अभूत्तिके आगरा नगक्षार करि ॥७॥

पुरुष । आर्य ! एই सेहि पुरुष ।

ताणुरायण । (अभिनयेर प्रगान्तीते दर्शन करिया) भद्र ! ए वज्रि
कि आगस्तक ? ना एই स्थानेहि काहाराओ लोक ?

सिंहार्थक । आर्य ! आमि अमात्य राज्ञसेर भृत्य ।

ताणुरायण । भद्र ! तवे मूर्खा ना निया शिविर इहते बाहिर इहते-
छिले केन ?

सिद्धार्थकः । 'अज्ञ ! कर्जगौरवेण तुवराविदोऽन्नि । (आर्य !
कार्यगौरवेण लरितोऽन्नि) (फ) ।

भागुरायणः । क्रीदृश्च तत् कार्यगौरवम्, यत् राजशासन-
मुद्रायसि (ब) ।

मलयकेतुः । सखे ! लैखमुपानय (भ) ।

भागुरायणः । सिद्धार्थकहस्ताख्यं गट्टीत्वा मुद्रां इहा । कुमार ! अय-
लैखः, राज्ञसनामाङ्कितेयं मुद्रा (म) ।

मलयकेतुः । मुद्रां परिपालयन् दृघात्य दर्शय (य) ।

(फ] सिद्धेति । कार्यस्य गौरवेण गुरुत्वे न, लरितः सत्वरः अन्नि । अतएव
मुद्रायहणविलम्बं कर्त्तुः न शक्ता इति भावः ।

[ब] भागुरेति । राज्ञः शासनमादेशं निर्गमादौ मुद्रायहणरूपम्, उम्भुष्य-
अतिक्रामसि ।

(म) मलयेति । लैखं पवम्, उपानय अस्य हस्तादग्नहाण ।

(म) भागुरेति । राज्ञसनामाङ्किता मुद्रितराज्ञसनामाचरा ।

[य] मलयेति । मुद्रां मुद्रितराज्ञसनाम, परिपालयन् अविकलमेव रज्ञन्, उद्देश्य-
आविष्कृत्य । यद्यविकलमुद्रारक्षा न स्वात्तदा पवस्य निर्दोषत्वे इदानीमेव एतत्पव-
र्मणमसम्भवं स्थादित्याश्यः ।

सिद्धार्थक । आर्य ! कार्येर गुरुत्वनिवृक्षन आगि बड़ द्वरावित
आছि ।

डाक्षरायण । मे कार्येर गुरुत्व कि रकम ये, तुमि राज्ञार आदेश
लज्यन करितेछ ।

मलयकेतु । सथे ! पत्र थाना आन ।

डाक्षरायण । (सिद्धार्थकेर हात हइते पत्र थाना आनिया, छिल्टे
देखिया) कुमार ! एই पत्र, आब एই बाक्षमेर नामेर छिल ।

भागुरायषः । तथा हत्वा इवं बति [र] ।

मलयकेतुः । एहीता वाचयति । स्वस्ति, यथास्थानं कुतोऽपि
कोऽपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति । अस्मत्प्रतिपक्षं निरा-
हत्य दर्शिता कापि सत्यता सत्यवादिना । साम्रातमेतेषामपि
प्रथमसुपन्यस्तसम्बोनामस्मत्सुहदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धि-परिपण-
वस्तु-प्रतिपादन-प्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिमुत्पादयितुम-
हैति (ल) । एते ह्यैव सुपन्दृहौताः सन्तः स्वाशयविनाशीनै-

[र] भागुरेति । तथा हत्वा मुद्रां परिपालन्तु इच्छात्य ।

[ल] मलयेति । वाचयति पव्रं पठति । स्वस्ति मङ्गलम्, अस्त्रिविति शेषः । कुतो-
ऽपि स्थानात् पथिसन्निवेशितश्चिवरादित्यथः, कोऽपि राज्ञसः, कमपि पुरुषविशेषं चन्द्र-
गुमम् । अस्मत्प्रतिपक्षं चाणकाम्, निराकात्य भन्निपदान्निकाम्य, सत्यवादिना त्वया
चन्द्रगुमेन, कापि अनिवार्याया, सत्यता सत्यपरायणता । साम्रातमपीति सुखन्धः ।
सुपन्यस्तुः कृतः सुखिर्भवता सह सम्मेलनं यैक्षीषाम, अस्मत्सुहदां अवर्दमादीमाम,
प्रीतिमिति सुखन्धः, पूर्वप्रतिज्ञातं दातुं प्रतिश्रुतं यत्त सन्धेः परिपणवस्तु पराटव्यं
तथा प्रतिपादनेन दानेन दानाहीकारिणीत्यथः; यत् प्रीतिसाहनं प्रकर्षेण उत्साहजननं
तेन, सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्तु ताहृश्वस्त्रगुमी भवात् ।

मलयकेतु । छिलटा ठिक् मत राखिया खुलिया देखाओ ।

भागुरायण । (मेहेक्कप करिया देखाइल)

मलयकेतु । (पेत्र खाना लइया पाठ करिते लागिलेन) यस्तु
हट्टक । कोन ब्यक्ति कोन छान हइते कोन पुरुषविशेषके यथा-
स्थाने जानाइतेहेन ये, आपनि सत्यवादी, ताइ आपनि आमार
बिपक्षके पदचूत करिया अनिर्बचनीय सत्यपरायणता देखाइयाछेन ।
आपनि सत्यप्रतिज्ञ ; स्वतरां आपनारह पूर्वप्रतिज्ञात सक्षिसर्तेर
बज्जुलि दिवार अद्वीकारपूर्वक उৎसाह दिया आपनि बर्झमान समयेष,

षोषकारिणमाराधयिष्यन्ति (व) । अविष्मृतमप्येतत् सत्यवतः स्मारकामः, एतेषां मध्ये केचिददेः क्षोषदन्तिभ्यामिष्विन्, केचिद्विषयेणेति (श) । अस्मान् प्रति अलङ्कारत्वयस्तु यत् सत्यवता अनुप्रेषितम्, लदुपगतम् (ष) । अस्माभिरपि लेखस्यागृह्णायां किञ्चिदनुप्रेषितम्, तदुपगमनौयम् (स) । वाचिकस्वामतमात् निष्ठार्थकात् श्रोतव्यमिति (ह) ।

[व] ननु ताहश्चोन्यत्प्रदनेन 'क फलं' प्राप्त्वा चैत्याह एतहोति । इ गच्छात्, एते चित्रशर्मादयः, एवम् अनेन प्रौल्यत्प्रदनेन, उपगटहीताः स्वपक्षपात्रीकृताः स्त लः, स्वेषामः शयस्य अवलक्षणौभूतस्य मत्प्रकृतिः, विनाशीनैव, उपकारिणं भवतम्, अराध्यव्यव्यन्ति सन्तोषभिष्यन्त ।

(श) किञ्चन् परिपञ्चस्तु इत्याह अविष्मृतमिति । अविष्मृतमपि, मिधाविलात् प्रवेण चित्रशर्माद्वेति भावः, सत्यवता भवतः । "सुयथर्कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठो । एतेषां चित्रशर्मादीनां पञ्चानां राज्ञाम् । अर्हेः शर्वैर्मत्यवैताः, क्षोषदन्तिभ्यां धनहस्तिभ्याम्, अष्विनों याचकाः धनानि हास्तनश्च पार्थयन्त इत्यथः । विषयस्तु अधिकृतवायं श, अर्धिल इति सम्बन्धः ।

[ष] अस्तानिति । सत्यवता भवता अन्द्रगृहेन । उपगतं प्राप्तम् ।

(स) अस्ताभिरिति । लीक्षय अस्य पवस्य, अशूलार्थम् उपहारिण परिपूर्णतार्थम् । उपगमनौयं भवता यहणीयम् ।

[ह] वाचिकस्तु भिति । आमतमात् अत्यन्तविष्टकात् । अत्येष तत्र वाचिके प्रतारका न सन्देहमीयति भावः ।

सक्षिकारौ महस्त्रवर्गेर सन्तोष जन्माइवेन । कारण, आपनि एই डाबे उपकार करिले, ईहारा आपनार पक्षपातौ हइया, निझदेऱ आश्रयके बिनष्ट करियाइ आपनाके मन्त्रष्ट करिवेन । आपनि एविषय विष्मृत ना हइलेओ आपनाके श्रवण कराइया दितेछि ये, ईहादेऱ मध्ये क्रेह

मलयकेतुः । सर्वे ! भागुरायण ! कीटशो लेखः (अ) ।
 भागुरायणः । भद्र ! सिद्धार्थक ! कस्यायं लेखः ? (क) ।
 सिद्धार्थकः । अज्ञ ! ए आणामि । (आर्य ! न जानामि) ।
 भागुरायणः । हे धूत्त ! लेखो नौयते न च ज्ञायते कस्येति ।
 सर्वं तावत्पिष्टतु । वाचिकं लक्ष्मः केम श्रोतव्यम् ? [ख] ।

अस्मिन् पदसन्द्वये छलेन मलयकेतुराज्ञसयोर्मेदाभिसम्भागात् अधिवलं नाम गर्भं-
 सम्बैरङ्गम्, “अधिवलमभिसम्भिष्ठलिन यः” इति लक्षणात् ।

[अ] मलयेति । कीटशः अलिक्ष्मीय एवेत्यर्थः, अबुष्मागार्थकलादिति
 भावः ।

(क) भागुरेति । कस्य, अलिक्ष्मीय एवेति शब्दः ।
 (ख) भागुरेति । लक्षणव सकाशात्, केल जगेन । अन्तर्गुमेनिलि वक्तव्यकर्त्त-
 पदंश्ववार्थमयं प्रस्तुः क्षत्र इति बाध्यम् ।

केह शक्त्रर धन ओ हस्तौ प्रार्थना कबेन ; आर केह केह राजा प्रार्थना
 करेन । आपनि आग्मार निकट ये तिन थानि अलक्षार पाठाइयाछिलेन,
 ताहा पाइयाछि । आमिओ पत्रथाना थालि ना याय, सेइ जग्नु किछु
 पाठाइलाम ; इहा ग्रहण करिबेन । आर, अत्यन्तविश्वस्त एই मिद्धार्थ-
 केर निकट वाचनिक संवाद शुनिबेन इति ।”

मलयकेतु । सर्वे ! भागुरायण ! ए कि रुकम पत्र !
 भागुरायण । भद्र ! मिद्धार्थक ! काहार निकट एই पत्र निया
 याइतेछ ?

मिद्धार्थक । आर्य ! ताहा जानि ना ।
 भागुरायण । धूर्त ! पत्र निया याइतेछ, अथच काहार निकट निया
 याइतेछ ताहा ज्ञान ना । सब थाकू । तोयार निकट संवाद शुनिबे
 के ?

सिद्धार्थः । भयं जाटशम् । तुम्हे हि । (युधामिः) (ग) ।

भागुराथः । किमस्मामिः ? [घ] ।

सिद्धार्थः । मिस्त्रे हि गिहीदो ण आणामि कि' भणामि
ति । (मिश्रे गं हीतः न जानामि कि' भणामीति) (क) ।

भागुरायणः । सरोषम् । एष जानासि । भद्र ! भासुरक ! वहि-
नीत्वा तावत्तात्यताम्, यावत् सर्वं भयं कथयति [च] ।

पुरुषः । जं अज्ञो आणवेदि । (इति तेन सह निष्ठुम् पुनः प्रविष्ट)

अज्ञ ! इश्वरं मुहालं छिदा पेड़िआ तस्म कक्खादो गिपड़िदा ।
(यदमात्य आज्ञ पथति । आर्य ! इयं मुद्राखाज्जता पेटिका तस्म कखात् निप-
तिता) (क) ।

(ग) सिद्धे ति । युधामिः श्रोतव्यमित्यन्वयः । अत खंशी नाम न व्युत्पन्नम्,
“द्वपादौनां भवेद्भंशो वाच्यादन्वतरदेषः” इति खचणात् ।

(घ) भागुरेति । किम् अस्मामिः श्रोतव्यम् ; तत्र सम्भवति तथात्वे द्वैद्वाड़-
स्वरासम्बादिति भावः ।

[क] सिद्धे ति । मिश्रे माननीये भं वद्धिः, गट्ठीती वलात् साक्षीशं धृतः । अत-
एव कि' भणामीति न जानामि, भयविह्वलत्वादिव्याशयः ।

[घ] भागुरेति । विदेचनपूर्वं कक्षयनावसरप्रदानार्थं वहिन्यमुपदिष्टम् । तावत्
तावत्सं कालं याधत्, ताज्यतां प्रक्षियताम् ।

सिद्धार्थक । (भूम अभिनय करतः) आपनारा ।

ताणुरायण । कि ! आमरा ?

सिद्धार्थक । माननीय आपनारा धरियाछेन ; ताइ कि वलि, ताश
बुर्जितेहि ना ।

ताणुरायण । (क्रोधेर महित) एই बुर्जितेहिस् । भद्र ! भास्त-
रक ! वाहिरे निया तत काल प्रशार कर, यत काल ए सम्भव वले ।

भागुरायणः । विलोक्य । कुमार ! इयमपि राज्ञसमुद्राङ्गितैव [ज] ।

मलयकेतुः । सखे ! अयं लेखस्याशून्याशीं भविष्यति । इमामपि मुद्रां परिपालयन् दृष्टाव्य दर्शय [भ] ।

भागुरायण । तथा क्लबा दर्शयति ।

मलयकेतुः । विलोक्य । अये ! तदिदमाभरणम्, यस्यास्त्रशीरादवतार्य राज्ञसाय प्रेषितम् । अन्नं चन्द्रगुप्तस्याय लेखः [अ] ।

[क] पुरुष इति । मुद्रश्चा उत्कौण्ठराज्ञसनामाचरथा राज्ञसस्त्रैव अङ्गुलीमुद्र यत्क्षिता अङ्गिता, पेटिका नश्च, तस्य सिङ्घार्थकम्ब, कक्षान् बाहुमूलान् ।

[ज] भागुरेति । इयमपि पेटिका । अतीतव राज्ञसः संकृष्ट एवेति प्रतीयत इति भावः ।

(भ) मलयेति । अयं पेटिकाङ्गपः पदार्थः, लेखस्य पठितपदम्, अशून्यार्थः सीपडारार्थः । इमामपि पेटिकामपि । पर्विपाजयन् पूर्ववदविकलमेव रक्षन् ।

(अ) मलयेति । अयतार्य प्रआव्य । अयं लेखः पदम्, अन्नं त्वप्तं श्रुत-

पुरुष । आर्य याहा आदेश करेन । (এই বলিয়া, সিঙ্গার্থকের সহিত বাহিরে যাইয়া, পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্য ! এই মূজাচ্ছিত পেটরাটী তাহার কক্ষদেশ হইতে পড়িয়াছে ।

ভাণ্ডরামণ । (দেখিয়া) কুমার ! এই পেটরাটীও রাজ্ঞসনাম-চিহ্নিতই ।

मलयकेतु । सर्थे ! पत्रथाना थालि ना याय, ताहार अन्तह एই पेटराटी प्रेरित हइया थाकिबे । छिल्टी अविकल राखिया, एই पेटराटीও खुलिया देखाओ ।

ভাণ্ডরামণ । (সেইক্ষণ করিয়া দেখাইল)

भागुराथः । कुमार ! एष निर्णीयते संशयः । भद्र ! पुनरपि
ताज्ञताम् [ट] ।

पुरुषः । तहु । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) अजा ! एसो वदु
ताडिअमाणो कुमारस्य एव्व शिवेदेमि त्ति भणादि । (तथा ।
आर्य ! एष खलु ताज्ञतामः कुमारस्यैव निवेदयामि इति भणति) (ठ) ।

मलयकेतुः । प्रवेशय ।

मित्यर्थः, चन्द्रगुप्तस्य अन्तिके यासात्तोति तात्पर्यम् । तथा च पवे “मत्प्रतिपच्च-
निराकृत्य” इति यदुक्तं तब प्रतिपच्चं चाचक्यमेवेति प्रतीयते ; मया यदाभरच्च राज्ञ-
साय दत्तम्, तदन्वहस्ते गन्तु न शक्नाति ; अथ च तदिदं दृश्यते ; अथस्य राज्ञस-
स्यैव लाकः ; इत्यादिकारणादयः लेखयन्द्रगुप्तस्यान्तिक एव यासात्तोति भावः ।

अतएवाव अनुमानं नाम गर्म सन्धे रङ्गम्, “लिङ्गादूङ्गीनुमानता” इति लक्षणात् ।

[ट] भागुरेति । संशयत इति संशयः सन्देहविषयः । पुनरपि ताज्ञताम् अय-
सिज्जार्थक इति श्वषः ; सवै स्यामेव श्रीतुमित्याशयः ।

[ठ] पुरुष इति । कुमारस्यैव मलयकेतीरन्तिक एव । अन्वया यदि यूय-
विकल्पीकृत्य लूप्तेति भावः ।

मलयकेतु । (देविया) ओ ! एই मेहि अलक्षार, याहा आयि निजेर
अঙ्ग हइते खुलिया राक्षसेर निकट पाठाइयाछिलाम । निश्चयहि ए पत्र
चक्रघुप्तेर ।

डाक्तरायण । कुमार ! एই सन्देहेर विषय निश्चय करितेछि ।
भास्त्रम् ! आवारण प्रहार कर ।

पुरुष । ताहाइ । (एই बलिया चलिया गिया पुनराय प्रवेश
करिया) आर्य ! इहाके प्रहार करिते लागिले, ए बले ये, कुमारेर
निकटहि बलिब ।

मलयकेतु । प्रवेश कराओ ।

पुरुषः । जं कुमारो आणवेदि । इति निष्कृत्य सिद्धार्थ'केन सह प्रचिन्तति । [यत् कुमार आशापयति] ।

सिद्धार्थकः । पादयीनिंपत्य । अभएण मे कुमारो प्रसादं करेदु । [अभयेन मे कुमारः प्रसादं करीतु] [उ] ।

मलयकेतुः । भद्र ! अभयमेव परवतो जनस्य । तत्त्विवेद्यतां यथावस्थितम् [ठ] ।

सिद्धार्थकः । णिसामेदु कुमारो । अहं कवः अमच्चरकवसेण इमं लेखं देहस्य चन्द्रउत्तसग्रासं पेसिदोऽस्मि । [निशामयतु कुमारः । अहं खत्तु अमावस्यापराधसेन इमं लेखं दत्त्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितोऽस्मि] [ण]

मलयकेतुः । वाचिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

[उ] सिद्धेति । अभयेन अभयदानेन । प्रसादमनुयहम् ।

[ठ] मलयेति । भयस्याभावः अभयम्, अभावाथैः अव्ययीभावः । परवतः पराधीनस्य । येन हि पराधीनी जनः परादेश्लैव कार्यं करीति ; अतक्षत्यापराधी नाशीति भावः । अवस्थितमनतिकर्त्त्वेति यथावस्थितं यथायथमित्यर्थः ।

(ण) सिद्धेति । कुमारो भवान् मलयकेतुः, निशामयतु श्लोतु ।

पुरुष । कुमार थाहा आदेश करेन । [এই বলিয়া চলিয়া গিয়া, সিদ্ধার্থকের সহিত প্রবেশ করিল]

সিদ्धार्थক । [মলয়কেতুর চরণযুগলে পতিত হইয়া] অভয দান করিয়া কুমার আমার প্রতি অহগ্রহ করন ।

মলয়কেতু । ভদ্র ! পরাধীন ব্যক্তির অভয়ই রহিয়াছে । অতএব যথার্থভাবে বল ।

সিদ্ধार्थক । কুমার শ্রবণ করন । অমাত্য রাক্ষস এই পত্র থানা দিয়া আমাকে চন্দ্রগুপ্তের নিকট পাঠাইয়াছেন ।

মলয়কেতু । মৌখিক সংবাদ কি, এখন তাহা শুনিতে ইচ্ছা করি ।

सिद्धार्थः । कुमार । आदिष्टोऽस्मि अमर्त्येण । जहा एडे
मंह वअस्त्रा पञ्च राघाणो तुए सह समुप्पस्त्रसिणेहा । ते जहा
कुलूदःहिवो चित्तवन्मा, मलशजणवदाहिवो सिंहणादो,
काञ्छीरदेसणाहो युक्तरक्खो, सिन्धुराओ सिन्धुसेणो, पारसी-
आधिवदो मेहक्खो स्ति । एत्य ज्ञेव पढ़मभणिदा भिण्णि राग्राणो
मलशकेदुणो विसम्ब्र' अहिलसन्ति, इदरे वि दुवे कोसहत्य-
बल' स्ति । ता जह चाणक्क' गिराकरिअ महाराएण मह
योदी समुप्पादिदा, तहा एदाण' पि पढ़मभणिदो अत्यो सम्पा-
दददव्वोस्ति । एत्तिओ वाआसन्देसो । [कुमार ! आदिष्टोऽस्मि
अमर्त्येन । यथा एते मम वयस्तः पञ्च राजानस्त्रया तह समुत्पन्नेहाः । ते यथा,
कुलूताधिपश्ववर्णा, मलयनपदाधिपः सिंहनादः, काञ्छीरदेशनाथः पुज्जराजः,
सिन्धुराजः सिन्धुसेनः, पारसीकाधिपतिः मेघाच इति । अत्रैव प्रथमभणितास्त्रयो
राजानी मलयकेताः विषयमभिलष्टन्ति । इतरावपि ही कोषहस्तिवलमिति । तद्यथा
चाणक्य' निराक्षय महाराजेन मम प्रीतिः समुत्पादिता, तथा एतेषामपि प्रथमभणितः
अर्थः सम्पादयित्य इति । एतावान् वाक् सन्देशः] [त] ।

[त] सिद्धेति । समुत्पन्न प्रायेण साधात्कारादिना सञ्चातः स्तेहः सीहादे
येषां ते ताहशाः । विषय' भूसम्पत्तिग् । कीषहस्तिवलम्, अभिलष्टत इति सम्बन्धः ।
महाराजेन त्या अन्द्रगुप्तेन, मम राज्यसम्य । प्रथमभणितः त्वयैव पूर्वमङ्गोक्तः,
अथः विषयकोषहस्तिवलदानक्षेपः । वाक् सन्देशी वाञ्छिकसंबादः ।

सिद्धार्थक । कुमार ! अमात्यराज्यस आमाके आदेश कवियाछेन
ये, एই पोच ज्ञन राजा आमार बक्कु, पूर्वेह तोमार सहितও ईश-
देश बक्कु जन्मियाछিল । ऊहारा एই = कुलूतदेशের राजा चित्रबर्णा,
मलयदेशेर राजा सिंहनाद, काञ्छीरदेशेर राजा पुक्षराज, सिङ्गुदेशेर
राजा सिङ्गुसेन एবং पारस्तदेशेर राजा मेघाक । ईশদের যথে

मलयकेतुः । खगतम् । कथं चित्रवर्णादयोऽपि मह्यमभिदृशन्ति । अतएवैषां राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । प्रकाशम् । विजये । राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि [थ] ।

प्रतीहारी । जं कुमारो आणवेदि । इति निष्ठुराजा । [वत् कुमार आज्ञापथति ।]

ततः प्रविश्या सनस्थः स्वभक्तगतः पुरुषेण तु गम्यमानः सुचिन्तो राक्षसः ।

राक्षसः । खगतम् । पूर्णमस्मद्दलं चन्द्रगुमबलं रिति यत्सत्यं न मे मनसः परिशुद्धिरास्त । कृतः — (द)

[थ] मध्येति । अत सम्भावनायां कथं शब्दः । अभिदृश्यन्तीति सम्भावया-मीत्यर्थः । “कथं इष्टे च मर्हीयां प्रकाराथे च सम्भूमि । प्रत्ये सम्भावनायाच्च” इति मेहिनी ।

[द] राक्षस इति । अस्माकं बलं सौन्यम्, चन्द्रगुमस्य बलं भूतपूर्वसौन्यम् द्र-भठादिभिरपूर्णे व्याप्तम्, इति हेतीः, यत्सत्यं प्रुवन्ति, मे मनसः, परिशुद्धिर्जयलाभे सन्देहाभावनिवन्धनः प्रसादः, याज्ञि ।

प्रथमोऽुक्त तिन अन मलयकेतुर भूम्पर्ति लाभ करिते इच्छा करेन ; आर अपर दूइ अन उहार कोष ओ हस्तिसेन्तु चान । अतएव आपनि चाणक्याके प्रत्याख्यान करिया षेमन आमार प्रीति जग्नाइयाचेन ; तेमन इहादेरु ए प्रथम अक्षीकृत विषय सम्पादन करिबेन । एই टुकुइ घोषिक संवाद ।

मलयकेतु । [खगत] चित्रवर्णा प्रभृतिओ आमार विद्रोह करितेछे । एই जग्नुइ इहादेर राक्षसेर प्रति असाधारण प्रणय । [प्रकाश्च] विजया ! राक्षसके देखिते इच्छा करि ।

अतीहारी । कुमार याहा आदेश करेन । (एই बलिया चलिया गेन) द्वंद्वान्तुन आग्नेयहे आमनस्ति एवं सचिन्तु अवस्थाय राक्षस प्रवेश करिलेन , ताहार सज्जे ताहार अमृचरु ए प्रवेश करिल ।

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत् सपक्षे स्थितिं
व्याप्तुत्तम् विपक्षतो भवति यत्तत् साधनं सिद्धये ।
यत् साध्ये स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धत्वं यत्
तस्याङ्गोकरणेन वादिन इव स्यात् स्वामिनो नियहः ॥१०॥

“वरुषिणी बलं सैन्यम्” इत्यमरः । यत्सन्यमित्येकमीवाक्यं भ्रुवाणे ।

अन्वयः—यत् साध्ये निश्चितम्, अन्वयेन घटितम्, सपक्षे स्थितिं विभ्रत्,
विपक्षतः व्याप्तुत्तम् भवति ; तत् साधनं सिद्धये भवति । यत्, स्वयम् एव साध्यम्,
यत् उभयोः तुल्यम्, पक्षे विरुद्धत्वं (भवति) ; तस्य अङ्गोकरणेन वादिनः इव स्वामिनः
नियहः स्यात् ॥१०॥

साध्य इति । यत् साधनं सैन्यम्, साध्ये सम्पादयितव्ये शब्दुविजये, निश्चितं सुशीघ्र-
तया निश्चितशक्तिकम् ; अन्वयेन यथायथवेतनलाभादिना सन्तुष्टत्वात् आनुगत्ये न,
घटतं स्वामिनि सञ्चालितम् ; सपक्षे स्वामिन एवाक्षीयवग्ये, स्थितिमत्स्यानम्,
विभ्रत् अवलम्बनानम्, न पुर्वगुप्तभावं परपक्षेऽपि गच्छदिति भावः ; विपक्षतः
शब्दुपक्षात्, व्याप्तं सर्वात्मना निस्युहष्ट भवति ; तत् साधनं सैन्यम्, सिद्धये शब्द-
विजयनिष्ठतये भवति । किञ्चु यत् साधनम्, स्वयं स्वामिनैव, साध्यं प्रलोभनमय-
प्रदर्शनादिना आयत्तीकर्तव्यम् ; यत् साधनम्, उभयोः सपक्षावदध्ययोः, तुल्यम् उभय-
पक्षत एव वेतनयहणादिना समानवृत्तिकम्, पक्षे सपक्षे, यिकल्पं विपक्षीयत्वे न स्वपक्ष-
विहेषादिना वा विरोधि, अथ च मुख्यतः स्वपक्षायमिव भवतीति भावः ; तस्य साधनम्
अङ्गोकरणेन युज्जाये स्तीकरणेन, वादिनस्तकं वादविचारकारिणो जनस्येव, स्वामिनः
प्रभीः, नियहः पराजयः, स्यात् । एवम् भद्रभटादीनामस्तपक्षे विरुद्धत्वसन्देहेन शब्द-
विजयसन्देहात् न मे मनसः परिशुद्धिरक्षीति भावः ।

वाक्षम् । (शगत) आगादेन त्रैन्तु, चक्रशुप्तेर त्रैन्तु द्वारा परिपूर्ण
हइयाछे ; एই जन्तु वाक्षविकट आगाव मनेन प्रमद्वता नाइ । कारण,

[१०]...अन्वयेन कथितम्... स्वपक्षे ...।

पश्चात्तरे तु यत् साधनं 'पर्वतं वक्षिमान् धूमान्' इत्यादी धूमादिहेतुः ॥ साध्ये अनुभितिविधेये वक्ष्यादी, निश्चितं निश्चितनिष्ठतसमानाधिकरणम् ; अन्यथेन अन्यथा, घटितं युक्तम् ; समानः पर्वतसमानाधिकरणम् ; अन्यथेन अन्यथा, स्थिति विद्यमानताम्, विभवत् धारयत् ; विपक्षतो जलङ्गदादितः, व्याहतम् अहृत्तमत्, भवतः ; तत् साधनं हेतुः, सिद्धये अनुभितिनिष्ठये भवति । किन्तु यत् साधनं हेतुः, अन्यथा वादिभैव, साध्यं खतः सिद्धत्वाभावात् पश्चावकल्पत्वादिसाधनान्वेष्ट सम्पाद्यम् ; यस्मात् साधनम् उभयोः सपच्छविपक्षयोः, मुख्यं समानं 'धूमवान् वक्षः' इत्यादी वक्ष्यादिकं साध्यवत्पक्षे पर्वतादी साध्याभाववत्पक्षे अदीगीत्यकादी च तुख्यमावेनैव स्थितिनिष्ठयः ; पक्षे विद्वद्वच्च अहृत्तमदेव च 'गीतवान् अश्वस्तान्' इत्यादिस्थले गवादिपक्षे अश्वत्वादिरूपं सर्वथा अविद्यमानमेव भवतीत्यर्थः ; तस्य ताहृश्च य साधनस्य, अहृत्तीकरणेन बादविचारे स्त्रीकरणेन उल्लेखिनेति यावत्, वार्दनो नियहः पराजयः स्यात् ; उत्त्वाभाषापातात् अनुभितिनिष्ठते रिति भावः ।

अब अप्रस्तुतसाधनसामान्यात् प्रस्तुतभद्रभटादिचन्द्रगुप्तसाधनविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतं प्रशं सालङ्कारः श्रीती पूर्णोपमा आमयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादो गुणः, वैदमी रीतिः, शाहूलविकीडितस्त्र उपम ।

"साधनं निर्वत्तौ मेढे संन्ये सिद्धे वधे गतो । उपाये स्त्रसंखारे दापनेऽनुगमे धने ।" इति विश्वः ।

"साध्यतावच्छेदकम् अनुभितिविधेयतावच्छेदकमिष्ठर्थः" इति सिद्धान्तलक्षण-टीकायां अगदीशः । "इविष्ठम्भु भवेद्यासेरन्वयच्चतिरेकतः ।" इति भाषापरिच्छेदः । अन्यथव्याप्तिश्चित्त्वा "प्रतियोग्यसमानाधिकरणं यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदं यत्र भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरणं आसिः" इति सिद्धान्तलक्षणमूले । "सिमाधिष्ठिया शून्या सिद्धिर्यत्नम् विद्यते । स परः—" इति भाषापरिच्छेदः । इति संक्षिप्तः ॥१०॥

शक्तके अथ करिते ये मैस्त्रेव शक्ति आच्छे बलिशा निश्चित ; ये मैस्त्र आशुगत्य सहकारे श्वेत भूरु सहित साम्भलित हम, आज्ञाय पक्षे अवस्थान करे एवं विपक्ष हइते सर्वप्रकारे निरुत्त थाके ; मेहे मैस्त्रहै

अथवा तैसौ विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक् परिगृहीतोप-
जापेरापूण्ड मिति न विकल्पयितुमर्हामि । प्रकाशम् । भद्र !
प्रियं बदक ! उच्चन्तामस्माद्बनात् कुमारानुयायिनो राजानः ।
सम्प्रति दिने दिने प्रत्यासौदति कुसुमपुरम् । तत् परिकल्पित-
विभागैभं वद्धिः प्रयाणे प्रस्थातन्यम् । कथमिति—(ध)

[ध] अथ ताह ताहश्च भद्रभटादयः परित्यज्यन्नामत्याह अथवेति । तैसौः
भद्रभटादिभिः, विज्ञाताः अस्माभरेवावगताः अपरागहेतुवः उद्गमम् प्रति विरागकार-
आनि येषां तैः, प्राक् अस्मत्पद्मावलम्बनात् पूर्वमेव पारिगृहीतः स्त्रीहतः उपजापः
युज्वलाले अस्मत्पद्मे स्थास्त्रिलि न वेति मशयितुं नार्हामि ; विज्ञातापरागहेतुत्वात्
प्राक् परिगृहीतोपजापत्वाच्चेति भावः । प्रत्यासौदति निकटवर्ती भवति । परि-
कल्पिती विद्धिः विभागः अश्विश्वर्धा यैसौः । प्रयाणे युज्वलादायाः । इति विभागः,
कथं कौटुमः, इति स्वर्ममेव पृष्ठा समाधनं ।

জয় লাভের উপযোগী হয় । আর, যে সৈন্যকে প্রভুব নিজেরই প্রলোভন
বা ভয় প্রমর্শন দ্বারা আমৃত করিতে হয় ; কিছু যে সৈন্য, স্বপক্ষ বা
বিপক্ষ দুই দিকেই সমানে, অথবা আপন পক্ষের বিরুদ্ধ ; সে সৈন্য গ্রহণ
করিলে, বাদবিচারকারীর গ্রাম প্রভুর পরাজয় হয় ॥১০॥

অথবা চন্দ্রগুপ্তের প্রতি যাহাদের বিরাগের কারণ আমরাই আনি
এবং যাহারা পূর্বেই আমাদের প্রযুক্ত ভেদনীতি গ্রহণ করিয়াছিল,
সেই ভদ্রভট্টপ্রভৃতি দ্বারা আমাদের সৈন্য পরিপূর্ণ হইয়াচে ; ইহাতে
সন্দেহ করিতে পারি না । (প্রকাশ্চে) ভদ্র ! প্রিয়ঃ বদক ! তু ম আমাৰ
আদেশ অমুসারে কুমারের অমুগামী রাজগণকে বল যে, এখন প্রতাহই
কুশমপুর নিকটবর্তী হইতেছে ; অতএব আপনারা বিভক্ত হইয়া যুক্ত-
ষাঢ়ায় গমন কৰন । কিন্তু বিভক্ত হইবেন, (তাহা গলিতেছি) —

प्रस्थातव्यं पुरस्तात् खसमगधगणैर्मामनुः व्यूढ़सैन्यैः,
गाम्भारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चात्तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संहृतास्तेदिङ्गणैः
कौलूताद्यस्त शिष्टः पथि परिवृण्याद्राजलोकः कुमारम् ॥११॥

अन्वयः—व्यूढ़सैन्यैः खस-मगधगणैः माम् अनु पुरस्तात् प्रस्थातव्यम् ; स-
यवनपतिभिः गाम्भारैः मध्ययाने प्रयत्नः संविधेयः । चेदिङ्गणैः संहृताः वीराः शकनर-
पतयः पश्चात् तिष्ठन्तु ; शिष्टः कौलूताद्यः राजलोकस्त पर्यु कुमारं परिवृण्यात् ॥११॥

प्रस्थातव्यमिति । व्यूढा व्यूहावेन सज्जीवताः सैन्या यैस्त्वैः, खस-मगधगणः
खसदेशीय-मगधदेशीयराजसमूहैः, माम् अनु भया सह, अवानुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
त्वात् मामिति हितीया । पुरस्तात् अन्यसैन्यामाम् अयतः, प्रस्थातव्यं कुमुमपुराकमणाय
गत्व्यम् । एतेन राजसम्य सर्वाण्यगमित्वा दर्शितम् । यवनपतिभिः सहिति सयवन-
पतिभिः, गाम्भारैर्गाम्भारदेशीयसैन्यैः, मध्ययाने मध्यमाणे गमने, प्रयत्नेष्टा, संविधेयः
कर्तव्यः । चेदिङ्गणैः चेदिवेशीय-इण्डेशीयसैन्यैः, संहृताः परिवेष्टिताः, वीराः
शकनरपतयः, पश्चात् तिष्ठन्तु । शिष्टः अवशिष्टः, कौलूतः कुलूतदेशीयी राजा चिव-
वर्णा आदी यस्य स ताटशः, राजलोकः सिंहनाद-पुष्कराञ्च सिंधुसेन मेघाञ्छपी राज-
गणः, पथि, कुमारं मख्यकेतुम्, परिवृण्यात् परिवेष्य गच्छन् ; तेषां कुमारस्य परम-
प्रियत्वादिति भावः ।

कौलूतादिभिः कुमारस्यायं परिवेष्टनोपदेशो हितायैव राजसेन ज्ञातः ; किन्तु
कुहैवादयमुपदेशोऽपि राजसमख्यकेत्वोभेदै एकतम् कारणमिति परस्ताद्यतीभवि-
त्वात् । स्वर्गरा उत्तम् ॥११॥

थसदेशोऽपि एवं मगधदेशोऽपि राजगण तैन्या मञ्जित करिवा, आमार
सहित संघर्षे तैन्येर अग्रे गमन करते थाकून ; यवनराजगणेर सहित
गाम्भारदेशोऽपि तैन्यगण गधास्ताने याइवार ऊन्य यज्ञे करन ; चोददेशोऽपि

(११) व्यूह सैन्यैः०० संहृताशैनदिङ्गणैः पथि पथि वृण्यात् ।

प्रियं वदकः । जं अमचो आणवेदि । इति निकालः । [यत् अमात्य आज्ञापयति] ।

प्रविश्य प्रतीहारी । जेदु अमचो । इच्छदि कुमारी तुमं पेक्खिदु । [जयतु अमात्यः । इच्छति कुमारः त्वा प्रेषितुम्] ।

राजसः । भद्रे ! मुहूर्तं तिष्ठ । कः कोऽत्र भोः ? (न)

प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमचो । (आज्ञापयत्वमात्यः]

राजसः । उच्यतां शकटदासः । यथा, परिधापिता कुमारे-
आभरणानि वयम् । तत्र युक्तमनलङ्घतैः कुमारदशं नमनु-
भवितुम् । अतो यत्तदलङ्घरणतयं क्रीतं तमाध्यादिकं दीय-
तामिति (प) ।

(न) राजस इति । मुहूर्तं कियत्प्रत्ययम् । भो इति भृत्यसुम्बाधमम् ।

(प) राजस इति । धनलङ्घतैः अमाभिहिति श्रीष्टः । न युक्तं न सङ्गतम् ।
तथात्वे कुमारस्यानुराधमङ्गः आदिति भावः ।

এবং হুণদেশীয়মন্ত্রগণে পরিবেষ্টিত হইয়া মহাবীর শকনরপতিগণ
পিছনে থাকুন ; আর, কোলু তপ্রভৃতি রাজগণ পথে কুমারকে পরি-
বেষ্টন করিয়া গমন করুন ॥১১॥

প্রিয়ঃ বদক । অমাত্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া চলিয়া
গেল)

প্রতীহারী প্রবেশ করিয়া । মঙ্গী মহাশয়ের জয় হউক । কুমার
আপনাকে দেখিতে ইচ্ছা করেন ।

রাক্ষস । ডেঙ্গে ! একটু কাল দীঢ়াও । এখানে কে কে আছ হে ?
কোন পুরুষ প্রবেশ করিয়া । মঙ্গী মহাশয় আদেশ করুন ।

রাক্ষস । শকটদাসকে বল যে, কুমার আমাকে অলঙ্কার পরাইয়া-
ছেন ; অতএব অনলঙ্ঘিত অবস্থায় কুমারের সাক্ষাৎকার করা আমার

पुरुषः । जं अमच्छो आश्वेदि । इति निष्कृत्य पुनः प्रविश्य ए
अमच्छ ! इदं तं अलङ्करणं । (यदमात्र आज्ञापयति । अमात्र ! इदं
तद्वडरणम्] ।

राज्ञः । मात्रे नाममक्षुदीत्याय । भद्रे ! राजोपगामिनं
माग्मादेश्य (फ) ।

प्रतीक्षारी । एदु एदु अमच्छो । [एतु एतु अमात्रः]
राज्ञः । खगतम् । अधिकारपदं नाम निर्दीपस्थापि पुरु-
षस्य महदाशङ्कास्थानम् । कुतः—(ब)

भयं तावत् सेव्यादभिनिविशते सेवकाजनं
ततः प्रत्यासन्नाङ्गति छदये चैव निहितम् ।

[द] राज्ञ इति । राजान् मलथक्तेतुम् उपगच्छतीति तं कुमारशिविरगामिन-
मित्यर्थः । माग्म पन्नानम्, आदेश्य प्रदर्शय ।

(ब) राज्ञ इति । अधिकारपदं नियोगस्थानं मन्त्रित्वादिदासत्वमित्यर्थः,
निर्दीपस्थापि लक्ष्मी भापराधस्य निरपराधस्यापि, आशङ्कास्थानं भयकारणम् ।

উচিত নহে । স্বতরাং সেই যে তিন থানা অঙ্কার কিনিয়াছিলাম, তাহার
মধ্য হইতে একথানা দাও ।

পুরুষ । মন্ত্রী মহাশয় যাহা আদেশ করেন । [এই বলিয়া, চলিয়া
গিয়া, আবার প্রবেশ করিয়া] মন্ত্রী মহাশয় ! এই সেই অঙ্কার ।

রাজ্ঞস । (অভিনয়ের প্রগালীতে আপনাকে অঙ্কৃত করিয়া, উঠিয়া)
ভদ্রে ! রাজশিবির গামী পথ বলিয়া দাও ।

প্রতীক্ষারী । মন্ত্রী মহাশয় আমুন আমুন ।

রাজ্ঞস । (স্বগত) সামৃদ্ধটা নির্দেশ লোকেরও শুক্রতর আশকার
কারণ । কেন না,

[১১) ছদয়ে ব নিষ্কিম্ম...মনীঝাঙ্কানাম্ ।

अतोऽध्यारुढानां पदमसुजनहेषजननं
मतिः सोच्छयाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥१२॥

अथवा:—सेवात् भयं सेवकजनम् अभिनिविश्वते तावत्, ततः प्रत्यासन्नात् भयं चैव हृदये निहितं भवति । अध्यारुढानां पदम् असुजन हेष-जननं भवति । अतः सोच्छयाणां मतिः पतनम् अनुकूलं कलयति ॥१२॥

भयमिति । सेवात् सेवनीयात् प्रसुजनादित्यर्थः, भद्रं कर्त्, सेवकजनं मन्त्र-प्रभृतिकर्मचारिणीकम्, अभिनिविश्वते प्रथममाशयति । तावच्छन्दः सम्भूमि । ततोऽनन्तरम्, प्रत्यासन्नात् प्रभीः प्रणयित्वे न सर्वाहितजनात्, भयच्छैव, हृदये सेवकजनस्य मनसि, निहितं स्थापितं भवति । विशेषतश्च अध्यारुढानां मन्त्रितादुराशपदस्थानाम्, पदं स्थानम्, असुजनानां दुर्जनानां हेषजननं हिंसाजनकं भवति । अतः कारणात्, सोच्छयाणां मन्त्रिप्रभृतुराशपदस्थानां जनानाम्, मतिबुद्धिः, पतनं पदच्युतिम्, अनुकूलम् अनुसारि अवश्यकावीयथः, कलयति मन्त्रते । अतोऽहमपि निजपतनं कलयामीति भावः ।

अवापस्तुतानां सेवकाध्यरुढसोच्छयसामान्यानामभिधानात् प्रसुतस्तदपसेवकाध्यरुढसोच्छयप्रतीतेस्तथ एवापस्तुतपश्च सालडाराः ; तेष्वप्यपरस्परनिरपेक्षतया संस्कृटिः । तथा हितीयपादे भयपदानभिधानात् सेवकजनपदानभिधानात् अनुपदत्तादंषः ; स च ‘ततः प्रत्यासन्नःदुदयति च ततस्य हृदये’ इति पाठेन समाधेयः । प्रसादो गुणः, वैदमीरीतिः । तथा उद्देशी नाम गर्भसम्बेरङ्गम्, “वृपादिजनिता भीतिरुद्देशः परिकीर्तिः” इति लक्षणात् ।

अभिनिविश्वते इति “निर्विश्व” इति रुपादिलादामनेपदम्, “अभिनिविश्व” इत्यधिकरणोभूतसेवकजनस्य कर्मलम् । ग्रिह्णिरिष्टी इतम् ॥१२॥

प्रथमে प्रत्तु भय दासजनके आश्रय करें, तार पर प्रत्तु ग्रन्थी लोकेर भय दासजनेर हृदये उपस्थित हय । विशेषतः उक्तपदस्त्र लोकेर पदटा दुर्जनेर शिंसा जन्माय । एই कारणे उक्तपदस्त्र लोकेर मूर्त्तिर्पन गहनक अवश्यकावी बलिया गने करें ॥१२॥

परिकथ पतीहारी । अमच्चो ! अअँ कुमारो चिह्निदि ; ता
उपसप्त्यतु णँ अमच्चो । (चमात्य ! अयँ कुमारस्तिष्ठति ; तत् उपसप्त्य
एनम् अमात्यः]) ।

राज्ञः । विलीक्ष । अयँ कुमारस्तिष्ठति । य एषः—

पादाये दृश्मवधाय निश्चलाङ्गौं
शून्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।
वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्बहाणा
कार्याणां कृतमिव गौरवेण नम्नम् ॥१३॥

अन्वयः—पादाये शून्यत्वात् अपरिगृहीततद्विशेषा निश्चलाङ्गौं दृश्म अवधाय
दुर्बहाणां कार्याणां गौरवेण नम्नं कृतम् इति वक्त्रेन्दुं करेण वहति ॥१३॥

पादाय इति । पादाये अरणीपरिभागी, शून्यत्वात् दृश्म एव विषयराहित्यात्.
अपरिगृहीतो न ज्ञातः तस्य पादायस्यापि विशेषः स्वरूप यथा साम्, निश्चलानि निष्पन्दनानि
अहानि अपाङ्गादशी यस्याक्षाम्, दृश्म भयनम्, अवधाय निधाय, दुर्बहाणां कार्याणां
स्त्रीज्ञ चालनादिकर्म्माम्, गौरवेण भारेण, नम्नम् अवलतम्, कृतमिव श्वितम्, वक्त्रेन्दुं
सुख्याम्नम्, करेण पाणिना, वहति धारयति ।

अत इन्द्रांसीकारतासम्भविति नम्नमिति पहस्य उपकथाधक्त्वात् उपमामाधक्त्वात्
अत्रैन्दुमिति लुप्तीपमालक्षारः, कृतमिति च वाचा क्रियोत्पृष्ठा, अनयीरक्षार्ज्जभावेन
भक्तः । प्रसादी गुणः, वैदर्भी च रीतिः ।

प्रहर्षिणी हतम्, “व्याघ्राभिर्मलज रंगाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥१४॥

अतीहारी । (पदक्षेप करिया) मञ्ची महाशय ! एই कुमार रहिया-
छेन ; आपनि ईरार निकटे यान ।

वाक्षस । (दर्शन करिया) एই कुमार रहियाछेन । ये ईनि—

निश्चल दृष्टि चरणेव उपरे संस्थापन करियाछेन ; किन्तु मे दृष्टिर
कोन विषय नाइ बलिया, ताहा मे चरणेव उक्त ग्रहण करितेछे ना ।

उपसूति । विजयतां कुमारः ।

मलयकितुः । आर्य ! अभिवादये । इदमासनम्, आस्य-
ताम् (भ) ।

राजसः । तथा करीति (म) ।

मलयकितुः । आर्य ! चिरदर्शनेनार्थस्त्र वयमुहिम्नाः (य)ः।
राजसः । कुमार ! प्रथाले प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया
कुमारादयमुंपालम्भोऽधिगतः (र) ।

(भ) मलयेति । आस्यताम् अविद्वासन एवोपविश्यताम् ।

[म] राजस इति । तथा करीति सज्जिद्वासन एवोपविश्यति ।

[य] मलयेति । आर्यस्य माननीयस्य भवतः, चिराच्छिरकालात् अनेकव्याप्तात् परं
दर्शनं चिरदर्शनं तेव ।

(र) राजस इनि । प्रथाले युद्धयात्रायाम्, प्रतिविधानं प्रत्येकविषय एव शृङ्खला-
सम्पदेनम्, अनुतिष्ठता कुर्वता ; अतएव विलम्बमालिनेति भावः, उपालम्भलिरकारः,
अधिगत पापाः । मगि चक्रेशकारणात्पवासु एव तिरस्कार इत्याश्रयः ।

এবং দুর্বিহ কার্য্যের ভাব চক্রতুল্য মুগ্ধানিকে অবনত করিয়াছে ; ইস্ত
দ্বারা সেই মুগ্ধানিকে ধাবণ করিয়া রহিয়াছেন ॥১৩॥

(নিকটে যাইয়া) কুমারের জয় হউক ।

মলযকেতু । আর্য ! অভিবাদন করি । এই আসন, উপবেশন
করুন ।

রাক্ষস । তাহা করিলেন ।

মলযকেতু । আর্য ! বহুকাল পরে আপনার দর্শনে আমরা উদ্বিগ্ন
হইয়াছি ।

রাক্ষস । কুমার ! যুদ্ধযাত্রায প্রত্যেক বিষয়ে শৃঙ্খলা স্থাপন করিতে
থাকাম আপনার নিকট এই তিরস্কার পাইলাম ।

मलयकेतुः । आर्य ! प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतु-
मिच्छामि (ल) ।

राजसः । कुमार ! एवमादिष्टाः कुमारस्यानुयायिनो
राजानः । “प्रस्थातव्यम्” इति पूर्वोक्तं पठति [व] ।

मलयकेतुः । स्वगतम् । कथं य एव महिनाश्चेन चन्द्रगुप्त-
माराधितुमुद्यताः, त एव मां परिवृण्वति । प्रकाशम् । आर्य !
अस्ति कश्चित्, यः कुसुमपुरं प्रति गच्छति तत आगच्छति
वा ? (श) ।

राजसः । अवसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहो-
भिव्यमेव तत्र गन्तारः (ष) ।

[ल] मलयेति । कथं कौटृशम्, प्रतिविहित प्रथे कविषये शङ्खला । वाहता ।

[व] राजस इति । “प्रस्थातव्यं पुरक्तात् खस-मगधगणीः” इत्यादिपूर्वोक्तं
श्वीकम् ।

(श) मलयेति । य एव चित्रवर्ज्ञादवः । आराधितुः सन्तोषयितुम् ; परि-
व्रगवल्ल परिवेष्टले । अतीत्वापि दुर्भिस्मिरस्तीति मावः ।

मलयकेतु । आर्य ! युद्धात्राय किंकप शृङ्खला स्थापन कारिलेन
शुनिते इच्छा करि ।

राक्षस । कुमार ! आपनार अमूर्गामी राजगणके एहीकप आदेश
करियाछि । (इथा बलिया “प्रस्थातव्यं पुरक्तात्” इत्यादि श्वोक पाठ
करिलेन)

मलयकेतु । (स्वगत) आ ! याहाराइ आमाके बिनष्ट करिया चन्द्र-
गुप्तके मंजुष्टे करिते उत्तत हइयाछे, ताहाराइ आमाके परिवेष्टन
करिबे ! [प्रकाशे] आर्य ! एमन केह आছे कि ? ये कुसुमपुर
याइबे, वा सेथान हइते आसिबे ।

मलयकितुः । स्वगतम् । विज्ञायते । प्रकाशम् । यद्येवम्, ततः
किमार्थेणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः ? (स) ।
राचसः । विज्ञीक्य । अये सिद्धार्थक ! भद्र ! किमि-
दम् ? (ह) ।

सिद्धार्थकः । सवाप्नं लक्ष्मा नाटयन् । पश्चौददु अमच्छो । ताड़ी-
अन्तेण मए ण पारिदं रहस्यं धारिदुं । (प्रश्चौददु अमात्यः । ताड़-
मानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् [च]) ।

(ष) राचस इति । अवसितं समाप्तम्, गतागतप्रयोजनं गमनागमनाद्वै श्यम् ।

(स) मलयेति । विज्ञायते, गतागतप्रयोजनसवसितं न वेति मया बुध्यत एवे-
त्यर्थः । शिरश्चालनपूर्वकमिदमुक्तम् । महानिष्ठावादी च त्वमित्यभिप्रायः । यदि
एवं गतागतप्रयोजनसवसितच्चेदित्यर्थः ।

(ह) राचस इति । अये इति निकृष्टसम्बोधने म सिद्धार्थकस्यासन्तीष्माशङ्का-
तदपनीदनायाह भद्र इति । भद्र ! उत्कृष्ट ! । भद्रस्य ईरुशं मिथ्यावचनमती-
वाच्यायमिति भावः ।

(च) सिद्धेति । रहस्यं गोपनीयम्, धारयितुं संवरीतुम्, न पारितं न शक्तम् ;
ताडलिनिर्भवनवेदनया असहायादिति भावः ।

बाक्षस । गमनागमनेर प्रयोजन एथन समाप्त हइयाछे । केन ना,
आमराहि अल्लदिनेर मध्ये सेथाने याहिव ।

मलघकेतु । (स्वगत) बुद्धिते पारियाछि । (प्रकाश्चे) यदि ऐ-
रुपहि हइया थाके, तबे, आपनि पत्रेर सहित एই लोकटाके पाठाहि-
याछेन केन ?

बाक्षस । [सिद्धार्थकेर मूर्खेर दिके चाहिया] एই सिद्धार्थक ! भद्र !
एकि ?

सिद्धार्थक । (अङ्गपातेर सहित लज्जा अभिनय ब्रह्मः) मझी महा-

राज्ञः । भद्र ! कौटुम् । रहस्यमिति न खेलव-
गच्छामि (क) ।

सिद्धार्थकः । णं विश्वेमि ताडीअन्ते ण मए—इत्यज्ञोन्ते सभय-
मधोमुखस्तिष्ठति । [ननु विश्वापथामि ताज्ञमानेन मथा] [ख] ।

मलयक्तुः । भागुरायण ! खामिनः पुरस्ताङ्गीतो लज्जितो
वा नैष कथयिष्यति । खयमेवार्थस्य कथय (ग) ।

भागुरायणः । यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य ! एष कष्ट-
यति, यथाहममात्येन लेखं दत्त्वा वाचिकं सन्दिश्य चन्द्रगुप्त-
सकाशं प्रेषित इति (घ) ।

(क) राज्ञस इति । अवगच्छामि बुधे । उविश्वायीक्षिरयम् ।

(ख) सिद्ध ति । उन्नित्यादिना एतदेव तूष्णितं यत्, मव रहस्यमस्तरे व, किन्तु
माज्ञमानेन मथा प्रकाशितम् । अती मे नावापराध इति ।

(ग) मलयेति । पुरस्तादयतः । खयमेव त्वम्, आर्यं स्य राज्ञसस्य समीपे ।

(घ) भागुरेति । लेखं पदम् । वाचिकं मौखिकं हस्तालम् ।

शय प्रसन्न हउन । आमाके प्रहार करितेहिल, ताइ आमि आपमार
गुप्त विषय सम्बरण करिते पारि नाइ ।

राज्ञस । भद्र ! कि द्रुकम गुप्त विषय, ताहा त आमि बुविते
पारिलाम ना ।

मिद्धार्थक । आमि निबेदन करितेछि ; आमाके प्रहार करिते
थाकाय आमि—[ऐ पर्यन्त बलिया समये अधेमूर्ख हईया थाकिल]
मलग्नकेतू । भागुरायण ! ऐ ब्यक्ति प्रभुर मन्मुखे भीत वा लज्जित
हईया पडियाछे ; ताइ ए निजे बलिबे ना । तुमि निजेह ईहार
निकट बल ।

भागुरायण । कुमार याहा आदेश करेन । मझी महाशय ! ५

राजसः । भद्र ! सिद्धार्थक ! अपि सत्यम् ? (ङ) ।

सिद्धार्थकः । खज्जा नाटयन् । एवं ताडोश्चान्ते ष्ण मए निवेदिदं ।

[एवं ताडोश्चानेन मथा निवेदितम्] [च) ।

राजसः । कुमार ! अनृतमेतत् । ताडोश्चानः किं न
ब्रूयात् ? (छ) ।

मलथकेतुः । भागुरायण ! दर्शय लेखम् । वाचिकच्छाय-
मस्मै स्वभृत्यः कथयिष्यति (ज) ।

(ङ) राजस इवि । एवद्वचनं तस किं सत्यमित्यर्थः । भद्रस्त्रैश्च मिथ्या-
वचनमत्तैव विद्ययकरमिति भावः ।

[च] सिद्धेति । एकव मिथ्या निवेदनेन अवश्य च गुप्तश्चान्तप्रकाशेन खज्जाभि-
नय इति ब्राह्मणम् । एवं निवेदितं वाक्येनैव ज्ञापितम्, उक्तमित्यर्थः । यदि न
किञ्चिदपि ब्रवीमि, तदा ताडोश्चान्तकारिणो जना न निवत्ते रद्विसि ईश्वरं मथा निवेदितम् ।
वस्तुतस्तु सर्वं मेव तग्निष्ठेति राजस ! प्रति खाभिप्रायः प्रकटितः । प्रहारवेदनाया
अपहृत्वा हिशेषगोपनीयमप्येतनिवेदितमिति तु मलथकेतुं प्रत्याशयः प्रकाशितः ।

अहो ! महाधूर्त्य सिद्धार्थकस्य महाशान्त्यमिदम् ।

[छ] राजस इति । अहतं मिथ्या । अपि तु ताडोश्चान्तवेदनया विद्वलत्वात् सर्व-
मेव ब्रूयादित्यर्थः । तस भवद्विरपि शतशः प्रत्यक्षीयम् । अतः सर्वं ईदेति मिथ्येति
भावः ।

बलित्तेहे ये, मझी महाशय एकथाना पत्र दिया एवं वाचनिक संबाद
बलिया दिया आमाके चक्रघुण्डेर निकट पाठाइया दियाछेन ।

राक्षस ! भद्र ! सिद्धार्थक ! तोमार ए कथा कि सत्य ?

सिद्धार्थक ! [लज्जा अभिनय करतः] आमाके अहार करिते
हिल ; ताहे आमि एहेकप बलियाछि ।

राक्षस ! कुमार ! एकथा मिथ्या । केन ना, अहार करिते
थार्किले, मे लोक कि ना बले ?

भागुरायणः । अमात्य ! अयं लेखः ।

राजसः । वाचित्वा । कुमार ! शत्रोः प्रयोग एषः (भ) ।

मलयकेतुः । लेखस्थाशून्यार्थमार्येणिदमप्याभरणमनुप्रेषितम् । तत् कथं शत्रोः प्रयोग एषः ? इत्याभरणं दश्यति [ज] ।

राजसः । आभरणं निर्वर्ण्य । कुमार ! नैतन्मयानुप्रेषितम् । एतद्वि कुमारेण मह्यं दत्तम्, मया च परितोषस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् (ट) ।

(ज) मलयेति । लेखं पवम् । वाचिकं मौखिकसंवादम् । वाथात्वे चास्य वचनं सत्यमेव भविष्यतीत्याश्रयः ।

(भ) राजस इति । प्रयुक्त्यत इति प्रयोगः सिद्धार्थकवचनपवलिखन-तत्प्रेरणादिव्यापार इत्यथः । अतः सर्वं एवायं व्यापारी मिथ्येभिप्रायः ।

(ज) मलयेति । लेखस्य एतस्य पवस्य, अशून्यार्थं रित्तादूरीकरणार्थम्, आर्येण भवता, अनुप्रेषितं पवस्य सहभावेन प्रेरितम् । मधैव भवते दत्स्य आभरणस्य शतुहस्ते गमनासम्भवेन शत्रुणा तत्पेरणस्याप्यसमवान् कथमेष शत्रोः प्रयोगो भवितुमहर्तौति भावः ।

[ट] राजस इति । निर्वर्ण्य हृष्टा । तदेवेदमाभरणं नवीति ज्ञातुं निर्वर्ण्यनम् । ह्य यज्ञात् । परितोषस्थाने सन्तोषप्रसङ्गे । दत्तं पारितोषिकमाविनेयार्थः ।

मलयकेतु । भाग्नरायण ! पत्र खाना देखाओ । आর, उছार एই निजেব भृत्याइ उছाके मौखिक संबाद बलিবে ।

भाग्नरायण । मन्त्रौ महाश्रू ! एই पत्र ।

राक्षस । (पत्रखाना पड़िया) कुमार ! ए शक्त्रर श्रमोग ।

मलयकेतु । पत्र खाना खालि ना याए, एই जन्त आपनि एই अलक्षाराओ सঙ्गे पाठाइयाछेन । तबे, इहा शक्त्रर श्रमोग हइबे कि करिया ?

राक्षस । (अलक्षार देखिया) कुमार ! इहा आमि पत्रेर सঙ्गे

भागुरात्मः । भो अमात्य ! ईदृशस्याभरणविशेषस्य, विशेषतः कुमारेण स्वगावादवतार्थं दक्षस्य अथं परित्यागभूमिः ! (ठ) ।

मत्स्यकेतुः । वाचिकमप्याप्ततमात् सिङ्गार्थकात् श्रोतव्यमिति लिखितमार्थे ण (ड) ।

राजसः । कुतो वाचिकम्, कस्य वा लेखः, अयमेवास्तदोयो न भवति (ठ) ।

(ठ) भागुरेति । राजसस्य विश्वासषातकत्वात् मिथ्यावादित्वात् घातुकत्वात् भोद्धार्ते सत्त्वीभनेन तं प्रति अवज्ञा सूचिता । ईदृशस्य महामूल्यव्याप्ति, अतएव आभरणविशेषस्य अलङ्कारीत्तमस्य । अथं सिङ्गार्थकः, परित्यागभूमिः दानपावम् । तथा च प्रथमत ईदृशमहामूल्याभरणस्य दानसेवा न सम्भवति ; ततोऽपि च कुमारेण निजगावादवतार्थं दानेन गौरवातिरेकात् तद्दाने च कुमारस्यासन्नाषसन्नवात् दानं न युज्यते, तताऽपि च दानपावस्य नितान्ताधमत्वात् कुतोऽपि दानं न भवितुमहं तौति तद्दुक्तिः स्वर्वथैव मिथ्येति भावः ।

[ड] मत्स्येति । न केवलमाभरणमनुप्रेषितम्, वाचिकमपौयादिकमपेरथः । आपतमात् अतोद्दिश्वद्वात् । “आपः प्रत्ययितार्स्तु” इत्यमरः ।

[ठ] राजस इति । अथं सिङ्गार्थक एव, अध्यादीयः अनन्तसत्त्वभूमि भूत्यः ।

पाठाहे नाहे । इहा आपनि आमाके दिघाछिलेन ; आमि आवार कोन सन्तोषेर समय पारितोषिकक्लपे सिङ्गार्थकके दिघाछिलाम ।

डांगुरायण । उहे मन्त्री महाशय ! एই झप उंकूष्ट अलङ्कार, विशेषतः कुमार इहा आपन अঙ्ग हइते थुलिया दिघाछिलेन ; इहाव दानेर पात्र हइल एই व्यक्ति !

मलघकेतु । ‘अतिविश्वस्तु सिङ्गार्थकेर निकट बाचनिक संवाद शुनिवेन’ इहाओ त आपनि लिखियाछेन ।

मलयकेतुः । इयं तहि॑ कस्य मुद्रा ? [ग] ।
राष्ट्रसः । कुमार ! कपटमुद्रा प्राप्तिर्थितु॑ शङ्कुवन्ति॑
धूत्ताः (त) ।

भागुरायणः । कुमार ! सम्यग्मात्यो विज्ञापयति । भद्र !
सिद्धार्थक ! केनायं लिखिता लेखः ? । (थ)

सिद्धार्थकः । राष्ट्रसमुद्भवलोका तृष्णीमधीमुद्भक्षिष्ठति । [द]

अस्तापि शब्दप्रयुक्तवादेतत् कृता व्यापारः सर्व एव मिथ्या, अर्थे आभरणदाननु मधा
भमादेव ज्ञतमित्याश्रयः ।

(क) मलयेति । तथा च अयं शब्दप्रयुक्ती भवतु, ततशास्य वाक्यादिकमपि
मिथ्या भवतु; किन्तु भवदीया अङ्गुलीमुद्रा कुतीऽपि शब्दुहस्ते गन्तुं नाहौति ।
ततशास्य पवे कथं भवदीयाङ्गुलीमुद्रैव वर्तते । अतो भवदुङ्गरैव सर्वा मिथ्ये व्य-
भिप्राप्यः ।

[त] राष्ट्रस इति । कपटमुद्रां क्लप्युत्तमिथ्यामुद्राम् । अत एतमुद्रादि
शब्दप्रयुक्तिवेति भाषः ।

(थ) भागुरेति । सम्यक् सयुक्तिकम् । लेखः पवम् । राष्ट्रसबन्धुना शक्ट-
दास्त्वैव लिखित इति प्रागेवावगतत्वात् भागुरायणस्यायं प्रश्न इति बोध्यम् ।

[द] मिष्टेति । राष्ट्रसः किं सङ्कृतयतोति भज्ञोपदर्शनार्थं राष्ट्रसमुद्भाव-
कीकम् ।

ब्राक्षम् । बाचनिक संवाद कोथाय, काहारह वा पत्र, एই ब्यक्तिइ-
ये आमार नहे ।

मलयकेतु । ता हइले ए मुद्रा कार ?

ब्राक्षम् । कुमार ! धूर्त्तेरा कृतिम् मुद्रा ओ जगाइते पारे ।

डाकुरायण । कुमार ! मन्त्री महाशय ठिक कथाइ बलियाछेन ।
भद्र ! सिद्धार्थक ! ए पत्रथाना लिखियाछे के ?

सिद्धार्थक । [ब्राक्षमेर मूर्ख दर्शन करिया नौब्रवे, अधोमुख हइया
थाकिल]

भागुरायणः । अलं पुनरामानं ताड़यित्वा ; कथय । (ध)
सिद्धार्थं कः । अज्ञ ! सग्रहुदासेण । [चार्य ! शकटदासेन) । (न]
राजसः । कुमार ! यदि शकटदासेन लिखितस्तहि॑ मर्यैक
लिखितः । (प)

मलयकेतुः । विजये ! शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि । (फ)
प्रतीहारी । जं कुमारो आगवेदि । (यत् कुमार आशापयति) ।
भागुरायणः । स्वगतम् । न खल्खनिश्चितार्थं मार्यचाणक्यप्रणि-
धयोऽभिधास्यन्ति । आगत्य शकटदासो वा 'सोऽय' लेखः ।
इति प्रत्यभिज्ञाय पूर्ववृक्षं प्रकाशयेत् । एवं सति सन्दिहानो

(ध) भागुरेति । अकथने पुनरपि त्वा ताड़यिष्यन्तीति भावः । ताड़यित्वे ति
प्रतिषेधार्थं कालं शब्दोपपदे "अलं खल्खीः प्रतिषेधयोः ल्ला वा" इति ल्ला प्रत्ययः ।

[न] सिद्धेति । शकटदासेन अयं लेखी लिखित इति पूर्वेणान्वयः ।

(प) राजस इति । मर्यैव लिखितः मलिखितस्तहश एवेत्यर्थः, शकटदासस्त
सर्वथा महस्युलादिति भावः ।

(फ) मलयेति । विजये ! इति जाज्ञा प्रतीकार्थाः सम्बोधनम् ।

(ब) भागुरेति । आर्यं आणकास्य प्रणिधयो गुप्तचराः, अनिश्चित आत्मना अवि-
दितशासौ अथो विषयश्चेति तम्, न खलु अभिधास्यन्ति नैव कथयिष्यन्ति । एवम्
शकटदासेनैवायं लेखता लिखत इति निश्चयेन विदित्वैव मिद्धार्थकैन 'शकटदासेन

भागुरायण । आवार आपनाके प्रहार कराइও नা, बল ।

सिद्धार्थक । आर्य ! शकटदास लिखियाछेन ।

राक्षस । कुमार ! यदि शकटदास लिखिया थाकेन, तবे आमिह
लिखियार्छ ।

मलयकेतु । बिज्ञया ! शकटदासके देखिते इচ्छा करि ।

अतीहारी । कुमार याहा आदेश करेन ।

मलयकेतुरस्मिन् प्रयोगे श्वशादसे भवेत् । प्रकाशम् । कुमार !

न कदाचिदपि शकटदासोऽमात्यराजसस्याग्रतो मया लिखित
इति प्रतिपत्त्यते । अतोऽन्यलिखितमस्यानोथताम्, वर्णं-
संवाद एवैतं विभावयिष्यति । (ब)

मलयकेतुः । विजये ! एवं क्रियताम् । (भ)

लिखितः' इतुपत्तम् । अतः शकटदाससागमनेऽपि न दोष इत्याग्नः । शकटदासस्या-
गमने पुनः अहते आग्नेति । वा अथवा । प्रथे भिज्ञाय स्त्वलिखितत्वेन ज्ञात्वा,
पूर्वहत्तम् 'कुसुमपुरी चाणकारेन छात्रहारा आदिष्टाऽऽभिमिम्' लेखं लिखितवान्' इति
तदानामन्त्रान्त्रान्तम् । एवं सति ताढक् प्रकाशी कृते सति, सन्दिहानः 'चाणकारथे-
वाय' प्रथागः, वस्तुतो राजसस्य वा' इति संशयं' कुर्वन् । अर्थान् प्रयोगे राजसस्य परि-
त्यागे, श्वशादरः शिथिलप्रथाः, भवेत् । अतः शकटदासागमन्' सुवर्धैव मया निवार-
णीयमिति भाषः । न प्रतिपत्त्यते न स्वीकरिष्यति ; राजसस्यैव निषेधात् बन्धुत्व-
भङ्गमयादेत्यमिदायः । अस्य शकटदासस्य । वर्णानामन्त्राणाम्, संवादः सम्भेदन-
र्मव, एतं लेखम्, विभावयिष्यति तल्लिखितत्वं त्रापयिष्यति ।

अस्य भेदनीतिप्रयोगस्य सफलता प्रति भाग्यरायण एव प्रधानी हितुः । अन्यथा
शकटदासेनागत्य पूर्वहत्तप्रकाशने कृते सर्वथा तस्य वैफल्यमेव भवेदित्यालोचनीयम् ।

(भ) मलयेति । एवं क्रियतां शकटदासस्य अन्यलिखितमानीयताम् ।

भाग्यरायण । [स्वगत] आर्य चाणकेये गुप्तचरेवा निश्चितभावे
अज्ञात विषये कथनेऽवलिखे ना । अथवा, शकटदास आसिया 'ऐ
सेहि पत्र' इहा बुद्धिया पूर्ववृत्तान्ते प्रकाश करिया फेलिखे । एकप हইলে
मलयकेतु सन्देह करिया एই ब्यापारे शिथिलप्रथम् हইয়া পড়িবে ।
[প্রকাশে] কুমার ! শকটদাস কথনই মন্ত্রো রাক্ষসের সম্মুখে 'আমি
নিধিয়াছি' বলিয়া স্বীকার করিবে না । অতএব শকটদাসের লিখিত
অন্ত পত্র আনয়ন করুন, অক্ষরের মেলনই এ বিষয় জানাইয়া দিবে ।

মলযকেতু । বিজয়া ! এই ক্রপই কর ।

भागुरायणः । कुमार ! सुद्रामप्यानयत्वियम् ॥ (म)
 मलयकेतुः । उभयमप्यानोयताम् ॥ (य)
 प्रतीहारी । जं कुमारो आषवेदि । [इति निष्कृत्य पुनः परिश्लिष्टः]
 कुमार ! एदं तं सश्वर्णदासेन सहस्रलिखिदं पत्तश्च सुद्रावि ।
 [यत् कुमार आज्ञापयति । कुमार ! एतत् तत् शकटदासेन सहस्रलिखितं पवकम्,
 सुद्रापि) ॥ [र]
 मलयकेतुः । उभयमपि नार्ये नावलीकर । आर्य ! संबदन्तप्रच-
 राणि ॥ (ल)

राचसः । खगतम् । संबदन्तप्रचराणि, शकटदासस्तु मम

(म) भागुरेति । इयं विजया । सुद्राया आनयने तथा सहापि एतन्मद्रा-
 चिङ्गस्य सर्वं या नेत्रने सुट्ठ एव निर्णया भवेदिति भावः ।
 (य) मलयेति । उभयम् अन्वलिखितं सुद्रा चेति हयमपि ।
 (र) प्रतीहारीति । इदं पवमानोत्तं सुद्राप्यानोत्तेत्यर्थः ।
 (ख) मलयेति । उभयमपि सिङ्गार्थकादगृहीतं पव शकटदासेन लिखितमन्य-
 पत्रस्तु । आयेति राज्ञस्यैव सख्वीधनम् । अच्चराणि उभयोरेव पवयोः ककारादि-
 वर्णाः, संबदन्ति सम्मिलन्ति एकहस्तलिखितत्वात् सर्वं यैव अविकलानि भवतीत्यर्थः ।
 अतः शकटदासेनैव लिखितीय लेख इति भावः ।

भागुरायण । कुमार ! विजया मूद्राटाओ आनयन कक्षक ।

मलयकेतु । दृहे आश्रक ।

अतीहारी । कुमार शाह आदेश करेन । [एই वलिया चलिया
 गिया, आवार अवेश करिया] कुमार । एই सेहे शकटदासेर शृङ्ख-
 लिखित पत्र, आव एই मूद्रा ।

मलयकेतु । [अतिनश्चेर श्रीगानीते उभयहै देखिया) आर्य !

अक्षरगुलि मिलिया गियाछे ।

मिचमिति च विस्वदन्तप्रक्षराणि । तत् किं शकटदासेन
लिखितम् ? । (व)

स्मृतं स्यात् पुवदाराणां विस्मृताः स्वामिभक्तयः ।
चलेष्वथैषु लुभ्वेन न यशःस्वनपायिषु ॥१४॥

(व) राजस इति । यदि स्वदन्तप्रक्षराणि तदेत्यर्थः, 'शकटदासो मम मिवम्' इति अक्षराणि इमे वर्णाः, विस्वदन्ति अथेन सह विरक्षानि भवन्ति । तथा च मिवस्य हितकरणमेव मिवस्य कार्यम्; किन्त्वदानीं शकटदासेन मम अहितस्यै व करणात् अमिवरूपः शब्दुरेव जातः । तेन 'मिवम्' इति पदघटकानि अक्षराणि अमिवाथै विरक्षान्येवेत्याश्रयः । पूर्वव्यवहारस्यरक्षात् पुनः सन्देहं कुरुते तदित्यादि । लिखितम् इदं पवमिति श्रेष्ठः ।

अस्वयः = (शकटदासेन) चलेषु अथैषु लुभ्वेन (सता) अनपायिषु यशःसु लुभ्वेन न [सता], पुवदाराणां स्मृतं स्यात्, स्वामिभक्तयः [तु] विष्वृताः ॥१४॥

शकटदासेनैव लिखितमिष्वयै इतुमुपन्नस्ति चृतमिति । शकटदासेन, चलेषु चक्षुषेषु अविनश्वरैवित्यर्थः, अथैषु धनेषु, लुभ्वेन लोभवसा सता, किन्तु अनपायिषु अविनश्वरैषु चिरस्यायिषु, यशःसु, लुभ्वेन न सता, पुवदाराणां स्मृतं स्यात् पुवा दाराश्च चृना इत्यर्थः; किन्तु स्वामिभक्तयः प्रभुभक्तयः, विष्वृताः । तथा च स्वामिभक्तिकरणे चिरस्यायि यशः सम्पद्यते; किन्तु शकटदासेन तदिष्वृत्य स्त्रौपवादिनिमित्तं चाणका-सुकाशादचिरस्यायि धनं गृहीत्वा इदं दुक्षार्थं कृतं वा भवेत् । एतेन च तस्य महती निन्दा भविष्यतीति भावः ।

अब नेत्रादिना यशोव्यपीडनात् आद्वौ परिस्वालङ्घारः । तेन च शकटदासस्य नितान्तनिक्षणस्य व्यज्यत इत्यलङ्घारेण वस्तुध्वनिः । तथा शकटदासेनेति कर्त्तुपदान-

राक्षस । (अग्न) एवि अक्षरशुलि मिलिया गिया थाके, तदेव— 'शकटदास आमार मित्र' एই अक्षरशुलिओ विक्रक्ष हइया गियाछे । तदेव कि शकटदासइ लिखियाछे ?

अथवा, कः सन्दे हः ? (श)

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी, सिञ्चाथैकस्तत्सुहृत्,
तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम् ।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः सन्धाय सार्जं परैः
भर्तुज्जेहपराङ्गुखेन क्वपणं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥१५॥

मिधानात् नयनपदता दीषः ; अृतमिति भावे प्रत्ययः, विष्णुता इति च कर्मणीति
प्रत्ययभेदाङ्गप्रक्रमतादीषश्च । तथोः समाधानाय पूर्वार्द्धनिवं पठनीयम् ‘पुवदारा:
अृतास्तेन विष्णुताः स्वामिभक्तयः’ ॥१४॥

(श) निश्चयपदं विवरीतुमाह अथवेति । शकटदासेन लिखितीयं लेख्य इत्यर्थे
की॒पि सन्दे हो नास्तीत्यर्थः ।

अन्वयः—मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी, (अथ) सिञ्चाथैकः तत्सुहृत्, इदं
प्रयोगाश्रयं लेख्यं तस्य एव अपरलेख्यसूचितम् । (अतएव) प्राणार्थिना भर्तुज्जेह-
पराङ्गुखेन शकटेन भेदपटुभिः परैः सार्जं सन्धाय क्वपणं चेष्टितम्, (इति) सुश्र-
तम् ॥१५॥

कथं सन्दे हो नास्तीत्याह मुद्रेति । मुद्रा मदीयाङ्गुलिमुद्रा, तस्य शकटदासस्य,
कराङ्गुलेः प्रणयिनी प्रेमवती प्रणयेन मया तत्रैव स्थापितेत्यर्थः ; अत एतत्प्रबोधिरि
तचिह्नदानम् अनायाससाध्यमिति भावः । अथ सिञ्चाथैकः, तस्य शकटदासस्य सुहृत्
मित्रम् ; तेनास्य ईदृशमावेन प्रेरणमपि सुकरमित्याश्रयः । इदम् प्रयोगं भेदयोज-
नम् आश्रयति सम्याद्यतया अवलम्बत इति तत् ताडशम्, लेख्यं पवम्, तस्य शकटदास-
स्यैव, अपरेण लेख्येन प्रतीहार्था आनीतेन अनेन पवेण पवगताचरसंवादेत्यर्थः

शकटदासं अश्वासौ धनेर लोभौ इश्वरा छ्री-पुत्रके श्वरण कविलं
किञ्चु प्रभूभक्ति विष्णुत इष्वाम् चिरश्वासौ शशेर लोभौ करिल ना ॥१६॥
अथवा एविषये मन्देह कि,

(१५) ...पवं प्रयोगाश्रयम्...भेदपटुना...भर्तु; ज्जेहपराङ्गुखेन...।

मलयकेतुः । आर्य ! 'अलङ्कारतय' श्रीमता यदनुप्रेषितं
तदुपगतम्' इति यज्ञिखितम्, तत्प्रधात् किमिदमिकम् ?
(निर्वर्ण्णत्वगतम्) कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् । (प्रकाशम्)
आर्य ! कुतोऽयमलङ्कारः ? (ष) ।

सूचितं तज्जिखिततयैव द्वीतितम् । अतएव प्राणार्थिना आत्मजीवनरक्षार्थिना, अन्यथा
चाणकी जीवनं नाशयेदिति भावः ; तेनैव च भर्तुः खेहात् प्रभुभक्तेः परायुखे न
निवृत्ते न, न पुनः पूर्वोक्ते न धनलुच्यैनेवभिप्रायः ; शकटेन शकटदासेन, भेदपटुभि-
भेदप्रयोगनिपुणे ;, परैः शत्रुभिश्चाणकादिभिः, साङ्गे सह, सन्धाय सन्धिं हत्वा, हृपणं
क्षुटं नितान्तमेव निकष्टं यथा स्वात्थे ल्यथं ;, चेष्टितम् इदं कार्यं कृतम् ; इति
सुन्धक्तं सर्वथा स्पष्टौमृतम् ।

अब पराङ्म प्रति पूर्वोक्तवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, शकटचे छितत्वं
प्रति मुद्रेत्यादिबहुतरकारणीपत्त्वासात् समुच्चयः. भेदपटुभिरत्यादिविशेषणानां सामि-
प्रायप्रयोगात् परिकरश्चेत्येतिषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रसादी गुणः, वैदर्भीं रौतिः,
आदूलविकौडितच्च हत्तम् ।

अहो राजसी यदि शकटदासमाह्यानीय पृच्छेत्, तदा ईद्वग्नर्थे न स्यात् । इत्यस्य
पूर्वमपि अत्रात्कुलशीलानां सिद्धार्थकादीनामाश्यदानादिकम् अनेकमेव राजसस्य
स्वलितमासीत् । तेन च न खलु राजसं सर्वथा बुद्धिमत्तं वक्तुमर्हसीति समालोच-
नीयम् ॥१५॥

[८] मलयेति । लिखितम् अचिन् चन्द्रगुपते इति ग्रीषः । एतेनेदानीं

कारण, एই मुद्रा शकटदासेर हातेव आঙ्गूलेहि छिल ; एই सिद्धार्थ-
क ओ ताहारहि मित्र ; भेदप्रयोगेर कारण एই पत्र खानाओ, ताहारहि
अन्य पत्त्रेर अक्षरेर सङ्गे घिलिया याओयाय ताहारहि लिखित बलिया
प्रकाश पाइतेछे । स्वतरां निश्चयहि शकटदास प्राणरक्षार जग्य अऽ-
भक्ति हस्ते । चित्युक्त हइया, भेदनिपुण शक्तिगणेर सङ्गे सक्षि करिया एই
हीन कार्य करियाछे ॥१५॥

राजसः । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः (स) ।
मलयकेतुः । विजये ! अपि प्रत्यभिजानासि भूषण-
मिदम् ? (ह) ।

प्रतीहारी । निर्बर्ख सवाष्म । कुमार ! कह ए पञ्चभि-
जाणामि । इदं क्व सुगिहीदणामधे एण देण पञ्चदोसरेण
धारिदपुञ्च । (कुमार ! कथं न प्रत्यभिजानामि । इदं खलु सुगिहीतनाम-
धे येन पर्वतेश्वरेण धारितपूर्वम्) (क) ।

मलयकेतुः । सवाष्म । हा तात !

मलयकेतुना राजसप्रेरितमेव तत् पर्वामति निश्चितमिति बाह्यम् । कुतः प्राप्त
इति श्रेष्ठः ।

[स] राजस इति । अधिगतः प्राप्तः ।

[ह] मलयेति । प्रत्यभिजानासि 'तदिदम्' इति छपेण बुधसि । तथा च
"अनुमूलस्य पुनरनुभवः प्रत्यभिजा" इति महालः ।

[क] प्रतीहारीति । सुगिहीतनामधे येन प्राप्तः अरणीयनाम्ना ।

मलयकेतु । आर्य ! आपनि एই पत्रे ये लिखियाछेन 'श्रीमान्'
ये तिन थानि अलक्षार पाठाइयाछेन, ताहा पाइयाछि' इहा कि ताहार
मध्येर एक थानि ? (विशेषक्रपे देखिया उगत) हाय ! ए अलक्षार ये
पितृदेव पूर्वे धारण करितेन । (अकाञ्जे) आर्य ! अलक्षार कोथा
हइते पाइलेन ?

राक्षस । बणिकदिगेर निकट केनाय पाइयाछि ।

मलयकेतु । विजया ! ए अलक्षार चिनियाछि ।

प्रतीहारी । (देखिया अश्वपातेर सहित) कुमार ! केन चिनिव
ना । श्रातःश्वरणीयनामा महाराज पर्वतेश्वर एই अलक्षारहि पूर्वे धारण
करितेन ।

मलयकेतु । (अश्वपातेर सहित) हा पितः !

एतानि तानि तव भूषणवस्त्रभस्य
गाढोचितानि कुलभूषण ! भूषणानि ।
यैः शोभितोऽसि मुखचन्द्रकातावभासी
नक्षत्रवानिव शरत्समयप्रदोषः ॥१६॥

रात्रेः । स्वगतम् । कथं पवं तेखरेण घृतपूर्वागोत्याह ।
अक्षमिवास्य भूषणानि । प्रकाशम् । एतान्यपि चाणक्यप्रयुक्ते न
घणिग्नेनास्मासु विक्रीतानि (क) ।

अन्वयः—[४] कुलमूषण ! भूषणवस्त्रभस्य तव गाढोचितानि एतानि तानि
मूषणानि । यैः मुखचन्द्रकातावभासः (त्वं) नक्षत्रवान् शरत्समयप्रदोषः इव शोभितः
असि ॥१६॥

एतानीति । हे कुलभूषण ! अर्द्धशालकार ! भूषणवस्त्रभस्य अलङ्कारप्रियस्य
तव, गाढोचितानि वहमूल्यत्वात् अस्त्रयोग्यानि, एतानि भूषणानि, दृश्यन्ते इति
शेषः । यैर्भूषणैः, मुखं चन्द्रं इव तेन कृतः अवभासः शाभ । यस्य स ताढगङ्गम्,
अन्वत तु मुखे आयसमवै चन्द्रे एकातः अवभासः प्रकाशी यस्य स तथोक्तः, नक्षत्रवान्
ताराशाली, शरत्समयस्य प्रदीषी रात्रेः प्रथमभाग इव शोभितः असि ।

अत श्रीतौ पूर्णोपमालङ्कारः, तानीतिभागस्य असङ्कटावत्ते च्छनुप्रासः, कुलमूषण
भूषणानीति च शब्दार्थ्योः पौनहक्षात् तात्पर्यमावती भिदाश लाटानुप्राप्त इत्येतेषां
स्वं सृष्टिः । शरत्समयप्रदीषस्य मेघाभावेन विशेषसौन्दर्यादुपसेयस्यापि विशेषसौन्दर्य-
शोतनार्थं शरत्समयप्रदमिति लापुष्टार्थं त्रादीषः । कक्षणी रसः, प्रसादी गुणः, वैद्यर्मी
रीतिः, वस्त्रमिलका च हतम् ॥१६॥

হে বংশালকার ! আপনি অলঙ্কারপ্রিয় ছিলেন ; তাই আপনার
অঙ্গেই ঘোগ্য এই সেই অলঙ্কার । প্রথমে চন্দ্র শোভিত শরৎকালের
প্রদোষকাল যেমন নক্ষত্র দ্বারা শোভা পায়, আপনিও তেমন মুখচন্দ্র
শোভিত হইয়া যে অলঙ্কার দ্বারা শোভা পাইতেন ॥১৬॥

जलयकेतुः । आर्य ! तातेन धृतपूर्वाणां विशेषतस्तद्गुप्तं
हस्तगतानां वणिग्विक्रम इति न , युज्यते । अथवा युज्यते
एवैतत् । कुतः—(ख)

चन्द्रगुप्तस्य विक्रीतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पिता मूल्यमितेषां क्रौरै भवता वयम् ॥१७॥

[क] राज्ञस इति । सम्भवे कथंश्वदः । आह ब्रौौति प्रतोहारौति शंषः ।
घूर्णं जायपेत्यत्रा एकवचनं प्रयुक्तम् । अत तु व्यक्तयदेत्यया बहुवचनमिति न विरोधः ।
व्यक्तं स्पष्टं ध्रुवमित्यर्थः । अस्य पर्वतेश्वरस्य । अ कैवल्यं सिद्धार्थकादयस्याश्च-
क्ष्ये न प्रयुक्ताः । एतानि भूषणात्यपि इत्यपिरर्थः । आत्मक्षयप्रयुक्तीनेष्टुभीयत इति भावः ।

(ख) मन्त्रयेति । वणिग्विर्विज्ञप्त इति वणिग्विक्रमः । न युज्यने न सम्भ-
वति । तथा च आश्रये नैव विषकल्पापयी गीण तातः पर्वतेश्वरी निहतः, इति तावह-
यता मग्नम् ; तथात्वे तातभूतानामलङ्घाराणां चन्द्रगुप्तहस्तगमनस्यैव सर्वथा सम्भवः ।
चन्द्रगुप्तस्य राजा महात्मा ; तेन च तस्य धनयहत्यार्थं महामूल्यतया महादरणीया-
लामलङ्घाराणां वर्णाम् ‘वक्त्री वणिग्विर्विज्ञप्तान्तरे विक्रमी वा कुतीउपि न सम्भवति ।
मतश्च ‘वणिग्विर्विज्ञप्तान्तरे उपि यदुक्तं’ इति यदुक्तं तदपि सर्वर्थेव मिथ्येति भावः । आक्रांशिन
पञ्चालं वदयात् असन्वितम् । एतद् चल्लग्नेन तदलङ्घारविक्रमणम् ।

राक्षस । (स्वगत) ‘पूर्वे पर्वतेश्वर धारण करितेन’ एই कथा
ये प्रतीहारी बलिल ! निश्चयैव एग्नलि पर्वतेश्वरवै अलक्षार ।
(प्रकाश्य) एग्नलिओ चाणकाप्रेरित वर्णिकेऱाहि आमार निकट विक्रम
करिष्या गियाछे ।

मलयकेतु । आर्य ! पितृदेव ए अलक्षावग्नलि पूर्वे धारण करि-
तेन ; विशेषतः एग्नलि चन्द्रगुप्तेर हाते गियाछिल । सूत्राः
‘एग्नलि वणिकेऱा विक्रम करियाछे’ इहा सन्ति हइते पारेना । अथवा
अवश्यहि सन्ति हइते पारेना । केन ना,

राज्ञः । स्वगतम् । अहो ! सुशिष्टोऽभूदेष प्रयोगः । कुतः—(ग)
लेखोऽयं न ममेति नोन्तरमिदं सुद्रा मदोया यतः,
सौहाहैं शकटेन खण्डितमिति शब्देयमेतत् कथम् ।
मौयें भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम सम्मावयेत्,
तस्मात् सम्प्रतिपत्तिरेव हि वरं, न आम्यमत्रोन्तरम् ॥१८॥

अन्वयः—क्रूरेण भवता अधिकं लाभम् इच्छतः विक्रेतुः चन्द्रगुप्तस्य
(सम्बन्धे) वयम् एतेषां मूल्यं कल्पिताः ॥१७॥

चन्द्रेति । क्रूरेण हि स्वसभावेन, भवता राज्ञसेन, अधिकं न्यायादतिरिक्तं
लाभम्, इच्छतः, अतएव विक्रेतुः, चन्द्रगुप्तस्य सम्बन्धे वयम् अहमित्यर्थः, एतेषाम्
अन्तराराणाम्, मूल्यम्, कल्पिता निरूपिताः । तथा च चन्द्रगुप्त एतदलङ्घारदानेन
मां ग्रहीतुमित्यति ; त्वमपि एतदलङ्घारयहणेन मामेव तद्वै दातुं प्रवर्त्तसे ; स एव
च चन्द्रगुप्तस्य न्यायमूल्यापेक्षया अधिको लाभ इति भावः ।

अतएवाव पर्यायोक्तमलङ्घारः, “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते” इति
ख्यातात् । प्रसादो गुणः, वैदम्भी च रीतिः ।

मूल्यमित्यस्य विधेयतया प्राधार्वेऽपि वयमित्युद्देश्यस्य बहुतात् पुरुषाश्च कल्पिता
इत्यत्र बहुवचनं पुर्वत्तम् ; “उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यसमानवचनत्वमात्म्यं । तस्य” इति
काशिकाप्रामाण्यात् । आत्मातस्येति साध्यमानक्रियाया इत्यर्थः ॥१७॥

[ग] राज्ञस इति । एष प्रयोगः भेदसम्पादनव्यापारः, सुशिष्टः सुप्तस्यः, अभूत् ।
तत्र कारणमाह कुरु इति ।

अन्वयः—य लेखः न मम इति इदम् उत्तरं न [सङ्गच्छते], वतः मदीया
मुदा ; शकटेन सौहाहैं खण्डितम्, इति एतत् कथं शब्देयम् । कः नाम नरपतौ

चक्रघुप्ते विक्रेता हईया अधिक लाभ इच्छा करियाछे ; ताहे हिंस-
च्छ भाव आपनि ताहार निर्णट आमाकेहे एই अमकारण्डलिंग मूल्य कल्पना
करियाछेन ॥१९॥

सत्यकेतुः । एतदार्थं पृच्छामि (घ) ।

मौर्ये भूषणविक्रयं समावयेत्, तथात् सम्प्रतिपत्तिः एव हि वरम्, अथ गाम्यम् उत्तरं न ॥१८॥

लीख इति । अथं लीखः पवम्, न मम, इत्येवम्, इदमुत्तरम्, न सङ्गच्छत इति शेषः । यतो हेतीः, मदौदा मुद्रा पदाङ्गे ममाङ्गुलीमुद्राचिक्रमेव वर्तते । पवस अन्यदौयत्वे तदुपरि ममुद्राचिक्रः न यातुमहतीति भावः । अथ पूर्वसौहाहैनाशीत् शकटदासेनैव मुद्राचिक्रः दत्तमिति चेत्त्राह शकटेन शकटदासेन, सौहाहै नम विवरम्, खण्डितं क्षिप्रम्, इत्येतदुत्तरम्, कथं अहोयं लोकैर्विश्वास्यम् ? अपि तु कथमपि नेत्यर्थः ; तत् खण्डनकारणादर्शनादित्याश्यः । इतय प्रथोगान्तरं दर्शयति मौर्यं इति । को नाम जनः, नरपतौ राजनि, मौर्यो अन्द्रगुप्ते, भूषणानां विक्रयम्, समावयेत् सम्प्रतपरतया तक्षयेत् ? अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः, नरपतेभूषणविक्रयसम्बधमस्यानावश्यकत्वात् समावयत एव धनप्राचुर्यसत्त्वादित्यभिप्रायः । तथाङ्गेतीः, सम्प्रतिपत्तिरेव हि 'ममैवाय' लीखः' इति स्त्रीकारोक्तिरेव, वरम् ईषत् प्रिया ; किन्तु अथ विषये, गाम्यम् 'अयं लीखो न मम' इत्यधमयीग्यम्, उत्तरं प्रतिवाक्यम्, न वरम्, तथात्वे दुर्बलतामावप्रकाशात् वस्तुतस्य विश्वासासम्भवादिति भावः ।

अथ सम्प्रतिपत्ते वर्तत्वे प्रति बहुतरकारणीपन्थासात् समुच्चयोऽलङ्कारः, नेत्यादिना अन्यथपीडनात् शास्त्री परिस्त्री व्या आनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । "यः कौमारहरः स एव हि वरः" इत्यादिवदेव 'एय हि' शब्दइयेनैव अत्यन्तायधारणसुधनानाधिकपदता दीप्तः । प्रसादो गुणः, वैदमीं रीतिः, शादूलविक्रीडितस्य उपमः ॥१९॥

राक्षस । (स्वगत) भाल ! शक्त्र एই भेदप्रयोगटी सून्दरी इ

हइयाछे । कारण,

'ए पक्ष आमार नहे' ए उत्तर सन्तु इय ना ; येहेतु इहार उपरे आमारइ मूजाचिह्न रहियाछे । 'शकटदास मे सोहादि भक्ति करियाछे' ए उत्तर विश्वासदोग्य हइवे केन । 'राजा चक्रगुप्त अगङ्गार विक्रम करियाछे' इहा कोन् यज्ञि धारणा करिवे । अतএব श्वीकार कराइ भाल ; किन्तु अধरेह धोग्य उत्तर करा भाल नहे ॥२०॥

राज्ञः । सवाषम् । य आर्यं स्त्रा पृच्छ । वयमिदानीमनार्थाः
संहृताः (ड) ।

मलयकेतुः ।—

मौर्योऽसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरी, मित्रपुत्रस्तवाहं,

दाता सोऽर्थं स्त्रा तुभ्यं, स्वमतमनुगतस्त्वन्तु महां ददासि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तत्र ते, स्वाम्यमत्र,

स्वार्थे कस्मिन् समौहा पुनरधिकतरे लामनार्थं करोति ॥१८॥

[घ] मलयेति । आर्यं भवत्तम्, एतत् “इदमिदानीं किम्” इति वक्त्यमाण-
विलयः । किन्तु सन्ध्य एव “य आर्यः” इत्यादि राज्ञसी ब्रवीतीति बोध्यम् ।

[ड] राज्ञस इति । इदानीम्—द्वैदृशघटनया तत्र मनोवृत्ते कै परीक्षाले ।
तथा च “कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रक्रताचारे स वा आर्यं-
इति स्युतः ।” इत्यार्थलक्षणात् तद मते अस्माभिरिदानीं सर्वथै वाक्तव्याद्या विश्व स-
चातकताया आचरणारम्भात् अनार्था एव वयं जाता इति भावः । सच्चोभान्तिरियम् ।

अन्वयः—असौ मौर्यः तद स्वामिपुत्रः परिचरणपरः [घ], अहं मित्रपुत्रः ;
सः तुभ्यम् अर्थं स्त्रा दाता, त्वनु अनुगतः [सन्] महां स्वमतं ददासि । तद ते दास्यम्
[घपि] सत्कारपूर्वं सचिवपदं ननु, अत्र [तु] स्वाम्यम् । अधिकतरे कस्मिन् स्वार्थे
समौहा पुनः लाम् अनार्थं करोति ॥१८॥

मौर्यं इति । असौ मौर्यशब्दगुम्भः, तद, स्वामिनः प्रमोन्दस्य पुत्रः, तथात्वेऽपि
च परिचरणपरः तवैव परिचर्यापरायणः ; अतस्मिन् तदायहातिशयः सम्भवत्ये-
वेति भावः । किन्तु भहम्, तद मित्रस्य पर्वतेश्वरस्य पुत्र एव न पुजः साङ्घान्तिकम् ;
अतो मयि तदानास्था युज्यत एवेत्याशयः । स मौर्यः, तुभ्यं राज्ञसाग्र, अर्थं स्त्रा धनस्य,
दाता वित्तपारितोषिकादिभावेन अपर्यग्निता भविष्यति ; त्वनु, अनुगतः सन् सम-

मलयकेतु । आर्यज्ञके (आपनाके) एই विषम जिज्ञासा करितेछि ।

राज्ञस । (अङ्गपातेर सहित) ये आपनार आर्य, ताहाके जिज्ञासा-
करन । आमि एथन अनार्य हइया पड़ियाछि ।

राजसः । कुमार ! एवमयुक्तात्याहारिणा भवते व मे निर्णयो
दत्तः । कुतः—‘मौर्योऽसौ स्वामिपुवः’ इति युग्मदवदीर्घ्यं व्ययेन पठति (८) ।

सर्वथा स्वाधीनत्वात् मयि सर्वदैवानुगत्येन वत्तमानः सन्, सज्जम्, स्वमत् राजकार्यादिषु निजाभिप्रायम् ददासि ज्ञापयसि । तथा च तत्र आयः, अत्र तु व्यय इति पर्याल्लीचनयापि तत्पचाशयस्त्वा शेयामित्यभिप्रायः । तथा तत्र अन्द्रगुप्तपदे, ते तत्र, दास्यं भृत्यत्वमपि, सन्तकारपूर्वं स्वाधीनतासमर्पणात् सम्मानपूर्वकम्, सचिवपदं ननु मन्त्रित्वपदमेव ; अती नाममात्रेण दासत्वं तु छमेवेति भावः । किन्तु अत्र मयि, स्वाम्यं स्वाधीनत्वात् प्रभुत्वम्, तेन च त्वयि नियोज्यत्वमित्यर्थः । अतीऽपि तत्र तत्पचाशलस्वनमेव न्यायमित्याशयः । अतएव अधिकतरे कम्भिन् स्वाथे स्वप्रथीजनीभूतविषये, समौहस्तामचेष्ट । कर्ती, पुनः, त्वाम्, अनार्थम् असदाचरणात् आयं विपरीतम्, करीति ? कम्भिन्नपि नेत्यर्थः । तथा च “सन् : स्वाथं समौहते” इति न्यायात् उक्तयुक्तिसमुदायेन च अन्द्रगुप्तपद एव तत्र स्वार्थाधिक्यात् स्वार्थाधिक्ये प्रवक्ते च प्रकाताचारसिद्धत्वात् तवेयं अन्द्रगुप्तपदावलस्वनचेष्ट कथमपि न त्वामनाये' करीतीति भावः । सीलुण्ठनीक्तिरिषम् । ईदृशात्याख्याने परवत्ती युग्मदवदीर्घ्यं व्ययेन राजसपाठः सर्वथा सङ्गाङ्कते ; प्राचां व्याल्याने तु तथा नेति सुधौभिर्विचर्नीयम् ।

अत्र अनुर्थपादवाक्याथै प्रति पूर्वपादवयवाक्यार्थानां हितुत्वात् वाक्यार्थहितुकक्षात्यलिङ्गमसङ्करः । प्रसादो गुणः, वैदर्भी रीतिः, स्वधरा च तत्त्वम् ॥१६॥

[८] राजस इति । एवम् इत्याद्य “अन्द्रगुप्तस्य विक्तितुः—” इत्यादिष्टपेण्यार्थः अयुक्तम् अभावनीयत्वात् असम्भवत्वात् असङ्गतम् व्याहरति वदतीति सः, तेन तथामिधि-

मलयकेतु । ऐ चन्द्रगुप्त आपनार श्रुत्वा पुत्र एवं परिचर्यापरायण ; आर आमि आपनार मात्र मित्रेर पुत्र । चन्द्रगुप्त आपनाके धन दिबे ; आर आपनि अहुगत थाकिया आमाके निजेर मत दिबेन । एवं सेखाने आपनार दासत्वं हइलेओ सम्मानपूर्वक मन्त्रिपदह बठे ; आर एखाने आमारह श्रुत्वा, आपनार पराधीनत्व । स्वत्राः अधिकतर कोन
... आपनाके अनार्य करित्तेज्जे ? ॥१७॥

नापि सता, भवतीव त्वर्थैव, मे मम, निष्ठयो दत्तः कस्य पश्चाश्यथः श्रीयानिति विषये
निषयः प्रतिपादितः । कथाहावात् प्रतिपादित इत्याह कुत इति । इति इत्यादिकं
पूर्वोक्तश्चीकम्, अथवैन परस्परपरिवर्त्तनेन युग्मत्पदस्याने अच्यत्पदस्य अच्यत्पदस्याने
च युग्मत्पदस्य प्रयोगेणेत्यर्थः । स पाठस्तु—

मौर्योऽसौ खामिपुवः, परिचरणपरी मिवपुवो मम त्वम्,
दाता सोऽर्थस्य मह्यम्, खमतमनुगतोऽहन्तु तुभ्यं ददामि ।
दास्यं सत्कारपूवं ननु सचिवपदं तव मे खाम्यमव,
खाथे क्षिण् समीहा पुनरधिकातरे मामनार्थं करोति ॥

ईदृशपाठे च राजसामिप्रतीऽथमर्थः—असौ मौर्यः मम खामिपुवः, तन्तु मम
मिवपुवः परिचरणपरः परिचर्थापरायणश्च । एवच्च स्वामिपुवलेन मिवपुवलेन च
युवयोर्हमयीर्वशेषाभावेऽपि त्वं परिचर्थापरायण इति तत्पच्चावलम्बनमेव मे संज्ञाच्छ्रुत
इति भावः । स मौर्यः, मह्यम्, अर्थस्य वेतनधनस्य, दाता ; अहन्तु, अनुगतः तव
सर्वकार्येष्वेव अनुस्युतः सम्बद्धः सम्बिल्यर्थः, तुभ्यम्, खमतं सर्वकार्येष्वेव आत्मामि-
प्रायं ददामि । तथा च अन्द्रगुप्तपक्षे वेतनयहणादहः तस्य मतानुवर्त्ती, तव पक्षे तु
तद्यहणात् त्वमेव मम मतानुवर्त्तीति कार्यं सोकर्यात् तत्पच्चाश्रय एव मे श्रीयानिया-
श्चयः । अतएव च तव अन्द्रगुप्तपक्षे, सत्कारपूवंम् आदरपूवंकं सचिवपदमपि,
दास्यं ननु वेतनयहणात् दासत्वमेव ; अत तव पक्षे तु, खाम्यं वेतनयहणात् प्रभुत्वम् ।
तेनापि आवश्याया महापार्थक्यात् तत्पच्चस्थितिरेव मे सर्वथा न्वायेष्विमिप्राप्तः । तथात्
क्षिण् अधिकातरे खाथे, समीहा चेष्टा, मामनार्थं करोति, अपि तु कुवापि
नेत्यर्थः । तेनात् पूर्वार्थात् सम्पूर्णविवरीत एवार्थं इति द्रष्टव्यम् ।

अतएवाव मत्यकेतुन्ते इत्यथा योजनात् अर्थश्चेषाच्च श्वेषवक्त्रीक्तिरलङ्घारः पूर्ववत्
काव्यलिङ्गस्त्रिति सङ्करः । उदाहरणं माम नाव्यलक्षणम् “यद तुल्यार्थ्युक्तेन वाक्ये-
नामिप्रदशंनात् । साध्यतेऽमिमतस्यार्थस्तुदाहरणं मतम्” इति लक्षणात् ।

द्राक्षस । कूमार ! एই भावे असঙ्गत बलिश्च आपनिह आमार
निश्चय करिश्चा दियाछेन । केन ना,— (एই बलिश्च “मोर्ध्योऽस्मै आमि-

सत्त्वयकेतुः । खेखमवहरणस्त्रियात् विनिहिंश्च । इदमिदानीं
किम् ? [क्ष] ।

राचसः । सवाष्म । विधेविलसितमिदम्, न आणवस्त्रा ।

क्षतः—[ज]

भृत्यत्वे परिभावधामनि सति खेहात् प्रभूषां सतां
पुत्रेभ्यः क्षतवेदिनां क्षतधियां येषामभिक्षा वयम् ।
ते लाकस्य परोच्चकाः चितिभृतः पापेन येन क्षताः
तस्येदं विपुलं विधेविलसितं पुंसां प्रयत्नच्छिदः ॥२०॥

[क्ष] मलयेत । सव॒॑३४४ एबास्त्रोकारः क्रियत, अय च 'इदमिदानीं किम्'
त्वया एतत् सर्वं प्रेषितं कथमित्यर्थः ।

[ज] राचस इति । विलसितं खेलितं आपार इति यावत् । न पुनश्चाण-
क्षस्य विलसितमित्यन्वयः । विपरीतलक्षण्या चाणक्षस्यैव सर्वमिदं विलसितमिति
आतितम् ।

अन्वयः—परिभावधामनि भृत्यत्वे सति [अपि] अय सतां क्षतवेदिनां क्षतधियां
येषां प्रभूषां खेहात् पुत्रेभ्यः अभिमाः [आम] ; पापेन येन लोकस्य परोच्चकाः ते
चितिभृतः ज्ञताः, पुंसां प्रयत्नच्छिदः तस्य विधेः इदं विपुलं विलसितम् ॥२०॥

"पुत्रः" इत्यादि श्लोकटाके युश्मपदेर श्वाने अश्मपद एवं अश्मपदेर
श्वाने युश्मपद परिबर्त्तित करिया पाठ करिलেন) ।

मलग्रकेतु । (पत्र ओ अलक्षारेर थलि देखाइया) ए गुलि एখন
কি ?

राक्षस । (अश्मपातेर सहित) ए गुलि बिधिर खेला, कিন্তु চাণ-
ক্যের নহে । কারণ,—

(२०] ज्ञतधियः येषां न मिमा वयम् ।

मूलयकितुः । सक्रीयम् । किमद्यापि निक्षयुत एव । विधे-
र्विलसितमिदं न ममेति । अनायौ ! (भ)

“विधे विलसितमिदम्” इति स्वाक्षरमेव विष्वखन्नाह भृत्यल इति । परमावधामनि-
वेत्यग्निशेषं आज्ञावहत्वात् अपमानात्यदै, भृत्यलं अस्मासु दासवे सत्यापि, वयम्,
सता साधुस्वभावानाम्, कृतवेदिनां कृतश्चानां कृतंप्रकारच्छर्तुणामित्यर्थः, कृतधियां
शिक्षितवृद्धोनाम्, येषां प्रभूणां स्वामिनां नन्दानाम्, स्वेहावानसल्यात्, पुक्षे भृत्ये षामेव
तनयेभ्यः, अभिज्ञः अभिशेषः आत्मा इति शंषः ; पापेन पापानवन्धनदुःखदायिना, येन
विधिमा, लोकस्य लोकचरित्रस्य, परीक्षकाः सर्वथा द्रष्टारः अभिज्ञः इत्यर्थः, ते चिरात्
भृतो राजानी नन्दाः, अता नाश्रिताः, पु सा लाकानाम्, प्रथद्विद्धिः सर्वप्रकारचेष्टा-
नाशकस्य, तस्रा विधे देवंवस्त्रैव, इदं विपुलं विशालम्, विलसित छेखितं चेष्टित-
मिति तात्पर्यम् ; न पुनश्चाण्यक्षम्यात्यथः । अन्यथा कथं मथा तदवङ्कारतयं
क्रौलम्, कथं वा अवागमनकालं तन्मध्याद्वैकं पाराहतामात भावः ।

अत्र पुवाभिन्नत्वं प्रति कृतवेदिनामिति पदस्थर्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकः काम्य-
लिङ्गमलङ्घारः, विधे रेवेदं विलसितं न पुनश्चाण्यक्षम्येति अन्यव्यपोहनादार्थो परि-
स्त्व्या, द्वृतीयचरणे वृत्त्यनुप्राप्तश्च व्येतिषा मित्यो निरपेक्षतया संस्राटः ; आत्मा इत्यनु-
क्तावपि न व्युत्पदता दोषः, प्रभृति गुण एव वक्तुविषादमग्रत्वात् “उक्तावानन्दमयादेः
स्वाम्यमूपदता गुणः” इति साहत्यदप्यात् । प्रसादो गुणः, वैदम्भी च रीतिः ।

१ विलसितमिति भावेन्तः । शाहूलविक्रीडितं वक्तम् ॥२०॥

[भ) मलयेति । अद्यापि इदानीमपि यथोपमायेन ‘तष्ट्रैवाय’ सर्वे व्यापारः’
इति लिङ्गकालिपीत्यर्थः, एकि कथम्, निक्षयुते गोप्यते एव । केन प्रकारेण निक्ष-

अपमानेर स्थान दामत्र थाकलेण, मृद्वत्ताव कृतज्ञ एवं शिक्षित
बुद्धि ये अभ्युगणेर न्नेहवशतः आभरा ताहादेर पूत्र हहेते अडिन्है-
छिलाम ; लोकचरित्राभिज्ञ मेहे राजगणके ये पापिष्ठ विधि नष्ट करि-
शाच्छ, मामुमेर ममस्तचेष्टानाशक मेहे विधिरहे एहे एकटा विश्वाल खेला
(किन्तु चाणक्येर नहे) ॥२०॥

कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां क्लत्वा क्लत्तम् ! त्वया ॥
 विस्तम्भप्रवणस्तदा मम पिता नौतः कथाशेषताम् ।
 सम्प्रत्याहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपोः
 प्रारब्धाः प्रणायाय मांसवदहो विक्रेतुमेति वयम् ॥२१॥

यत इत्याह विधेरित्यादि । इति अनेन प्रकारेणेत्यर्थः अतएव सत्त्वोधयति अनार्थं !
 आयुर्विपरीतत्वात् निष्कृष्ट इति ।

अन्यथः—[हे) क्लत्तम् ! त्वया तीव्रविषप्रयोगविषमां कन्यां क्लत्वा तदा
 विस्तम्भप्रवणः मम पिता कथाशेषतां नौतः । सम्प्रति (ध) रिपोः मन्त्राधिकारे आहित-
 गौरवेण भवता प्रणायाय एते वयं मांसवत् विक्रेतु' प्रारब्धाः, अहो ! ॥२१॥

कार्यं ताऽप्यनार्थतां प्रतिपादयितुमाह कन्यामिति । हे क्लत्तम् ! उपकारिणः
 प्रत्यपकारकारत्वं क्लत्तम्भत्वं हे ताढश । त्वया, तीव्रविषम्य प्रशीर्ण ग्रदनेन विषमा
 भयानकां कन्याम्, क्लत्वा श्वायामप्यित्वा, तदा तस्मिन् काले विस्तम्भप्रवणः त्वयेव
 विश्वासनिरतः, मम पिता पर्वतंश्वरः, कथाशेषतां नाममावावशिष्टताम्, नौतः
 प्रापितः विनाशित इत्यर्थः । सम्प्रति च, रिपोः श्वीश्वर्णगुप्तम्य, मन्त्राधिकारे मन्त्र-
 आदानकार्ये मांसवदेष्विति ताढःनेन, भवता तथा, प्रणायाय तस्येव रिपोः सौहाहृ-
 लाभाय, एते वयम् एषाऽहमित्यर्थः, मांसवदेव, विक्रेतुम्, प्रारब्धा उपकार्ताः । इति
 अहो आश्वर्यम् । अतः कार्यताऽपि ते अनिवार्यमीवानार्थत्वमिति भावः ।

अत मांसवदिति तुल्यार्थे वर्तप्रत्ययादाधीपमालङ्कारः । तेन च त्वया मयि जडत्वं
 सम्भावितं तस्य न सम्भव्यतीति वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । रौद्रो रसः,
 प्रसादो गुणः, दैदर्भी च रीतिः । वीटकः नाम गर्भसम्बेरङ्गम्, "वीटक" पुनः ।

मलयकेतु । [क्रोधेर माहत] 'एटा बिधातार खेला, किन्तु आमार
 नहे' एটे बलिया एथनও গোপনই কবিতেছে কেন ? নৌচ !

राष्ट्रः । स्वगतम् । अयमप्तो गण्डस्त्रीपरि विस्कोटः ।
प्रकाशम् । कर्णी पिधाय । शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । नाईं
पर्वतेश्वरे विष्णव्यां प्रयुक्तवान् । (अ)

मलयवेतुः । क्लेन तहि व्यापादितस्तातः ? । (ट)

संरक्षवाक्” इति लचणात् । गर्हणं नाम नाच्यलच्छ, “दूषणोहाषणाधान्तु भर्त्-
सना गर्हणनु तत्” इत्यभिधानात् । शार्हूलविकीडितं वस्तम् ॥२१॥

(अ) राष्ट्रस इति । अष्टं पर्वतेश्वरहत्यापवादः, गण्डस्त्री पिटकस्थ विस्कोट-
स्त्रीति यावत्, विस्कोटा ब्रह्मविशेषस्त्रृपः । तथा च यथा गावे एकाक्षिन् विस्कोट-
जाते याहशी वेदना जायते, तदुपरि विस्कोटान्तरे जाते तु ततोऽप्यधिका वेदना समुत्-
पद्यते ; तथा मलयकेतुजिघासापवादे आरोपिते याहशं दुःखं जातम्, पर्वतकहत्याप-
वादे आरोपिते तु ततोऽप्यधिका दुःखं जातमिति भावः । शान्तं पापम्, दुःखं न
वाच्यमित्यर्थः, तस्यातिशायने हिरकिः ।

अब विस्कोटो विस्कोटस्त्रृप इति निरङ्गा क्विवलद्यपकमलक्षारः ।

“गण्डः कपीस्त्री पिटके घोगमेहि च गण्डके । गण्डः प्रवीरे चिक्के स्वात् अश्वभूषण-
बुद्धुदे ।” इति विश्वः । पिटक एव विस्कोटः ।

(ट) मलयेति । तहि लघा विषकन्त्यायाः प्रयोगे अकृते ।

कृतप्प ! तूमि, तौञ्च बिषदाय्नी भग्नकर एकटा कन्ताके प्रेरण
करिया, (तोमारই उপরে] अत्यनुविश्वत्त आমার पিতাকে নামমাত্রে
অবশিষ্টকরিযাছ । এখনও শক্রুর মন্ত্রিত্বপদে গৌরবস্থাপনপূর্বক শক্র-
রই প্রণয়নাত্তের জন্য তুমি আমাকে মাসেরই মত বিক্রম করিতে প্রবৃত্ত
হইয়াছ ; কি আশ্চর্য ! ॥২১॥

ব্রাক্ষন । (স্বগত] এই আর একটা বিস্কোটের উপরে বিস্কোট ।
[প্রকাশে । কর্ণযুগল আবৃত করিয়া) ও কথা বলিবেন না, ও কথা
বলিবেন না । আমি পর্বতেশ্বরের প্রতি বিষকন্তা প্রয়োগ করিব নাই ।

মলয়কেতু । কে তবে পিতৃদেবকে হত্যা করিল ?

राजसः । दैवमत्र प्रष्टव्यम् । (ठ)

मलयक्तुः । सकोषम् । दैवमत्र प्रष्टव्यम्, न चापाणकी जीव-
सिद्धिः । । (ड)

राजसः । स्वगतम् । कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ।

हन्त ! हृदयमपि मे रिषुभिः स्वोक्ततम् । (ठ)

मलयक्तुः । सकोषम् । भासुरक ! आज्ञाप्यतां शिखुरसेनः

(ठ) राजस इति । अत्र पर्वतकहन्ताविषये, दैवम् अट्टम् । तथा च पर्वत-
कथैव दुद्दैवं सहायीकृत्य चाणक्ये नैवासौ व्यापादित इत्याश्रयः ।

(ड) मलयेति । तत्र सुहृदा जीवसिद्धिनैव कथितं यत 'तत्र पिता पर्वतको
राजसेनैव विषकन्त्या घातितः' इति । तेन च तत् स यमेवे त भावः ।

(ठ) राजस इति । कथमिति विषादे । चाणक्यस्य प्रणिधिश्चरः । अन्यथा
कथमसौ मदिरुद्धः वदेदिति भावः । स्वीकृतम् आश्रमोक्ततम् ; हृदयतुल्यसुहृदा
जीवसिद्धिरपि चाणकार्थैव चरत्वे न तस्यैव वशीभूतलादित्यभिप्रायः ।

अहो ! इदानी॑ छत्वौद्गीमनुशीचना॑ कुर्वन् राजसः पदे पदे निजा॑ शिच्युति-
मेव महतौ॑ द्योतयति । तथा च आज्ञातकुलशीलाना॑ जीवसिद्धिप्रभृतीना॑ ब्रह्मत्वैव
परियह एव प्रथमो दोषः ; परत्वे दानी॑ शकटदामस्य अगाहानम्, युक्तियुक्तमुपर-
विना 'दैवमत्र प्रष्टव्यम्' इत्युत्तरदानम्, आसम्भविपदि प्रतीकारचेष्टा॑ विना अन-
शोचना च विच्युतिः । आकस्मिकविपत्ते विच्छलतयेति चेत् ताहृशपदस्थ्य विच्छलतैव
गरीयान् दोषः । इत्यमालीचनीयम् ।

राक्षस । एविषये दैवके जिज्ञासा करा॑ उचित ।

मलयकेतु । (क्रोधेर सहित) ए विषये दैवके जिज्ञासा करा॑
उचित ; किञ्च बोक्षसम्यासौ जीवसिद्धिके नहे । ।

राक्षस । (श्वगत) अंजा॑ । जीवसिद्धिः चाणकेऽनु चर । हाय ! आमार
हृदयटाकेओ शक्त्रां आश्रुत करियाछे ।

सेनापतिः ये एतेन रात्रेसेन सह सौहाह्वं मुतपाद्य अस्मच्छरीरा-
भिद्वोहेण चन्द्रगुप्तमाराधयितुकामाः पञ्च राजानः । कौलूत-
श्चित्रवर्मा, मलयनृपतिः सिंहनादः, काश्मीरः पुष्कराच्चः,
सिंधुराजः सुषेणः, पारसोकाधिपो मेघनाद इति । तत्र ये
त्रयः प्रथमे मदोगां भूमिं कामयन्ते, ते गम्भीरश्वभूमुपनीय
पांशुभिः पूर्वन्ताम् । इतरौ हस्तिबलकामुकौ हस्तिनैव
घात्येताम् इति । (३)

[३] मलयेति । भासुरकैति नामा सन्निहितभृत्यस्य सम्बोधनम् । शिखरं
शिखरवदुश्चा उत्कृष्टा सेना यस्य स शिखरसेनी नाम । अस्माकं मम शरीरस्य अभि-
ट्रीहेण विनाशेन, आराधयितुकामाः सन्तीषयितुमभिलाषुकाः । कै ते राजान् इत्याह
कौलूत इति । तत्र तेषु मध्ये, प्रथमे प्रथमोक्ताः, भूमिं भूमिसन्धितम्, गम्भीरश्वभू-
मभौरभूरभूम्, उपनीय प्रापय तत्र निपात्येत्यर्थः, पांशुभिर्धूलिभिः । भूमिकाम-
त्वात् भूमिरभूमविश्वनद्यैव तेषां हत्ये ति भावः । इतरौ सुषेणसेघनादौ, घात्येतां
विनाश्येताम् । हस्तिसंन्यकामुकत्वात् हस्तिनैव तयोर्घातनमित्याश्रयः । “रम्भं
श्वभूम् वपा शुषिः” इत्यमरः ।

मलयकेतु । (क्रोधेव सहित) भास्त्ररक ! सेनापति शिखर-
सेनके एই आदेश कव, ये पाँचजन राजा एই राक्षसेव सहित
मोहार्दिष्टापनपूर्वक आमाके हत्या करिया चन्द्रगुप्तके सन्तुष्ट करिते
इच्छा करें । यथा कुलूतदेशेर राजा चित्रबर्द्धा, मलयदेशेर राजा
मिंहनाद, काश्मीरदेशेर राजा पुष्कराक्ष, सिन्धुदेशेर राजा श्वेण एवं
पारस्तदेशेर राजा गेघनाद । इहादेव मध्ये प्रथम ये तिन जन
आमार भूमस्पति लाभ करिते इच्छा करें, ताहादिगके गत्तैर गत्ते
फेलिया दद्या धूलि द्वारा मे गत्त पूर्ण करिया फेलूक ; आव अपर द्वुह
जन आमार हर्ष्टसैन्य लाभ करिते इच्छा करें, श्वत्रां ताहादिगके
हत्यौ द्वाराइ हत्या करा हउक ।

पुरुषः । जं कुमारो आणवेदि । इति निष्ठासः । [यत् कुमार आश्रयते] ।

मलयकेतुः । सक्रीधम् । राक्षस ! राक्षस ! नाहं विस्त्रभ-
घातो राक्षस', मलयकेतुः खखहम् । तहच्छ, समाशीयतां
सर्वात्मना चन्द्रगुप्तः । पश्य— (त)

विश्वागुपञ्च मौर्यच्च सममप्यागतौ त्वया ।

उम्भूलयितुमौर्योऽहं त्रिवर्गमिष्व दुर्यः ॥२२॥

अहो ! मलयकेतुरपि नितरामविस्त्रिकारी शूकरवदैक्यहश । येनसौ हत-
भाग्यानां चित्रवर्णादीनां वचनमप्यखन्ने व तेषां वधमाज्ञमवान् । द्वृद्धशस्य प्रभीः द्वृद्ध-
शस्य मन्त्रिणश्च विपक्षतया प्राप्तवादेव च चाणकारसा जयः सुकर आसीदित्यालोच-
नीयम् ।

[त] मलयेति । विस्त्रभाती विश्वासघातकः । मलयकेतुः खखहमिष्वमेना-
त्मनी महावीरत्वादविस्त्रभातिल्ल' प्रकाशयोऽज्ञूत्वश्च सूचितम् । सर्वात्मना सर्व-
प्रथतेन ।

अन्वयः—दुर्यः विर्गम् इव अहं त्वया समम् आगतौ अपि विश्वागुपञ्च
मौर्यच्च (एतौ) उम्भूलयितुम द्वृशः (अस्मि) ॥२२॥

विश्वागुपमिति । दुर्यो दुष्टा नौतिः असमीकीनी व्यवहार इति यावत्, त्वयाणं
धर्मार्थकामानां वग्गं समूहमिष्व, अहम्, त्वया राक्षसेन, मम् सह, आगतौ योऽस्मप-

पुरुष । कुमार ! याहा आदेश करेन । (एই बनिया चलिया
गेल)

मलयकेतु । (क्रोधेर सहित) राक्षस ! राक्षस ! आग्नि विश्वास॑
घातक राक्षस नहि, आग्नि मलयकेतु । अतएव याओ, सर्वप्रथमत्रे याइया ।
चन्द्रगुप्तके आश्रय कर । देख—

द्वृनीति येमन धर्म, अर्थ ओ कामके नष्ट करिते सर्वथ हम ; तेन

भागुरायणः । कुमार ! क्वत् कालहरणेन । साम्यत् कुसुम-
पुरोपरोधायाच्चाप्यन्तामस्मदलानि (थ) ।

गौडीनां लोध्रधूलोपरिमलधवलान् धूमयन्तः कपोलान्
क्षिश्चन्तः क्षणिमानं भ्रमरकुलरुचः कुच्छितस्यालकस्य ।
पांशुव्युहा बलानां तुरग-खुर-पुट-चौद-लब्धात्मलाभाः
श्वर्णामुक्तमाङ्गे गज-मद-सलिल-च्छव्य-मूलाः पतन्तु ॥२३॥

स्थितावपि, विष्णुगुप्तं चाणकाच्च, मौर्यं चन्द्रगुप्तच्च, एतौ, उन्मूलयितुम् उत्सादयितुम्,
द्वंशः समर्थोऽयि । अतएव परित्यागे काच्छिदपि न मम चतिरिति भावः ।

अब शौतीपमालहारः, वीरो रसः, प्रसादो गुणः, वैदभीं च शीतिः ॥२४॥

[थ] भागुरेति । कालहरणेन अयथासमयक्षेपेण, क्वतमलम् ।

अन्वयः—बलानां तुरग खुर-पुट-चौद-लब्धात्मलाभाः पांशुव्युहाः, लोध्र-धूलि-
परिमल-धवलान् गौडीनां कपोलान् धूमयन्तः, भ्रमर-कुल-रुचः कुच्छितस्य अलकस्य
क्षणिमानं क्षिश्चन्तः, गज मद-सलिल-च्छव्य-मूलाः (च सन्तः) श्वर्णाम् उत्तमाङ्गे
पतन्तु ॥२४॥

गौडीनामिति । बलानामक्षतस्मैवानाम्, ये तुरगा अश्वाक्षिणां खुरपुटैः चौदेन
मूलस्य चुच्छतया लभ्य आत्मलाभ उत्पत्तिर्यैस्ते तथोक्ताः, पांशुव्युहा धूलीराशयः,
खांधाणां तदात्म्यपुष्याणां धूल्यः परागा एव परिमला गन्धद्रव्याणि तैर्धूलान् शुभवर्णे-
भूतान्, गौडीनां गौडिहेश्वाहिनीनां रमणीनाम्, कपोलान् गण्डिश्वान्, धूमयन्तः तेषु
पतनेन धूमवर्णीकुर्वन्तः, आत्मलां धूमवर्णतादिति भावः ; तथा भ्रमरकुलस्य कुगिश्व

आमि, तोगार सहित उपस्थित हইলেও চাঁক্ক এবং চন্দনপুরকে নষ্ট
করিতে মর্মর্থ হইব ॥২২॥

ভागुरायण । कुमार ! আর সমস্তকে করায় প্রশ্নেজন নাই ।
এখন কুসুমপুর অবরোধের জন্য আমাদের সৈন্যগণকে আদেশ করুন ।

(२५)…परिमल-धूल-धूमयन्तः...पांशुव्युहाः ।

इति सुपरिजनी निष्ठानी मस्तकेतुः [द) ।

राजसः । साविगम् । हा धिक् कष्टम् । तेऽपि घातितास्त्रिच-
वर्मादयस्तपस्त्रिनः । तत् कथं सुहृदिभाशाय राजसस्त्रिष्टते,
न रिपुविनाशाय । तत् किमिदानीं मन्दभाग्यः कारवाणि (ध) ।

कृक् कालिर्यस्य तस्य, कुञ्जतस्य कुर्टलीभूतस्य, अलकस्य गौडीमामेव चूण्डकुलतस्य,
कृष्णमानं कृष्णवर्णम्, क्षिञ्चन्तः स्त्रपतनेन प्रायो धूमवर्णीकरणात् अपनयनः ; तथा
गजानाम् अखदीयहस्तिनां मदसखिलैर्दामजलैः कृष्णानि पृथक् कृतानि मूलानि निम-
भागा येषां ते ताढशाश सुन्तः, शतूणाम्, उत्तमाङ्गे मस्तके, पतन्तु आक्रमणकाले इति
भावः ।

अथ धूमीकरणस्य कृष्णमस्त्रीपत्न्य च अस्त्रव्येऽपि तत्स्त्रव्यादितिशयीक्षिरस्त्रारः,
स च धमरकुलरुद्ध इति लुप्तीपमया सङ्कीर्थते । वीरी रसः, ओजो गुणः, गौडी च
रीतिः ।

धूमाग् कुचंल इति धूमयन्तः, “इन् कारितं धात्वर्थे” इति धूमशब्दादिन् ।
त्रृष्णस्य भावः कृष्णमा दृष्ट्वादित्वादिमन् । स्वधरा हनम् ॥२३॥

(द) इतीति । इति भागुराथणीक्षः परमित्यर्थः ।

[ध) राजस इति । हा धिक् कष्टमित्यकमेवाअयम् अयनविषादि । तपस्त्रिनः
शीच्याः, कारणं विना घातितत्वादिति भावः । सुहृदां चिदवर्मादीमामेव विनाशाय

आमादेर शैत्रेर अस्तर्गत अश्वगणेर खुरेर आघाते उैपन्न धूलि-
राशि, गोडुदेशवासिनी रमणीगणेर लोधुपुण्डरेणु द्वारा शुद्धवर्ण गंगा-
देशके धूप्रवर्ण करिया, ताहादेरहै लमरतूल्यकृष्णवर्ण कुञ्जित केणकला-
पेर कृष्णवर्णके अपनीत करिया एवं हस्तिगणेर मदजग्ने छिन्नमूल हईया,
शक्रगणेर मृत्युके याईया पत्तित हटुक ॥२३॥

[इहार परे मन्त्रकेतु भाष्मरायणप्रत्ति परिजनगणेर महित चलिष्या
गेलेन)

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शास्येत् सर्वैर् मनः,
किं भर्तु ननुयामि जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।
किं वा खड्डसखः पतास्यरिवले नेदं न युक्तं भवेत्
चेतश्चन्ददासमोक्षरभसं रुम्यात् क्षतज्ज्ञं न चेत् ॥२४॥

चेष्टते । इदानीमप्येतत्पचाशस्यानेन एव्यः । तथा च इदानीमपि एतत्पचाशस्याने
प्र रम्य चित्रवर्णादिविलाशस्य धाराया असम्भवात् तज्ज्ञैषैव क्षता स्यादिति भावः ।
अत्र विद्रवो नाम गर्भसन्धेरहम्, “शङ्काभश्वरमक्षतः सन्धुमो विद्रवो मतः” इति
लक्षणात् ।

अन्त्यग्ः—किं तपोवनं गच्छामि ? तपसा सर्वैर् मनः न शास्येत् ; किं
भर्तु न ननुयामि ? रिपौ जीवति इयं स्त्रीणां योग्यता । किं वा खड्डसखः (सन्)
अरिवले पतामि, इदं युक्तं न भवेत् (इति) न ; किन्तु चन्ददासमोक्षरभसं
क्षतज्ज्ञं चेत् चेत् न रुम्यात् ॥२४॥

किमिति । किं तपीवनं गच्छामि ? तज्ज्ञेत्याह—तपसा सर्वैर् शत्रुतायुक्तं
मम मनः, न शास्येत् वैरापगमेन शान्ति न लभेत् ; वैरस्यैव प्रबलत्वादिति भावः ।
तस्मै किं भर्तु न नन्ददौलं प्रभून्, अनुग्रामि उद्भवनादिवा मरणेन अनुगच्छामि ?
तदपि नेत्याह—रिपौ अन्द्रगुप्ते चाणक्ये च जीवति सति, इयं भर्वनुगमनात्मिका,
स्त्रीणां योग्यता योग्या क्रिया ; तेजश्च्यतामूचकत्वादित्याश्यः । किं वा खड्डस्य सखा
खड्डसखः क्षपाणपाणिः सत्रित्यर्थः, अरिवले शत्रुसुन्यमध्ये, पतामि तम्भिन्नुमेव प्रवि-
जामि ? इदं युक्तं न भवेदिति न, अपि तु इदमेव युक्तमुचितं भवेदित्यर्थः ; वास्त-

राक्षस । (आवेगेर महित) हाय ! बड़है कष्ट । शोचनौय मेहे
चित्रवर्णाप्रभृतिके इत्या कराइल । हाय ! राक्षस बक्षविनाशेर जग्न
चेष्टा करिवे, किञ्च शक्तविनाशेर जग्न चेष्टा करिवे ना । तबे, मन्द-
भाग्य आमि एथन कि करि—

इति लिखा भाष्ये ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

विक्षुपुष्टवपकाशादित्यभिप्रायः । तद्हि तदेव क्रियतानित्याह—चन्द्रदास्त्य मौर्खे
कारागारात् सुत्तौ रभसी देवी थस्य तत्त्वाद्वयम्, तत्त्वम् उपकारित्वस्य प्रसुपकार-
वै मुख्यादिति भावः, एतेः लभीच मौर्खः जात्यै, एव इथस्मि, न रूप्यात् अरिद्वलप्रविशि न प्रति-
श्वस्यायात् । तथा च एकाकिमः शब्दु बलप्रविशे मरणावस्थाविशेषं चन्द्रदास्त्य मौर्खे न
आदिति विमाय मन्मह एव तत्पविशे मां दण्डीति भावः ।

अत आवेगाद्यौ अभिचारिभावा उप्ये याः । प्रसादो युज्ञः, वै दर्शी च दीतिः ।

शाहै लविक्षीडितं हस्तम् ॥२४॥

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशमहात्मार्थिविद्वित्ताया सुद्वाराच्छसनाटक-

स्त्रीकार्या चाण्डकात्मूरीसमाळ्यायां पञ्चमाङ्कविवरणम् ॥०॥

तपोवने घाइव कि ? (ना, ताहा हइवे ना ; कारण) तपश्चा
द्वारा शक्रद्वेषी ज्ञदय शास्त्रि लाभ करिबे ना । तवे कि अङ्गुदेर अशु-
सरण करिब ? (ताहाओ हइवे ना ; केन ना—) शक्र जीवित
थाकिते ताहा करा श्रीलोकेर कार्या । तवे कि तरवारि धारण
करिया शक्रमैल्लेर उपरे पड़िव ? इहाँ सङ्केत हइते बटे ; किञ्च चन्द्रन-
दामेर मूर्क्किर जग्न बाग्र अकृतज्ञ चित्त यदि बाधा ना हित ॥२४॥

[इहार पर सकलेह चलिया गेल)

षष्ठीऽङ्गः ।

A decorative horizontal line featuring a central floral or star-like motif surrounded by small circles, flanked by two longer horizontal lines.

ततः प्रविश्य लकृतः सहस्रः सिद्धार्थकः (क)।
 सिद्धार्थकः । जग्रदि जलदधीलो केसबो केसिघादी
 जग्रदि अ जगादिष्टीचन्दमा चन्दउत्तो ।
 जग्रदि जभणसज्जं जा अकाऊण सेसुं
 पड़िहृदपरघक्वा अज्ञा चाणकणीदी ॥१॥

(क) तत् इति । मलयक्तेना सह राचसस्य भेदसम्पादने सिङ्गार्थकस्यैक प्रधानपात्रत्वात् चन्द्रगुप्तचाणकप्रदर्शीः पादितीषिकालज्ञारैरलङ्घत इत्यर्थः, अतएव सहस्र इत्याश्रयः ।

इतः प्रभूतिषष्ठाङ्गसमाप्तिपर्यन्तो विमर्शसम्बिः । तथा चालु उद्देश्यनेन मरणप्रवत्तत्स
प्रकृष्टस्य चरितं प्रकारी नाम अर्थप्रकृतिः । यथा दर्पणे—

“प्रासङ्गिकं पुद्देश्यं चरितं प्रकरी मता !”

मलथकेतुक्रतपरित्यागेन तद्योगकर्पविघ्नाभावात् रात्रशस्य निश्चितप्राप्तिकृपा नियताप्तिर्नाम
कार्यावस्था । यथा तर्वैष—

“अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतास्ति निश्चिता ।”

तथा भेदव्यापारम् ॑ निष्प्रतया राच्चसयह्यषष्ठपमुख्यफलस्य उपायभूतशायकारोन् साहे
मभ॑ सन्ध्यप्रेत्यथा आधिकर॑न प्रकाशितः ; तथा राच्चसस्य यथाकथचिन्तिष्ठिष्टतया स
शीतसः सान्तरायः । तथा च तत्वैव—

‘यद्य सूख्यफलीपाय उहिन्नी गभ’तोऽधिकः ।

आपादौः सान्तरायश्च स विमर्श उति अतः ॥”

अस्यापि अपवादादीनि लघोदशाङ्गानि यथास्याम् निवेश्य लक्षणानि वक्त्रामः ।

(१) ... जपदि जपणकच्चा जाष काऊण सब्बा...।

[जयति जायदनीलः कैश्चः कैश्चिद्वाती
जयति च अनट्टि-चन्द्रमाशन्द्रगुप्तः ।
जयति जयनसज्जं या अकृत्वा च सैन्यं
प्रतिहतपरपद्मा आर्थचाणकानीतिः) ॥

दाव चिरस्म कालस्स पिश्चवश्चस्सु समिष्टत्यग्नि पेक्खामि ।
परिक्रम्यावलीक्ष्य च । एसो मे पिश्चवश्चस्सो समिष्टत्यग्नो इदो एव
उपसर्प्पदि । जावणं उपसर्प्पामि । [तावच्छिरस्य कालस्स प्रियवयस्यं

जयतीति । जलदो भेष इव नीलः श्यामवर्णः, कैश्चिद्वाती कैश्चिनामकदैत्यहन्ता,
कैश्चो नारायणः, जयति सर्वोत्कषेण वर्तते । अन्यजये वक्त्राचे आदौ इष्टदेवताजयस्य
सर्वथा वक्त्राच्यत्वादिदमप्रासङ्गिकमप्युत्तम् । जनानां हृष्टौ दर्शनविषये चन्द्रमाः
सौन्दर्घेणाह्नादजनकत्वाच्चन्द्र इव सः, चन्द्रगुप्तश्च जयति ; असाधारणमाग्यवत्त्वादिति
भावः । तथा या आव्युचाणकानीतिः, सैन्यम्, जयने शत्रुविजयत्यापारे सज्जं सम्बद्धम्,
अकृत्वा च अविधायापि, प्रतिहतः पराजितः परपद्मः शत्रुवर्गो यथा सा ताष्ठशी जाता,
सा आर्थचाणकानीतिश्च, जयति ; अद्वाष्टाश्रुतपूर्वत्वादित्याशयः ।

अत्र सैन्यसज्जत्वरूपकारणामादेऽपि परपद्मप्रतिहननरूपकार्योत्पत्तेर्विभावमा-
लङ्कारी लुप्तीपमाभ्यां संसृज्यते । प्रसादो गुणः, वैदमीं रीतिः, मालिनी च वृत्तम् ॥१॥
(ख) तावदिति । कालस्सेत्यानन्तर्यसम्बन्धे षष्ठी, बहुकालात् परमित्यर्थः;

तन्नन्तर अलक्ष्य अवस्थाय आमन्त्रितचित्त सिद्धार्थक प्रब्रेश करिल ।
सिद्धार्थक । केशिदैत्यनिहन्ता येषत्तुन्यनौलवर्ण नारायणेर जग्म
हठेक ; एवं लोकदृष्टिते चन्द्रतूल्य चन्द्रगुप्तेर जग्म हठेक ; आर,
ये चाणकानीति विजयेर जग्म गैत्यसज्जा ना करियाओ शक्रपक्ष जग्म
करियाछे, माननीय चाणकेयेर मेरे नौकिर जग्म हठेक ॥१॥

बहुकालेर पर प्रियवयस्तु समिक्षार्थकेर सज्जे देखा करिब । (पाद-
क्षेपपूर्विक, दर्शन करिया) एই आमार प्रियवयस्तु समिक्षार्थक एই
दिक्केइ आसितेछे । इहाह निर्कटे याइ ।

समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे प्रियवयस्यः समिद्धार्थकं इत एव उपसर्पति । आव-
देनमुपसर्पामि] [ख) ।

ततः प्रविशति समिद्धार्थकः ।

समिद्धार्थकः । सम्भवे तारेसाणं गेह्ङसवे सुहायन्ताणं ।

हिंशश्चिदाणं विहृवा विरहे मित्ताणं दूणम्दि ॥२

(सन्तापे तारेशाणां गेहीत्सवे सुखायमानानाम् ।

हृदयस्थिताणां विमवा विरहे मित्ताणां दुन्वन्ति) ॥

सुहं च मए मलश्चेदुकड़आदो पिअवअस्त्वो सिद्धत्य श्री आआदो
क्ति । गां अस्त्वेसामि । इति परिक्रामति । विलोक्य । एसो
सिद्धत्य श्री । अवि सुहं पिअवअस्त्वस्त्व ? । (स्वतच्च मथा मलयकेतु-
कटकात् प्रियवयस्यः सिद्धार्थकः आगत इति । एनमन्विष्यामि । एष सिद्धार्थकः ।
अपि सुखं प्रियवयस्य ? । (ग)

भेदसंघटनायं मिथ्यत्वं कालं यावत् राजसान्तिक एव निवासादिति भावः । समिद्धः
सम्यग् दीप्तः अर्थो बुद्धिष्ठपं वस्तु यस्तेति समिद्धार्थकस्तम् ।

सन्ताप इति । सन्तापी दुखमेव योगस्तस्मिन्, ताराणां नक्षत्राणामीशा अधिपतय-
श्चन्द्राक्षेषां श्रीतत्त्वजननसाम्यात् तत्त्वक्षपण्यामित्यर्थः, गेहीत्सवे गेहेषु आनन्द-
आपारे, सुखायमानानां योगदानेन सुखं जनयताम्, हृदयस्थिताणां खिलावशात् सर्वदैव
मनस्ति विद्यमानानाम्, मित्ताणां सुहदाम्, विरहे विक्षीदे, विमवा धनसम्पदयः, दुन्वन्ति
साहचर्यं य विमवसाध्यसुखानुभवाभावात् सन्तापयन्ति ; अत एव मित्रं सिद्धार्थक-
मन्विष्यामीति भावः ।

अत्र सन्तापे तारेशाणामिति श्लिष्टपरम्परित्वपकमलज्जारः ॥२॥

ताहारं परं समिद्धार्थकं प्रवेश करिल ।

समिद्धार्थक । सन्तापेर मग्य चञ्चलरूप, गृहेर उत्सवे सुखजनक
एवं सर्वदाइ हृदये विश्वान बद्धुज्जनेर विच्छेदेर समय धनसम्पद्ति द्वःथ
उत्पादन करेन ॥२॥

सिद्धार्थकः । विषेका । कधं कुदो ज्वे व पिशवश्चस्मी समित्यग्नो । उपगम्य । अवि सुहं पिशवश्चस्मी ? । (कथम् इत एव प्रियवयस्य समिद्धार्थकः । अपि सुखं पियवयस्य ?) । (घ]

अन्वेषमालिङ्गतः ।

समिद्धार्थकः । अह वश्चस्म !, कुदो मे सुहं, जास्म तुम् चिरकालप्यवासपच्चागदोवि अग्राण्याच वुक्तन्तं अस्तदो गदोसित्ति । [अह वयस्य ! कुतो मे सुखम् ? यस्य त्वं चिरकालप्यवासपच्चागतोऽपि अज्ञापयित्वा छलान्तम् अन्वत गतोऽसि इति] । [ड]

सिद्धार्थकः । पस्तीददु पस्तीददु पिशवश्चस्मी । अहं क्व

[ग] शुवभिति । मलयकेतोः कटकात् धिविरात् । एनं सिद्धार्थकम् । सुखं मङ्गलमित्यर्थः ।

(घ) सिद्धिति । इत एव अस्यामिव महिमि । आगच्छतीति श्रेष्ठः ।

(ड) समिद्धिति । अह इत्येव सुखीधनार्थमव्ययम् । चिरकालं दीघं समयं यावत् यः प्रधासो विदेशावस्थितिक्षात् प्रत्यागतोऽपि ।

आम शुनियाछ ये, प्रियबन्धस्तु सिद्धार्थक मलयकेतुव शिविर हইতে आসিয়াছে । অঙ্গের উহার অঙ্গে করি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ কবিতে লাগিল ; তাহার পর দৰ্শন করিয়া) এই যে সিদ্ধার্থক । প্রিয়বন্ধস্তের মঙ্গল ত ?

সিদ্ধার্থক । প্রিয়শুহন সমিদ্ধার্থক যে এই দিকেই আসিতেছে ।
(নিকটে যাইয়া) প্রিয়স্থাব মঙ্গল ত ?

পরম্পর আলিঙ্গন করিল ।

সমিদ্ধার্থক । সখ ! আমার মঙ্গল হইবে কোথা হইতে ? তুমি বহুকাল যাবৎ বিদেশবাস করিয়া ফিরিয়া আসিয়াও, যাহার নকট সে বৃত্তান্ত না জানাইয়া অন্ত হানে গিয়াছিলে ।

‘दिद्मेत्तो ज्ञेव अज्ञचाणके आणतो, जधा सिद्धत्यथ ! गच्छ,
एदं बुक्तन्तं पिश्रं पिशदं सणस्स देशस् स चन्द्रसिरणो खिवे-
हेहि त्ति । तदो तस्स तं खिवेदिथ एव्वं अणभूदपश्यवप्य-
सादो अहं पिशवअस्सं पेक्खिदुं तुह गेहं चलिदोऽस्मि ।
प्रसीदतु प्रसीदतु प्रियवयस्यः । अहं खलुं दृष्टमाव एव आर्यचाणकरेन आज्ञासः,
यथा सिद्धार्थक ! गच्छ, इमं बुक्तान्तं प्रियं प्रियदर्शनस्य देवस्य चन्द्रश्चियः निवेदय
इति । ततस्य तं निवेद्य एवम् अनुभूतपार्थिवप्रसादः अहं प्रियवयस्यं प्रेतितुं
तव गेहं चलितोऽस्मि) । (८)

समिद्धार्थकः । वशस् स ! जहि मए एदं सुणिदव्वं भोदि, ता
मं पि सुप्पावेहि ; किं तं पिश्रं पिशदं सणस् स चन्द्रसिरणो
खिवेदिदं त्ति । (वयस्य ! यदि मया एतत् श्रीतव्यं भवति, तत् मामपि शावय,
किं तत् प्रियं प्रियदर्शनस्य चन्द्रश्चियः निवेदितमिति । (९)

[८] सिद्धेति । इमं वच्चरमाणम्, प्रियं प्रौतिकरं बुक्तान्तामत्यन्त्यः, देवस्य
आज्ञाः, चन्द्रस्य श्रीरिव श्रीः कालियं सर्व तस्य चन्द्रगुप्तस्य समीप इत्यर्थः । एवम्
अनेम निवेदनेन, अनुभूतो लभ्यः पार्थिवस्य राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्य प्रसादाऽनुयहो येन स
तथीकः ।

[९] समिद्धेति । चन्द्रश्चियश्चन्द्रवत् सुन्दरस्य चन्द्रगुप्तस्य ।

सिद्धार्थक । प्रियसथा ! प्रेमम् उष्ण प्रेमम् हउ । दर्शन करिवामात्रहै
माननीय चाणक्य आमाके आदेश करिलेन ये, ‘सिद्धार्थक ! याओ,
याइया एই प्रौतिकर बृतान्तटी प्रियदर्शन राजा चन्द्रगुप्तेर निकट
जानाओ ।’ ताहार पर आयि राजा चन्द्रगुप्तेर निकट सेहे बृतान्त
जानाइया, एই भावे राजार अमुग्रह लाभ करिया, तोमार सज्जे साक्षात्
करिवार जन्तु तोमार बाड़ीहै याइतेछिलाम ।

समिद्धार्थक । वयस्य ! एविषयटा यदि आमार श्रोतव्य हय, ताहा

सिद्धार्थकः । पिशवशस् ! तवापि कि॑ असुग्णिदव्ये॒ अत्यि॑ ?
 ता णिसामेहि॑ । अत्यि॑ दाव अज्ञा चाणक्ष-णोदि॑ मोहिद-
 महिणा॑ मलश्केदुहदेण णिराकरिष्य रक्खसं॑ हृदां चित्तवश्मा-
 प्यमुहा॑ प्यहाणा॑ पञ्च पत्यिवा॑ । तदो॑ असमिक्खकारी॑ एसो॑ दुरा-
 आरो॑ ज्ञि॑ कदुअ॑ उज्जित्त्र॑ मलश्केदु-कड़अ॑ भूमि॑ णिअभूमि॑-
 कुशलदाए॑ भय-विलोल-सेण॑ तणूकिद-परिवारेषु॑ सकं॑ सकं॑
 विसअ॑ अभिप्पत्यिदेषु॑ पत्यिवेषु॑ भहभट-पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-
 बलउत्त-राजसेण॑ भागुरायण॑ रोहिदक्ख-विअश्ववश्मप्यमुहैहि॑-
 सं॑ जमिदो॑ मलश्केदू॑ । (प्रियवथ्य ! तवापि किमशीतश्चमक्षि॑ ? तन्निशामय॑ ।
 अस्ति॑ तावत् आर्य-चाणक्ष-नीति-मोहित मतिना॑ मलयकेतुहतकेन॑ निराकात्य॑ राष्ट्रसं॑
 हता॑ णिववर्णप्रमुखाः॑ प्रधानाः॑ पञ्च पार्थिवाः॑ । ततः॑ असमीक्षकारी॑ एष दुराचार॑ इति॑
 कृत्वा॑ उज्जित्त्र॑ मलयकेतुकटकभूमि॑ निजभूमि॑ कुशलतया॑ भय-विलोल॑ सैन्य॑ तनुहत-
 परिवारेषु॑ स्वकं॑ स्वकं॑ विषयम्॑ अभिप्रस्थितेषु॑ पार्थिवेषु॑ भद्रमट॑ पुरुषदत्त-हिङ्गुरात-
 बलगुप्त॑ राजसेन-भागुरायण॑ रोहितात्त-विजयवर्णप्रमुखै॑ः॑ सं॑ यमिती॑ मलयकेतुः॑) (ज) ।

[ज] सिद्धे॑ति॑ । अस्ति॑ एष ब्रह्मान्॑ इति॑ शेषः॑ । आर्यचाणकात्य॑ नीत्या॑ कौश-
 लेन॑ मोहिता॑ वै॑ कल्य॑ नीता॑ मतिर्थ्य॑ तेन॑ । असमीक्षकारी॑ अविविच्यकार्यविधायी॑ ।
 इति॑ कृत्वा॑ विभाव्य॑, मलयकेतोः॑ कटकभूमि॑ णिविरदेशम्॑, उज्जित्त्रा॑ षरित्यज्य॑, निज-
 भूमै॑ स्वस्वदेशे॑ कुशलतया॑ स्वाधीनभावेनाचरणे॑ समर्थतया॑ हेतुना॑, भयेन॑ विलोल॑ शश्लौ॑-
 भूतै॑; सैन्य॑; तनुकृताः॑ पलायनादल्पीकृताः॑ परिवाराः॑ परिजना॑ येषां॑ तेषु॑, पार्थिवेषु॑
 मलयकेतुपञ्चवक्ति॑ पुरुष राजसु॑ । स्वकं॑ स्वकं॑ निजं॑ निजम्॑, विषयं॑ देशम्॑, अभिप्रस्थितेषु॑
 लक्ष्यीकृत्य॑ गतेषु॑ सत्सु॑, सं॑ यमिती॑ बद्धः॑ ।

आशाकेउ॑ जुनाओ॑ ; प्रियदर्शन॑ छछुक्षेत्र॑ निकट॑ कि॑ मे॑ प्रिय॑ संदान॑
 जानाइल॑ ।

मिद्धार्थक॑ । वश्वश ! तोशारओ॑ कि॑ अश्वोत्तर्य॑ आछे॑ ? अउथर

‘समिष्टाप्यकः । वशस्त्वा ! भद्रभट्टप्रसुहा किल देवस्त्वा चन्द्र-
सिरियो अवरक्ता मलप्रवीदुं समस्तुदा च्छि लोष मन्त्रीश्चदि ।
ता किं शिमित्तं एदं कुकवि-किद याङ्गस्त्वा विश अस्तु मुहे
अस्तु शिव्वहये च्छि । (वथस्त्वा ! भद्रभट्टप्रसुहा किल देवस्त्वा चन्द्रश्चियः अप-
रक्ताः मलयकेतुं समाधिता इति लोके नक्षत्रे । तद्वा किं शिमित्तमित्तं कुकवि-कित-
वाटकस्य इव अन्तम् मुहे अन्तम् लिव॑हय इति) (क्र.) ।

अब मलयकेतीदीपप्रस्त्रापनात् अपवाही नाम विमर्शस्त्वे रहम्, “दीपप्रस्त्रापनात्
आत्” इति जाप्त्यात् ।

[क्र] समिष्टेति । चन्द्रश्चियशन्द्रगुप्तस्य सम्बन्धे, अपरक्ता विरक्ताः सन्तः । लोके
जनसमाजे, मन्त्रात्मे आलोचते । एतम् संघटनम् कुनौषता निकृष्टः कविः कुकवि-
क्ते न ज्ञातं यज्ञाटकं तस्मै च, मुखे लोकवदने मुखसम्बौ च, लिव॑हयं कायकालं
लिव॑हयसम्बौ च । तथा च “वीजीपगमन साम्यः” इत्यादिता आलङ्कारिकैमुखसम्बौ
लिव॑हयसम्बौ च एकविषयकता निकृष्टता, तर्वै परीक्षं यथा असमझसम् ; तथा य
শোন। এইরূপ ঘটিনা হইয়াছে যে, মাননৌঘ চাণকের কোশলে মলয়-
কেতুর বুদ্ধি নষ্ট হইয়া গিয়াছিল ; তাই সে দুরাত্মা, রাক্ষসকে তাড়া-
ইয়া দিয়া চিত্রবর্ণাপ্রভৃতি প্রধান পাঁচ জন রাজাকে বধ করিয়াছিল ।
তারপর এই মলয়কেতু অবিবেচনাপূর্বক কার্য করে এবং দুরাচারী এই-
রূপ মনে করিয়া, রাজাৱা আপন আপন দেশে স্বাধীনভাবে কার্য করা
যায় বলিয়া, মলয়কেতুর শিবির পরিত্যাগপূর্বক আপন আপন দেশের
দিকে চালিয়া গেলেন ; তাহাদের সৈন্যেরা ভয়ে চঞ্চল হইয়া পলায়ন-
পূর্বক আগেহ তাহাদের পরিজ্ঞানিগকে কমাইয়া দিয়াছিল ; তাহার
পরে ভদ্রভট্ট, পুরুষদত্ত, হিঙ্গুরাত, বলগুপ্ত, রাজসেন, ভাগুরাযণ, রোহিণী
জ্ঞানবর্মা প্রভৃতি মলয়কেতুকে বক্ষন করিল ।

“ ১ ১৬১ । সখে ! ভদ্রভট্টপ্রভৃতি মহারাজ চন্দ্রগুপ্তের প্রতি
প্রিয়েশ্বর যাই মলয়কেতুকে আঞ্চল্য করিয়াছেন ইহা লোকসমাজে

सिष्ठार्थः । वशस् स ! सुण दाव, देवगद्वै विष असुशिद-
घद्वै ए गमो अज्ञचाणक्षीदौर् । (वशस ! सुष्ठु तावत्, देवगद्वा ॥ इ
असुतगत्या नम अर्क्षयक्षमौर्कः) (अ) ।

सिष्ठार्थः । वशस् स ! तदो तदो । प्रथम् । तत्सतः ?

सिष्ठार्थः । वशस् स ! तदो पहुदि सारसाधणसमुदाएण
इदो णिक्षमिश्र अज्ञचाणक्षेण पद्मिवल्लं सम्बल-राघ-लोभ-
सहिदं असेत्रं मेच्छवलं । (विष्ठम् ! ततः प्रभृति सारसाधनसमुदायेन
इती निष्कृत्य आर्यचाणक्षेण प्रतिपन्नं सम्बल-राज लीक-सहितम् अशेषं स्नेच्छ-
वलम्) (ट) ।

एव भद्रमटादयश्चन्द्रगुप्ते विरक्ताः सर्वा मलयकेतुमाश्रिता इति लीकमुखे आलोचना, त
एव भद्रमटादयो मलयकेतुं बञ्जवल इति कार्यकाले तदालोचनावै परोत्यमसमञ्जसम्,
तदेतत् कथं सम्भव्यत इति भावः । अत विपर्ययी नाम नाश्चलच्छणम्, “विचारस्यान्वया-
भावः सन्देहात् विपर्ययः” इति लक्षणात् ।

[अ] सिष्ठेति । देवस्य नियतेर्गत्याः प्रसरणस्येव, असुता कुवापि नाकर्णिता
गतिः प्रसरणं यस्याक्षस्याः, आर्यचाणक्षेण नीत्याः कौशलस्य, नमः तां नमामीत्यर्थः ।
तथा च देवगतिर्था अबोध्या, आणक्षेनीतिरपि तथैव अबोध्या ; तच्चाणक्षेनीति-
वशादिवेदं मुखनिर्वहणश्चारसमञ्जस्यं जातमित्याश्रयः ।

“अतुर्थार्थे षष्ठी” इति पिङ्गलस्वेते देवगत्या इत्यादौ अतुर्थार्थे षष्ठी ।

[ट] सिष्ठेति । ततः प्रभृति मलयकेतीः संयमनात् परमित्यर्थः, साराज्ञि

आलोचना करिया थाके । शुत्राः एकूण घटना घटिल कि ऊन्न ये,
निंकुष्टकविकृत नाटकेर श्वाय मूथे एक, निर्वहणे आर एक ?

सिष्ठार्थक । वस्त्र ! शोन ; दैवेर गतिर श्वाय माननौयचाणक्ष
नीतिर गतिओ कोथाओ शुना याय ना ; ताइ ताहाके नमकार करि ।

समिष्ठार्थक । सथे ! तार पर तार पर ?

समिष्ठार्थकः । वशस्त् ! कहि' तः ? (वशस् ! कथिन् तन् ?) (ठ) ।
सिष्ठार्थकः । वशस्त् ! जहि' एदे । (वशस् ! यथिन् एते) (ड) ।

आदिसभगुरुणे दाणदप्पेण दन्ती
सजलजलदलीलां उव्वहन्ती गदन्ति ।
कसपहरभएण जाअकम्पा तुरन्ता
गहिदग्जणसज्जा सम्बदन्ते तुरङ्गा ॥३॥

(अतिशयगुरुकीण दानदप्पेण दन्तिनः
सजल जलद-लौला मुद्रहन्ती नदन्ति ।
कशापहारभयेन जातकम्पा स्वरमाणाः
गहीतजयनसज्जाः सम्बदन्ते तुरङ्गाः ॥३॥)

ओषानि यानि साधनानि सैन्यानि तेषां समुदायेन समूहेन सह । प्रतिपन्नं गहीतम्
आक्रम्य भृतमितर्थः ।

[ठ] समिष्ठेति । तत् धृतं ख्लेच्छबलम्, कथिन् खाने, तिष्ठतीति शेषः ।

[ड] सिष्ठेति । यथिन् खाने, एते पदाक्ताशन्दगुपचीया दन्तिनस्तुरङ्गाश,
नदन्ति त्वरन्ते च, तत् तत् धृतं ख्लेच्छबलं तिष्ठतीत्यर्थः ।

अतिशयेति । दन्तिनशन्दगुपचीया हस्तिनः, अतिशयेन गुरुम् हान् तेन दानस्य
मदजलस्य दर्पो दर्पपूर्वकवर्षणं तेन, सजलानां जलदानां वर्षुकमेघानां लौलां
विलासं तत् ल्यामवस्थामित्यर्थः, उव्वहन्ती धारयन्तः सन्तः, नदन्ति शब्दायन्ते । गही-
तानि जयनसज्जानि आमरणादीनि यज्ञजथीपयोगीनि चपकरणानि यैस्ते, तुरङ्गा अश्वाः,

सिष्ठार्थक । वशश्त् ! तार पर, गाननौय चानका उ॒रुष्टे॑ तै॒श्वर॑ स्मृहे॒र
सहित एই नगर हइते निर्गत हइया, समष्टि राजगणेर सहित समष्टि
ख्लेच्छसेन्तके धरिया फेलिलेन ।

समिष्ठार्थक । वशश्त् ! मे ख्लेच्छसेन्त कोथाय ?

निष्ठार्थक । सथे ! येथाने ए गुलि रहियाछे ।

समिद्धार्थकः । वशस्स ! एह दाव चिट्ठु । तहा सबलोच-
पञ्चकवं उच्छित्ताहित्तारी भविष्य अज्जचाणको कि॑ उणो वि-
तं एव्व मन्त्रपदं आरुढो । [वयस्य ! एततावन तिष्ठतु । तथा सर्व-
लोकप्रथम् उच्छित्ताधिकारी भूत्वा आर्थचाणकः कि॑ पुनरपि मन्त्रपद-
मारुढः ?] [ठ] ।

सिद्धार्थकः । वशस्स ! अदिमुदोसि दाणि॑ तुम्हं जो अमच्च-
रक्षसेण वि अण्वगाहित्तपुञ्च अज्जचाणकचरिदं अवगाहित्तुं
इच्छसि । [वयस्य ! अतिमुख्याऽसि इदानी॑ त्वम्, यः अमात्यराजसेनापि अनवगा-
हितपूर्वम् आर्थचाणकरचरितम् अवगाहित्तुमिच्छसि] [ए] ।

कशानां ताडनीनां प्रहाराङ्गयेन, जातकम्पाः सन्तः, लरमाणा गमनाय सत्तराः, सम्प-
दान्ते भवन्ति ।

अव सजलानां जलदानां लौलामिव लौलामिति साढ्याच्चेपादसम्बवद्यु सम्भवा
निर्दर्शनालङ्घारः । मालिनी तत्त्वम् ॥३॥

(ठ) समिष्टेति । एतत् विपञ्चसम्बन्धि आलीचनम् । उच्छितः परित्यक्तः अधि-
कारी मन्त्रपदं येन सः ।

(ए) मिष्टेति । अतिमुख्यः नितान्मूढः । अनवगाहितपूर्वम् अबुद्धपूर्वम् ।
अवगाहित्तुं बीज्ञुम् ।

हस्तिगण दर्पसहकारे अतिप्राच यदजलवर्यगपूर्वक, वर्षणशील येषेव
सादृश्य धारण करतः, वृंहित्तवनि करितेत्तेह ; आर, युक्तार्थ सज्जित
अश्वगण कशाप्रहारेर [चावुक मारार] भये कम्पित हइया, गमनेर जग्न
त्तरास्ति त्तरास्ति हइया रहियाच्छ ॥३॥

समिद्धार्थक । वयस्तु ! ए आलोचनां थाक । आर्य चाणक्य सकल
लोकेर समक्षे मेह भाबे मन्त्रपद त्याग करिया, आवारण कि॑ जग्न
सेह मन्त्रपदेह आरोहण करिलेन ?

सिद्धार्थक । सत्थे ! तुमि एथन अत्यन्तमुक्तै॒ हइयाच्छ ; केन ना,

समिक्षार्थकः । वशस्तु ! अध अमच्चरक्षसो सम्पदं कहि ? ।

[वयस्य ! अथ अमात्यराज्ञसः साम्राज्यं कस्मिन् ?] [८]

सिद्धार्थकः । वशस्तु ! सो क्यु त्रस्सि पलघकोलाहले बड्ढमाणे मलग्नकेदुकड़आदो णिक्कमिश्च उन्दुरणामधीएण चरेण अणुसरन्तो इमं ज्ञेव कुसुमउरं आगदो त्ति अज्जचाणं क्षस्सि णिवेदिदं । [वयस्य ! स खलु तर्जिन् प्रलयकोलाहले वर्जने मलय-केतुकटकान् निष्कृत्य उन्दुरणामधीयेण चरेण अनुस्त्रियमाणः इदमेव कुसुमपुरम् आगत इति आर्यचाणकायस्य निवेदितम्] [८]

समिक्षार्थकः । वशस्तु ! तधा याम अमच्चरक्षसो णन्दरञ्ज-पञ्चाणामणे किद्व्ववसाओ णिक्कमिश्च संपदं अधिकत्यो पुणो वि-कधं इमं ज्ञेव कुसुमउरं आगदो ? (वयस्य ! तथा नाम अमात्य-राज्ञसो नन्द-राज्य प्रत्यानयने कृतव्यवसायो निष्कृत्य साम्राज्यं अक्षतार्थः पुमरपि कथम् इदमेव कुसुमपुरम् आगतः ?) [८]

[८] समिक्षा ति । कस्मिन् स्थाने, वर्त्तत इति शेषः ।

[९] सिद्धे ति । स राज्ञसः, तर्जिन् चित्रवर्मादिपञ्चनृपतिष्ठधकालीनपदे, प्रलये प्रलयकाल इव यः कोलाहलस्तर्जिन् । चरेण आणकायस्वैव गुमधरेण, अनुस्त्रियमाणः अनुगम्यमानः । आर्यचाणकायस्य समीपे, निवेदितं तेनैव चरेणेत्यार्थः ।

अमात्यराज्ञसो पूर्वे याहा बुझिते पारेन नाइ, तूमि आर्य चाणक्येर सेइ चरित्रहि बुझिते इच्छा करितेछ ।

समिक्षार्थक । वशस्य ! अमात्य राज्ञस एथन कोथाय ?

सिद्धार्थक । सधे ! सेइ प्रलयकालीन कोलाहल बृक्षि पाइते थाकिले, तिनि मलयकेतुर शिविर हइते निर्गत हइया, एই कुम्भपुरेहि आसियाछेन ; उन्दुरनामक कोन गुप्तचर ताहार अमूलरण करितेछिल, से आसिया ए विषय आर्य चाणक्येर निकट जानाइयाछे ।

सिद्धार्थः । वश्च ! तक्षेभि, चन्द्रणदासस्स सिणेहिण त्ति ।
(वथस्य ! तर्क्यामि चन्द्रनदासस्य क्षे उनेति) (ध) ।

समिद्धार्थः । वश्च ! सच्च चन्द्रणदासस्स सिणेहिण त्ति ।
अध चन्द्रनदासस्स मोक्षं पेक्खसि ? [वथस्य ! सत्यं चन्द्रणदासस्य
क्षे उनेति । अथ चन्द्रणदासस्य मोक्षं प्रेक्षसि) [न) ।

सिद्धार्थः । वश्च ! कुटो से अधखस्स मोक्षो ? सो
क्ष, सम्पदं अज्ञाचाणक्षस्स आणत्तोए दुवेहिं पि अल्लोहिं
वज्मटाणं पवेत्तिअ वावादइटछो । (वथस्य ! कुतः अस्य अधस्य
मोक्षः ? स खलु साम्राज्य आर्य आणक्षस्य आज्ञास्त्रा दाभ्यामपि आवाभ्या वशस्यान्
प्रवेश्य व्यापादयितव्यः) (प) ।

(द) समिद्धेति । नन्दराजस्य प्रत्यानयने पुनरपुद्गाते, तथा अतिशयेन, हृतां
व्यवसायः अध्यवसायश्च ए येन सः, निष्कृत्य अस्मात् कुसुमपुरादेव निर्गत्य, अकृतार्थः
अकृतकार्यः नन्दराज्यस्य प्रत्यानयने असमर्थः सक्रियर्थः, कथमागतः, लक्ष्यात् वाधा-
मुक्षेऽपीति भावः ।

[ध] सिद्धेति । क्षे हेत आगत इति सम्बन्धः ।

[न] समिद्धेति । प्रेक्षसि सम्भावयसि ?

(प) सिद्धेति । अधस्य अपुण्यवतः पापिन इत्यर्थः, अकाले मृत्युपस्थितेरिति
भावः । “सुकृती पुण्यवान् धन्वः” इत्यमरः ।

समिद्धार्थक । वयस्तु ! अमात्यराज्यनन्दराज्य फिराइया आनि-
वार जग्न सेइक्कप अध्यवसाय करिया, ए श्वान हइते निर्गत हइया, मे
विषये अकृतकार्य इहिया, आवारउ एই कुम्हमपुरेह आसिलेन केन ?

सिद्धार्थक । सत्थे ! चन्द्रनदासेव न्नेहेह आसियाछेन इहा आमि
मने करि ।

समिद्धार्थक । वयस्तु ! चन्द्रनदासेव न्नेहेह आसियाछेन इहा मत्त्य ;
चन्द्रनदासेव मूक्ति हईबे बलिया तूमि मने करि कि ?

समिज्ञार्थकः । सक्षीधम् । वशस्स ! किं अज्जचाणक्षस्स वातश्चरणो अस्मी णत्यि, जदो अह्म इदिसे णिसंसे कन्मे णिजुञ्जीयदि । [वयस्य । किम् आर्यचाणक्यस्य वातकजनः अन्यः नाक्षि, यत् आवाम् दृढ़श्च वृश्च से कर्मणि नियुज्यावहे) [क] ।

सिज्ञार्थकः । वशस्स ! य जीवलोए णिवसिटुकामो अज्जचाणक्षस्स आणक्ति पडिऊलेदि । ता एहि, चण्डालवेसधारिणो भविअ चन्दनदासं वशमहाणं णेह्म । (वयस्य ! न जीवलोके णिवसितुकामः आर्यचाणक्यस्य आज्ञानिं प्रतिकूलयति । तदेहि, चण्डालवेशधारिणी भूला चन्दनदासं वध्यस्यानं नयावः) (ब) ।

इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।

[फ] समिज्ञेति । वृश्च से निहृयत्वान्निष्टुरे । अव सम्फेटी नाम विमर्शसम्बेरङ्गम्, “सम्फेटी रीषमाषणम्” इति लक्षणात् ।

[ब] सिज्ञंति । आज्ञाप्रिमादेशम्. प्रतिकूलां लज्जनादिक्षां करीतीति प्रतिकूलयति अतिक्रामतीत्यर्थः । तदतिक्रमे तु मरणमवश्यमावीति भावः ।

सिद्धार्थक । सथे ! से पापिष्ठेर मूळि हइवे कि रूपे ? माननीय चाणक्येर आदेशे एथन आमादेर द्युइ जनेरह ताहाके वध्यस्थाने निया वध करिते हइवे ।

समिद्धार्थक । [क्रोधेर सहित] वयस्य ! माननीय चाणक्येर अन्त घातक लोक कि नाइ, ये, एইरूप वृश्चकार्ये आमादिगकेर नियुक्त करितेछेन ।

सिद्धार्थक । सथे ! जीवलोके थाकिते इच्छा करे एमन कोन लोकहि माननीय चाणक्येर आदेशेर विक्रक्ताचरण करे ना । अतएव आइस, आमरा चण्डोपेर वेश धारण करिया, चन्दनदासके शशाने निया राई ।

प्रवेशकः । (भ) ।

ततः प्रविशति रज्जुहसः पुरुषः ।

पुरुषः । कृगुणसंजोशदिङ्गा उवाशपड़िवाड़ीघटितपासमुहो ।
चाणकणीदिरज्जु रित्संजमण्जमा चश्चदि ॥४॥

[षड्गुणसंयोगड़दा उपाय परिपाटी-घटित पाश मुखो ।
चाणक्य-नीति-रज्जु रित्संयमनीयता जयति ॥)

[भ) प्रवेशक इति । प्रवेशयति परवर्त्तिपावप्रवेशं सूचयतीति प्रवेशकः रूपक-
गताश्चविशेषः । तस्मच्चण्ड यथा साहित्यदप्येषि—
“प्रवेशकोऽनुदातोक्त्या नीत्यपावप्योजितः ।
अद्भुत्यात्मार्वज्ञेयः शेषं विष्वासके यथा ॥”

शेषं द्वत्तवर्त्तिष्वमाणकथांशनिदर्शकलं संचितार्थं लब्धे । तथा आव चित्रवर्णादिपञ्च-
वृपतिवध-मलयकेतुबन्धनील्लेखादिना द्वत्तकथांशनिदर्शनम्, “चन्द्रदास” वच्छङ्गाण-
णेष्ठा” इत्यनेन च वर्त्तिष्वमाणकथांशनिदर्शनमुन्नेयम् ।

षड्गुणेति । षट्गुणाः सम्यादय एव सुवाणि तेषां संयोगेन सम्यग्योजनेन
दृढा अच्छेद्या, उपायानां चतुर्षामेव सामदानभेददर्ढानां परिपाद्या यथायथप्रयोगेन
घटितं निर्मितं पाशः अस्त्रविशेष एव सुखम् आदिमावस्था समुखभागश्च यस्याः सा-
ताड़श्ची च, रिपोः श्वीः संयमनाय बन्धनाय उदयता उदयुक्ता, चाणकास्य नीतिरेव
रज्जुर्बन्धनाम्, जयति सर्वश्चेष्टतया वर्त्तते ; नत्करहृतरज्जीरपि नत्प्रयुक्तलादिति
भासः ।

अत श्विष्टं साङ्गं रूपकमलङ्घारः ।

(ইহার পরে দুই জনেই চলিয়া গেল)

প্রবেশক ।

তাহার পর, রঞ্জুহস্তে কোন পুরুষ প্রবেশ করিল ।

परिक्रम्यावलीकरण । एसों सों अज्ञचाणकस्स उन्दुरण्ण चरेण
कहिदो पदेसो । आहि मए अज्ञचाणकाणत्तीए अमच्चरक्खसो
पेक्खिवद्व्वो । विलीकरण । कधं एसों केसु अमच्चरक्खसो किंदाव-
गुणठणो इदो ज्वेव आश्चक्षुदि । ता जाव इमेहि जिसु-
ज्ञाणपादवेहि अववारिद्दसरौरो पेक्खामि, कहि आसणपरि-
गाहं करेदि । ईति परिक्रम्य स्थितः । (एष स आर्थ्यचाणकस्स उन्दुरक्षेण चरेण
काथतः प्रदेशः । यस्मिन् मया आर्थ्यचाणक्याङ्गस्माः अमात्यराजसः प्रेक्षितव्यः ।
कथम् एष खलु अमात्यराजसः क्षतावगुणठन इति एव आगच्छति । तदयावत् एभिः
जोर्णीदानपादपैः अपवारितश्चरौरः प्रेक्षे, क्यस्मिन् आसनपरियहं करोति) (म) ।

“सम्भिर्ना शियहो यानमासन्” ई धमाश्वः । षड् गुणाः “सामदानभेददण्डमित्र-
पायचतुष्टयम्” इत्यमरः ॥४॥

[म] परिक्रम्येति । क्षतम् अवगुणठनं वस्त्रेण मुखावरणं धेन सः, अन्यथा मुखं
दृष्टा लोकः परिच्छ्रुयादिति मावः । जोर्णस्य पुरातनस्य उद्यानस्य पादपैर्वच्छैः, अप-
वारितम् आच्छादितं शरौरं यस्य सः ।

पुरुष । छंगटी गुण संयुक्त कराय याहा हृदृढ एवं चारिटी उपायाइ
उपयुक्तभाबे अंगोग कराय याहार पाशक्लप मुख निर्मित हइयाछे, शक्र-
बज्जने उत्तर्त्त्वे सेहि चाणकेयर नीतिक्लप रञ्जुव जयं हड्क ॥५॥

[पादक्षेप करिया देखिया] माननीय चाणकेयर चर उन्दूर याहार कधा
बलियाछे, एই सेहि स्थान ; ये स्थाने आमि माननीय चाणकेयर आदेशे
अमात्य राक्षसेर सहित साक्षात् करिब । (दर्शन करिया) एই ये राक्षस
अवगुणठन करिया एहि दिकेहि आसितेहेन । अतएव एहि पुरातन
उष्टानेर बृक्षसमूह द्वारा आवृत्शरौर हइया देखि कोथाय इनि आसन
प्रह्य करेन । (इहार पर पादक्षेप करिया अवस्थान करिल)

ततः प्रविशति यथानिहिंदः समस्ती राजसः [य] ।

राजसः । सवायम् । कष्टं भाः कष्टम् (र) ।

उच्चिन्नाश्वयकातरेव कुलटा गोवान्नरं श्रोगता,
तामेवानुगता गतानुगतिकास्त्रानुरागाः प्रजाः ।
आपैरप्यनवासपौरुषफले : कार्यस्य धूरुच्छिता
किं कुर्वन्नविद्वोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥५॥

(य) तत इति । यथा येन प्रकारेण निहिंदः पूर्वमुक्तसेव प्रकारेण सताम-
भुरुलनतयीत्यर्थः ।

(र) राजस इति । भो इति विषादार्थकमन्यथम् । “भीम्बु सम्बोधनविषादयोः”
इति मेदिनी ।

अन्वयः—उच्चिन्नाश्वयकातरा श्रीः कुलटा इव गोवान्नरं गतानु-
गतिकाः प्रजाः त्यक्तानुरागाः [सत्यः] ताम् एव अनुगताः । आपैः अपि अनवासपौरुष-
फलैः [सहिः] कार्यस्य धूरुच्छिता ; अथवा किं कुर्वन्तु ; उत्तमाङ्गरहितैः अङ्गैः
इव स्थीयते ॥५॥

उच्चिन्नीति । उच्चिन्नी विनष्टः आश्वयः अवलम्बनं यस्माः सा चासौ तत एव च
कातरा विह्वला चेति सा तादृशी, श्रीः राजलच्छौः, कुलटा व्यभिचारिणी स्त्री इव
गोवान्नरं भिन्नगीवं लन्दृच्छन्दगुप्तमन्यर्थः, गता प्राप्ता । कुलटापि पूर्वश्चितपुरुषनाशे
पुरुषान्नरं गच्छात । गतं तत् श्रियो गमनम् अनु लक्ष्यीकृत्य गतिर्गमनं यासा तासां
घीनाः, गीयुथानुसारिण्ण इत्याश्वयः ; प्रजा जनाः, त्यक्तः अनुरागः पूर्वप्रभुभक्तिर्याभिष्ठाः
तादृश्यं सत्यः, तां श्रियमेव, अनुगता अनुसृताः अन्द्रगुप्तं प्रथेव अनुरक्ता इत्यर्थः ।

तदनन्तर निर्दिष्टावै संश्लेषणाङ्गुप्तवेश करिलेन ।

राक्षस । (अङ्गपात्रे रहित) कष्ट ! हायकि कष्ट ।

[५] उच्चिन्नाश्वय ०० । ०० तागैरिव स्थीयते ।

三

मुद्राराष्ट्रसम् ।

अपि च, पति' त्यक्ता देव' भुवनपतिमुखैरभिजनं
 गता च्छद्रेण श्रीष्ट्वा रुषलमविनीतेव हृषली ।
 स्थिरोभूता चास्मिन्, किमिङ्करवाम, स्थिरमयि
 प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैव' द्विषदिव ॥६॥

तथा आप्तेरपि अविश्वस्ये षु का कथा विश्वस्येरपि अन्वेः, न अदाप्तं हैवप्राप्तिकूल्यात्
ल सब्दं पौरुषफलं यैकाहश्चैः सञ्जिः, कार्यस्य धूमारः, उचिता व्यक्ता । न
तथापि कथमुचिता इत्याह—अथवा किं कुर्वन्तु स्वाम्यभावात् किमपि न कुर्वन्ति-
त्यर्थः । अतएव उत्तमाहरहितैः सम्भव्यत्वैः, अहैः कर्म्बरव, स्वीयते निष्पाधै-
हृत्यते । अथन्तु महानेत्र विषादःहति भावः ।

अथ विषादमातपादनकार्ये प्रात बहुतरकारसोपम्भासात् समुच्चयोऽलङ्घारं, श्रीतं
पूर्णोपमाइयस्त्वेतेषामङ्गाहिभविन् सुद्धरः। तथा कुबैन्वर्ति कर्त्तुवाच्यप्रत्ययेन
प्रक्रम्य स्थौर्यत इति भाववाच्यप्रत्ययाभिधानात् प्रत्ययविषयो भग्नप्रक्रमता दीप्तः; स
‘किं’ कुबैन्वर्तवाच्यमाङ्गरहितान्वङ्गान् तष्ठन्ति वा’ इति पाठेन समाधीयः। अतः
पाठ “लभ्यितस्त्वौचक्षीर्वा” इति माघश्चाकवत् इवार्थे वाच्यदः। विषादी व्यभिचारी
भावः, प्रसादी गुणः, वैदम्भी च रौतः।

नन्देन मुराख्यायां दासां गृदमुत्पादितत्वात् चन्द्रगुम्भा नन्दपे क्षया गीवान्तरत्वमेव ;
“अशुल्कं पद्धतायान्तु पिण्डावाढुरेव ते” इति ज्युतेः । शार्दूलविक्रीडितं डगम् ॥५॥

অবলম্বন নষ্ট হইয়া যাওয়ায় আকুলা রাজলক্ষ্মী কুলটা রমণীর শায়
অন্ত পুরুষ অবলম্বন করিয়াছে ; গতামুগতিকর্মীতির অঙ্গসারী প্রজাগণ
অহুরাগ পরিত্যাগ করিয়া সেই রাজলক্ষ্মীরই অহুসরণ করিয়াছে ; আর
বিশ্বস্তলোকেরাও পুরুষকারের ফল না পাইয়া কার্য্যের ভার ত্যাগ করিঃ
যাছে ; অথবা তাহারা আর কি করিবে, যন্ত্রকশূন্ত অঙ্গের তুল্যই
নিন্দিতভাবে রহিয়াছে । ১।

मया हि, देवे मते दिवमतदिधमृतुग्रथोग्ये
श्वैलेश्वरं तमधिकात्य कातः प्रयत्नः ।

अन्वयः— अविमीता ब्रह्मली इव श्रीः उर्ध्वरभिजनं भुवर्नपतिं देवं पंतिं व्यक्ता। छिद्रेण ब्रह्मली गता ; अस्मिन् स्थिरीभूता च ; इह (वय) किं करवाम ; देवं विषत् इव (सत्) येषां नः स्थिरम् अपि प्रयत्नं विफलयति ॥६॥

पुनरपि श्रियः कुलटातुल्यत्वं प्रतिपादयति प्रतिमिति । अविमीता अशिक्षिता अशिक्षितत्वादेव दुर्शर्वत्वेर्वर्थः, ब्रह्मली शुद्धी इव, श्रीः राजलक्ष्मीः, उर्ध्वरभिजनो वं श्री यस्य तम्, भुवर्नपतिं विभुवनेश्वरम्, नन्दपते मर्त्यभुवनेश्वरम्, देवं देवताभूतमिन्द्रम्, नन्दपते राजानं देवराजतुल्यमिति राजानं नन्दमित्यर्थः, पति भर्त्यारम्, व्यक्ता, छिद्रेण पचासारादिक्षद्रपथेन देवस्यैव व्यवहारवैगुण्येन च, ब्रह्मली शुद्धं चन्द्रगुप्तच, गता आश्रिता । अतएव श्रियाः कुलटातुल्यत्वमिति भावः । अस्मिन् ब्रह्मली, स्थिरीभूता निश्चला जाता च । इह अस्मिन् विषये, वयं किं करवाम कत्तु मर्हाम ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः । येन छिदेवं नियतिः, विषदिव विषेषं कुर्वदिव सत्, येषां नः अस्माकम्, स्थिरमपि अद्यत्वार्थिश्वलमपि, प्रयत्नं चेष्टाम, विफलयति विफलोऽकारोति । तथा च देवप्राप्ति ल्यादेव वयं किमपि कत्तु न शक्तुम् इत्याश्रयः । अत्र ब्रह्मलीवेति श्रीतीपमा, किमिहेत्यादि वाक्यं प्रति स्थिरमित्यादिवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, विषदिवेति क्रियात्मेत्वाश्रीतीपमयीः सन्दे हस्तरथ ; इत्येतेषां भिधीनिरपेक्षतया संस्कृतिः । भावादयः पूर्ववत् ।

“ब्रह्मली गृज्ञने शुद्धे चन्द्रगुप्तं च वाजिनि” इति मिदिनी ।

शिखरिणी वत्तम् ॥६॥

आर, अशिक्षित शूद्रीर ग्राम राजलक्ष्मी, उच्चवर्णसमृद्ध जगत्पति राजा नन्दकप पतिके परिभ्याग करिया, (खिरकिर द्वारा दिया) खटिवशतः चञ्चुपुक्तके गिया। आश्रम करियाछे एवं ताहातेह शिर इहेह रहियाछे। ए विषये आमरा कि करिब ; दैव शक्ता आचरण करेह ये आमादेव अमर्य उत्तम निष्ठल करितेछे ॥६॥

तस्मिन् हते, तनयमस्य, तथाप्यसिद्धिः
दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः ॥७॥
अहो ! विवेकशून्यता च्छेच्छस्य । कृतः—(ल)

आन्वयः — अतदिध मृदु योग्ये देवे दिवं गते (सति), मया तं शैलेश्वरम् अधिकात्य प्रयद्वः कृतः, तस्मिन् हते (सति), अस्य तनयम् अधिकात्य प्रयद्वः कृतः ; तथापि असिद्धिः । दैवं हि नन्दकुलशत्रुः, असौ विप्रः न ॥७॥

देव इति । तदिधसाहशः आण्याभिचारजनित इत्यर्थः यो मृत्युस्तस्य योग्यः स न अवतीति अतदिधमृदुयोगप्रस्तायिन्, चिरविनयित्वा दिति भावः ; देवे राजनि नन्दे, दिवं स्वर्णम्, गते सति ; मया, तं प्रसिद्धम्, शैलेश्वर पर्वतेश्वरम्, अधिकात्य अवलम्बा, प्रयद्वे नन्दराज्योङ्गारचे एता, कृतः । तस्मिन् शैलेश्वरे, हते विषकन्यया विनाशिते सति, अस्य शैलेश्वरस्य, तनयं मलयकेतुम्, अधिकात्य प्रयद्वः कृत इति सम्बन्धः ; तथापि असिद्धिः नन्दराज्योङ्गारानिष्टिभूता । अतएव दैवं हि लियातिरेष, नन्दकुलशत्रुः, किञ्चु असौ विप्रशाण्यक्यो न ; कार्यपरम्परादर्श नादित्याशयः ।

अब प्रयद्वकरणकपकारणे सत्यपि सिद्धिरुपकार्यानुत्पत्तेविशेषीक्तिरखडारः, दैव-मित्यादिकारणेन कार्यं समर्थं नन्दपीडर्थान्तरन्वासः, न विप्र इत्यन्वयपोहनात् शावदी परिस्त्वया, देवे दिवमिति च्छेकानुप्राप्तस्वेत्येतिषां मिथो निरपेक्षतया स्तुष्टिः । भावादयः पूर्ववत् । प्रतिषेधो नाम विमर्शसम्बेरणम्, “द्वैस्तिर्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतौ-अते” इति लक्षणात् । असुलतिलका उत्तम् ॥७॥

(ल) अहो इति । अहो अहुता, विवेकशून्यता सत्यासत्यलिर्णयाच्चमता, च्छेच्छस्य अविरतस्त्वे च्छेच्छसंसर्गात् च्छेच्छप्रायीभूतस्य मलयकेतोः ; अतएव वर्ष रत्नादित्याशयः ।

सेहे प्रकार यत्तु अयोग्य महाराज नन्द शर्वे आरोहण करिले, आर्यं पर्वतेश्वरके अवलम्बन करिया नन्दराज्य उक्ताव करिवार चेष्टा करिलाम ; पर्वतेश्वर निहत हইলে, आवार तँহार पूत्रকे आश्रम करिया सेहे चेष्टा करिलाम ; तथापि कार्यसिद्धि हইল नা । अतএক দৈবই নন্দবংশের শক্ত ; কিন্তু ঐ আক্ষণ নহে ॥৭॥

यो नष्टानपि वीजनाशमधुना शुश्रूषते स्तामिनः
तेषां वैरिभिरच्चतः कथमसौ सन्धास्यते राच्चसः ।
इत्यं वसुविवेकमूढमतिना ज्ञेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति ॥८॥

अन्वयः—यः वीजनाशं नष्टान् अपि स्तामिनः अधुना (अपि) शुश्रूषते,
असौ राच्चसः अच्चतः [सन्] तेषां वैरिभिः (सह) कथं सन्धास्यते ; वसुविवेकमूढमतिना
ज्ञेच्छेन इत्यं न आलोचितम् । अथवा दैवेन उपहतस्य बुद्धिः पूर्वम् [एव] विपर्य
स्यति ॥८॥

य इति । यो राच्चसः, वीजमिव नष्टानिति वीजनाशं नष्टान् दैवतशात् समूलं
सुतसप्तानपौर्यः, स्तामिनः प्रभून् नष्टादीन्, अधुनापि शुश्रूषते सेवते तदीयवैरिनिधां-
तनप्रहस्या अनुसरतीति तातपर्यम् ; असौ राच्चसः, अच्चतः सन् वैरिभिरच्चतश्चरीर-
किष्ठन्, चतश्चरीरत्वे तु तद्यातनाया असृष्टत्वेन कथमपि सन्धानसन्धव इति भावः,
तेषां स्तामिनाम्, वैरिभिसन्दगुप्तादिभिः शब्दुभिः सह, कथम्, सन्धास्यते सन्धिं करि-
त्यति, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः ; प्रबलस्तामिभक्तैव प्रतिरक्षत्वादित्याश्रयः । वसु-
विवेक पदार्थानां यथायथविवेच्छेन मूढा असमर्था मतिबुद्धिर्यस्य तेन, ज्ञेच्छेन ज्ञेच्छ-
संर्गात् ज्ञेच्छप्रायीभूतेन भक्तयक्तिना, इत्यम् उक्ताङ्गपम्, न आलोचितं न विचारितम्,
वसुविवेकमूढमतिनादिवेति भावः । अथवा दैवेन उपहतस्य अभिभूतस्य जग्य बुद्धिः, पूर्वं
काय्येकरणात् प्रावेष, विपर्यस्यति विपरीता भवति । अतएव ज्ञेच्छेन नालोचित-
मित्याश्रयः ।

अत्र सामाज्येन विशेषसमर्थनकपोऽर्थान्वासीऽखडारः, आखीचनाभावं प्रति
वस्त्रित्यादिपदार्थस्य हे तुलान् काव्यलिङ्गस्त्राजयीरक्षाङ्गिभावेन सहूरः । प्रसादी गुणः,

झेच्छवेटोर कि अड्डुत विवेचनाशृग्नता ! कारण,—

ये राक्षस वौजेर ज्ञाय समुले बिनष्टे प्रकृदिगेर अशापि सेवा करि-

[८]...जीवनाशम् एतावर्ज्जि विवेकयन्वस्ता । सर्वा विपर्यस्यति ।

तदिदानीमपि तावद्दरागिहसुगतो विनश्येत्, न सु राजस-
सन्दर्भुसेन सह सन्दधीत (व) । अथवा मम काममस्त्वसन्ध
इति वरमयंशो न तु शत्रुवशमपरिभूतिरिति (श) । (समन्वा-

वैद्यभीं च रीतिः । ज्ञे च्छेनेत्यनेन मलयकेतीकर्जनात् दुरात्मांम् विमर्शसन्धेरङ्गम्,
“तर्जनोऽजने प्रीता दुरतिः” इति खचणात् ।

योजनाश्चमिति ‘कर्मणि चोपमाने’ इति कश्चिण्यम् । शार्दूलविक्रीङ्गितं इत्तम् ॥८॥

[व) तदिति । विनश्येत् अरातिभिरेव शत्रुवापणादिना भियेत ; न सन्द-
धीत मन्त्रिलखीकारादिना सन्धिं न कुर्यात् ; निरतिश्यकापुरुषतापातादिति भावः ।

[श) ननु नन्दराज्यप्रत्यानयने तप खलु प्रतिज्ञासीत्, नन्दराज्यप्रत्यानयनस्त तवा-
धिपत्यकरणमेव, तस्य अन्दरुगुसेन सह तदीयमन्विभावेन सन्धिकरण एव यथाकथचित्
सञ्चयति । अन्यथा इत्यन्दरुगुसेन सह सन्ध्याकरणम्, ततोऽपि मलयकेतुना परित्याग
इति तटस्थतथा तत्प्रतिज्ञाभज्ञात्वा महदेवायशी भविष्यतीत्याह अथवेति । असत्या
दैवप्रातिकूल्यात् भिष्याभूता सन्धा नन्दराज्यप्रत्यानयनप्रतिज्ञा यस्य सः, राज्ञस इति
सन्धेः, इति हेतोः, मम, कामं पर्याप्तम्, अयशो निन्दा, वरम् द्वृष्टप्रियम् ; तु
किन्तु शत्रुणो चाणकादीनां वचनैः ‘अहो नियहठतमन्वित् ! राज्ञस !’ इत्यादि-
वाक्यैः, परिभूतिस्तिरस्कारः, न वरमित्यन्वयः ; निरतिश्यकापुरुषताप्रत्यायकत्वादित्या-
श्यः । अत्र अवसाधी नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् ; “अवसाधश विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतु-
सन्धेः” इति खचणात् ।

তেছে, সে রাক্ষস অক্ষত শরীরে থাকিয়া তাঁহাদেরই শক্তগণের সাহত
কি প্রকারে সংক্ষি করিবে ; বস্তুর সত্য বিবেচনায় অক্ষমবৃক্ষি মেঁচেটা
একুপ আলোচনা করিল না ! অথবা দৈবনিহত ব্যক্তির বৃক্ষি পূর্বেই
বিপরীত হইয়া যাও ॥৮॥

অতএব এখনও রাক্ষস শক্তহস্তগত হইয়া বিনিষ্ঠ হইবে, কিন্তু
তথাপি চক্রগুপ্তের সঙ্গে সংক্ষি করিবে না । অথবা ‘রাক্ষস মিথ্যা
প্রতিজ্ঞ’ এইকুপ প্রচুর অষশও আমার ভাল ; কিন্তু বাক্য দ্বারা শক্তর

(सर्वानन्द साक्षम) एतास्ता देवपादक्रमणपरिचययविदीक्षाततत्त्वाः
कुसुमपुरोपकण्ठभूमयः [ष] । इह हि—

शार्कृज्याङ्गाश्चिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रप्रहेणाच देशे
देवेनाकारि चित्रं प्रश्नविततुरगं वाणमोक्षस्वलेषु ।

अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तं विनित्यं
सम्प्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥८॥

(ष) एता इति । देवस्य राजा नन्दस्य पादयोश्चरणयोः क्रमणपरिचयेन विक्षेप-
घौलःपुर्वेन पविदीक्षात् तत्त्वमुपरिभागी यासां ताः, कुसुमपुरस्य उपकण्ठभूमय आसन्न-
प्रदेशाः ।

अन्वयः—चत्र देशे शार्कृ-ज्याङ्गाश्चिमुक्तप्रशिथिलकविकाप्रप्रहेण देवेन चित्रं
प्रश्नविततुरगं चलेषु वाणमोक्षः अकारि, अस्यामुद्यानराजौ स्थितम्, इह राजभिः
(सह) कथितम्; सम्प्रति तैः विना इत्यम् आलोक्यमानाः कुसुमपुरभुवः भूयसा दुःख-
यन्ति ॥८॥

आहैति । अब अस्मिन् अक्षुल्या लिहिँटे, देशे स्वामि, शार्कृस्य घडनिर्मित-
धनुषः ज्याया गुच्छस्य आङ्गठी आकर्षं असमये मुक्तः गुणधारणे हक्षस्य व्यापृतत्वादेव त्यक्तः
अतएव प्रशिथिलः पक्षे च द्वयीभूतः कविकाप्रयहः खलीनरज्जुयेन तेन तथोक्तेन,
देवेन नन्देन, चित्रम् आशर्थं यथा स्वामदा, एवं प्रकृष्टा जगीऽस्य सज्जात इति
प्रश्नवितः तुरगी वाहनीभूता औटका यस्मिन् कर्मस्त्रीति तत् प्रश्नविततुरगं यथा स्वामदा,
चलेषु अस्तमयीत्येषु पश्चिमद्यत्तम् इत्यर्थः; वाणमोक्षः इरलिच्चेपः, अकारि कृतः ।

तिरस्कार भाल नहे । (सकल दिके दृष्टिपात्र करिया अश्वपात्रेर
सहित) महाराजेर बार बार चरणसङ्कारणे याहार उपरि भाग पवित्र
हइयाछिल, एই सेहे कुसुमपुरेर निकटवर्ती श्वानसमूह । एই श्वान-
समूहे—

[८]...शार्कृकर्षावमुक्तप्रशिथिल... ।

तत् क्व नु खलु गच्छामि मन्दभाग्यः । विशेषं । भवतु, हृषि-
मेतज्जोर्याद्यानम् । अत प्रविश्य कुतस्तिष्ठनदासस्य हृषान्त-
सुपलस्ये । अहो ! अलक्षितोपनिपाताः सुरुषाणां समविषम-
दशात्रिभागपरिः॥तयो भवन्ति । कुतः—(स)

पर्तन देवस्य लघुहस्तत्वं शक्तान्पुण्यस्य दर्शितम् । अस्याम्, उद्यानराजी उपवन-
श्च ज्ञाम्, स्थितं देवनैव अवास्थात्मासौत् ; हृष आचन् स्थाने, राजभिः सम-
गतस्तामन्तनुर्पत्तिभिः, सह, कथितं देवनैव आलपितमासीत् । सम्भवति, तैः नन्दत-
ष शीघ्रैः, विना, इत्यमालीकथमानाः, कुमुमपुरस्य भूष इमानि स्थानान्, भूयसा वाह-
स्त्वेन, दुःखगति मम दुःखं कुर्वन्ति ; तेषां आरक्षत्वादित्याशयः ।

अब एकस्य देवस्य अश्वादनेकस्थानेषु भवनात् पर्यायो नामस्तद्वारः ; “क्वचि-
देकमनेकस्थित्वनेकं च कगं कमात् । भवति क्षियते वा चेत्तदा पर्याय इष्टते” इति
स्त्राणात् । खेदी नाम विमर्शसन्धेरङ्गम् ; “मनस्येषांस्तमुत्पन्नः श्रमः खेद इति
शूतः” इति साहित्यदर्पणात् । प्रसादा गुणः, वैदमी च शीतिः ।

प्रजवित्तेति तारकादित्वादित्वप्रत्ययः । स्त्रवरा डत्तम् ॥८॥

[स) तदिति । कुतश्चित् अनात् । उपलस्ये ज्ञात्यामि । अत अन्तदास्त-
हृषान्तीपलक्षिष्ठपकार्याद्यै अलयकेतुक्ततपरिव्यागक्षपापमानसङ्कलनात् क्वादन् नाम विमर्श-
सन्धेरङ्गम्, “तदाहुच्छादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्यवेत्” इति
लक्षणात् । समाः समानभावेनावस्थिताः विषमा उन्नता अवनता वा या दशा अवस्था-

এই স্থানে মহারাজ নন্দ শৃঙ্খলিষ্ঠিত ধুর গুণ আকর্ষণ করিবার
সময়ে ছাড়িয়া দিতেন বলিয়া ঘোড়ার লাগাম ঝুলিয়া পার্ডিত ; সেই
অবস্থায় ঘোড়াটী বেগে দৌড়াইত ; এই অবস্থাতেই তিনি গমনশীল
পক্ষিপ্রভৃতির উপরে বাষক্ষেপ করিতেন ; এই বনঞ্চেণীর ভিতরে
তিনি থাকিতেন এবং এই থানে রাজাদের সহিত আলাপ করিতেন ।
এখন তাহাদের ছাড়া এই ভাবে দেখিতে লাগিলে এই কুসুমপুরের স্থান-
ফুর্তি অ. ৫। হ দ্রঃখ উৎপাদন করে ॥৯॥

पौरै चक्रुलिभिर्वेन्द्रवदहं निर्दिष्यमानः शनैः
यो राजेव पुरा पुरानिरगमं राज्ञां सहस्रैवतः ।
भूयः सम्राति सौऽहमेव नगरे तत्रैव बन्धुश्चमः
जोर्णीद्यानकमेष्ट तस्कर इव वासादिशामि द्रुतम् ॥१०॥

सासां विभागा एकतमस्तपाः परिष्णतयः परिष्णामाः, अलच्छितः अनवगत उपनिपात
उपस्थितिर्धासां तासाहृष्टो भवन्ति ; सम्यत् विष्ट् समानभावो वा लक्षा किं भवतीति
केनापि ज्ञातुं न शक्यत इति सरखाथः ।

अन्वयः = पुरा राजा इव राज्ञां सहस्रैः वृतः यः अहं पौरैः चक्रुलिभिः नवे-
न्द्रवदृश्न शनैः निर्दिष्यमानः (सन्) पुरात् निरगमम् ; सम्राति बन्धुश्चमः सः एव अहं
तत्र एव नगरे तस्करः इव एषः वासात् द्रुतं भूयः जोर्णीद्यानकं विश्वामि ॥१०॥

पौरैरिति । पुरा पूर्वं नन्दादीनां स्थितिकाले, राजा इव, अतएव राज्ञां सामन्त-
नृपतीनां सहस्रैः, वृतः परिवेष्टितः, योऽहम्, पौरैः पुरवासिभिः कर्त्तुभिः, चक्रुलिभिः
करणैः, भवेन्द्रवत् नवीदितचन्द्र इव, शनैः तेषां सम्भयतया मन्दं मन्दम्, निर्दिष्यमानः
प्रदर्श्यमानः सन्, पुरात् असाम्नगरात्, निरगमं निर्गतयान् । सम्राति, बन्धुरी निष्फलः
शमः नन्दराज्योऽन्नप्रयासो यस्य स तादृशः, स एवाहम्, तत्रैव नगरे, तस्करस्त्रैर इव,
एषः, वासात् यदि कवित् पश्येदिति भयात्, द्रुतम्, भूयः पुनः, जोर्णीद्यानकं कुत्-
सितं पुरातनोपवनम्, विश्वामि प्रविश्वामि । अथं विषमदशोपनिपातोऽपि मे अलाच्छित
एव जात इति भादः ।

अत तिक्ष्ण एव श्रौतोपमाः, पुरा पुरीति ज्ञेयानुग्रामस्य यत्तेषां मिथो निरपेक्षतया

अत श्व गन्द भाग्य आमि एथन कोथास्याहि । (दर्शन करिया)
हड्डक, एই पुरातन उपवन देखिलाम, इहार भितरे प्रवेश करिया।
कोन व्यक्तिर निकट हइते चन्दनदासेर बुडास्ता जानिया लहिते
हइबे । हाय ! माझुषेर समान औ असमान अवस्थार परिणामटा अल-
क्षितभावेह उपस्थित हइया थाके । कारण—

अथवा येषां प्रसादादिदमासीत् त एव न सन्ति । [नक्षेत्र
प्रविश्य विलोक्य च] अहो ! ज्ञाणेद्यानस्य नाभिरमणीयता ।

अत्र हि (ह)

विपर्यँ स्तुं सौधं कुलमिव महारथरथनं,
सरः शुच्चां साधोऽर्द्धमिव नाशेन सुषुद्धः ।
फलैँ हीना हृष्टा विगुणविधियोगादिव नयाः,
तृणैँ स्तुता भूमिर्तिरिव कुनौतैरविदुषः ॥११॥

संख्याः । गुणरीती पूर्ववत् । सम्प्रिपदीरतश्यकीर्त्तनात् प्रसङ्गां नाम विमर्श-
सम्बेरहम्, “प्रसङ्गा गुरुकीर्त नम्” इति लक्षणात् ।

ज्ञाणेद्यानकमिति कुत्साथां कप्रत्ययः । शार्दूलविक्रीडितं हृष्टम् ॥१०॥

(ह) अथवेति । येषां नन्दानाम्, प्रसादादनुयाहात्, इदम् उक्तकृपं मदीयं
सन्नाममासीत्, त एव नन्दा न सन्ति । अतो नाधिकं शोचनीयमित्याशयः । अभि-
रमणीयता तत् सवं तः सौन्दर्यम्, न अस्तीति श्रेष्ठः ।

अन्त्यः—कुलम् इव महारथरथनं सौधं विपर्यँस्तम्, सुषुद्धः नाशेन साधोः
हृदयम् इव सरः शुच्चाम् । विगुण-विधि योगात् नयाः इव हृष्टाः फलैः हीनाः [जाताः],
कुनौतैः अविदुषः मतिः इव भूमिः तृणैः हृष्टाः ॥११॥

विपर्यँस्तमिति । कुलं नन्दानां वंश इव, महान् आरथ आड्डवरी यत्र सा

पूर्वे बाजार शाय सहस्र राजगणे परिबेष्टित हইয়া, যে আমি পুর-
বাসিগণকর্তৃক অঙ্গুলি দ্বারা নবোদিত চজ্জ্বের শায় ধৌরে ধৌরে নির্দিষ্ট
হইতে থাকিয়া, নগর হইতে নির্গত হইতাম; পরিশ্রম নিষ্ফল হইয়া
শাওয়ায় সেই আবিহী এখন সেই নগরেই চোরের ঘত এই পুরাতন
উজ্জ্বানে ভয়ে ক্রত প্রবেশ করিতেছি ॥१०॥

অথবা যাহাদের অঙ্গুলহে আমার এই সন্মান ছিল, তাহারাই নাই ।
(অভিনয়ের প্রণালীতে প্রবেশ করিয়া এবং দেখিয়া) হায় ! এই পুরা-
তন উপবনটীর সে সর্বপ্রকারের সৌন্দর্য আর নাই । এই উপবনে—

अपि च,

ज्ञाताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदयैः ज्ञितिरुद्धां
कृजा कूजन्तीनामविरतकपोतोपरुदितैः ।
स्वनिर्मीकच्छेदैः परिचितपरिक्लैशक्तपया
श्वसन्तः शाखानां व्रणमिव निवन्नमिति फण्णिः ॥१२॥

ताङ्गशी रचना यथायोग्यादिक्षासी निर्माणच यस्य सत् तथीक्षम्, सौधम् राजभवनम्,
विपर्यस्त् विनाशं भपच । सुहृदी बन्धुजनस्य, नाशीन, साधोः सञ्चनस्य, दुर्जनस्य तु
प्रण्याद्याभावात् शोक एव न भवतीति भावः, हृदयमिव, सरी जलाशयः, शुक्रम् उच्छास-
शून्य जलशून्यस्य जातम् । एतेन सुहृदसन्देशास्य नाशाशया ममापि हृदयं
शुक्रमिति सुचितम् । विगुणाविधिर्योगात् प्रतिकूलदैवसन्धन्यात्, नया नीति-
प्रयोगा इष, डृचाः, फलेषुहृदेश्यविप्रयैः शस्यैः, इना जाताः । विगुणविधियोगात्
नयाः फलहृदीना भवतीत्यर्थे महृतान्त एव हृष्टान्त इति भावः । तथा कुनीतैः कुत्-
सितनीतिभिः, अविद्वासी मूख्यैः आ, मतिर्द्विरिव, भूमिः, वर्णदूर्बादिभिः माहैश्चेति
गम्यते, उत्ता आवता । कुनीर्देविदुषो मतिर्मोहिक्षम्ब्रा भवतीत्यर्थे च मख्यकेतीमंति-
रेव प्रमाणमित्याशयः ।

अब श्रीतीपश्चाचतुष्टय्य मियां निरपेक्षनया संस्कृतरक्षारः । प्रसादी गुणः,
र्वदभी रीतिः, शिखरिणी च हतम ॥११॥

अन्वयः—तीक्ष्णैः उदयैः परशुभिः ज्ञाताङ्गानां कृजा अविरतकपोतोपरुदितैः
कूजन्तीनाम् [इव] ज्ञितिरुद्धां शाखानां व्रणं परिचितपरिक्लैशक्तपया श्वसन्तः फण्णिः
स्वनिर्मीकच्छेदैः निवन्नमिति इव [वाचसीकर्याय कथच्छिदयमन्वयन्ययः] ॥१२॥

महा आड्स्वरे निर्मित राज्ञभवन नन्दवंशेर श्वाय भाङ्ग्या पर्डि-
ग्नाच्छेद ; वक्तुविघोगे सज्जनेर हृदयेर श्वाय सरोवरठी शुकाहेया
गियाच्छेद ; प्रतिकूल टैदवेर आक्रमणे नीतिप्रघोगेर श्वाय बृक्षसमृह
फलशून्य हृदयाच्छेद एवं दूषित नीति द्वारा मूर्ख लोकेर बृक्षर श्वाय भूमि-
शुलि तृणे आवृत हृदया गियाच्छेद ॥११॥

एते च तपस्विनः—(क्ष)

अन्तःशरीरपरिशोषमुपाचयन्तः
कौटक्षति॑ शुचमिवातिगुरु॒ वहन्तः ।
क्षायावियोगमलिना व्यसने निमन्त्राः
हृष्टाः इमशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥१३॥

क्षताङ्गानामिति॑ तौक्षैः सुधारैः, उदयैरुक्षतैर्बिशालैरित्यर्थः, परशुभिः
कुठारैः, क्षतानि क्षिणानि प्रशाखा यासां तासाम, अतएव रुजा व्यथा, अविर-
तानि यानि कपोतानां पञ्चिणाम उपरुदितानि आशयनाशात् रीढनतुख्यव्यथाव्यञ्जक-
रवासैः, कूजन्तीनाम अव्यक्तशब्दं कुर्वतीनामिव स्थितानाम, चितिरहा शाखानां इक्ष-
विटपानाम, ब्रण॑ परशुक्षतदेशम, परिचितानां तेषां चितिरहामिव परिक्षेपं प्रशाखा-
क्षे दमनिबन्धनदःलेन या क्षपा दया तया, श्वसनो निश्चास॑ व्यजन्तः, फणिः सर्पाः,
स्वनिम्मौकाणां परित्यक्तनिजकक्षुकानां क्षे हैः खण्डैः, निष्पन्नतीव । अन्योऽपि परि-
चितजनस्य अङ्गक्षे दनकष्टदशं ने दयथा निश्चसन् वस्त्रखण्डे न तच्छ्रवस्त्रङ्गं अभावति ।

अतएव सपेषु काय्येण ताहृशजमव्यवहारसमारीपात् समासीक्षिरक्षारः,
कूजन्तीनामित्यव प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेता, निष्पन्नतीवेति च वाचा क्रियोत्प्रेता, इत्य-
तेषामङ्गाङ्गिभावेन सहरः । गुणादयः पूर्ववत् ॥१२॥

[क्ष] एत इति । तपस्विनः पूर्वावस्थाया अभावात् शीताः । शोकस्त्रास इक्षा
इत्यस्य विशेषमित्यन् ।

आर, धारान लम्बा कुरुक्ल दिला गाछेर छोट छोट डाल काटिया
नियाचेह; डाहाते बेदना हउसाय गाछेर बड डालगुलि येन अबवरत
पास्वार रब द्वारा कानितेहेह; ए दिके गाछे थाकार ज्ञु चिर-
कालेर परिचय छिल बलिया सापगुलि दयावशतह येन निश्चास फेलिते
थाकिया, आपम खोलस दिया डालेर सेहै क्षत्स्थान वीधिया
लितेहेह ॥१२॥

[१२] ..अन्तःशरीरपरिशोषमुदययन्तः कौटक्षतिसुतिभिरक्षमिषीषमन्तः...।

यावदस्मिन् विषमदशापरिणामसुलमे भिन्नशिलात्मे मूङ्गत्तं-
सुपविशामि । उपविशाकर्षं च । अये ! किमयमाकस्मिकः
शङ्खपटहविमिश्रो नान्दीनादः श्रूयते । य एषः—(क)

अन्वयः—अन्तःशरीरपरिशोषम् उपाशयतः, शुचम् इव अतिगुरुं कौटचति^१
वहनः क्षायाविद्योगमखिनाः व्यसने निमग्नाः, [एते च तपस्तिनः] हृचाः रसग्राहनम् उप-
गत्तुं प्रहृताः इव ॥१६॥

अन्तरितः । अन्तःशरीरस्य शरीराभ्यन्तरदेशस्य परिशोषं शुचे जलसे काभावात्
शुचताम्, उपाशयतः अवलम्बनानाः ; शुचं शोकमिव, अतिगुरुं नितान्तमहतोम्,
कौटचति^२ कौटभचणमिदन्धनचतम्, वहनी धारयतः, क्षायाविद्यागेन प्रवश्यत्वात् क्षायाया
अभावेन मखिनाः सौन्दर्यं हौनाः, तथा व्यसने मरणदशारुपविपदि निमग्नाः, एते च
तपस्तिनो हृचाः, रसग्राहनम् उपगत्तुं प्रहृता इव मरणायोदयता इवेत्यथं ; प्रभूणां नन्दानां
शोकादिति भावः ।

अत शुचमिवेति श्रौतोपमा, प्रहृता इवेति च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथी निर-
पेक्षतया संस्कृतिः । गुणरौती पूर्ववत् । वसन्ततिलका द्वजम् ॥१६॥

[क] यावदिति । विषमदशा महाविपदवस्था तस्माः परिणामे वरमसमये सुल-
भम् अनाघातप्राप्य^३ तस्मिन्, दूर्दृशसमये उत्तमासनस्य दुर्लभत्वात् मम च तादृशसमय-
स्यै वीपस्थितत्वात् इदमेव मम योग्यमासनमिति भावः ; भिन्ना भग्ना या शिला पाषाण-
क्षस्त्रास्त्रले उपरिभागे । आकस्मिकः सहस्रात्पद्मः, शङ्खपटहाभ्यां तयोः शङ्खाभ्यां विमिश्रा
मिलितः, नान्दीनाद आनन्दकीलाहृतः ।

आर, एই शोचनीय बुक्षसमूह शरीरेर भितरे शोष धारण करि-
याछे, शोकेर ग्नाय गुरुतर कौटक्षत वहन करितेछे, छायार अভावे
वित्री हइया गियाछे एवं विपदसागरे मग्न हइयाछे; ताहाते बोध
हइतेछे येन हइरा शाने याइते प्रबृक्त हइयाछे ॥१६॥

एই एकथाना भग्न शिला रहियाछे, हइहाइ विपदेर चरम
सीमाय शुल्भ आसन । शुल्भाः एই थानेइ किछु काल उपबेशन करि ।

प्रकुञ्चन् शोदृशां शुतिपथमसारं गुरुतया
बहुत्वात् प्राप्नादैः सपदि परिपीतोऽज्ञित इव ।
अहो नान्दीनादः पट् पटङ्गशङ्खनिमहान्
दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति सकौतूहलं इव ॥१४॥

अन्वयः—पट्·पटङ्गशङ्खनिमहान् यः एषः नान्दीनादः गुरुतया शोदृशां
शुतिपथम् असारं कुञ्चन्, बहुत्वात् प्राप्नादैः सपदि परिपीतोऽज्ञितः इव [सन्] सकौतू-
हलः इव [च सन्] अहो दिशां दैर्घ्यं द्रष्टुं प्रसरति ॥१४॥

प्रकुञ्चन्विति । पटौः शब्दकरणदद्यथीः पटङ्गशङ्खयोर्काशङ्खयीः शनिभिर्महान्
विशालीभूतः, य एष नान्दीनाद आनन्दकीलाहलः, गुरुतया विशालतया, शीतूणा अना-
नाम, शुतिपथं कण्ठरन्धुम्, असारं शब्दान्तरयहणासमर्थम्, कुञ्चन्, बहुत्वात् प्रचुर-
त्वात्, प्राप्नादैर्गरम्यताण्डलिकाभिः, सपदि इतम्, चाहो परिपीतः, अनन्तरस्य उज्जित
उदगीणं इव सन् । अन्येनापि यत्किञ्चिद्ग्रादिकमादौ परिपीयते परस्य बहुत्वात्-
दुह्लीघ्यते । तथा सकौतूहलः कीरुकान्वित इव च सन्, दिशां दैर्घ्यं दीर्घताम्,
द्रष्टुम्, प्रसरति धावति ।

अत्र प्रथमा वाचा क्रियीत्प्रेषा, वितीया च तर्थैव गुणीत्प्रेषा, पट् पटङ्गेति
श्छेषानुप्राप्ते त्वे तेषां मिथी निरपेक्षतया संस्कृतिः । प्रसादी गुणः, वैदमी रीतिः,
शिरुरिणी च तत्त्वम् ॥१४॥

(उपवेशन करिया एवं शुनिया) ओहे ! शञ्च ओ ढकार शब्दिश्चित
आकश्चिक एই आनन्दकोलाहल शुनितेछि केन ?

শক্ত উৎপাদনে নিপুণ ঢকা ও শঙ্খের শক্তসংযোগে বিশালীভূত এই
আনন্দকোলাহল, বিশাল বলিয়া শ্রোতাদিগের কর্ণরঞ্জুকে অসার-
করিয়া তুলিতেছে, অট্টালিকাগুলি ঠাঁঁ উহাকে পান করিয়া, শুচুর
বলিয়া আবার যেন উহাকে উদ্গিরণ করিয়া দিতেছে এবং উহা যেন

विचिन्ता । आं आतम् । एष हि मलयकेतुसंयमनसञ्जातो
राजकुलस्य । इत्यहीने सास्थम् । मौर्यं कुलस्याधिकपरितोषं
पिशुनयति । सपाप्तम् । कष्टं भोः कष्टम् । (ख)

आवितोऽस्मि श्रियं शत्रोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्त्रे यत्रः सम्प्रति मां विधेः ॥१५॥

[ख] विचिन्तारेति । आमिति अरण्यार्थमन्यथम् । एष नान्दीनादः, मलय-
केतोः संयमनात् भागुरायणादिभिर्भवात् तदृतानश्वरणादित्यथः; सञ्जातः, राजकुलस्य
राजशब्दगुप्तस्य तत्पाश्चरवग्यस्य च । अतर्किंतभावेनापि आत्मर्त्युं चन्द्रगुप्तं प्रति
राजशब्दप्रयोगात् असूया, तथा सहेति सास्थम् । अतएवावज्ञा सूचयितुमाह मौर्यं कुल-
स्येति । मौर्यशब्दगुप्तः कुलस्य तस्य पाश्चरगणस्यस्य । मौर्येण युक्तं कुलं मौर्य-
कुलम्, शाकपार्थिवादिलान्नाध्यपदलोपो समाप्तः । पिशुनयति सूचयति । “कुलं
जनपदे गोवे सजातीयगणेष्वपि” इति मेदिनी ।

अन्वयः—(विधिनां) शत्रोः श्रियं आवितः अस्मि, अभिनीय दर्शितस्य अस्मि ।
सम्प्रति माम् अनुभावयितुं विधेः यत्रः (अस्ति इति) मन्त्रे ॥१५॥

आवित इति । विधिना, शत्रोः, श्रियं राजसम्भविम्, आवितः अस्मि, दूतादिभि-
रिति शेषः; तथा अभिनीय भागुरायणादिभिः करणैः भेदं प्रापय, दर्शितस्मास्मि,
शत्रोजसम्भवित्पां श्रियमिति सम्बन्धः । सम्प्रति इदानीम्, माम्, अनुभावयितुं संयमा-

कोतुकावित हइया, दिक्षमूहेर दौर्घता देखिबार उत्त धावित हइ-
तेछे ॥१४॥

(चिन्ता करिया) ओ ! बुझिते पारियाछि । मलयकेतुर बङ्क-
नेर संबाद पाओयाय एই आनन्दकोलाह्ल राजकुलेर । (एই कथां
बलार पर अस्याय सहित) मौर्यकुलेर अत्यन्त आनन्देर शुचना करि-
तेछे । (अङ्गपातेर सहित) कष्ट, हाय कि कष्ट ।

(१५) सम्प्रति मा विदा ।

ପୁରୁଷः । ଆସୀଲୋ ଅଘ' । ତା ଜାଵ ଅଜ୍ଞାଚାଣକସମ୍ ଆଖନ୍ତି
ଶ'ପାଦେମି । ରାଜସମପରାନ୍ତିବ ତଥାବତୀ ରଜ୍ଯପାଶେନାମାନମୁହ୍ବାତି । (ଆସୀଲ
ଅଘମ । ତଥାବତୁ ଆର୍ଥିଚାଣକସ ଆଙ୍ଗନ୍ତି ସମ୍ଭାବିତି) (ଗ) ।

ରାଜସଃ । ବିଲୀକ୍ଷ୍ୟ ଖଗତମ । ଅୟେ ! କଥମଧ୍ୟମାଳାନମୁହ୍ବାତି ।
ନୁମମହମିବ ଦୁଃଖିତସ୍ତପଖୀ । ଭବତୁ, ପୃଚ୍ଛାମ୍ୟେ ନମ । ଉପଦ୍ୱୟ
ଭକ୍ତମ । ଭଦ୍ର ! ଭଦ୍ର ! କିମିଦିମନୁଷ୍ଟୀଯତେ ? (ଘ) ।

ଦିନା ଗ୍ରବୀଃ ଶ୍ରିଗ୍ରବୀଃ ପ୍ରତ୍ୟଚ୍ଛୀକାରଯିତୁମ, ବିଷଂ ଦେଵସ୍ୟ, ଯଦଃ ପ୍ରହତ୍ତିଃ, ଅଳୀତି ମନ୍ତ୍ରି ;
ବଟନାକମୀଣ ତଜିନ୍ କୁମୁମପୁର ଏଷାନ୍ୟନାହିତି ଭାବଃ ।

ଅବ ଦାର୍ଢଣକଟପତିପାଦନକାର୍ଯ୍ୟ ପତି ବିଧିକ୍ଷାତଶ୍ରାଵଣାଦିକାରଣତ୍ୟୋପବାଚାତୁ ସ୍ଵମୁ-
ଶ୍ରୀଜଳଙ୍ଗାରଃ । ବହୁତରପଦାନ ମନୁକାବ୍ୟପି ବଜ୍ରାର୍ଦ୍ଧିଷାଦମଗ୍ନତାମ୍ ନ୍ୟୁନପଦତାଦୀଷଃ ; ପ୍ରତ୍ୱୁତ
ଗୁଣ ଏବ, “ଉତ୍ତାବାନନ୍ଦମଧ୍ୟାଦିଃ ଶାନ୍ ନ୍ୟୁନପଦତା ଗୁଣଃ” ଇତି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଶାନ୍ । ଶ୍ରାଵଣା-
ଦୀନା ବିଧିକାର୍ଯ୍ୟଣାମାଦାନାତୁ ଚ'ଯହୀ ନାମ ବିମର୍ଶ ସମ୍ବେରଜ୍ଞମ, “କାର୍ଯ୍ୟ ଚ'ଯହ ଆଦାନମ୍”
ଇତି ଲକ୍ଷଣାତୁ ॥୧୫॥

[ଗ) ପୁରୁଷ ଇତି । ଅଘ' ରାଜସଃ, ଆସୀଲ ଉପବିଷ୍ଟଃ ।

(ଘ) ରାଜସ ଇତି । ନୁମ' ନିଶ୍ଚିତମ । ତପଖୀ ଶୀଘ୍ରଃ, ଉତ୍ସମ୍ଭାବମତାଦିତି ଭାବଃ ।

ବିଧାତା ଶକ୍ତର ମୟୁନ୍ତି ଆମାକେ ଶୁନାଇଯାଛେନ ଏବଂ ଅଭିନୟ କରିଯାଓ
ଦେଖାଇଯାଛେନ ; ଏଥନ ଆମାକେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରାଇବାର ଜନ୍ମ ମେ ବିଧାତାର
ଚେଷ୍ଟା ଚଲିତେଛେ ଇହା ଆମି ମନେ କରି ॥୧୫॥

ପୁରୁଷ । ଇନି ବସିଯାଛେନ ; ଅତଏବ ଏଥନ ମାନନୌଯ ଚାଣକ୍ୟେର
ଆଦେଶ ପାଲନ କରି । [ରାକ୍ଷସକେ ନା ଦେଖିଯାଇ ଯେନ ଡ୍ରାହାର ସମ୍ମୁଖେ
ଗଲାଯ ନଡ଼ୀ ଦିତେ ଲାଗିଲ]

ରାକ୍ଷସ । (ଦେଖିଯା ଅଗତ) ଓହେ ! ଏ ବ୍ୟକ୍ତି ଆପାନାର ଉତ୍ସକନ
କରିତେଛେ କେନ ! ନିଶ୍ଚରହି ଏ ବ୍ୟକ୍ତିଓ ଆମାରହି ଯତ ଦୁଃଖିତ ଏବଂ ଶୋଚ-
ନୀର ହଇବେ । ହ୍ରୋକ, ଇହାକେ ଜ୍ଞାନା କରି । (ନିକଟେ ଯାଇଯା ପ୍ରକାଶେ)
ଭଦ୍ର ! ଭଦ୍ର ! ଏ କି କରିତେଛ ।

पुरुषः । सदायम् । अज्ञा ! ज' प्रियवस्त्वाविष्णासदुक्षिदो
अन्नारिसो मन्महाभी जगो अणुचिह्निः । [आयं । यत् प्रियवस्त्वा-
विष्णासदुःखिः अज्ञाहशी मन्महाभी जगः अनुत्तिः] [५] ।

राजसः । सगतः । प्रथममेव तावस्था ज्ञात' नूनमह-
मिवायमार्त्सुपस्त्री । भवतु, पृच्छाम्येनम् । प्रकाशम् । भद्रः ।
असनसन्नाचारिन् । यदि युद्धं आतिभारिकं वा, ततः श्रीतु-
मिक्षामि किं ते प्राणपरित्यागकारणम् (च) ।

(५) पुरुष इति । प्रियवस्त्वाविष्णाशिन दुःखिः । मन्दः अत्यं भागी भाग्यं
यस्य यः, अज्ञाहशी दुर्बल इत्यर्थः । अन्यथा वीरत्वप्रकाशिनेव तदिनाशप्रतीकारः
कर्त्तव्यः स्वादित्याशयः । यदनुत्तिः, तदुद्धममरणमेवेदं मयाकुष्ठीयत इति सत्यमः ॥
“भागी कपार्जुके प्रोत्तो भागधेये कदेश्वयीः” इति विश्वः ।

[८] राजसः इति । आर्ती दुःखिः, वृपस्त्री शोचन । सह ब्रह्म वेदं तपी वा
चरमि अष्टीते अनुनिष्टिं वेति सन्नाचारी असनेन विपदा सन्नाचारी असनसन्नाचारी
तत्सम्बाधनम् हि समानश्चासन । इत्यर्थः । गुरुः गोपनीयम्, अतिभारिकं वृहत्या
अतिभारिण स्त्रृष्टं सहस्रा वल्लुमशक्यमित्यर्थः । ततस्तदा । “वेदस्त्वं तपी ब्रह्म”
इत्यमर्तः ।

पुरुष । (अङ्गपातेर संहित) आर्या ! प्रियवस्त्रविष्णाशे दुःखित
इहया आमार मत मन्महाग्र लोक घाहा करिया थाके, (तोहाइ करि-
तेछ) ।

राजस । (अङ्गत) अथमेह आग्नि बूँझांचिलाम ये, निश्चयह ए
शुक्रिओ आमारह मत दुःखित एवं शोचनीय । हेंडक, इहाके जिज्ञासा
करि । (प्रकाश्ने) भद्र ! तोमारओ आमारह मत विपद देखितेछ ।
यदि गोपनीय किम्बा अतिवृह्ं ना हय, तबे शुनिते इच्छा करि, तोमार ।
अंगपरित्यागेर कारण कि ॥

पुरुषः । निष्ठ्य । अज्ञा ! ण रहस्यं, ण वा अदिगुरुम् ; किन्तु ण सक्णोमि पिघवश्चस् सविणासदुक्तिदहिश्चो एत्तिश्च-
मेत्तं वि मरणस् स कालहरणं काढुं । (भाष्यं ! न रहस्यं न वा
अतिगुरुकम् ; किन्तु न शक्नोमि प्रियवयस्तविमाशदुःखितददयः एतावश्चावमपि मरणस्
कालहरणं काढुंम्) (क) ।

राच्छः । निश्चाकगतम् । कष्टम्, एते सुहृद्द्वासनेषु परवदुदा-
सोनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । प्रकाशम् । भद्र ! यदि न रहस्यं
नातिगुरु वा, तच्छ्रोतुमिच्छामि (ज) ।

(क) पुरुष इति । न रहस्यं न गोपनीयम्, न वा अतिगुरुकं न आतिहृहत् ।
नेन च तत्प्रकाशं नासञ्च इति भावः । एतावश्चावमपि तद्दृश्यान्तप्रकाशयीग्यमपि । न
शक्नोमि, एतद्दृश्यं असज्जलादित्याशयः ।

(ज) राच्छ इति । सुहृदः सख्युव्यं सनेषु विनाशात्मकविपत्तु, परवत् निःसन्दर्क-
जनवत्, उदासौनामाटस्याः तद्वासनस्य प्रतीकारं तद्दृश्येन मरणं वा अकुर्बाणा इत्यर्थः,
वयम् अहं राच्छम इति नातपर्यम्, अनेन पुरुषेण, प्रत्यादिश्यामहे स्वमहाजनवर्गात्
निराक्रियामहे वहिक्तिश्यामह इत्यर्थः । तथा च अयं पुरुषः सुहृद्वासने उपस्थिते तत्-
प्रतीकारास्मर्थः सन् मर्त्यमुद्यतः; अहम् सुहृद्वासनदासस्य असन् ज्यज्ञपि न
तमपतीकराय नवा मरणाय उद्यत इति असादहः लिङ्गाण एवेति भावः । तत्तदा ।

पुरुष । (विशेषतावे दर्शिया] महाशय ! शोपनीय नहे, अति-
बृहत्तो नहे । किंतु प्रियवयस्त्रेर बिनाशे आमार यन एत दुःखित हइ-
याछे ये, आमि एतटूकुमात्रतो यरणेर कालबिलम्ब करिते पारि-
तेछि ना ।

राक्षस । (निश्चास त्याग करिया स्वगत) हाय कि कष्ट ; आमि बक्कुर
बिपदे परेर ग्याय उदासीन रहियाछि ; ताहे एই व्यक्ति आमाके
उहार दल हइते बाहिर करिया दित्तेछे । (अकाशे) भद्र ! यूहि

पुरुषः । अहो शिवभ्यो अजास्स । का गदी, एसो शिवे-
हेमि । अत्यि एत्य गाघरे मणिभारसेष्टौ जिषुदासो गाम ।
(अहो निर्बन्ध आर्थिक । का गतिः, एष निवेदयामि । अस्ति अब नगरे मणिकार-
श्चेष्टौ जिषुदासो नाम) (भ) ।

राज्ञः । स्वगतम् । अस्ति जिषुदासस्वच्छनदासस्य परं
मित्रम् (अ) ।

पुरुषः । सो मह मिश्रवश्चस्सो । (स मम प्रियवयस्य) ।

राज्ञः । सहर्षमात्मगतम् । अये ! प्रियवयस्य इत्याह ।
अत्यन्तसन्निक्षणः सम्बन्धः । हन्त ! ज्ञास्यति चन्दनदासस्य
क्षत्तान्तम् (ट) ।

[भ] पुरुष इति । निर्बन्धः अवलो आगहातिशयः । गतिरूपायः ; आर्थिका-
यहातिशयात् अकथने उपायो नास्तीति भावः । मणिकारी मणिभिरलङ्घारनिर्माता
श्चेष्टौ वैश्यश्चेति मणिकारश्चेष्टौ । अब मरणकाये विज्ञप्राप्तं विरोधनं नाम विमर्शं
सम्बरङ्गम्, “कार्यालयोपगमनं विरोधनमिति खृतम्” इति सच्चणात् ।

[अ] राज्ञस इति । परं महत् । खृतमेतदिति भावः ।

[ट] राज्ञस इति । आह अयं पुरुषो ब्रवीति । अतएव सम्बन्धः चन्दनदासेन
सह अस्ति सम्बन्धः, अत्यन्तसन्निक्षणः अतीवनिकाटवत्ती । तथा च अस्ति मित्रं जिषु-
गोपनीय ना हय, किञ्चा अतिवृहत् ना हय ; तबे आमि उनिते इच्छा
करि ।

पुरुष । महाशय्येर कि गुरुत्व आश्चर्य आग्रह । उपाय कि ;
बलितेछि । एই नगरे जिषुदासनामे एकजन मणिकार बैठ आছेन ।

ब्राक्षम् । (स्वगत) चन्दनदासेर परममिति जिषुदास आছेन बठें ।

पुरुष । तिनि आमार प्रियवयस्तु ।

ब्राक्षम् । (आनन्देर महित स्वगत) ओहे ! प्रियवयस्तु एই कथा

पुरुषः । सवाप्तम् । संपदं सो दोणज्जन्दिक्षविहवो जलणं पविसिद्धुकामो णश्रादी णिक्कन्तो । ता अहं पि जाव तस्सु पिष्ववश्वस्सुस्सु असुण्डिव्वं ण सुण्डेमि, ताव अक्षाणं उव्व-म्निश्व वावादेमि त्ति इमं जिखुज्जाणं आश्रदो । (साम्रतं स दीनजन-दत्त-विभवः ज्वलनं प्रवेष्टुकामः नगरात् विक्रान्तः । तदहमपि यवत्तस्य प्रिथवयस्थस्य अशीतव्वं न शण्डेमि, तावदात्मानम् उद्दन्त्या आपादयामीति इहं जीण्ड-दानमागतः) (ठ] ।

राष्ट्रः । भद्र ! अथामिनप्रवेशे तव सुहृदः को हेतुः ?

किमीषधपथातिगौरुपहतो महाव्याधभिः ?

दासः, जिणुदासस्य च मित्रं चन्दनदास इत्याश्वः । अतएव इति इष्व, आस्तात् अयं पुरुष इति श्रेष्ठः ।

[ठ] पुरुष इति । स जिणुदासः, दीनजनेभ्यो दरिद्रलोकेभ्यः दत्ता विभवा धन-सम्पत्तयी येन स ताष्टशः सन्, अज्जलनमग्निम् । अशीतव्वम् अत्यन्तामङ्गलकृपलात् शबणायोग्यं आपारं मरणामत्यर्थः । आत्मानं स्वदेहम् ।

अत्र कर्त्तव्यविषयसङ्कलनात् आदानं नाम विमष्म सम्बैरज्ञम्, “काष्ठेषु यह आदानम्” इति लक्षणात् ।

बलिल । अतएव सम्पर्कटा अत्यन्त निकट्टे हइल । श्रुतरां ए व्यक्ति चन्दनदासेर बृत्तान्त अवश्यह जानिबे ।

पुरुष । (अश्रुपातेर सहित) सम्प्रति सेहि जिष्मुदास निजेर धन-सम्पत्ति दरिद्रदिगके दान करिया, अग्निते प्रवेश करिबार इच्छाय नगर हइते बाहिर हइयाछेन । ये पर्यन्त सेहि प्रियमधार अश्रोतव्य बृत्तान्त ना शुनि, इहार मधो आमिओ उद्वक्षन करिया आआहत्या करिब ; एहि जन्मह एहि पुरातन उत्ताने आसियाछि ।

राक्षस । भद्र ! तोमार मधार अग्निप्रवेशेर कारण कि ?

अचिकित्सु शुक्रतर रोगे आकान्त हइयाछेन कि ?

पुरुषः । अज्ज ! यहि यहि । (आर्य ! नहि नहि)

राचसः । किमन्निविषकत्यया नरपतेनिरस्तः क्रूधा ? ।

पुरुषः । अज्ज ! सन्तं पावं सन्तं पावं । एहं णत्यि, चन्द्रउत्तस्स जणवदेषु अणिसंसा पड़िवच्चो । (आर्य ! शान्तं पापं शान्तं पापम् । एतनासि, चन्द्रगुप्तस जनपदेषु अनृशंसा प्रतिपत्तिः) (३) ।

राचसः । अलभ्यमनुरक्तवान् किमयमन्यनारीजनम् ?

पुरुषः । कर्णीं पिधाय । अज्जो ! सन्तं पावं सन्तं पावं । अभूमी क्वु एसो विणश्चिधाणस्स सेष्टिजणस्स, विसेसदो जिखुदासस्स । [आर्य ! शान्तं पापं शान्तं पापम् । अभूमिः खल्लेष विनयनिधानस्य श्रे ष्टिजनस्य, विशेषतः जिखुदासस्य) (३) ।

[३] पुरुष इति । शान्तं पापम् इहं न निहेश्यम्, “शान्तं पापमनिहेश्ये” इत्यमिधानान् । एतत् त्वदुक्तम्, नासि न सम्भवति । तब कारणमाह चन्द्रगुप्तसे-त्यादि । जनपदेषु अहुजनपदात्मकराज्ये, अनृशंसा अनिष्टुरा, प्रतिपत्तिर्वद्वहारः । अनृशंसकार्यत्वात् प्राणदण्डो न वर्तते ; तेन च स्यमात्महत्या न सम्भवतीति भावः ।

[४] पुरुष इति । विनयनिधानस्य शिक्षास्यदस्य सुशिक्षितस्ये व्यर्थः, श्रे ष्टिजनस्य वैश्यलीकस्य, एष परस्त्रीविषयकानुरागः, अभूमिरविषयः, सुशिक्षितो वैश्यजनः परस्त्रीयां नानुरज्यतोति निष्कर्षः ।

पुरुष । आर्य ! ना ना ।

राक्षस । अग्नि ओ बिषेर तूल्य राजक्रोधहि कि उहार अशास्ति जग्माइयाछे ?

पुरुष । आर्य ! ओ ऋप बलिबेन ना, ओ ऋप बलिबेन ना । एकप हइतेहि पारेन ना । कारण, चन्द्रगुप्तेर राज्ये निष्टुर ब्यवहार नाहि ।

राक्षस । तबे कि इनि अप्राप्य परस्त्रीते अचूरक्त हइयाछिलेन ?

पुरुष । (कर्णयुगल आवृत करिया) आर्य ! ओ कथा बलिबेन ना,

राचसः । किमस्य भवती यथा सुहृद एव नाशो विषम् ? १६

पुरुषः । अल्ज ! अधृद् । [चार्य । अथकिम] [७] ।

राचसः । सावेगमात्मगतम् । चन्द्रनदासोऽस्य सुहृदः प्रियसुहृ-
तमः ; तस्य प्रियसुहृदिनाश एवानिप्रवेशहेतुरिति यत् समा-
कुलित एवाच्चि सुहृत्स्त्रेहपञ्चपातिना हृदयेन । प्रकाशम् ।

किमिति । औषधपथातिगैः औषधविषयातिकामिभिः अचिकित्सैरिति तात्-
यर्थम्, महाआधिभिर्गृहतररोगैः, उपहृतः पौडितः किम् ? तदथातनाथा अमज्जतया
मरणसम्भव इति भावः । अग्निश विषच्च तत्कल्यथा तत्तुल्यथा, नरपते राज्ञः, क्रांधा
क्रोधेन, निरसी निर्वासनाशहृदया शान्तिर्गतः दूरीक्षातः किम् ? तेनापि मरणसम्भव
इत्याश्रयः । अयं जिष्णुदासः, अलभ्य लक्ष्मीमशक्यम्, अन्यस्य पुरुषस्य नारीजनं
स्त्रियम्, अनुरक्तवान् किम् ? तदलाभेनापि मरणसम्भव इत्यभिप्रायः । सुहृदो नाश
एव यथा भवती विषं विषस्त्रुपी विनाशक इत्यर्थः, तथा अस्य जिष्णुदासस्यापि, सुहृदो
नाश एव विषं तत्स्त्रुपी विनाशकः किम् ? ।

अत अग्निविषकल्पयेति आर्थीपमा, विषमिति च निरङ्गुप्ति किवलङ्घयकम्, अनधी-
र्मिंथो निरपेक्षतया संस्तुष्टिः । प्रसादो गुणः, वै दम्भी रीतिः, पृष्ठौ च छाम्, “जसौ
जसथला वसुयहयतिक्ष पृथूर्गुरुः” इति लक्षणात् ॥१६॥

[८] पुरुष इति । अथकि॑ सुहृदो नाश एवास्य मरणहेतुरित्यर्थः ।

(त) राचस इति । अस्य पुरुषस्य, सुहृदो जिष्णुदासस्य । तस्य जिष्णुदासस्य ।
इति यद्यज्ञान्, तस्याज्ज्ञतोः, सुहृदि चन्द्रनदासे यः स्त्रेहस्त्रय पञ्चपातिना तदाक्षण्टे-

ও कथा बलिबेन ना । कारण, शूश्रिक्त बणिकेर এ বিষয় মনেরও
অগোচর ; বিশেষতঃ জিষ্ণুদাসের ।

রাক্ষস । তবে কি তোমারই যত বক্তুবিনাশই উহার বিষহীনপ
হইয়াছে ? ॥१६॥

পুরুষ । আর্য ! তাহাই ।

भद्र ! तस्यापि तव सुहृदः सुचरितं विस्तरेण श्रोतु-
मिच्छामि (त) ।

पुरुषः । अज्ञ ! अदो अवरं ख सक्षोमि मन्दभाग्ने
मरणस्य विग्घमुप्यादेदुं । (गार्थ ! अतः अपरं न शक्नामि मन्दभाग्ने
मरणस्य विघ्नमुत्पादयन्तुम्) । [ष]

राजसः । अवशीयां कथां कथयतु भद्रमुखः । (द)

पुरुषः । का गदी, एसो क्ष णिवेदेमि, णिसामेदु अज्ञो ।
[का गतिः, एष खलु निवेदयामि, निशामयतु आर्थः] ।

राजसः । भद्र ! दत्तावधानोऽस्मि । (ध)

नेत्यर्थः, हृदयेन मदौयैर्नैव मनसा, समाकुलित्वा विह्वलीकृतः । तव सुहृदां जिष्णु-
दाससा ।

[थ] पुरुष इति । अतः ज्ञताद्विज्ञात्, अपरम् अन्यम् ।

[द] राजस इति । भद्राणां जनानां मुखः प्रधानीभूती भवान् । अवाधे मुख-
अद्वस्य वार्त्तालिङ्गता । श्रवशीयां सुखरितत्वादेवावश्यशातन्याम् ।

[ध] राजस इति । दत्तावधानोऽस्मि तवीकौ ज्ञतमर्मायीगोऽस्मि । अतएष निवे-
दयेति भावः ।

राक्षस । (आशक्तार आवेगेन सहित स्वगत) चन्दनदास, इगर बक्तु
जिष्णुदामेर अतिशय प्रियबक्तु; मेहि जिष्णुदामेर आवार प्रियबक्तुव
विनाशइ अग्निप्रवेशेर कारण; एই हेतु आमि बक्तुम्भेहे आकृष्ट
निज हृदय द्वारा विह्वलइ हइयाछि । (प्रकाश्टे) भद्र ! तोमार मेहि
बक्तुर सूचरित्वा विस्तृतताबे शुनिते इच्छा करि ।

पुरुष । आर्य ! मन्दतांग्य आमि एतत्तिन्न आरणेर विघ्न
ज्ञाहाइते पारि ना ।

राक्षस । भद्रप्रधान ! तूमि श्रवणघोग्य कथा बन ।

पुरुष । उपाय कि, एই बलितेछि, आर्य श्रवण कर्त्तन ।

पुरुषः । अत्थि, जाणाटि अज्ञो, एत्य एश्चरे मणिकारसेष्टौ
चन्दगदासो नाम । [अस्ति, जानाति आर्थः, अब नगरे मणिकारश्चेष्टौ
चन्दगदासो नाम] ।

राज्ञः । सविषादमालगतम् । एतत् तदपाहृतमस्तुहिनाशदीक्षा-
प्रकाशद्वारं दैवेन । हृदय ! स्थिरौभव, किमपि ते कष्टतर-
माकरणं नीयम् । प्रकाशम् । भद्र ! अूयते मित्रवत्सलः स
साधुः । किं तस्य ? । (न)

पुरुषः । सो एदस्म जिष्ठासस्म पिशवश्रस्मो छोदि ।
(स एतस्म जिष्ठासस्म पिशवश्रस्मो भवति) ।

राज्ञः । स्वगतम् । सोऽयमभ्यरणः श्रोकवज् पातो हृद-
यस्य । (प)

(न) राज्ञस इति । अथाक विनाशदीक्षाया मरणारप्यस्य प्रकाशो व्यक्तीकरणं
तत्सम्बन्ध द्वारम्, अपाहृतम् उद्घार्टतम् ; एतत् पथे नैव मे मरणाथ प्रवेशसम्भव-
दिति भावः । स चन्दगदासः ।

(प) राज्ञस इति । स चाशङ्कितपूर्वः, अयं चन्दगदासविनाशसम्भावः, हृदयस्म

राक्षस । भद्र ! मनोधोग दिलाम ।

पुरुष । आर्य खानेनहै ये, एই नगरे चन्दगदास नामे एकजन
मणिकार बैश्य आছेन ।

राक्षस । (विषादेर सहित श्वगत) दैव एই आमार मरणारस्तेर
द्वार उद्घाटन करिलेन । मन ! श्विर हउ, अनिर्बचनौष शुक्रतर कष्टेर
कथा तोमार शुनिते हइवे । [प्रकाश्च] भद्र ! शुनिते पाइ, तिनि
साधु एवं बन्धुवृत्तम् । ताहार कि हइयाछे ?

पुरुष । तिन एই ज़फूदासेर प्रियमस्था हन ।

पुरुषः । तदी जिञ्चुदासेण पिअवशस्त्वम् सिषेहसरिस' अज्ञ
विज्ञत्तो चन्द्रलक्ष्मी । (ततो जिञ्चुदासेन प्रियवयस्त्वम् चे हस्तहश्म चय
विज्ञप्तः चन्द्रगुप्तः) । [फ)

राज्ञः । कथय किमिति ?

पुरुषः । देव ! अत्यि मे गेहे कुटुम्बभरणपञ्जत्तो अत्यो ।
तस्य विजिमएण मुच्छीअदु पिअवशस्त्वम् चन्द्रणदासी प्ति ।
[देव । अक्षि मे गेहे कुटुम्बभरणपर्याप्तः अर्थः । तस्य विनिमयेन मुच्छतां प्रिय-
वयस्यः चन्द्रनदास इति] । [ब]

राज्ञः । खगतम् ! साधु, जिञ्चुदास ! साधु । अहो ! दर्शितो
मिच्छेहः । कुतः—

उपरि, शाक एव वज्रं तस्य पातः पतनम्, अभ्यर्णी निकटवर्तीं जातः, तच्चनदास-
विनाशस्यैव सम्भवादित्याश्रयः ।

[फ) पुरुष इति । चे हस्तहश्म यथा विशालः चे हस्तहश्मीग्यमेवीदारं यथा
खातया, विज्ञप्त उक्तः ।

[ब) पुरुष इति । कुटुम्बभरणाय परिजनपरिपीषणाय पर्याप्ती यथेष्टः प्रत्युर-
इत्यर्थः, अर्था धनम् । तस्य विनिमयेन तं सर्वं मेषार्थं गृहीत्वे त्यर्थः ।

राक्षस । [स्वगत] एই सेहे हन्दयेर उपरे शोकाङ्गपात निकट-
वर्ती हइन ।

पुरुष । ताहार पर जिञ्चुदास प्रियसथार न्नेहेर अमूर्कप कथाहे
आज चक्रघुप्तके बलिलेन ।

राक्षस । बल, कि कथा ?

पुरुष । महाराज ! आमार घरे परिवारवर्ग भवण पोषणेर
उपयुक्त धन आছे ; ताहार परिवर्ते आमार प्रियसथा चन्द्रनदासके
छाड़िया दिन ।

पितृन् पुत्राः पुत्रान् परवदभिसञ्चाय पितरः
यदर्थं सौहार्दं सुहृदि च समुच्छन्ति सुहृदः ।
प्रियं सद्यस्तपत्तं, व्यसनिनि वयस्ये व्यवसितः
कृतार्थीयं सोऽय स्तव सति वणिक्षेऽपि वणिजः ॥१७॥

अन्वयः—पुत्राः पितृन्, पितरः पुत्रान् सुहृदश्च सुहृदिं परवत् अभिसञ्चाय
यदर्थं सौहार्दं समुच्छन्ति ; वयस्ये व्यसनिनि [सति] त्वं प्रियं तम् (अर्थं सद्यः)
त्पत्तं व्यवसितः । वणिजः तव वणिक्षे सति अपि सः अयम् अर्थः कृताथः ॥१७॥

पितृनिति । पुत्राः पितृन्, पितरः पुत्रान्, सुहृदः सद्यायस्य, सुहृदि सख्यौ, परा-
निवेति परवत् शब्दवत्, अभिसञ्चाय प्रतार्थ्य, यदर्थं यज्ञननिमित्तम्, सौहार्दं भात्मौय-
ताम्, समुच्छन्ति परित्यजन्ति । किन्तु वयस्ये सख्यौ चन्दनदासे, व्यसनिनि विपदापन्ने
सति, त्वम्, प्रियं प्रीतिकरं तमर्थम्, सद्यः, त्पत्तम्, व्यवसित उद्यतोऽस्ति । अतएव
वणिजो वैश्यजातीयस्य तव, वणिक्षे वणिज्यव्यवसाये, सत्यपि, साऽयमर्थो धनम्,
ह्रसार्थः सफली जातः । अतएव त्वं धन्योऽसौति भाषः ।

अत समुच्छन्तीर्थं कथा क्रियया पुत्रा इत्यादीनां वयाणां कर्त्तृतयाभिसञ्चात् ल्य-
योगितालङ्घारः, अर्थस्य कृतार्थं तां प्रति हृतीयचरणवाक्यार्थं स्य इतुत्वात् काव्यलिङ्गं च ;
अनयाः परस्यरमिरपेचतया संस्कृटिः । पितृनित्यादि हृतीयाल्लतया प्रक्रम्य सुहृदीति
सप्तम्यलतया भिधानात् भग्नप्रक्रमतादीषः ; स च 'यदर्थं सौहार्दं जहति सुहृदश्चापि
सुहृदः' इति पाठेन समाधेयः । वणिजोऽपि व्यवसायाल्लरव्याहृत्यर्थं वणिक्षेऽपी-
त्युत्तमिति नाथं गतपुनरक्ततादीषः । प्रसादी गुणः, वैदमीं रीतिः, शिखरिणी च
ह्रसम् ॥१७॥

राक्षस । (स्वगत) साधु जियुदास ! साधु ! केन ना, तुमि सथाव
अति श्रेष्ठ देखाइस्ताच । कारण,

पूत्र पिताके, पिता पूत्राके एवं सथा सथाके शक्त्रर ग्नाय अतावणा
करिया ये धनेर जन्म आज्ञायता त्याग करे ; सथा विपदापन्न
हइयाछे बलिया तुमि श्रीतिकर मेहि धन सञ्चइ त्याग करिते उग्नत

प्रकाशम् । भद्र ! ततस्तथाभिहितेन सता कि' प्रतिपन्नं
मौर्येण ? । [भ]

पुरुषः । अज्ञ ! तदो एव्वं भणिदेण चन्द्रउत्तेण पड़ि-
भणिदो जिसुदासो । जिसुदास ! ए मए अत्यस्त काल-
णेण सेष्टी संजमिदो चन्दणदासो, किन्तु पच्छादिदो अणेण
अमच्चरक्खसस्त घरअणो, बहुसो जाचिदेणावि ए समप्पिदो
त्ति । ता जहु अमच्चरक्खसस्त घरअणं समप्पे दि, तदो अत्यि
से मोक्षो, अस्त्रधा प्याणहरो से दण्डो अच्छकोपं पड़िमाण-
दुत्ति । अस्त्रोवि जणो एव्वं ए करइस्तदि त्ति भणिअ वज्ञ-
ट्ठाणं आणीदो । तदो जाव पिअवअस्त्रस्त चन्दणदासस्त
असुणिदव्वं ए सुणेमि, ताव ज्जैव अत्ताणअं वावादेमि त्ति
जलणे पविसिदुकामो सेट्ठौ जिसुदासो ए प्ररादो णिगदो ।

(भ] प्रकाशमिति । मौर्येण चन्द्रगुप्तेन, कि' प्रतिपन्नमङ्गौकृतम् ।

(म] पुरुष हृति । संयामतो बङ्गः । प्रच्छादिती गौपितः, अनेन चन्दन-

हइयाछ । अतएव बैश्ञजातीय तोमार बाणिज्यब्यवसाय थाकिलेओ
मेह धन कुतार्थहि हइयाछे ॥११॥

(प्रकाशे) भद्र ! तार पर मेह रूप बलिले चन्द्रशुप्त कि अঙ्गीकार
करिल ?

पुरुष । आर्य ! ताहार पर, एहीरूप बलिले चन्द्रशुप्त जिसुदासके
बलिलेन—‘जिसुदास ! आमि धनेर उत्त बैश्ञ चन्द्रनदःसके बक्षन करि
नाइ ; किञ्च उनि अमात्य राक्षसेर परिवारवर्गके गोपन करियाछेन,
अथ च अनेक प्रार्थना करिलेओ ताहादिगके देन नाइ । तबे यदि
अमात्य राक्षसेर परिवारवर्गके देन, ताहा हइले उहार मूँकि आछे ;

अहं वि जाव पित्रवशस्त्विषु दासस्य असुशिद्व्यं ए सुणेमि,
ताव उव्वन्धिअ अत्ताणपं वावादेमि क्ति इमं जिषुज्ञाणं
आगदोऽहि । (आर्य ! तत एवं भवितेन चन्द्रगुप्ते न प्रतिभण्टतो जिषुदासः ।
जिषुदास ! न मया पर्यस्य कारखेन श्रीष्ठी संयमितः अन्दनदासः, किन्तु पञ्चादितः
अनेन अमात्यराजसस्य गृहजनः । बहुशो याचितेनापि न समपिंत इति । तदयदि
अमात्यराजसस्य गृहजनं समपैयति, ततः अक्ति अस्य भीष्मः ; अव्यथा प्राणहरः
अस्य दण्डः अस्मत्कीपं प्रतिमानयतु इति । अन्वोऽपि जन एवं न करिष्यतीति
भण्टित्वा वध्यस्थानम् आनीतः । तसी यावत् प्रियवस्थस्य अस्मीत्यं न
शण्मिति, तावदेव आत्मानं व्यापादयामीति उच्चलने प्रवेष्टुकामः श्रीष्ठी जिषुदासः नगरात्
निर्गतः । अहमपि यावत् प्रियवस्थस्य जिषुदासस्य अस्मीत्यं न शण्मिति, तावत्
उद्ध्य आत्मानं व्यापादयामीति इदं जीर्णेयानम् आगतोऽप्ति) । [म]

राजसः । न खलु व्यापादितस्तनदासः ? (य) ।

पुरुषः । अज ! ए दाव वावादोश्चदि । सो क्वचु संपदं

दासेन । प्रतिमानयतु निवारयतु । एवं जनान्तरगृहजनगापनम्, न करिष्यति अन्दन-
दासस्य वात्मनः प्राणदण्डमयादिति भावः । उच्चलने अग्नौ ।

(य) राजस इति । अत काङ्क्षवशात् प्रश्नो व्यज्यते ।

ना हइले उहार प्राणदण्डे आमार कोप निवारण करिबे । (इहा
देखिया) अन्त लोको आर एकप करिबे ना' । ऐই कथा बलिया
चन्दनदासके वध्यस्थाने आनिघाछेन । तार पर, 'ये पर्यान्तु प्रिय सथा
चन्दनदासेर मरण ना शुनि, इहार मध्येह आआहत्या करिब' इडा बलिया
जिषुदास अग्निते प्रवेश करिबार इच्छा करिया नगर हइते निर्गत
हइस्थाचेन । आयिओ ये पर्यान्तु प्रिय सथा जिषुदासेर शुत्र्य ना शुनि,
ताहार मध्येह उद्धक्षन करिया आआहत्या करिब, इहा भाविया ऐই
जीर्णेष्ठाने आमियाछि ।

राक्षस । चन्दनदासके मारिया फेले नाइ त ?

पुणो पुणो अमश्चरक्षसस्स धरण्णं आचीयदि ; ए सो मित्त-
वच्छलदाए जाचीअन्तोवि तं समर्पेदि । ता एदिषा काल-
णेण होदि से मरणस्स कालहरणं । (आर्य ! न तावत् व्यापा-
दते । स द्वालु साम्रातं पुनः पुनः अमावराचस्य गृहजनं याचते ; न सु मित्त-
वत्सलतया याच्यमानीऽपि तं समर्पयति । तत् एतेन कारणेन भवति अस्य मरणस्य
कालहरणम्) (र) ।

राजसः । सहर्षमात्मगम् । साधु वयस्य ! चन्दनदास ! साधु ।

शिवेरिव समुद्भूतं शरणागतरक्षया ।

विचौयते त्वया साधो ! यशोऽपि सुहृदा विना ॥१८॥

(र) पुरुष इति । स चन्दनदासः । तं गृहजनम् । कालहरणं विलम्बः ।

अन्वयः—[इ] साधो ! त्वया सुहृदा विना आपि शरणागतरक्षया शिवेः इव
[आत्मनः] समुद्भूतं यशः विचौयते ॥१८॥

साधुत्वं प्रतिपादयितुमाह शिवेरिति । इ साधो ! त्वया, सुहृदा सख्या मया,
विनापि मत्सन्निध्याभावेऽपीत्यर्थः, मनसन्निधी यन्मम परिजनरक्षणम्, तत् सुहृद्भ्ये इ-
वशादेव ; किन्तु मत्सन्निध्यानाभावेऽपि यन्मम परिजनरक्षणं तन् शरणागतरक्षणमेवेति
भावः । शरणागतस्य जनस्य रक्षया हेतुना, शिवेः प्राचीनस्य शिविराजस्येव आत्मनः,
समुद्भूतं समुत्पन्नं यशः, विचौयते स गृह्णते । अतएव ते साधुत्वमित्याशयः ।

अत श्रीतोपमालङ्कारः । प्रसादो गुणः, वैदम्भी च रीतः । शिवेरितिहासस्तु
प्रागीवीक्षः ॥१८॥

পুরুষ । আর্য ! এখনও মারিয়া ফেলে নাই । এখনও বার বার
তাঁহার নিকট অগাড় রাক্ষসের পরিজনদিগকে চাহিতেছে ; কিন্তু চাহি-
লেও বন্ধুমেহবশতঃ তিনি তাঁহাদিগকে দিতেছেননা । শুতরাঃ এই
ক্রারণেই তাঁহার ঘরণের বিলম্ব হইতেছে ।

রাক্ষস । (আনন্দের সহিত স্বগত) ভাল, সখা চন্দনদাস ! ভাল । ।

प्रकाशम् । भद्र ! भद्र ! गच्छ शोधमिदानीं जिष्ठुदासं
ज्वलनप्रवेशात्रिवारय । अहमपि चन्द्रनदासं मरणामोच-
यामि (ल) ।

पुरुषः । अध केण उष उवाएता अज्ञो चन्द्रणदासं मर-
णादो मोचेदि ? (अथ किन पुनरपायेन आर्थ चन्द्रनदासं मरणात् मोचयति) ।

राज्ञः । खल्लमाक्षय । नन्दनेन व्यवसायमहासुहृदा निस्ति-
श्चिन । ननु पश्य—(व)

निस्ति॒शोऽय॑ विगतजलदृष्टोमसङ्घाशमूर्ति॑ः
युज्ञश्चापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात् समरनिकषे दृष्टसारः परैमे॑
मित्रस्ते हाहिवशमधुना साहसे मां नियुड्न्ते ॥१८॥

(ल) प्रकाशमाति । ज्वलने अग्नो प्रवेशक्षात् ।

[व] राज्ञस इति । व्यवसाये समराध्यवसाये महासुहृदत्यन्तोपकारित्वा विशेषदभ्यु-
क्तेन, निर्गतस्ति॑शदृ॒श्चाभ्युभीय इति निस्ति॑श्चकरवारिस्तेन । “खल्लीय निस्ति॑शः”
इत्यमरः ।

हे साधु ! आमार अनमक्षेओ आमार परिज्ञनदिग्के रक्षा कराय
तुमि शरणागत रक्षा द्वारा शिविराजार आय निजেर उৎपन्न एश अर्जन
করিতেছ ॥१८॥

(প্রকাশে) ভদ্র ! ভদ্র ! শীঘ্ৰ যাও, অগ্নিপ্রবেশ হইতে এখনই
জিষ্ঠুদাসকে নিরুত্ত কর । আমিও চন্দনদাসকে যুত্য হইতে মুক্ত করি ।
পুরুষ । আপনি কোন উপায়ে চন্দনদাসকে যুত্বা হইতে মুক্ত করি-
বেন ?

রাক্ষস । [তুলবারি আকৰ্ষণ করিয়া) যুক্তে পরমব কু এই তুলবারি
দ্বারা । দেখ—

